

Штеркин

ДЕРЖАГВИДАЕ

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

**В ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ**

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

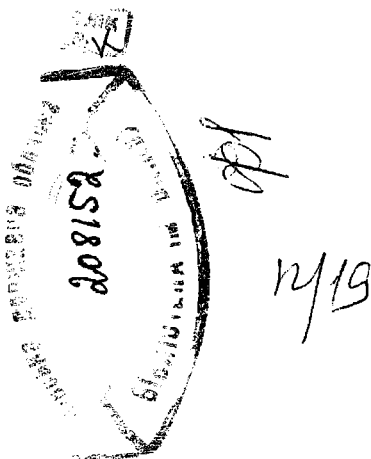
**ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КНІВ**

М. ГОРЬКИЙ

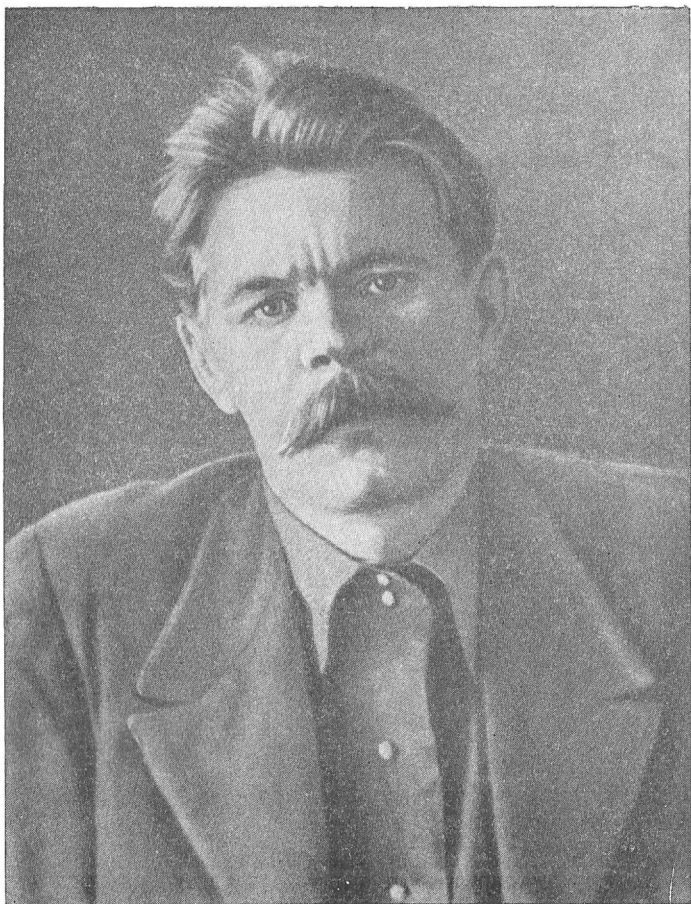
Т О М 6

ПОВІСТІ

1909 — 1912

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КІЇВ—1953

М. ГОРЬКИЙ
1911 г.

ГОРОДОК ОКУРОВ

«...повітова, звірина глушина».

Ф. М. Достоевський.

Хвиляста рівнина вся схльостана сірими шляхами, і строкатий городок Окуров серед неї — мов вигадлива іграшка на широкій, зморщеній долоні.

З густих лісів Чорнорамення витікає лінива річка Путаниця; звиваючись поміж розораних пагорбів, вона підійшла до міста і поділила його на дві рівні частини: Шихан — де живуть статечні люди, і Заріччя — там тулиться низьке міщанство.

Розрізавши місто, річка тече на південний захід і зникає в іржавому Ляховському болоті; наїжилосся болото темним ялинником, і відходить дрібний ліс густою, широкою смугою в сірувато-синю далину. А на сході, по верховинах пагорбів, маячать у блідому небі старі, розчачнуті грозами дерева битого шляху в губернію.

Крім міста, на рівнині, біля узлісся Чорної Рамені приткнулось невеличке село Воеводіно та два сільця: на північ — Обносково, а на схід — Балимери, воно ж таки Бубновка; от і все навколо Окурова.

Достаток води в краї насичує влітку повітря теплою вологою і пахучою духотою; небо там бліде й мутне, наче запітніло, сонце — тьмяне, вечірні зорі — зловісно багряні, а місяць — на сході — великий і червоний, мов сире м'ясо.

Восени понад містом тижнями стоять сірі хмари, поливаючи дахи будинків рясним дощем, бурхливі струмки розмивають дороги, вода в річці стає рудою й сердитою;

городок завмирає, люди виходять на вулиці тільки в крайній потребі, і, сидячи дома, покійно чекають першого снігу, грають у козла, дурня, в свої козирі, слухають читання пролога, мінеї, а де-не-де — і світських книжок. Густо й рясно падає важкий, лапатий сніг, завалюючи вулиці міста мало не до самих дахів будинків. По ночах на рівнині тужливо виють вовки; зірки великі, синяві й холодні, а зловісна Венера зелена, наче камінь ізумруд.

Місто має форму намогильного хреста: в комлі — жіночий монастир та кладовище, верх—Заріччя—відрізала Путаниця, на лівому крилі — сіра від старості тюрма, а на правому — ветха садиба панів Бубнових, великий облуплений і обідраний будинок: крокви на його даху голі, наче ребра коня, загризеного вовками, вікна позабивані дошками, і крізь щілини їх дивиться з середини будинку темрява й порожнеча.

На Шихані налічується шість тисяч жителів, у Заріччі — щось із сімсот. Крім монастиря, є ще дві церкви: новий, чистенький і білий собор во ім'я Петра й Павла та стародавня дерев'яна церковка Миколая Мірлікійського, з п'ятьма різнокольоровими куполами-луковцями, з цегляними контрфорсами по боках і присадкуватою дзвіницею, схожою на кринолін і недавно пофарбованою в синій та жовтий кольори.

Міщани в місті верткі, але — ситенькі; вони торгують крамом та іншими товарами на сільських ярмарках повіту, скуповують прядиво, пряжу, яйця, худобу й сіно для губернії; жінки й дочки їх плетуть з різнокольорової шерсті туфлі, кинді, шарфи, фуфайки й дорожні мішки, — це рукоділля здавна прищепила їм монастирська школа, де мало не всі вони вчилися прамоті. Місто славиться плетивом, посилає його до Макарія на ярмарок, і, мабуть, ця робота розвинула у жителів любов до яскравої окраски будинків.

Головна вулиця — Порічна, або Бережок — забрукована грубим каменем; навесні, коли між камінням проб'ється молода трава, міський голова Сухобаєв кличе арештантів, і вони, великі й сірі, важкі, — мовчки лезять по вулиці, вириваючи траву з корінням.

На Порічній струнко вишикувались найкращі будинки — блакитні, червоні, зелені, майже всі з палісадниками, — білий будинок голови земської управи Фогеля,

з башточкою на даху; червоноцегляний з жовтими віконницями — міського голови; блідорожевий — панотця протоієрея Ісаїї Кудрявського, і ще довгий ряд хвастовитих, затишних будиночків — у них квартирували власті: військовий начальник Покивайко, палкий любитель співів, — прозваний Мазепою за великі вуса й огрядність; податний інспектор Жуков, похмурий чоловік, схильний до запоїв; земський начальник Штрехель, театрал і драматург; справник Карл Ігнатійович Вормс і превеселий лікар Ряхін, найкращий артист місцевого гуртка любителів комедії й драми.

Тільки поштмейстер Кубарев, славетний квітникар, та казначей Матушкін жили на Стрілецькій — ця вулиця одним кінцем, перетинаючи Порічну, виходила на берег річки, а другим уперлась в базарний майдан біля монастирської брами.

У місті багато садів і палісадників, — клен, горобина, бузок та акація заховували обличчя будинків, крізь зелень привітно дивились одно на одне маленькі вікна з білими завісками, вазонами герані, фуксії, бегонії на підвіконнях і пташиними клітками на лутках.

Жили на Шихані благодушно й не дуже голодно, розпорядженням начальства корилися мирно, старовину пам'ятали добре, але, коли виникала потреба, гнучко поступалися й перед новими вимогами часу; так, помітивши надмір дівчат, міщанство вирішило будувати прогімназію.

— Усіх дівок, мабуть, заміж не повидаєш, — нехай, значить, ідуть на службу, учителювати!

Говорили також, що добре б і гімназію мати; село рік у рік все убожіє, жити з торгівлі стає трудно, ремесло годує чимдалі гірше, в губернії вчити дітей — дорого, а вчити їх треба: лікарі, адвокати і взагалі вчений народ живе ситно.

У свята молодь збиралася в полі за монастирем грати в городки, гилку, в горюдуба, а батьки й матері сиділи під мурами на траві і, спостерігаючи гру, згадували давнину.

Зайжджі фокусники та всякі мандрівні «артисти» збирали в «Ліссабоні» повний зал; вистави місцевого гуртка любителів теж відвідувалися старанно, та особливо полюбляла публіка світські концерти місцевого хору, якими частував городян Мазепа — взимку в «Ліссабоні», а влітку на міському бульварі.

Руда глиниста круча міського берега була укріплена фашиником, а вздовж кручі місто зробило довгий бульвар, густо засадивши його тополею, акаціями, липою; в центрі бульвару міський голова і Покивайко збудували своїм коштом червону альтанку, із шоглою на даху; у свята на щоглі тріпався національний прапор. Двоє сходів спускаються кручею від альтанки, під ними влітку стояли купальні; смугаста — блакитна з білим — Фогеля, червона — міського голови, і сіра, з вицвілих на сонці тесин — «публічна». Від купалень на річку лягають різнобарвні плями, і річка тихо полоще їх серпанок.

Другий берег, плоский і піщаний, густо й безладно вкритий темною купою халуп Заріччя; чорні від старості, з клаптями зеленого моху на прогнилих покрівлях, вони стоять на піску косо, криво, безнадійно дивлячись на річку маленькими хворими очима, шматочки шибок у вікнах, вилискуючи опалом, нагадують більма.

Серед пом'ятого часом, розхитаного повіддю натовпу міщанських будиночків стирчить червона цегляна каплиця в ім'я Олександра Невського: її збудував предок вимерлих поміщиків Бубнових на тому місці, де його, — коли він, з гнівного веління Павла I, їхав на заслання в Тобольськ, — наздогнав кур'єр з наказом нового царя негайно повернутися в Пітер. Цю каплицю майже на третину височини замело сміттям і піском, цеглу з неї подекуди повибивали під час бійок та на лагодження печей, і навіть залізний, колись золочений, хрест — погнутий. Більш ніяких примітних будинків у слободі не було, коли не рахувати «Феліцатиного раєчка», що стояв осторонь від неї і вище по течії річки.

Щороку в повідь річка вливалася в двори Заріччя, заповнювала вулиці — тоді слободяни вилазили на горища, вудили рибу із слухових вікон та з дахів, їздили по вулицях і по річці на плотях з воріт, знятих з завіс, ловили дрова, занесені водою з лісу, крали один в одного цю здобич, а по ночах обламували поруччя мосту, що сполучав слободу з містом.

Навесні, влітку й восени зарічани жили збором щавлю, суніць, полюванням та ловлею птахів, робили віники, потім збирали гриби, брусниці, калину й клюкву — все це скуповувало в них міське міщанство. Чоловіка зо три — серед них Сима Девушкін — робили пташині клітки й сажки, сім'я Пушкарьових плела неводи, Стрель-

цови майстрували з кореневища берези шкатулки й скриньки з хитромудрими секретами. Семеро слободян працювало на повстяному заводі Сухобаєва, дев'ять чоловік виробляли валянки.

Повстярі та валяльники пили горілку частіше й більше за інших, а тому користувалися загальною увагою й пошаною всіх слободян. Інколи, святами, найкращий майстер-повстяр і один з найсильніших бійців слободи, Гарасим Крильцов, раптом починав нещадно бити шанувателів своїх, вигукуючи, мов кликуша:

— Спюєте ви мене, анафемі! Гину через вас — ух!

Та проти нього виходив красень і перший герой Вавило Бурмистров і, засуваючи рукава, умовляв його:

— Стривай, Гарасько! Та як ти можеш, лиходію, бити християнський народ, що мене любить і шанує, га? Тобі чого шкода? Ну, держись!

Переможений Гарасим плакав:

— Не грошей, братці, шкода, життя,— життя шкода мого!

Поміж містом і слободою з давніх-давен жила вороженча: сите міщанство Шихана дивилося на зарічан, як на людей нікчемних, п'яниць і злодіїв, зарічани старанно підтримували цей погляд і називали городян «шаголюбами», «п'ятакоїдами».

Від Михайлового дня починалися люті бої на річковій кризі, бої тривали всю зиму, аж до масниці, і, хоч у слободян було багато відомих бійців, місто брало чисельністю, навалювалося вагою: зарічан завжди били й гнали через усю слободу аж до піщаних пагорбів — «Кобилячих ям», де закопували дохлу худобу.

Найчастіше з міста в Заріччя з'являлася поліція: з обшуками, якщо бувала крадіжка, для збору казенних повинностей, описування слобідських пожитків за борги та для приборкування частих бійок; а всякі інші люди приходили тільки по ночах, щоб відвідати «Феліцатин раечок».

«Раечок» — колишня садиба панів Воеводіних — ветхий, темний і сліпий будинок — займав своїми руїнами багато місця і на землі і в повітрі. Від річки його задуляє густа стіна верб, осик та беріз, від вулиці — мур з міцними ворітьми на дубових стовпах і важкою хвірткою в лівому полотнищі воріт. Біля хвіртки, з вечора до ранку, цілу ніч, на лаві, складеній з цегли, сидів великий,

рудий, невідомого стану чолов'яга, прозваний зарічанами — Четихер.

Перед Четихером сторожував тут молодший брат Вавила Бурмистрова — Андрій, але він не міг пробути на цій посаді більш, як дві зими: у холоднечу зарічне міщанство вовчою зграєю нападало на руїни будинку, відриваючи від них усе, що можна спалити в грубці, і багато чого ламали не так із злиднів, як з жадоби руйнувати, — із того печального бешкетництва, в яке одягається тупий російський розпач. Доводилося грудьми боронити хазяйське добро — проти друзів і навіть рідного брата: на цьому ділі й покінчив Андрій своє життя — йому відбили печінки.

Умираючи, він хрипів:

— Феліцато, — за тебе стояв, — прощай!

Вона плакала, затуляючи обличчя білими руками, потім, з честю поховавши захисника, поставила над його могилою добрий дубовий хрест і довго правила панахиди за упокій раба божого Андрія; але зараз же після похорону з'їздила кудись, і біля воріт її «раечка» міцно сів новий сторож — довгорукий, квадратний, мовчазний; він одразу вселив у безстрашних зарічан повагу до своєї звірячої сили, перемігши в єдиноборстві богатирів слободи Крильцова, Бурмистрова й Зосиму Пушкарьова.

Широкий, двоповерховий, з антресолями, колонами й терасою, воєводінський будинок розівся посеред подвір'я, густо зарослого бур'янами. Навколо будинку лежали залишки надвірних будівель — Феліцатине паливо; понад руїнами сумно хиталися верхівіття дерев парку. «Раечок» містився на другому поверсі, його троє вікон майже завжди були прикриті ґратчастими віконницями, над ним — наче ніс над підборіддям старика — навис дах, обламаний вагою снігу.

Сховане за муром в глибині подвір'я життя «Феліцатиного раечка» було неприступне для спостережень зарічан. Влітку городяни приходили з річки, під'їжджаючи човнами до парку чи прокрадаючись берегом між кущами, взимку вони проїжджали слобідською вулицею, кутаючись у башлики або приховуючи обличчя комірами шуб.

Знали, що в Феліцати живе троє дівць: Паша, Розочка й Лодка, що із статечних людей міста найчастіш відвідують «раечок» помічник справника Немцев, бо

в нього хвора жінка, податний інспектор Жуков, як уді-
вель, і лікар Ряхін — з веселої вдачі.

Знали також, що, коли до Феліцати з'їжджалося багато гостей, вона кликала на допомогу собі слобідських жінок та дівчат; знали, хто з них ходить до неї, але ставились до цього промислу жінок і дочок спокійно, гроші ж, зароблені ними, відбирали на пропиття.

Бородаті лісові мужики з Обноскова, Балимер та інших сіл повіту, люд смирний і простодушний, навіть удень побоювалися їздити слободою, а коли не можна було обминути її — їздили по троє, по четверо. Якщо ж на вулиці слободи з'являвся самотній віз, назустріч йому, не кваплячись, виходили цікаві слобожани — тісно обступаючи мужика, питали:

— Що, дядьку, продаєш?

І, оглядаючи крам, — крали, а якщо мужик кричав, скаржився — лупцювали його, злегка.

Літніми вечорами зарічани збиралися під верби, на березі Путаниці, проти міського бульвару, і, лежачи або сидячи на піску, заздрісно дивилися вгору: на червоному небі чітко вирізьблені синюваті куполи церков, сіра, мов із свинцю літа, каланча, з темною постаттю пожежника на ній, рожева, в промінні сонячного заходу, башта на даху Фогелевого будинку. Густа стіна зелені бульвару ховала хвастовиті обличчя строкатих будинків Порічної, даючи змогу бачити самі дахи й димарі, але між стовбурами й гіллям слобожани впізнавали городян і з лінивою насмішкою розповідали один одному події з життя Шихана: хто й скільки програв і хто виграв у карти, хто вчора був п'яний, хто на цьому тижні бив жінку, як бив і за що. Знали всі міські романи та торговельні угоди, усі сварки і навіть наміри городян.

Довідувалися про життя Шихана через жінок, що ходили на поденщину: полоти городи, мити підлогу в міських установах, продавати ягоди й гриби на базарі та по домах.

Про все, що стосувалося міста, Заріччя говорило сатирично й вороже; про своє життя розмовляло небагато, ліниво; найбільше полюбляли розмови на теми загальні, фантастичні і далекі від життя міста Окурова.

Любили співи. Влітку, щоразу, коли на міському бульварі співав хор Мазепи, Заріччя слало відгомін йому го-

лосами своїх співаків Вавила Бурмистрова і Артюшки Пістолета, мисливця.

Слобідський поет Сима Девушкін одного разу змалював лад душі зарічних жителів такими віршами:

Позад нас — лісів стіна,
Спереду — болото.
Господи! Помилуй нас!
Жить нам — неохота.
 Голод, тіснота давно,
 Безвідрадно в світі!
 Хоч живуть років по сто —
 А — навіщо жить їм?
Якби, може, більш харчів,
Було б веселіш ще...
Ну, а так — мершій прожив
Та й — на кладовище!

За першу голову в Заріччі одностайно визнаний був Яків Захарович Тіунов.

Високий, сухий, жилавий — він примушував сподіватися від нього метушливих рухів, бистрої мови, і було дивно бачити його неспішну ходу, солідні рухи, чути спокійний, глухуватий голос.

Життя його було загадкове: підлітком років п'ятнадцяти він раптом зник кудись і років із п'ять пропадав, не подаючи про себе ніяких звісток батькові, матері й сестрі, потім несподівано прислали його з губернії етапним порядком, напівхворого, без правого ока на темному й сухорлявому обличчі, з повибиваними зубами і з торбою за плечима, а в торбі дві товсті, в шкіряних оправах, книги, одна — «Про винахідників речей», а друга — «Коротке Всесвітнє Видовище або малий Феатрон».

На той час батько й мати його вже давно померли, сестра, продавши хатину й землю, кудись виїхала. Яків Тіунов оселився в повітухи й знахарки Дар'юшки, прозваної за її балакучість Волинкою. Ніхто не знав, на які кошти він живе; сам він явно уникав зближення з людьми, розмовляв сухо й неохоче і не міг нікому дивитися в обличчя, а все ховав своє око, примружуючи його й смикаючи головою знизу вгору. Вечорами самотньо вештався у полі за слободою, пильно розглядаючи землю темним оком і — як усі однооки — тримаючи голову завжди схиленою трохи набік.

Як розповідала Дар'юшка, дома одноокий читав свої великі книги і часом розмовляв сам із собою; слобідські

бабусі назвали його чаклуном і чорнокнижником, молоді жінки казали, що в нього совість не чиста, чоловіки кілька разів пробували допитатися в нього, що він за людина, та — не добились успіху. Тоді вони зажадали від одного піввідра горілки, захотіли ще, а він odmовив, його побили, і через кілька днів після цього він знову пішов «у проходку», як пояснила Волинка.

Повернувся Тиунов сорокап'ятирічним чоловіком, з сивими вихрами на гострому — динею — черепі, з ріденькою, сивуватою борідкою на кістлявому обличчі, наче в диму закопченому, — на цей раз його одиноке темне око дивилося на людей не ховаючись, серйозно й задумливо.

Він знову оселився у Волинки і став з'являтися всюди, де сходилися люди: взимку — у трактирі Синемухи, влітку — на березі річки. Виявилось, що він добре поправляє поламані замки, вміє лудити самовари, перебирати старе хутро і навіть лагодити годинники. Слободі, звичайно, послуги його не були потрібні, якщо ж вона й пропонувала коли яку роботу, то платила за неї частуванням. Але місто давало Тиунову сякі-такі заробітки, і жив він не так голодно, як інші слободяни.

Життя його проходило розмірено й акуратно: вранці жінки, будячи чоловіків, казали:

— Уставай, лежню! Сьома година кінчається — вже сліпоокий до міста прямує!

І всі знали, що з міста він повернеться близько шостої вечора. У свята він ходив до ранньої обідні, потім пив чай у трактирі Синемухи, і аж до пізньої ночі його можна була бачити скрізь на вулицях слободи: ходить він не кваплячись, задумливо штрикає в пісок черешневим ціпком і на всі боки крутить головою, усіх помічаючи, з усіма чемно вітаючись, уміючи відповісти на всі запитання. Мова його має відтінок книжний, і це посилює значення її.

Коли моторна городниця Фимка Пушкарьова, боляче побита якимсь випадковим другом серця, прибігла до Тиунова ховатись і, ридаючи, стала клясти гірку жіночу долю, — одноокий сказав їй ласкаво й значливо:

— А ти, Серафимо, замість гавкати й вити, як та собака, людський свій образ бережи, з усяким звіром не водись: вибери собі одного кого — хто ласкавіший та розумніший — і живи з ним! Не дівчина, мусиш знати:

мужчині всяка баба на годину жінка, значить, сама прихитрися стріми поставити йому, а не стели себе під ноги всякому прохожому, пошануй божу подобу в собі!

Слова ці запам'яталися слобідським жінкам, вони створили одноокому славу людини справедливої, і він зумів дістати за них чимало добрих жіночих пестошів.

Але, як і колись, в місячні ночі він ходив по полях навкруг слободи і, схиливши голову на плече, мимрив про щось.

Збираючись під вербами, мислячі люди Заріччя ставили Тіунову всякі мудрі запитання.

Починав завжди Бурмистров, — він почував, що одноокий затіняє його в очах слободян, і, не приховуючи своєї неприязні до Тіунова, старався чим-небудь сконфузити його.

— Гей, Тіунов! Чи правда це — буцім ти до фальшивих грошей причетність мав і за те — потерпів даремно?

— Гроші — вони всі фальшиві, — спокійно відповідає сліпоокий, націлюючись оком в очі Вавилові.

Бурмистров ніяковіє і вже трохи гарячиться.

— Це як же? Коли я виллю карбованця з олова із склом та ругттю його оброблю, а казна — із срібла, — що ж буде?

— Два карбованці й буде! — глухувато каже Тіунов. — І сріблу, і олову — одна ціна в цьому разі. Паперовий карбованець є, значить, і — дерев'яний чи глиняний можна зробити. А от коли ти чобіт з бересту склеїш — це вже обман! Чобіт є річ, а гроші — погань!

Говорить він упевнено, око його виблискує суворо, і всі люди круг нього мимохить задумуються.

Клишоногий пічник Марко Іванович Ключников, погладжуючи голий свій череп та опухле жовте обличчя, хрипко запитує:

— От, інколи думаю я — Росія! Як це зрозуміти — Росія?

Тіунов, не задумуючись, пояснює:

— Що ж — Росія? Держава вона, безперечно, повітова. Губернських от міст — лічи — десятків із чотири, а повітових — тисячі, мабуть! Отут тобі й Росія.

Помовчавши, він додав:

— Однак — гарний край, тільки треба це зрозуміти, чим він гарний, треба подивитися на неї, на Русь, пильно...

— Чи не на цьому тобі й око вибито? — питає Бурмистров, глузуючи.

Ключников моргає заплавленими очима і думає про щось, потираючи перенісся.

Перехиляючись з боку на бік, Вавило знаходить іще запитання:

— От — ти часто про міщан говориш! — суворо починає він. — А ти знаєш — скільки нас, міщанства?

— Ми суть зірки дрібні, полічити нас, мабуть, і неможливо.

— Брешеш! Років із шість тому лічили!

— Отже, хто лічив — він знає. А я не знаю. Трудно, мабуть, було підсумок нам підбити? — додає він з легеньким зітханням і тонкою усмішкою.

— Чого?

— Того, найбільше, що дурні — вони самосівом родяться.

Бурмистров, маючи прекрасну нагоду присікатися до Тиунова, ображено кричить:

— Я хіба дурень?

Але Ключников, Стрельцов і скромний Зосима Пушкарьов, на прізвисько Повстяний Чорт, — вгамовують красеня.

А вгамувавши, Ключников, розколупуючи пальцем дірку на коліні холоші, заклопотано питає:

— Ну, а, приміром, Москва?

— Що ж Москва? — повільно каже одноокій, закотивши темне око своє під лоба. — От, скажімо, на ногах у тебе шкарбани, сорочка — рік не прана, штани ледве стид прикривають, у пузі — як у кишені — сміття і крихти, а шапка була б добра, скажімо — боброва шапка! От тобі й Москва!

Віддихуючись і сопучи, Ключников обводить одноокого поглядом, наче ворожильного півня — на святках — крейдяною рисою, і — лїниво каже:

— А, мабуть, і правда це!

Лежать вони біля коренів верб, наче купа сміття, намитого річкою, всі в брудному лахмітті, нечесані, лїниві, і майже на всіх обличчях та сама маска гордовитої байдужості людей надто досвідчених і недоступних для почуття подиву. Дивляться напівсонними очима на каламутну воду Путаниці, на руду кручу міського берега та в білясте окурівське небо над бульваром.

Вологе повітря напоєне теплим духом гниючих болотних трав,— люди сповнені безнадійної нудьги. Темне око одноокого оглядає їх, міряє; Тіунов крутить головою так само, як тоді, коли він підбирає старе, побите міллю хутро.

Мовчазний Павло Стрельцов питає Тіунова завжди про щось таке, що має практичне значення.

— А що, Якове Захаричу, коли горілку чаєм настояти — чи буде з цього мадера?

— Не буде! — відповідає Тіунов спокійно й рішуче.— Мадеру настоюють — якщо по запаху судити — на солодському корені...

— Брешеш ти, сліпоокий! — каже Бурмистров.— Ніхто нічого не знає, а ти — брешеш!

— Не вір, — радить сліпоокий.

— І не буду! Мені — від усіх твоїх слів — цвіллю тхне. Ну, яка неспокійна нудьга це все!

Зітхають, плюють на пісок, позіхаючи крутять цигарки. Вечір ласкаво стелить на берег теплі тіні верб. Від «Феліцатиного раєчка» тихо струменить заманлива пісня.

Ой ви, любі ви мої,
Ой, кохані ви мої...

— тонким голосом виводить Розочка, а Лодка соковито й переконливо підхоплює:

А чи личить вам, бояри,
Та повз терем наш іти?..

— Любить оця Розка по дахах лазити! — зауважує Стрельцов.— Чого б це?

— З даху — видно далі, — пояснює Тіунов.

У м'яку тишу вечора важко падає Феліцатин басовий хазяйський голос:

— Розко!

— Ну?

— Чай пити йди!

Ключников, плямкаючи губами, каже:

— Добре б оце почаювати!

— Не встаючи з місця, — додає Зосима Пушкарьов.

Бурмистров, звертаючись до Стрельцова, докоряє йому:

— Ще позаторік хотів ти чайника завести, щоб тут чай пити, — ну, де він?

Кругле Павлове обличчя заклопотано хмуриться, гострі очі швидко кліпають, і, шепелявлячи, він поспішно каже:

— Я, звичайно, зроблю його, чайника! Із свистком хочеться мені, щоб поставив на вогонь і — не думай! Він уже сам покличе, коли закипить, — свистить він: у покришці в нього свисток буде!

І раптом, осяяний новою думкою, радісно виголошує:

— А ні — дзвоника можна приладнати! На дужці — дзвоник, а всередині, на воді — кружечок, а в кружечку — паличка — так? Тепер — якщо покришку в чайнику прорізати, паличку, — можна й цвях, — краще цвях! — пропустити в дірку — ну, вода закипить, кружечок захищається — тут цвях і почне по дзвону калатати — он як!

— Ну й голова! — здивовано каже Зосима, спускаючи довгі жовті вії на величезні, мутні очі.

За річкою, на бульварі, з'являються городяни: крізь дерева видно, як пливуть блакитні, рожеві, білі дами й дівичі, сірі та жовті кавалери, чути дзвінкий сміх і масний крик Мазепи:

— Регент? Та я ж — гукніть його!

Зарічні люди придивляються і голосно називають один одному імена городян.

— Справник вийшов! — каже Бурмистров, потягуючись, і посміхається. — Гарно ми розмовляли з ним оце недавно, коли мене з поліції випускали. «Як ото, каже, не сором тобі байдики бити та бешкетувати? Треба, каже, працювати й жити смирно!» — «Ваше, мовляв, благородіє! Дід мій, бурмистер зарічанський, працював, і батько працював, а мені вже треба за них відпочивати!» — «Пропадеш ти», каже...

— І по-моєму, — говорить Ключников, позіхнувши, — мусиш ти пропасти через бабів, от як брат твій Андрій пропав...

— Андрій — від побоїв! — каже Зосима. — Та й коло вина дуже упадав...

Бурмистров оглядає всіх гордовитим поглядом і значущо зауважує:

— Не від вина й не від побоїв, а — любив він Феліцату! Якби не любив він її — нашо б йому проти всіх у бій ходити?

Берегом, похитуючись на довгих ногах, ступає високий, головатий парубок, без шапки, босий, з вудлищами на плечі й берестяним кошиком у руках. На його тонкому, сутулому тілі важко висить подерте ватне пальто, шия в нього довга, і він чудно киває великою головою, неначе вклоняючись усьому, що бачить під ногами в себе.

Павло Стрельцов, метушливо й схвильовано, кричить навстріч йому:

— Сим! Іди швидше!

І, стоячи навколішках, жде наближення Сими, дивлячись на його ноги і мов би лічачи повільні, непевні кроки.

Обличчя Сими Девушкіна кругле, тупувате, боязкі очі безбарвні й вирачені, як у вівці.

— Ну, що склав? Розкажуй! — пропонує Стрельцов.

І Ключников, лагідно всміхаючись, теж говорить:

— Барабань, ну!

Човгаючи ногою по піску і не дивлячись на людей, Сима скоромовкою, зривистим голосом читає:

Боже — ми твої люди,
А в серцях у нас — злоба!
Від коліски до гроба
Одне одному — звірі!

З нами, господи, будь ти!
Адже ми твої діти?
Журимось ми про віру
Та про тебе, наш світе...

— Ну, кинь, погано вийшло! — уриває його Бурмистров.

А Тиунов, допитливо озирваючи поета темним оком, м'яко й неголосно підтверджує:

— Священні вірші не зовсім виходять у тебе, Девкін! Священний вірш, головне, співучий:

Боже, — милостив будь мені грішному.
Подай, господи, милості божої...

Ось як священний вірш тече! А в тебе виходить тринь-бринь, мов на балалайці!

Стрельцов, заперечливо мотаючи головою, теж каже:

— Не годиться...

Сима стоїть над ними, похиливши важку голову, мовчки ворухить губами і все копірсає пісок пальцями

ноги. Потім він похитується, ніби збираючись упасти, і йде геть, загрибаючи ногами.

Дивлячись услід йому, Тіунов неголосно каже:

— А все-таки — доладно! Отакий на вигляд — блаженний наче! От — дізнайся, що в корені людини криється!

— Кажуть — ніби на цьому можна можна прошиків збити? — мрійливо питає Стрельцов.

— А чому ні? Пам'ятники навіть ставлять деяким віршотворцям: Пушкіну в Москві поставили, — хоч він при дворі служив, Пушкін! Державіну в Казані — теж придворний, правда!

Одноокий говорить задумливо, але все більше пожвавлюється і швидше крутить шиєю.

— Особливо в цьому ділі шанують ось таких, як Девушкін оцей, — низького роду людей! Був за Олександра Благословенного грушник Слепушкін, складав вірші, так йому государ золотого каптана подарував та годинника, а потім перед Бонапартом хвалився: «От, каже, пане Бонапарт, у вас — безлад і кровопролиття міжусобне, а мої мужички — віршики складають, дарма, що крипаки!»

— Це він ловко зрізав! — захоплюється Ключников.

Бурмистров сидить, обнявши коліна руками, і, заплющивши очі, слухає гомін міста. Його гарне обличчя хмурне, брови зсунуті, і крила прямого, великого носа тихенько здригаються. Волосся на голові в нього рудувате, кучеряве, а брови — темні; з-під рудих пухнастих вусів красиво визирають повні малинові губи. Сорочка на грудях розстебнута, видно білу шкіру, порослу золотавою шерстю; міцне, струнке й гнучке тіло його нагадує якогось м'якого, лінивого звіра.

— Дурниці все це! — не розплющуючи очей, бурчить він. — Вірші, пам'ятники — навіщо вони мені?

— Тобі тільки Лодку б! — каже Ключников, широко всміхаючись.

Зосима Пушкарьов жваво скрикує:

— Ну ж, — вона йому й пара! І гарна — ух! Не гірша від нього, Вавила, їй-богу...

— Чому — дурниці? — тихо питає одноокий, орудуючи оком, наче свердлом. — Якщо вірш відповідає своєму предмету — він дуже сильно може за серце взяти! Наприклад — Волга, як про неї скажеш?

Простягнувши руку вперед і чудно розрубуючи склади, він тихо говорить своїм глухим голосом:

Во-лга, Во-лга, у по-вінь весною
Ти не так за-ливаєш поля,
Як тією сльозою людською...

Розумієте?

Як тією сльозою людською
Переповнилась наша земля!

Російська земля! От — правильні вірші! Широкі!

— Це ти звідки взяв? — питає пічник, присуваючись до нього.

— В Москві, у тюремному замку, студенти співали...

— Ти там сидів?

— Аякже!

— За фальшивки?

— Ні! Це ж так тільки, жарт, що я з фальшивками справу мав; мене за бродяжництво саджали та по етапах ганяли. А одного разу я потрапив по знайомству: познайомився в трактирі з паном якимсь та й пішов ночувати до нього. Пан хороший. Ночував я в нього ніч, а на другу — прийшли жандарми і забрали нас обох! Він, виявилось, до політики був причетний.

— Що воно таке політика оця? — здивовано питає Стрельцов.— Он, кажуть, у місті сина якоїсь міщанки, солдата, посадили...

— У Маврухіної це!

— Збожеволіла вона, казали баби...

— Політика — неоднаково її розуміють,— спокійненько пояснює Тіунов.— Хто каже: треба всю землю селянам віддати; інші — ні, краще всі заводи робітникам; а треті — віддайте, мовляв, усе нам, а ми вже поділимо по правді! Усі, однак, дбають про добробут людей...

— Ну, а за міщан як?

Бурмистров, обернувшись до Стрельцова, строго зауважив:

— Міщан політика не стосується!

Одноокий, підбравши губи, промовчав.

З річки знімається вогкість, дужче пахне гниючими травами. Небо потемніло, над містом, проводжаючи сонце, спалахнула Венера. Свинцева каланча забарвилась

у мутно-багровий колір, городяни на бульварі гомонять, сміються, виразно чути хрипкий голос Мазепи:

— Та,—перестаньте!

Раптом розтинається хоровий спів маршу:

Якось раз перед юрбою
Співплемінних гір...

— Стривайте! — погрожуючи кулаком, каже Бурми-
стров.— Прийде Артюшка — ми вам покажемо спів-
племінних!

І горлає:

— Артюшка-а!

Павло Стрельцов несподівано і з образою в голосі
бурмоче:

— Ось цукор візьмемо теж — чому з березового соку
цукру не виробляти? Сік — солодкий, берези — багато!

Йому ніхто не відповідає.

— Так само й льон,— чому тільки льон? А може,
й осока, і всяка інша трава придатна до діла? Треба все
спробувати!

Заклавши руки за спину, висвистуючи, іде Артюшка
Пістолет, рибалка, птахолов, мисливець на перо й хутро.
Обличчя в нього вилицювате, монгольське, очі вузькі,
косі, через усю ліву щоку — глибокий шрам: він підняв
угору куток губ і поклав на Артюшкове обличчя незмінну
криву усмішку зневаги.

— Зачастили? — каже він, киваючи головою на
місто.— Ну, переб'ємо?

Бурмистров підводиться, потягується, розправляючи
груді, вискалює зуби і командує:

— Починай! Ех, співплемінні,— тримайсь!

У вогке й задушне повітря вечора вриваються туж-
ливі ноти високого ясного голосу:

Ой, та ти, зозуле-е...

Артем стоїть, прихилившись до дерева, закинувши
руки назад, голову догори й заплющивши очі. Він ух-
пився руками за стовбур дерева, пруди його вигнулились,
видно, як грає кадик і тремтять губи кривого рота.

Вавило стає спиною до міста, обличчям — до то-
вариша і густо вторить гарним, м'яким баритоном:

Ой ти, пташко безпритульная,
Ви-жуй ти мені літо красне!

Вавило грає пісню: одчайдушно змахує головою, на високих, скорбогних ногах — притискає руки до серця, тоскно дивиться в небо і безнадійно розводить руками, всі його рухи добре зливаються із словами пісні. Обличчя в нього щохвилини змінюється: воно й журне й нахмурене, то суворе, то лагідне, і блідне, і спалахує рум'янцем. Він співає усім тілом і, немов п'яніючи від пісні, хитається на ногах.

Усі, не відриваючись, стежать за його грою, лише Тіунов нерухомо дивиться на річку — губи його ворухаються і борідка дрижить, та Стрельцов, пересипаючи пісок з руки на руку, тихенько шепоче:

— От, і пісок... Що таке — пісок, однак?

Із сутіні з'являється сутула постать Сими, на плечах у нього вудлища, і він скидається на якусь велику комаху з довгими вусами. Він підходить нечутно і, ставши навколішки, дивиться в обличчя Бурмистрову, роззявивши трохи завеликий рот і вирячуючи бездонні очі.

Соковитий голос Вавила важко зітхає:

Ех, та ви, шляхи-дороги темні!

Коли вибухла оця гірка японська війна — спочатку вона майже не зачепила уваги окурівців. Городяни упевнено казали:

— Відлупцюємо!

Покивайко, бажаючи хвацько розправити груди, надмавав живіт, ховав голову межі плечі і пирхав:

— Японсі? Розумній людині навіть смішне саме це слово!

Фогель ліниво заперечував:

— Ну, не кажіть! Вони все-таки...

Але Покивайко сердився:

— А що воно таке — висетаки?

І з ехидною гримасою на гладкому обличчі завершував суперечку завжди тією ж фразою:

— Скептицизм? Я вам кажу — краще людині без штанів жити, ніж із скептицизмом...

Долітаючи до Заріччя, ці розмови викликали там байдужий відгомін:

— Накладемо!

І довго нещастя війни не могли похитнути цю мертву впевненість.

Один тільки Тіунов раптом весь підібрався, витягся, і навіть хода у нього стала ніби рвучкіша. Він повертався з міста пізно, приносив з собою газети і майже щовечора в трактирі Синемухи лунав негучний, переконуючий голос одноокого:

— Хто воює? Росія, Русь! А воеводи хто? Німці!

Озираючи слухачів темним поглядом, він перелічував імена полководців і підбирав губи, немов чимось ображений.

— Які вони німці? — знехотя заперечували слухачі.— Мабуть, років із сто російський хліб їли!

— Ріпою вовка нагодуєш? Можеш? — серйозно питає Тіунов.— Ви послухали б, що в місті канатник Кожемякін каже про них! Та я й сам знаю!

— Прищикнув, мабуть, тебе колись німець, от ти його й не любиш!

Розвивалися події, наростало щораз більше лиха, городяни все частіше збирались у «Ліссабон», стали говорити один одному сердиті грубощі і теж почали хмуро ляяти німців; одного разу дійшло до того, що земський начальник Штрехель, пожовтівши від гніву, крикнув міському голові й Кожемякіну:

— А я вам скажу, що без німців були б ви брудними татарами! І надалі прошу ласкаво при мені...

Сіпаючи круглими плечима, Покивайко став перед ним і солодко залементував:

— Та серденько ж ви мое! Боже мій милий! Німці, татари, або мордвини — та чи не однаково ж нам, окурочкам? Хіба ж ми так-таки вже й не маємо свого поля? Ануте, будь ласка, прошу...

І обережно відвів жовчного Штрехеля за карточний стіл.

У Заріччі нещастя війни помалу викликали сплутаний настрої тупої зловтіхи й невиразної надії на щось.

— Подивитися б на карті, як там усе розміщено! — пропонував заклопотано Павло Стрельцов.— Море там, от би його пустити в дію...

— Шабаш! — обережно загув Тіунов, коли довідались про сумний кінець війни.— Ну, тепер ті Сибір зажиратимуть, а ці — звідси наваляться!

Він тикав пальцем на захід і, прищурюючи око, наче націлявся на щось, видне йому одному.

Вавило Бурмистров став задумуватись: він довго по волі прислухався до розмов одноокого і одного разу, поклавши на плече йому долоню, в упор сказав:

— Ну, Якове, не дратуй душі моєї марно — кажи прямо: які твої думки?

Тіунову, мабуть, не хотілося відповідати, рухом плеча він спробував скинути руку Вавила, але рука лежала важко й міцно.

— Відступись! — ледве випручуючись, сказав він тихенько.

Бурмистров зник, щоб його бажання виконувались одразу, він нахмурих темні брови, глибоко зітхнув і зараз же випустив повітря ніздрями — звук був такий, наче зашипіла вода, вихлюпнута на жарини. Потім мовчки, рухами рук і коліна, посадив одноокого в куток, на стілець, сів поряд нього, а на стіл поклав свою велику, жилаву руку в золотій шерсті. І так само мовчки вступив в обличчя Тіунова очікуючий, строгий погляд.

Трактирні завсідники тісно обступили їх і теж чекали.

— Ну, — сказав Тіунов, оглядаючись і сухо покашлюючи, — про що ж будемо розмовляти ми?

— Кажи, що знаєш! — визначив Бурмистров.

— Я на все твоє життя знаю, тобі мене аж до могили не переслухати!

— Нічого, а може-таки ти швидше від мене здоконеш! — відповів Вавило, і всі зрозуміли, що коли одноокий не послухає — красень прибіє його.

Але Тіунов і сам збагнув небезпеку; рішуче смикнувши головою вгору, він спокійно почав:

— Гаразд, скажу я вам деякі короткі думки і як вони дійшли до мого розуму. Бувши в Москві, був я, між іншим, торговцем — продавав пироги, печені на черені...

І почав докладно розповідати про якогось іконописця, вдівця, що весь свій заробіток витрачав на милостиню арештантам. Говорив гладко, але мляво й нецікаво, обережно вибирав слова і наче боявся сказати щось важливе, чого люди ще не можуть оцінити й не гідні знати. Поглядав на всіх скучно, і глухуватий голос його бринів підбурююче ліниво.

— Ти однак мене не дратуй! — сказав Вавило крізь

зуби.— Я — лагідний, та коли щось проти мене — сержує я тоді!

Одноокий помовчав, потім строго втупився в нього і раптом спитав:

— Ти — хто?

— Я?

— Еге, ти.

Спантеличений запитанням, Бурмистров усміхнувся, оглянув усіх і роблено зареготав.

— Ти — міщанин? — спокійно і з погрозою знову спитав одноокий.

— Я? Міщанин! — Вавило ударив себе в груди кулаком.— Ну?

— А знаєш ти, що таке відповідна людина? — питав Тіунов, притишуючи голос.

— Яка?

Одноокий тихо й роздільно повторив:

— Від-повідна!

Бурмистров не міг більше залишатися в ніяковому становищі: він схопився, перекинув стіл, рипнув зубами, роздер на собі сорочку, затупотів, затрусився, схопив Тіунова за комір і, стріпуючи його, галасував:

— Якове! Не баламуть мене!

Ці вихватки знали всі: до них Вавило вдавався, коли почував себе переможеним, і вони не викликали співчуття публіки.

— Кинь дуріти, клякушо! — сказав Зосима Пушкарьов, обхоплюючи його ззаду попід пахви товстими ручьськими.

— Наче баба вагітна, справді! — презирливо і строго каже Пістолет, і обличчя в нього стає ще кривішим.— Тільки тобі й діла — звіром вити! Дай послухати серйозний людський голос!

Бурмистров відчув, що програв гру, засмучено мотнув головою і, ніби дуже втомлений, навалився на стіл.

А Тіунов, обсмикуючи каптан, обережно вимовляв, слово по слову:

— Ми всі — міщани. Будемо, для зрозумілості, говорити по-азбучному, просто. Чому ми, приміром, відповідаємо? По-азбучному сказати: яке нам діло й місце приділено на землі государевій? Запитання!

Ніхто не відповів на це запитання.

— Купець, дворянин, ба навіть мужик — найнижча

верства земного жителя — усі мають відповідність тому чи тому ділу. А наше діло — яке?

Оратор зітхнув і, подивившись на слухачів, переможно посміхнувся.

— Учених людей, студентів, що політикою займаються, питав, двох священників, офіцера — теж політичний, — ніхто не може пояснити — хто є в Росії міщанин і якому ділу-місцю відповідає!

Ключников штовхнув Вавила в бік.

— Чуеш?

— Геть к бісу! — буркнув Вавило.

— Аж ось, — казав далі Тіунов, — зустрів я дідуса, пише він історію для нас і пише її тринадцять років: паперу він списав з півпуда, як на око сказати.

— Кожемякін? — похмуро спитав Вавило.

— Ось, каже, труджуся, найголовніше — для міщанства, — не відповівши, вів далі одноокий, — для нього, каже, бо неописанно скривджено його і обійдено всіма дарами природи. Покажу я, каже, який злозаполонений стан — отой руський народ, міщани, і всю долю міщанського життя.

Бурмистров знову спитав:

— Ти читав?

— Ні, не читав. Але — я знаю деякі стислі думки звідтіля. От, приміром, ми: які наші прізвища? За прізвищами — ми походимо від стрільців, пушкарів, тіунів — від людей потрібних, і всі ми тут — люди кровного руського ряду, хоч би й чорних сотень!

— Чого ти хочеш? — суворо спитав Вавило втретє.

Потираючи руки, Тіунов об'явив:

— Як чого? Відповідного станові місця — більш нічого!

Він оглянув усіх прояснілим оком і, помітивши, що вже на багатьох обличчях з'явилася нудьга, став казати жвавіше й голосніше:

— Не бажано хіба мені знати, чому православне корінне міщанство — позаду поставлено; а в першому ряді — Фогелі, та Штрехелі, та всякі барони?

Павло Стрельцов охнув і раптом звився, закричав і захлинувся.

— Правда-а! Та, — дай мені ходу, та я — господи! — всякого барона в ділі пережену!..

Його крик підкреслив слова Тіунова, і всі недовірко, з посмішками на здивованих обличчях, глянули один на одного немовби трохи оновленими очима. Стали

згадувати про свої сутички з поліцією та земською управою, заговорили голосно й уривчасто, жартуючи один з одного, і, лагідно граючись, штовхалися.

Були раді, що одноокий скінчив говорити і що він дав таку цікаву тему для дружньої розмови:

А Вавило Бурмистров, не піддаючися загальному похвавленню, відійшов до стіни, закинув руки за шию і, нахиливши голову, стежив за всіма спідлоба. Він почував, що першою людиною в слободі відтепер стане одноокий. Згадав свої бешкетні вибрики проти поліції, незліченні грубощі, сказані начальству, побої, прийняті від городових та пожежної команди,— все це робилося заради того, щоб укріпити за собою славу героя і було дорого оплачене боками, кров'ю.

Аж ось з'явився цей пройдисвіт, заляпав язиком по своїх чорних зубах і відсуває героя з першого місця кудись вбік. Навіть Артюшка — найкращий друг — і той, відійшовши в куток, стоїть сам, похмурий, і не хоче підійти, перемовитися парою слів. Бурмистров був дуже розпещений увагою слободян, але вимагав усе більшого і, незадоволений, чудно й дико химерував: роздирав на собі одяг, ходив по слободі напівголий, валявся в пилу і багні, кидав у колодязі живих котів та собак, бив мужчин, ображав жінок, горлав сороміцькі пісні, зловісно свистів, і його струнке тіло згиналося під невидимим для людей тягарем. У дні таких подвигів його гарне викінчене обличчя ставало плоским, деякі риси ніби зникали з нього, на губах з'являлась розгублена, дурнувата усмішка, а очі, запалені безсонням, наливалися каламутною вологою й дивилися на все злобно, з тупою тваринною нудьгою. Але — досить було тільки слободянам підійти до нього, сказати кілька ласкавих похвал його молодецтву, — він ураз весь оновлявся, наче придорожня запорошена береза, обмита дощем після довгої посухи; знову гарні очі спалахували ласкавим огнем, випростувалась зігнута спина, дужі руки любовно обнімали знайомих. Вавило невгаваючи співав гарних пісень, ладен був у ці дні стати до бою з усіма за кожного і навіть здатний був допомогти людям в тій чи іншій роботі.

Зараз він бачив, що всі друзі, захоплені розмовою з однооким, забули про нього, — ніхто не помічає його, не заговорює з ним. Не раз він хотів жбурнути в купу людей стільцем, але образа, стаючи все важчою, гнітила

серце, знесилювала руки. І, постоявши кілька хвилин,— вони йшли повільно,— Бурмистров, не підводячи голови, потихеньку пішов з трактиру.

Наступного ранку він стояв у кабінеті справника, дивився круглими очима на червоне, з сивими баками, сердите обличчя Вормса, бив себе кулаком у груди проти серця і, захлинаючись новим для нього почуттям гіркоти й падіння кудись, розповідав:

— Ми, каже, міщани — росіяни, а дворяни — німці, і це, каже, треба змінити...

Вормс, ворухнувши сірими бровами, спитав:

— Як?

— Що?

— Змінити — як?

— До цього він не дійшов!

Справник підняв до носа вказівний палець, подивився на нього, понюхав для чогось і невдоволено наморщив лоба.

— А інші? — спитав він.

— Інші? — повторив Бурмистров, притишуючи голос і оглядаючись. — Інші — нічого! Хто ж інші? Тільки він один розумує...

— А пічник? Там є пічник! Є?

— Він — нічого! — похмуро сказав Вавило.

— Все?

— Все.

Справник відхилив своє сухе тіло на спинку крісла і, розмірено стукаючи пальцем по столу, сказав:

— Усі ви там — п'яниці, злодії, і всіх вас, як паршиве стадо, слід зігнати в Сибір! Ти — теж розбійник і тварюка!..

Говорив він довго й сухо, наче в барабан бив язиком. Бурмистров, заклавши руки за спину, не кліпаючи дивився на стіл, де акуратно стояли й лежали чудні речі: хорт із жовтої міді, сталевий кубик, чорний, з коротким дулом, револьвер, гола фарфорова жінка, кістяна чаша, подібна до людського черепа, а в ній — сигари, маса папок з паперами, і над усім підносилася висока, на мармуровій колоні, лампа, з квадратним абажуром.

Справник, насварюючись пальцем, казав:

— Ти мені гляди!

Потім, сунувши руку в кишеню, діловито продовжував:
— Ти тепер маєш там слухати і доносити мені про все, що вони говорять. Ось — на, візьми собі карбованця, потім ще одержиш,— бери!

Простягнувши розтулену долоню, Вавило похмуро сказав:

— Я ж не ради грошей...

— Це однаково!

Спираючись на ручки крісла, справник підвів своє тіло і нахилив його вперед, немов збираючись перестрибнути через стіл.

Бурмистров понуро похнюпив голову, спитавши:

— Іти мені?

— Іди!

Був кінець серпня, небо сіяло дрібний дощ, на вулицях шепотілися струмки, дув поривами холодний вітер, тихо шелестіли дерева, падав на землю жовтий лист. Десь крикали ворони відвологлими голосами, дзвоник дзеленчав, бухали бондарі по діжках і бочках. Бурмистров, смішно відкопиливши губи, хляпав ногами по рідкому болоту, ніби навмисне вибираючи місця, де його більше, де воно глибше. В лівій руці він міцно стискав срібну монету — вона здавалася йому незручною, і він її ніс, наче жінка відро води,— відвівши руку від тулуба і трохи зігнувшись на правий бік.

На місці вчорашньої злоби проти одноокого у Вавилових грудях утворилась якась холодна порожнеча, пам'ять його настирливо лоскотали образливі спогади:

У місті храмове свято Петра й Павла, по бульвару красивими зграями ходить причепурене міщанство, і там, посеред нього, височать постаті начальства. Лунко грають мідні труби пожежників і любителів.

А посередині вулиці, повз бульвар, іде він, Вавило Бурмистров, руки в нього зв'язані за спиною тонким ремнем і болять, у роті — солоний смак крові, одне око запливло і нічого не бачить. Він спотикається, чіпляючись забитою ногою за каміння,— тоді городовий Капендюхін смикає ремінь і ріже йому туго зв'язані кисті рук. Десь за спиною чути запитання справника:

— Хто?

— Зо слободи, ваше благородне, Бурмистроу!

— За що?

— Та буйство вчинив на базарі!

І голос справника гаряче сичить:

— Дати йому там, сучому синові!

— Злухаю, ваше благородіє!

Дали. Двоє стражників сіли на голову й на ноги, а третій відшмагав нагаєм.

— Ти мені за це карбованця платиш? — спинившись під дощем, пробурмотів Вавило.

Одна по одній згадувалися кривди, ведучи людину кудись повз трактири й винні крамниці. Обліплюючи все життя темними плямами, вони викликали гнітюче почуття фізичної нудоти, яке заважало думати і, непомітно для Вавила, привело його до будинку Волинки. Він аж злякався, коли побачив себе під вікном кімнати Тиунова, роззявив рота, наче збираючись крикнути, але раптом рішуче відчинив хвіртку, ступнув і, побачивши у подвір'ї бабу-знахарку, сунув їй у руку карбованця, наказавши:

— Неси дві, швидко! Хліба, огірків, рубця — чуєш?

А увійшовши в кімнату Тиунова, скинув на підлогу мокрий піджак і заметався, замахав руками, застогнав, б'ючи себе в груди й голову міцно стиснутими кулаками.

— Якове — на! Візьми — ось він я! Дійсно — правда! Ех — людино! Хто я? Порошинка! Листок осінній! Де мені — дорога, де мені життя?

Він — грав, але грав широко, на всю силу душі: обличчя його сполотніло, очі налилися слізьми, серце горіло гострою тугою.

Він довго викрикував своє каяття і скарги свої, не слухаючи, — не бажаючи слухати, — що казав Тиунов; захоплений грою, він сам милувався нею звідкись із світлого куточка свого серця.

Але, нарешті, втомився, і тоді перед ним виразно постало обличчя одноокого: Яків Тиунов, сидячи біля стола, поклав свої гострі вилиці на маленькі, завжди сухі долоні і, оголивши чорні верхні зуби, дивився в очі йому з усмішкою, що остуджувала Вавилів запал.

— Ти — що? — спитав він, відсуваючись від одноокого. — Сердишся, га?

Тиунов протяжно зітхнув.

— Ех, Вавиле, хороша в тебе душа все-таки!

— Душа в мене — для всього вільна! — вигукнув зраділий Бурмистров.

— Марно ти тут гинеш! Ішов би кудись долі шукати. В Москву йшов би, в губернію, абощо!

— Іти? — гукнув Вавило, підозріло глянувши на темне, задумливе обличчя.— «Ач, який ловкий!» — на мить подумав він і знову став розпалювати себе: — Не могу я йти, ні! Ти знаєш, любов — ланцюг! Піду я, а — Лодка? Хіба ще де є такий звір, га?

— Візьми з собою.

— Не піде!

Бурмистров гірко вдарив кулаком по столу так, що захиталися пляшки.

— Я умовляв її: «Глафіро, ходімо в губернію! Поступиш у хороший дім, а я туди — котом улаштуюсь». — «Ні, каже, любий! Там я буду, може, десята, а тут я — перша!» Правда — вона перша!

— Пусте це все! — тихо і серйозно сказав Тіунов.

Вавило подивився на нього і хитнув головою, не розуміючи.

— Ти мене заспокої все-таки! — знову заговорив він.— Що я зробив, га?

— Це ти про донос? — спитав одноокий.— Нічого! Присікатись до мене трудно: проти государя-імператора нічого я не говорив. Облиш це!

— От — душа! — кричав Бурмистров, наливаючи горілку.— Вип'ємо за дружбу! Ех, не вільний я в почуттях серця!

Випили, поцілувались, Тіунов міцно витер губи, і бе-сіда набрала спокійного, дружнього характеру.

— Ти поміркуй,— не кваплячись, умовляв одноокий,— чого твое серце, немов маятник, хитається туди-сюди, обманюючи всіх, та й тебе самого? Від нетвердої землі під тобою, браток, від того, що ти людина ні до чого не приліплена, тобто — мішанин! Треба б казати — мішанин, бо — все в людині є, але все — змішане, перебовтане...

— Правильно! — мотаючи головою, вигукував Вавило.— Ах, ну й правильно ж, їй-богу! Усе в мені є!

— А стрижня — нема! І всі ми такі, мішані внутрішньо. Хоч би хто нас гнув — вклоняємось і більш нічого! Нема ніяких природних прав, і тому — хриstopродавці! Торгувати, крім душі,— нічим. Живемо — паскудно: замолоду землю збезчестивши, під старість на небо ліземо, по монастирях, по прощах тиняючись...

— Правильно! Життя беззаконне!

— Закон, сказано, як кінь: куди забажаєш, туди

й повертаєш, а руку простягати — не можна нам до цього закону! От воно що, браток!

Плавні слова Тіунова стрічкою вилися навкруг голови слобідського бешкетника і, збуджуючи його увагу, заспокоювали серце. Йому навіть подумалося, що сперечатися нема про що: ця одноока, чорнозуба людина славі його не завада. Дивлячись, як здригається роздвоєна борідка Якова Захаровича, а по черепу, від очей до скронь, гадючками бігають тонкі зморшки, Бурмистров почував у ньому щось таке, що цікаво й моторошно зачіпало розум.

— Дивись от,— казав Тіунов, направляючи око в обличчя Вавила,— ти на мене доніс...

Вавило пересмикнув плечима, наче від холоду.

— А я тобі скажу відверто: підводиться Росія! З'явився народ усіх станів, і всі міркують: чого ж то інородні здобули над нами таку сильну владу? Це значить— прокидається в народі любов до своєї країни, до руської милої землі його!

Примруживши око, одноокий налив горілки, випив і налив ще.

— А довго ти пити можеш?—з жвавою цікавістю спитав Бурмистров.

Бувалий чоловік спокійно відповів:

— Поки горілка є — п'ю, а як усю вип'ю, то перестаю...

Ця відповідь вікликала у Вавила вибух жвавої веселості: він реготав, гупав ногами й кричав:

— Оц-це ловко!

Просиділи до пізнього вечора, і відтоді Бурмистров почав усім казати, що Яків Захарович — найрозумніша людина на землі. Проте, ставлячись до Тіунова з підкресленою повагою, він почував себе ніяково перед ним і, згадуючи про донос, думав:

«Мовчить, сліпоокий диявол! Мабуть, шукає своєї хвилини, як би дошкульніше сорому завдати мені...»

Від цієї думки кров у його грудях гаряче закипала, він голосно відсапувався, роздимаючи ніздрі, наче породистий кінь, і, охоплений тривожним темним передчуттям невідомого лиха, ішов у «раечок» до Лодки, друга свого серця й складового місця прикостей своїх.

Лодка — жінка років двадцяти трьох, висока, огрядна, з пишними грудьми, круглим обличчям і великими сіро-

синього кольору наївно-нахабними очима. Її густе каштанове волосся гладенько причесане, старанно розділене прямим проділом і спускається на спину товстою, туго заплетеною косою. Вага волосся примушує Лодку держати голову прямо,— це надає їй вигляду пихатого. Ніс у неї як на її обличчя малий, гострий і хрящуватий, темночервоні губи невеликого рота окреслені строго, вона часто облизує їх кінчиком язика, і вони завжди блищать, наче маслом намащені. І очі її теж блищать приємною усмішкою людини, що вдоволена з свого життя і знає собі ціну.

Ходить вона качечкою, перевальцем, і навіть коли сидить, то її пишній бюст похитується з боку в бік; у цьому русі є щось, що дратує похмурого п'яницю Жукова; часто буває, що він, придивившись налитими кров'ю очима до невпинних коливань Лодчиного тіла, люто кричить:

— Перестань, дияволе! Сиди спокійно!

Руда щетина на його круглій голові та багрових щоках стає дибом, і очі кліпають, наче з переляку.

— Малина з молоком! — захоплено називає Лодку веселий лікар Ряхін і обережно, з ніяковою посмішкою на кістлявому обличчі, відходить від неї. Його вабить до невгамовної співухи, гнучкої й сухенької Розки, схожої на моторну чорну собачку: кучерява, примхлива, з маленькими вусиками на трошки піднятій губі й дрібними зубами, вона поводить з Ряхіним зухвало, називаючи його в очі «зелененьким шкелетиком». Вона всім дає прізвиська: Жуков для неї — Цебер Помийович, понуро-злий помічник справника Немцев — Оцет Умирайлич.

Третя дівця — руда, куденька Паша — мовчазна і любить спати. Позіхаючи, вона тягуче вие. У неї величезний рот, нерівні, великі зуби. Косо поставлені, мутнозелені очиці дивляться на всіх ображено й гидливо, а на Четихера — з острахом і цікавістю.

Сорокарічна висока й струнка Феліцата Назарівна Воеводіна ставиться до дівць добре, потурає їх сердечним справам, втручається у сварки і вміє безкривдно помирити. Обличчя в неї хороше, добре, в очах, завжди немов напівп'яних, світиться чудна, напіввесела усмішка. Вона й сама ще не від того, щоб догодити гостям: чудово танцює руську, вправно грає на гітарі, вміє співати ро-

манси про кохання. Голос у неї невеликий, але дуже гнучкий і солоденький, він наче патока обливає людей, присипляючи в них усі почуття, крім одного. Зачісується Феліцата, спускаючи волосся на вуха; любить гарно вдягатися, передплачує модний журнал, а коли п'яна — неодмінно читає дівицям і гостям вірші: «По небу полуночі ангел летів». При всьому цьому справи її ідуть добре: відомо, що за три роки вона поклала в ощадну касу при казначействі тисячу сімсот карбованців.

Коли Бурмистров підходить до воріт «Феліцатиного раечка» — мавпоподібний Четихер ударом товстої й кривої ноги відчиняє перед ним хвіртку.

— Здрастуй, чортяко! — каже Вавило, поглядаючи скоса на довгі ручиська воротаря, засунуті в кишені короткого кожушка.

— Здоров, дурню! — байдуже й густо відповідає Четихер.

Бурмистров двічі пробував битися з ним, обидва рази був жорсткою й образливо побитий і відтоді, бачачи свого переможця, наливався тоскною люттю.

З нею він і йшов до Лодки. Жінка зустрічала його похитуючись, облизуючи губи, її сіруватосині очі темніли; усміхаючись п'яною і п'яною усмішкою, млосним голосом, вимовляючи слова в ніс, вона казала йому:

— Вже я ждала, ждала...

— Ждала! — суворо і не дивлячись їй в обличчя, озивався Бурмистров. — Я позавчора був!

Вона мовчки пригорталася до нього, дихаючи уривчасто й жарко.

— Чи, може, сплутала з ким?

— Оце тебе? — тихо питалася вона.

Награвшись з ним, вона частувала красеня пивом, а він, відпочиваючи, скаржився:

— Ось — тридцять років мені, сила є в мене, а місця я собі не знаходжу такого, де б душа не нила!

— А ти ходи до мене частіше! — пропонувала Лодка, сидячи на постелі і весь час уперто дивлячись у вічі йому.

Він хмурився, мотав головою і нудно говорив:

— Велика радість — ти! Для мене всі баби — п'ятчок жмуток. Тобою ситий не будеш!

— Чи ж я тебе не годую, не даю тобі, скільки можу?

— Я не про те, дурна! Я про душу кажу! Що мені твої полтиники?

Розмовляли ліниво, обоє давно звикли не розуміти одне одного, не робили ніяких зусиль, щоб пояснити одне одному свої бажання й думки.

— Чого тобі треба?! — байдуже похитуючись, питалась Лодка.

Бурмистров заплющував очі, не бажаючи бачити, як визивно прає ненаситне тіло жінки, гойдаються спущені з лїжка голі ноги її, жовті й міцні, наче ріпа.

— Чого треба? — бурмотів він.— Ходу, дороги треба!

— Іди! — двозначно всміхаючись, відповідала вона.— Хто заважає?

— Усі! І ти теж!

В кімнаті пахне гниючим пір'ям постелі, помадою, пивом і жінкою. Віконниці зачинені, в гарячій сутині безладно кружляють, гудуть великі чорні мухи. В кутку, перед образом Казанської божої матері, потріскуючи, світиться лампада синього скла, наче моргає око, спотворене тихим жахом. В задусі нудяться два тіла, спітнілі, гарячі. І повільно, тихо звучать пусті слова,— останні іскри догорілого багаття.

Але частіш Бурмистров приходить красиво скуйовджений, у подертій сорочці, з очима, в яких палає молодецтво і туга.

— Глафіро! — галасує він, б'ючи себе в груди.— Ось він я,— твій шматок! Звірю жадний, на, їж мене!

Тоді очі Лодки спалахують зеленим вогнем, вона вигинається, хитаючись, і металічно, в ніс, жадібно й радісно співає, мов старець, впевнений у щедрій милостині:

— Миленький мій, заму-учився! Рідненький мій братіку, всіма людьми скривджений, іди-но ти до мене, пригорну тебе, приголублю самотнього...

— Глафіро! — впадаючи у захват, кричав Вавило.— Візьми ти серце моє — візьми його — неможливо йому дихати,— ну,— немає ж чим, немає!

У такий час він особливо гарний і сам знає, що гарний. Його дуже тіло хизується своєю гнучкістю в міцних руках жінки, і тоскний огонь очей запалює в ній і пристрасть і солодку жіночу жалість.

— Немає волі мені, нема мені свободи! — приказує Вавило і вірить собі, а вона дивиться в очі йому із слізьми на віях, дивиться поглинаючим поглядом, гаряче дихає йому в обличчя і обнімає, наче волога хмара виснажену спекою землю.

Бувало, що після такої сцени Бурмистров, обережно підводячи голову з подушки, довго й сторожко розглядав стомлене й бліде обличчя жінки. Очі в неї заплющені, губи солодко здригаються, чути часте биття серця, і на білій шиї, коло вуха, тремтить щось живе. Він обережно спускає ноги на підлогу — йому раптом хочеться піти швидше, і тихо, щоб не збудити її.

Іноді це вдавалось, але частіше жінка, здригнувшись, схоплювалася, питаючи суворо й полохливо:

— Ти чого хочеш?

— Іду,— коротко казав він, не дивлячись на неї.

Вона стежила сірим поглядом злинялих очей, як він одягається.

— Коли прийдеш?

— Прийду — побачиш!

— Ну, прощай!

— Прощай!

І бувало так, що раптом він почував шалену лють до цієї жінки, щипав її і крізь зуби казав:

— Якби не ти, дияволе мій,— ех! Був би я вільний зовсім...

Спочатку вона сміялася, скрикуючи:

— Лоскотно, ой!

Але коли, роздратований її криками, сміхом та опором, він починав бити її — Лодка, вислизаючи з його рук, бігла до вікна і дзвінко гукала:

— Кузьмо Петровичу!

З'являвся Четихер. Але завжди заставав мирну картину: Бурмистров з Лодкою стояли або сиділи обійнявшись, і жінка говорила, нахабно й наївно усміхаючись:

— Ой, пробачте нам, Кузьмо Петровичу, пустую я все, з дурості моєї! Випийте скляночку, хочете? Будьте ласкаві, ось і закусокка!

Четихер мовчки вихлюпував горілку чи пиво в свою пащу, озирає Бурмистрова і, значливо крякнувши, висувався за двері, а Вавило, облитий гарячим потом, почував себе знесилілим і бурчав:

— Дурепал! Жартів не розумієш!

Вона, сміючись, облизувала губи, зітхала і, знов обнімаючи його, заглядала йому в очі визивним поглядом.

Коли Вавило розповів їй про Тіунова і його слова, Лодка, позіхаючи, зауважила:

— От і Коля-телеграфіст так само каже: буде незабаром бунт! Немцев теж боїться, а доктор — не вірить!

— Баламути! — забурчав Вавило.— Бунтів схотіли з жиру та з нудьги!

Лодка байдуже запропонувала:

— Хочеш — я Немцеву скажу про одноокого?

— Що скажеш?

Заплітаючи косу і спокусливо похитуючись, Лодка відповіла:

— Не знаю! Ти навчи.

Подумавши, Вавило нудним голосом мовив:

— Ні, не треба. Не чіпай цього,— що тобі? Та й я ж так тільки, тобі кажу, а взагалі — начхати на все!

Через хвилину він, зітхнувши, додав:

— Може, одноокий ще й правду каже за міщан. І про бунт теж. Звісно, дурість це — бунти,— ну, а я б усе-таки побунтувався,— ех!

— Ти в мене такий! — заспівала Лодка, обнімаючи його.

— М-да-а, я показав би себе! — розпалюючись, вигукував Бурмистров.

Якось надвечір три подруги гуляли в саду: Лодка з Розкою ходили по доріжках між кущами здичавлої малини, а Паша, залізши в кущі і збираючи вцілілі ягоди, гучно гризла огірок.

Розка з запалом читала напам'ять непристойні вірші. Лодка хиталась, приємно облизуючи губи, іноді квапливо питала:

— Як? Як?

І дивувалась:

— Оце так пам'ять у тебе!

— Він мене, наче шпака, вчить! — пояснювала Розка.— Посадить на коліна, візьме за вуха, та прямо і в рот і в вічі і начитує, і начитує!

Зітхнувши, Лодка задумливо мовила:

— Докторам усі таємності відомі! Ох, і сміливий він у тебе,— нічого не боїться!

— Нічого! А то ось які віршики ще...

Знов чутно було її квапливий говірок. Коли вони проходили повз Пашу, руда дівчина, сонно глянувши на них, прсбурчала:

— От паскудниці!

— А ти жери собі! — відгукнулась Розка на ходу, наче каменем жбурнула.

— Та-ак,— здригнувшись, задумано протягла Лодка.— Який сміливий! І божу матір, і архангелів...

Над малинником гули оси й бджоли. В зелені верб метушливо стрибали молоді вороненята, а на верхніх гілках солідно вместилися старі ворони і строго каркали, стежачи за життям дітей. З міста допливав безнадійний заклик дзвона до вечірньої служби, десь заклопотано й розмірено пахкотіла пара, вириваючись з паровивідної трубки, на річці праники ляскали, і плакала дитина.

— Любиш, як кріп пахне? — тихо спитала Лодка подругу, але та, не відповідаючи на запитання, з гордістю говорила:

— Йому — все однаково, нічого він не боїться! Ти слухай...

Озираючись, вона тихенько почала:

— «Колись-то бог устав од сну»... Глянь-но, Симка за нами підглядає!

Примруживши очі, Лодка подивилась.

— А й правда! От,— теж віршики вміє складати.

— Куди йому! — зневажливо, мотнувши головою, вигукнула Розка.— Юродивий оцей!

— Ходімо до нього?

— Ходімо, посміємося! — згодилась Розка.

В проломі садового муру стояв довгий Сима з вудками в руці і бездонним поглядом, уперто, прямо, не кліпаючи, наче сліпий на сонце, дивився на дівиць. Вони йшли до нього, солоденько всміхаючись, малина та бур'ян хапали їх за плаття, подруги, звільняючись від чіпких доторків, красиво похитувались то вправо, то вліво, часом відкидали тіло назад і тихенько верещали обидві.

— По рибу? — ласкаво спитала Лодка.

Не ворушачись, Сима відповів:

— Так.

— Рано сьогодні!

— Скоро почне якраз клювати,— пояснив юнак, не зводячи порожніх очей з обличчя дівчини.

Розка, вщипнувши подругу, спитала:

— Чув віршики?

Сима ствердно кивнув головою.

— Кращі від твоїх,— задерикувато сказала чорнява дівчиця.

— Ні,— неголосно відповів Девушкін.

Це розсердило Розку.

— Диви! — з досадою вигукнула вона.— Який ферт! Та ти зовсім не вмєш вірші складати! Мня-мня-мня,— тільки й є в тебе!

— Я хочу, щоб як молитва було,— тихо сказав Сима, звертаючись до Лодки.

Щоразу, як ця жінка бачила юнака, нахабний блиск її погляду згасав, зіниці розширялись, темнішали, змінюючи свій сіросиній колір, і ставали нерухомі. В грудях її розливалася лоскотний холодок, і вона частіш облизувала губи, почувачи в усьому тілі тривожну сухість. Сьогодні вона відчувала все це гостріше, ніж завжди.

«Негарний який!» — примусила вона себе подумати, пильно розглядаючи жовтувате голодне обличчя, вимірюючи сутуле тіло з довгими, мов пліті, руками і нерухомими, наче з дерева, пальцями. Але погляд її потопав у Симиних очах, далі й далі поринаючи кудись в їх світлу глибіню; неспокійне тяжіння примушувало її посуватися впритул до юнака, викликаючи бажання доторкнутися до нього.

Він не раз говорив їй свої вірші, і, слухачи його тиху й швидку, розмірену мову, вона завжди почувала збентеженість, схожу на досаду, не знала, що сказати йому, і, зітхаючи, мовчала. Але щоразу, мимо волі своєї, питала:

— Склав віршів?

— Так,— відповів Сима, нахилиючи голову.

— Піду я, ну вас до дідька! — вигукнула Розка, озирачи їх глузлигим поглядом.— Ти, Глафіро, поцілувала б його разочок, та й нехай іде собі...

Засміявшись, вона відійшла в кущі, дзвінко наспівуючи:

Та я страждала, страждонула,
З мосту в річку стрибонула...

— Ну, що ж, скажи! — зітхнувши, запропонувала Лодка.

Він підвів голову, вдячно всміхнувся їй; на щоках у нього спалахнули рожеві плями, порожні очі налились якоюсь вологою. Лодка відсунулась від нього.

Прєсвятая богородице,
Мати господа всевишнього!
Та зверни ж ти погляд лагідний
На нещасну долю діточок!

Щелепа в нього тремтіла, говорив він тихо, невиразно. Стояв нерухомо і дивився в обличчя жінки спідлоба, поглядом боязкого жебрака. А вона, зсунувши брови, відзначала міру вірша легкими кивками голови, її права рука лежала на каменях муру, ліва смикала гудзик кофти.

В темних хатах дрібні діточки
Гинуть з холоду і голоду,
Їх гризуть недуги люгії,
Очки діткам гасить смерть лиха!
Рідко ласка батька-матері
Дитинча мале порадує,
Їх голублять — тільки мертвими,
Люблять — як несуть на цвинтар їх..

— Годі! — сказала Лодка, ще далі відступаючи від нього.

Сима глянув їй в обличчя і сумовито замовк, йому здалося, що вона гнівається: щоки в неї побіліли, очі стали темносиніми, а губи міцно стулились. Сима став винувати пояснювати:

— Це я тому, що в Стрельцових Ліза померла. Довго дуже нездужала, а мати все на поденщину ходить, — сердилась на неї, на Лізу: заважаєш, кричала. А померла — так вона третю добу плаче тепер, ота Марія Назарівна!

— Знаю я це! — майже з досадою, але неголосно сказала жінка. — Ховала я дітей, — двоє було...

Вона озирнулась: рожева сутінь сповнювала сад, між віттям дерев, бідно одягнутих осіннім листям, виблискувало багрове сонце.

— Ходімо зо мною! — раптом наказала вона Симі; юнак поклав вудлища і слухняно рушив з місця, незграбно піднімаючи ноги. Вона ж ішла швидко і, мовби ховаючись від когось, пригиналась до землі. Привела його в темний куток саду і там, показавши на купу дрібного хмизу, шепнула йому:

— Сядь!

І, коли він сів, обійняла його за шию, тихо й квапливо запитуючи:

— Ти ж любиш мене, любиш?

— Так,— відповів Сима, здригнувшись.

— Ну, і я тебе люблю! — швидко сказала вона.

Він, злякано глянувши в обличчя їй, відсунувся.

— Це — це вже неправда,— ви навмисне...

— Ах, господи! — тихенько скрикнула жінка.— Їй-же богу! От — перехрестилася, бачиш?

Тоді він завив, рвонувся до неї і, вткнувшись головою в коліна їй, бурмотів, радісно схлипуючи:

— Я ж давно-о! Я вас — так люблю...

Відштовхуючи його, вона пошепки говорила:

— Ну, швидше,— ах, та швидше ж...

Сима не розумів її слів, вона грубо схопила його, покwapом віддалась і потім одразу спокійно сказала, зітхаючи глибоко й рівно:

— Ну, от! Тепер ти ходитимеш до мене,— будеш? Я скажу двірникові, щоб він пускав тебе!

Рухом ліктя вона відсторонила його від себе й підвелась, висока й гарна.

— Ти знаєш — у мене чоловік є? — спитала вона, допитливо дивлячись в його приголомшене й п'яне обличчя.

— Знаю! — прошепотів Сима.

— І коханець теж є...

Він дивився в обличчя їй, розгублено всміхаючись, похитувався й мовчав.

— Ну? Як же ти тепер будеш? — з цікавістю спитала вона.

— Я скажу йому...

Лодка здригнулась, випросталась.

— Що скажеш? Кому?

— Вавилові. Нічого! — заспокійливо й радісно промовив юнак.— Я вже сам, ви не бійтесь...

Щось ласкаве, майже материнське майнуло в очах Лодки.

— Не смій,— суворо сказала вона.— Дурнику,— хіба це можна?!

І, поклавши важкі руки на плечі юнакові, ласкаво говорила:

— Він уб'є тебе, дурненький ти! Ти — мовчи!

Повернула його і, легенько підштовхуючи, шепотіла:

— Ну, йди тепер! Іди, прощай! Дивись же, мовчи! Пам'ятай — уб'є!

Він намагався обернутися до неї — йому хотілось обійняти її, але, коли він обернувся, вона вже швидко й не оглядаючись ішла геть від нього. Юнак нерухомо стояв над купою напівзгнилого сміття, дрімотно всміхався і дивився вологим поглядом у куці, де — наче хмара — розтанули м'які білі спідниці.

Лодка йшла так швидко, наче боялась, що хтось неприемний зупинить її. Підстрибуючи по сходах, вбігла в свою кімнату, замкнула двері на ключ, ухопилась за спинку ліжка і глибоко зітхнула.

У сутіні кімнати скорботно кліпало сине око лампади, навкруг образу богоматері молитовно коливались тіні.

Жінка довго дивилась в куток, потім нечутно стала на коліна — мовби ховаючись за високою спинкою ліжка — і, склавши руки на грудях, голосно, улесливо зашепотіла:

— Пресвята богородице, помилуй рабу твою, окаянну грішницю Глафіру!

Слава Сими Девушкіна перекинулась через річку: земський начальник наказав привести до нього поета, довго слухав його вірші, заплющивши очі й мотаючи головою, потім сказав:

— Треба вчитися тобі, ти не дуже письменний! Читати любиш?

Стомлений від читання і наляканий суворим обличчям земського, Сима мовчав.

Штрехель погладив голені шоки долонями, уважно оглянув незграбного юнака, що стояв біля одвірка, і заговорив знову:

— Треба читати, братіку мій! Пушкіна треба читати! Знаєш Пушкіна?

— Ні.

— Як? — здивувався земський. — А пам'ятаєш у школі:

Встає зоря, купець чвалає,
Візник на біржу поспішає...

Оце й є — Пушкін! Ти де вчився?

— У церковно-парафіяльній.

— Ага, так! Але — Пушкіна треба знати! Я тобі випишу його книги, у мене немає зараз, я випишу з губернії. Що, здоров'я в тебе кволе?

— Кволе, — луною озвався поет.

— Треба лікуватися! Ти ходи святами гуляти в Черемухінський бір, там — сосни, це дуже корисно для тебе.
Дав Сімі півкарбованця й ласкаво провів його до прихожої.

Панотець Ісаїя Кудрявський теж хвалив Симині вірші.

— Похвально, Симеоне, похвально! — казав він, помахуючи благообразною головою. — Дуже хвалю. І напрям мислі, і простота штилю — вельми зворушує душу! Трудись, юначе, не заривай у землю богом даного таланту і з допомогою Симеона-богоприїмця — молитовника твого — піднесешся, чого доброго, з мороку до висот. Вино — попиваєш?

— Ні, — сказав Сима, зітхнувши, — шкодить мені!

— Так! Це теж похвально! — промовив панотець Ісаїя, а коли поет підійшов під благословення — сунув йому в руку три великі п'ятаки й пояснив: — Це тобі на нужди твоя й за труди по читанню творів, які — повторюю — вельми й вельми заслуговують на всяку похвалу!

Запрошували Симу й інші освічені люди міста; він хапливо й боязко проказував вірші, ковтаючи склади й цілі слова, і виходив, обдарований двогривеними й гривениками.

Навіть базарні торговці інколи закликали його в крамниці і, уважно прослухавши, дарували п'ятака чи три копійки. Дехто, з молодших, радив:

— Ти, хлопче, веселе б щось вигадав, а то надто вже нудно! Веселе як — можеш?

— Ні, — відповідав Сима сумно й винувато.

— Це шкода!

Лікар Ряхін, звелівши поетові прочитати вірші, вигукнув, посміхаючись:

— От іще одна жертва непотрібная!

А потім записав кілька віршів, обіцяючи кудись послати їх, але при цьому сказав, потираючи свої сухі руки:

— Довжелезний мій юначе! Це все, може, й непогано, тільки — навряд чи своєчасно, атож! Нічого не обіцяю, проте найнеодмінніше пошлю в різні місця.

Він грошей Сімі не дав.

Девушкін почав ховатися від людей, ходив у місто все рідше і тільки коли не міг уникнути цього. Ясно бачив, що нікому не подобається, всі дивляться на нього з цікавістю, і нема людей, які припали б йому до серця. Його довга постать, з незграбною головою на потворно

тонкій шиї, жовте, кістляве обличчя й порожні очі, його несміливість, скрипливий, зривистий голос і нерухливі, зайві руки,— весь він не викликав у людей симпатії.

Нарешті сталося таке, що відштовхнуло від нього городян: якось податний інспектор Жуков удив рибу недалеко від Сими і раптом звернувся до нього з наказом:

— Гей, опудало! Напиши-но мені вірші, я тобі троячку дам, чуєш? Знаєш Розку? Ну, от про неї напиши що-небудь таке, з перцем! Зрозумів? Завтра увечері прийди до Феліцати й прочитай — я скажу, щоб тебе пропустили!

Сима не відповів йому і, просидівши ще хвилин зо дві, пішов, непомітно для Жукова. Він не любив цього рудого товстуну з маленькими очницями й величезними вухами. Знав, що Жуков — неабиякий похабник, що з похмілля він любить мучити людей і тварин і що всі навколишні мужики ненавидять інспектора. Після того, як Сима зблизився з Лодкою, Жуков став ще неприємнішим йому: часом він уявляв собі, як товсті червоні руки цієї людини тягнуться до тіла його подруги — тоді в грудях у юнака розливався гострий холод, ноги тремтіли, він дико вирячував очі і стогнав од горя.

Він склав про Жукова довгі вірші, часто бурмотів їх сам собі і одного разу проказав Лодці. Вона довго й злісно сміялася, багато цілувала Симу й говорила:

— Так його, свиню! Добре!

А через кілька днів після цього Симу зустрів письмоводитель податного, картяр Іванюков, і зарепетував:

— Ага-а! От тебе мені й треба! Я вже тебе, шило, шукав, шукав! Ходімо до податного, він кличе тебе!

— Не хочу,— сказав Сима, відходячи геть.

Але Іванюков ухопив його за рукав подертого пальта і голосно спитав:

— А в морду, ласкавий пане, чи не хочете дістати?

І от Сима опинився перед очима Жукова; інспектор, лежачи на дивані, хрипко говорив йому, усміхаючись на все обличчя своє:

— Що ж це ти, тварюко, написав вірші, читаєш їх скрізь, а я нічого не знаю, га? Це ж я тобі замовив?

Сима весь налився страхом, злістю й тугою, і несподівано для себе, незнайомим собі, високим, верескливим голосом, він почав:

— Його благородію Жукову Євсею...— Передихнувши,

він пояснив, похитуючись на ногах і ніби плаваючи в тумані: — По батькові я викинув через те, що воно не вкладається у рядок,— Ліодорович,— так і не звать нікого!

— Що-о? — здивовано спитав Жуков.— А ти читай, бовдуре!

Сима почав:

Правду розказать про вас
Я ніяк не смію,
Бо — за неї ще мені
Скрутите ви шию...

— Ну, й дурний! — пробурчав Жуков.

Якби рівня був я вам,
То б — не побоявся,
Без труда тоді я сам
З вас би насміявся.

Жуков підвів голову і став кашляти, важко спускаючи ноги з дивана,— його рух злякав Симу, він теж спинився й кашлянув.

— Ну, що ж? — хрипко відпльовуючись, пробурчав Жуков.

Сима повільно вимовив:

Мені сором бачить вас,
Соромно й огидно...

Податний вирячив очиці і, ворущачи пальцями, протягнув неголосно:

— Що-о?

Поет, здригнувшись, зіщулився, прудко вискочив з кімнати і мало не три тижні ховався десь. Опісля він розповідав слободянам, що Жуков закричав йому — уб'ю! — і шпурнув у нього чоботом.

Ця сцена стала відома в місті.

— Захвалили парубійка, от і зазнався! — говорили на Шихані.— Вони, слобідські, один від одного бешкетніші, з ними бути по-людському — небезпечно!

Але серед семи тисяч жителів Окурова й Заріччя була одна людина, що ставилася до поета серйозно: щоразу, коли Сима, діставши від Лодки квапливо-ділову ласку, виходив з «раечка»,— біля воріт його зупиняв квадратний Четихер.

— Ти? — питався він, хоч знав і бачив, чие довге тіло боязко й незграбно вилазить із хвіртки.

— Ану-бо, сідай! — пропонував він.

І коли Сима сідав поряд нього на лавці — він, поклавши на плече чи на коліно поетові широку долоню, тихо просив:

— Ану-бо, скажи віршики!

Сима проказував, а Четихер, зітхаючи, нишком хрестився й знову просив:

— Ану-бо ще!

Юнакові подобалось читати свої твори цьому чолові'язі, і він для нього читав особливо: не поспішаючи, м'яким шепотом, намагався надати улюбленим словам особливої значності і часом таємниче штовхав слухача, підкреслюючи цим поштовхом слово або рядок, що мали, на його думку, особливу вагу.

Тут, під ворітьми старого будинку, колись наповненого іншим життям, Сима немов почував, що він ховає свої думки без образи і з честю, що зустрічають їх не холодна цікавість та жаль, які заперечували його душу, а щось інше, що викликало в ньому приємні гордоші.

З глибини все ще поважних руїн дворянського будинку часом долітало верещання дівиць, тенор Колі-телеграфіста, дзвоновий голос Ваньки Хряпова, сина лихваря, хвацькі пісні Фимки Пушкарьової, бренькіт гітари — але всі ці звуки тоскного й п'яного життя не заважали Сими та його слухачеві.

— Ану-бо ще! — просив Четихер, розглядаючи з-під мохнатих рудих брів сріблясте сяйво Млечної Путі, радісне мерехтіння зірок, повільну ходу мідного кола місяця чи тихий біг хмар; дивився Четихер, слухав і, рухаючи плечем, непомітно хрестився.

Тяжко спали пожовані та обкусані злиднями, обідрані диким бешкетництвом темні хатки слободи, тісно обступаючи садибу Воеводіних — наче купа дрібного сміття велику поламану іграшку. Сима щільно тулився до дерева воріт і невтомно читав.

Але іноді поспішні, милостиві й тепленькі пестощі його коханої здіймали в грудях юнака нудотне відчуття образи, він пригадував квапливі слова жінки, ділові рухи її тіла і скорботно й гірко думав:

«Хоч би раз один дала мені полюбуватися на себе! Інші, бач...»

Читати йому не хотілося, голос звучав мляво, серце не входило в слова.

— Ну, гаразд, спасибі! — говорив Четихер і пхав у руку три копійки або п'ятака.

— Та не треба ж! — казав Сима, відсмикуючи руку.

— Ану-бо, а ти — бери! Я ж — сам. Мені вистачить!

Боячись образити Четихера — Сима брав монету і йшов у поле.

Вечорами при заході сонця і ночами він любив сидіти на пагорбі коло битого шляху. Сидів, обнявши коліна довгими руками, і, німуючи, чуйно слухав, як повз нього спокійно і невтомно плине широка співуча хвиля життя: сюрчать клопітливі коники, метушаться, бігають польові миші, пташки летять до гнізд, ходять тіні поміж пагорбів, шепочуть трави, солодко пахне одонцем, мелісою й бодягою, а в зеленувато-блакитному небі розгортаються зірки.

В таку місячну ніч перед ним непомітно з'явився Тіунов і спитав, стукаючи паличкою по чоботу:

— Що — віршики вигадуєш?

— Еге, — сказав Сима, зніяковілий.

Крутячи головою, Тіунов обвів його поглядом і ласкаво похвалив:

— Так! Ну, складай, боже тобі поможи!

І пішов потихеньку геть. Він здався Сими добрим і потрібним сьогодні — юнак підвівся й поплентався за ним.

Одноокий обернувся, підждав і знов окинув Симу поглядом.

— Як же це ти складаєш, цікаво мені?

Юнак зрадів, охоче й легко він став говорити.

— Спочатку — я думаю. Я навіть завжди думаю, Якове Захаровичу. З цього, мабуть, попсувалось у мене серце — бентежність у ньому й туга. А то часом — заб'ється воно, наче пташка, і враз — стане.

— Так! — сказав одноокий, старанно тикаючи ціпком у голову своєї тіні, що скісно лежала біля ніг його. — А про що ж, хлопче, ти думаєш?

— Про все, Якове Захаровичу! — винувато сказав юнак. — Хто стрінеться або згадаєш кого — чи то людину, чи собаку... Птахи теж...

— Так, так!

Тіунов почухав перенісся і тихенько рушив уперед. Сима йшов поряд, розповідаючи.

— Крім птахів — усі товчуться на одному місці. Іде людина, нахиливши голову, дивиться в землю, думає про щось... Вовки взимку виють — теж і холодно і голодно їм! І, мабуть, кожному страшно — самі ж тільки вовки круг нього! Коли вони виють, я наче п'яний стаю — терпцю нема слухати!

Місяць світив позаду них, тіні повзли попереду: одна — коротша, друга — довша, обидві вузькі. Одна — гостра, посувалася вперед рівними поштовхами, друга — то вкривала її, то відкидалась убік, і знов обидві зливалися в безформну темну пляму, що судорожно пропливала по землі.

Спотикаючись, Сима виголосив:

— У мене навіть віршик складено про вовків! — спився і почав читати:

Скрізь вовки блукають в полі та в лісах,
Виють, морди підійнявши в небеса.
Я вовкам — в журбі своїй
Наче брат по крові рідний,
І всім людям непотрібний
Я, невгодний їм, чудний!
Тяжко тут, на світі жить!
І живу я сиротливо,
І боюся — вовком сивим —
Скаргу голосно завить!

Тіунов змахнув ціпком, подивився в небо, в далечінь і собі під ноги.

— А веселе — не маєш нахилу складати? — спитав він, зітхаючи.

Сима, теж оглянувшись, відповів винувато:

— Про податного Жукова склав, та погано вийшло. Артюшка співає:

Ой, живе в нас на Заріччі
Людських душ саме каліччя...

Це знов же таки я склав! А то ще про місто...

— Що — про місто?

— А ось! — юнак скинув з голови старенький картуз, чогось розтяг його перед обличчям і почав тихенько;

Заспівав би я пісень огнистих.
Та навіщо нам весела пісня?
Глухо й тісно втіхам, в нас у місті,
Всі живуть в нім хворобливо, злісно.
Наше місто — мов похмурий цвинтар,
Де на все зготовані могили.
Браття мої! Склоку злобну киньте,
Щоб на світі люди легше жили!

Замовк.

— Усе?

Одноокий націлівся в обличчя юнака оком і, посміхаючись, спитав:

— Які ж тут веселощі? Дурник!

Помовчавши, він повторив:

— Ехе-хе, дурник!

Юнака не образив сумний і ласкавий вигук, він навіть усміхався, говорячи:

— Та я ж не казав, Якове Захаровичу, що це — веселе!

— Не казав хіба?

— Ні-і!

— Так! Ну, гаразд!

Ліворуч від них, в темному ялиннику болота, лунко гукнув пугач — тиша сколихнулась і знову застигла, мов олія. Далеко попереду серед поля спалахнув тихий огонь і став швидко розгорятися, здригаючись і червоніючи.

— Он,— сказав одноокий,— мабуть, мужики з Балимер в нічному вогонь розклали. Холоденька нічка вже!

— Віршами, Якове Захаровичу, мені легше думати, а звичайні слова важче складаються в мене. Мені все хочеться, щоб вірші як молитви були, а як це треба робити — не знаю! Коли довгий вірш, то немов молитовніше виходить — а чи так? От іще вірші, про місто теж:

Знову мряка хмарою мчить понад болотами.

Розлилась по місту скрізь тишина глибока,

Люди сплять, намучені працею й турботами,

І висить над сонними небо однооке...

— Яке небо? — здивовано спитав Тіунов.

— Однооке,— збентежено відповів Сима і відсунувся від супутника, винуватим голосом пояснюючи:— У нього ж завжди одне око: удень — сонце, а вночі — місяць тільки.

— Сліпооке, виходить, як я? — сказав Тіунов, посміюючись.— Це нічого, ловко! Тільки — зірки забув ти.

— При повному місяці — які ж зірки?

— М-м... правда, обмаль їх! Так! Потім от хмари, кажеш, і — місяць?

— Це буває! Біжать хмари, а поміж них — місяць, і все небо — здригається, немов ламається...

Тіунов замовк, а Сима тихенько додав:

— Я назвав небо однооким — забув про вас, їй-богу!

— Нічого! — сказав одноокий.

— Далі в мене такі йдуть вірші:

Хмара сліпоокого місяця жене,
В полі переслідує тінь чиясь мене..

— Все ти та ти! — раптом заговорив Тіунов.— Ти, та я, та теща,— і нікого більш ніде ще! Та голодне життя, та смерть!

Юнакові дуже хотілося проказувати Тіунову свої вірші, але одноокий, мабуть, не хотів слухати: махаючи ціпком, він тихенько ступав уперед і казав:

— Усе це, звичайно, впливає в житті — і бідність є, і смерть, а людей, проте, не зборює! І дід мій голодував, і батько голодував, та й сам я не дуже ситно живу. І вони — померли, і я помру — це правда!

Пригадуючи свої вірші, Сима не відповів.

— Ну, помру, і — нічогосінько по мені не зостанеться,— переконливо говорив Тіунов.— Лиходій помре — люди скажуть: ой, який лиходій був! Добрий помре — добром згадають. Буває — і собаки дохлого жалко людям. Котів теж часто згадують: хороший, мовляв, звір був, розумний, чи там — ласкавий, мишей добре ловив. А помруть Яків Тіунов, Семен Девушкін — і ніхто нічого не скаже! Були ми чи ні — це всім байдуже. Ось ти про що подумав би, хлопче, про оце ото! Атож! Подумай! Діло — важливе! Ти — чоловічок самотній, а самотні люди і є найкращі, найвірніші слуги світові.

Сима — мовчав. Рівна й лагідна мова одноокого не заважала неясним думкам юнака шукати потрібних слів.

— А ти потрібен будь людям не так у горі, як у радості, ти їх з радістю полюби! Горе, хлопче, дешеве! В ньому — мов арештанти в сірих халатах своїх — усі люди однакові: ні дворяни, ні міщани не одмітні. А ти — в радість іди, покажи людям радість — птицю незвичайну, птицю райську — от! Он у тебе єсть — скажімо — та-

лант, ти його серйозно полюби! Треба, брат, усе полюбити: інструмент, яким працюєш — долото, приміром,— і його полюби теж! Воно тебе зрозуміє, хоч і залізо, а — полюбивши твою руку — воно тобі в роботі сильно допомогти може.

Поле́м іду́ть двоє —
Молодий з старим...

— складалося в голові Сими. Він спотикався й простягав уперед прями, довгі руки:

Перед ними — тіні
Стеляться, мов дим...

У сутіні душі, в пам'яті, іскрами спалахували різні слова, кружляли, мов бджоли, деякі зникали, інші в'язалися в живий ланцюг, складали пісню — Сими було моторошно й приємно, тиха радість голубила серце.

— Ось, дивись! — задумано пливла мова одного.— Живуть у Росії люди, що зуться — міщани. Хто нещасніший за них? — подумай. Єсть — цигани, вони все бродять по ярмарках — мужиків кіньми обдурюють, по селах — курей крадуть. Може, вони й не роблять нічого такого, ну, так уже говориться про них. А міщани хоч більше на одному місці товчуться — а теж найнепотрібніші в світі жителі...

Юнак, дивлячись уперед бездонним поглядом круглих очей, човгав ногами по землі, і йому здавалося, що він легко сходить на гору.

Старий молодому
Щось там гомонить,
А ген-ген далеко
Вогник мерехтить...

Вдалині, над темною гривою Чорнораменського лісу, підвелася важка хмара і гасила зорі. Огонь багаття заграв яскравіше, веселіше.

— Мені, хлопче, за п'ятий десяток літа йдуть, і стільки я бачив — у соборі нашому всього не складеш, хоч який уже храм великий! Жив я — всяко, та більше — не до ладу жив! І от, після всього, людське моє серце вказує: дурню, треба було жити з любов'ю до чого-небудь, а без любові — не життя!

Сима, всміхаючись, складав вірші:

Стежною вузькою
Тісно їм іти,
Закривають тіні
Ями на путі.
Вони спогикаються,
Потрапляють в ями,
Але йдуть тихенько
Далі все і прямо.
Господи владико!
Научи ти їх,
Як вночі дістатись
До путей твоїх!

Він зупинився і радісно скрикнув, ухопивши одного за рукав:

— Якове Захаровичу, а я зараз іще вірші склав, їй-богу, оце зараз тільки! Слухайте!

Коли він проказав вірші свої, одноокий втупив в обличчя йому темне своє око і похвально зауважив:

— Ну, от! Ач ти який...

— Ах, господи! — тихенько вигукнув Сима. — Це така, знаєте, радість, коли складеш що-небудь, аж плакати хочеться...

— І добре. Оце саме світові й потрібне — радість! А пора нам повернути — бач, скільки місця відтупали!

Повернули. Іти стало видніше — тіні лягли позаду, пішли ближче одна до одної.

— Головне, хлопче, — лунав серед нічної тиші спокійний голос Тіунова, — ти люби свою здібність! Сам ти для себе — річ ваги невеликої, а здібність твоя — це світові подарунок! Щодо бога — теж добре, звичайно! Однак, і приказку пам'ятай: боже поможи, та сам не лежи. А найголовніше — люби! Без любові ж людина — дурень!

Їх наздоганяла провісниця осені, важка чорна хмара, вдягаючи поле й болото бархатом тіні, і назустріч їм ласкаво світив повний круг місяця.

— Ех, Семене, Семене! — здригався глухуватий голос Тіунова. — Скільки я бачив людей, скільки горя збагнув людського! Люблять люди горе, радість — удвоє! І скажу тобі від серця слово — хороший на землі російський народ! Дикий він, звичайно, замордований і вельми нещасний, а — хороший, добротний, талановитий народ! От — ти подивись на нього уважно, і будеш любити! Ну, тоді, брат, заспіваєш!

Сима усміхався, штовхаючи одноокого гострим плечем.
Помовчавши, Тіунов переконливо додав:
— Хороший народ! І — амінь!

Руда дівчина Паша виконувала в «раечку», крім спеціальної роботи, обов'язки покоївки: куховарка будила її раніш за всіх і Паша мусила прибирати зал — величезну, як сарай, кімнату з п'ятьма стрілчастими вікнами; двоє з них були наглухо забиті і завішані повстяним пофарбованим килимом.

Стеля в залі барвисто розмальована гірляндами квітів, в них заплутались якісь головаті зелені й жовті птахи та два купідони: в одного злиняло обличчя, а в другого викришилися ноги й частина живота.

Матрьона Пушкарьова, куховарка, розказала Паші, що стелю розмальовував полонений француз у дванадцятому році, і майже щоранку Паша, входячи в зал з віником та ганчірками в руках, спинялася біля дверей і, задерши голову вгору, серйозно розглядала барвистий візерунок стелі, вкритий вологими плямами, розколинами та кіптявою з ламп.

Іноколи Матрьона гукала на неї:

— Ти чого, нечиста душа, знову баньки вилупила? Прибирай швидше, встають уже всі...

Усміхаючись, Паша відповідала:

— За-араз! Ой же ж і ловкий француз оцей! І як це він малював, тьотю? Не інакше — лежачи доводилось малювати йому, еге?

Матрьона сердилась.

— Тобі б усе лежачи й жити! Пожди, здохнеш — пролежиш, товстом'яса, аж до кісточок боки свої!

— Де ж то він тепер, французик сердешний? — зітхаючи, мріяла Паша.

Часто бувало так, що, любуючись роботою француза, дівчина поринала в дрімотне самозабуття, не чула злих криків хазяйки й подруг, тоді вони, сердиті з похмілля, кидалися на неї, наче коти на ворону, і товкмали дівчину, витираючи її тілом порох і бруд у залі.

Коли Пашу били — вона не чинила опору, а тільки пихтіла, заплющивши очі; втомлювалися бити її — вона плакала й жалілася не одразу: спершу подивиться, де і

як на ній порвано одежу, потім виходить на двір і там починає товсто, басом, вити й лаятися.

На її ревіння з вулиці у хвіртку висувалася величезна голова Четихера, він довго слухав Пашині скарги мовчки, нарешті вони йому, мабуть, набридали,— тоді воротар зневажливо умовляв її:

— Ану-бо, годі тобі! Безсоромна. Репетуеш тут, а люди чують! Гей! Люди ж чують, кажу!

— Таж—боляче!—заспокоючись, пояснювала Паша.

Четихер розумно говорив:

— На те й б'ють.

Якось уночі, під час гульби, п'яний Немцев та Ванька Хряпов брудно образили Пашу; вона видерлась від них, вибігла у подвір'я і там, прихилившись до воріт, завила.

— Знову плачеш? — спитав Четихер, прочинивши хвіртку.

— Дядечку! — скрикнула дівчина крізь ридання.— Яка ж це я нещасна? Господи!

— Ану-бо, перестань! — порадив Четихер.

А вона невгавала.

Четихер послухав її голосіння ще якийсь час і сказав, тяжко зітхаючи:

— Ну, і голос же! Ах, ти, бодай ти здохла! Ану, вийди сюди!

Вивів її на вулицю, оглянувся, посадив на лавку, сів поряд неї і почав умовляти.

— Ну — мовчи! Сиди. Ось — ніч яка тепла. І нікого нема. Хто тебе скривдив?

Схлипуючи, Паша стала розповідати, як її образили, але Четихер гидливо спинив:

— Ну — гаразд! Не люблю я капостей цих. Мовчи, знай!

Вона покірливо замовкла, притулившись до нього плечем; чоловік спробував одсунутись від неї — не було куди. Тоді, засунувши довгі руки між коліна свої, він нахилився і, не дивлячись на неї, забурмотів:

— Он — Маркушин собака вие, чуеш? Тримають пса на цепу, не годуючи майже, це — щоб пес лютіший був. Бачиш, як гарно уночі на вулиці? Народу зовсім нікого нема... Тож-бо й є! Он — зірка впала. А коли настане кінець світу — вони — снігом, зірки оці, посипляться з неба. От би дожити й подивитися...

Говорив він довго. Часом очі його, мимохить скошуючись праворуч, бачили ноги дівчини, круглий її лікоть і напівприкриті груди. Він відчував, що її важке тіло все дужче налягає на нього,— Четихеру було тепло, приємно; не розтуляючи колін, він витяг з них праву руку, бажаючи обняти Пашу, і нараз почув сонне хропіння.

— Чи ти спиш? — здивовано й тихенько спитав він. Не відповіла.

— Ану-бо! — сказав Четихер, ворухнувши плечем.

Вона, солодко плямкнувши губами, спокійно й глибоко зітхнула. Чоловік подивився дівчині в обличчя, обсіпане рудими пасмами розкошланого волосся,— рот у Паші був здивовано розтулений, на щоках блищали незасохлі ще сльози, руки безсило повисли вздовж тіла.

Четихер посміхнувся і, хитаючи головою, пробурчав: — Ото дурна! От дурепа!

І міцний її сон, і дитяча безпорадність тіла вікликали у нього добре здивування. Поглядаючи на неї збоку й успішно переборюючи мимовільні рухи своїх довгих рук, він довго, майже до світу, смирененько сидів біля неї, слухаючи, як у домі ревли й верещали п'яні люди, а коли в місті, на соборній дзвіниці, вибило чотири години, розбудив її, кажучи:

— Ану-бо, йди до мене в сторожку! Гей, іди-но! А то зараз полізуть ці всі...

— Як це я заснула? — здивовано оглядаючись, питала Паша.

— А так — заплющила очі та й спиш.

— Ох ти, господи...

— Ну, йди, знай...

Відчинив хвіртку перед нею і, провівши очима білу постать її, аж доки вона не зникла в його кімнатці, поряд кухні, воротар грюкнув хвірткою і, широко розставивши ноги, довго дивився в землю, похитуючи головою.

Ця ніч нічого не змінила у відносинах Паші й Четихера. Але незабаром дівчину знов побили.

Якось, після добрячої гульби, Лодка прокинулася опівдні напівхвора й зла: мучила згага, суху шкіру наче іржа їла, і очам було боляче. Спустивши ноги додолу, вона постукала п'ятою в підлогу; почекавши, постукала ще дужче, а тоді стала гупати в підлогу ногами люто, і очі в неї зловісно потемніли.

Коли увійшла Паша, вона жбурнула черевиком їй

у голову, дико лаючись, порвала на ній кофту і зіпхнула дівчину із сходів.

Знову Паша плакала, і знову з'явився Четихер — він, мабуть, щойно прокинувся, скуйовджений і сурорий.

— Ну, чого? — спитав він.

— Глафіра мене...

— За що?

— Та хіба я знаю, господи...

— Господи! — перекривив він густий голос дівчини і тоном хазяїна звелів: — Піді, помий пику!

Шморгаючи носом, вона пішла в дім, а Четихер, витягнувши руку вперед і тикаючи пальцем услід Паші, похмуро оголосив:

— Я вам покажу — битися!

Дужим ударом ноги відкинув далеко геть якийсь черепок і рішуче попростував у кухню, де галасливо сперечалися Феліцата з куховаркою. Відчинивши двері, він заповнив їх своїм квадратним тілом і, перепиняючи хазяйчину мову, сказав:

— От що — Пелагію ви марно б'єте...

— Тобі чого, Кузьмо? — втомленим голосом спитала хазяйка, не зрозумівши його слів.

— Я кажу — чого Пелагію б'єте? — повторив Четихер, ухопившись руками за одвірки.

І огрядна Матрьона Пушкарьова і сама Феліцата Назарівна Воеводіна здивовано вирячили очі: мало не три роки людина сумирно сиділа біля воріт, завжди мовчазна, усім покірлива, ні в що не втручаючись, аж ось — прийшла і, немов владу маючи, повчає хазяйку.

— Бити не можна. Вона — як дитина. Дурна вона.

Феліцата Назарівна неголосно й розсипчасто засміялась, закинула голову і підійшла до нього. Сьогодні її волосся було зачесане вгору короною, збільшуючи зріст хазяйки; широкий червоний капот, браслети й каблучки на руках, брязкіт в'язки ключів біля пояса, дрібні, оскалені зуби і глузливо примружені очі — все це примусило двірника опустити і руки й голову.

— Ти хто тут? — ехидно спиталася Феліцата.

Він, розтуливши рот, мугикнув щось невиразне.

— Іди геть! — звеліла хазяйка, змахнувши рукою.

Четихер важко повернувся, пішов і чув, як вона сказала:

— Ох ти, лишечко! Не виспався, мабуть!

Зупинившись на ганку, він ухопив рукою поруччя сходів, похитав його — дерево дряхло зарипіло. А в кухні солодко рипів рабський голос Матрьони:

— Я-ак він викотився, а ба-атечки!

— У мене просто!

— Ну, вже ж і сміливі ви, ах!

— Я, матінко моя, дворянка.

— Уже й правда, що генеральша!

— Дворяни нікого не бояться! Мені варт одне слово сказати Немцеву — так цей лісовик не знати де буде! Там по місту різні шепоти шепочуть про всякі дурниці, то, мабуть, і сюди вітер щось доносить. От він і осмілювався. Ну — мене, голубе, не злякаєш — ні!

Четихер оглянувся, мукнув, наче хворий бик, і пішов по двору, кривими ногами загрибаючи бур'ян, гнилі куски дерева, уламки цегли — мозби орав засмічену, занедбану землю.

А Лодка помилася, не вдягаючись, випила чашку міцного чаю і знову лягла, почувавши сверблячі уколи десь у грудях: наче до серця її присмокталась велика чорна п'явка, п'є кров, росте і, не даючи дихати, піднімається до горла.

Перед нею нерухомо стояли сцени з прожитої, втомної ночі: ось п'яний Жуков, з в'ялим, прищавим тілом — хоче танцювати, важко, наче мішок борошна, падає навznak і, простягаючи руки, злякано хрипить:

— Підведіть мене! Швидше!

Дразливий Немцев стрибає руську перед Феліцатою, гупаючи в підлогу кістлявими п'ятами, і верескливо повторює:

— Ех-ну! Останні деньочки наші! Шквар, дворянко!

Лікар, позеленілий від надміру випитого ним вина, усе дратував Розку, доводячи її до лютих сліз, і якось страшно жартував. А телеграфіст Коля чомусь розплакався, стукав кулаками по столу і галасував:

— Мерці, мерці ви!

Його обливали водою, терли за вухами спиртом, потім він заснув, поклавши голову на коліна Феліцаті. І навіть Ванька Хряпів, завжди веселий і добродушний, був похмурий і все щось шепотів над вухом Серафими Пушкарьової, а вона, слухаючи його, потихеньку витирала сльози і кілька разів поцілувала Івана в лоб особливим поцілунком, смішним і сумним.

Веселились незвичайно, неощадливо: розкидалися грішми так, немов усі враз забагатіли; привезли дорогого вина, поводитися з дівицями брутальніше, ніж завжди, і все говорили одне одному щось негарне й незрозуміле.

Тяжко було з ними й боязно. Хазяйка пошепки попередила Лодку й Розку:

— Менше пийте самі! Гості сьогодні негарні в собі!

Двері тихо відчинились. Лодка підвела голову — в кімнату, ласкаво усміхаючись, дивилося бліде Симине обличчя.

— Не спиш?

Лодка невдоволено розплющила очі, тихо відповівши:

— Нездужаю я.

Він обережно, навшпиньках, підійшов до неї, схилився, зазираючи в очі.

— Можна мені посидіти в тебе?

І коли вона ствердно кивнула головою, Сима тихо припустився на краю ліжка, поклав білу руку Лодки на коліно собі і став любовно гладити долонею своєю гарячу пушисту шкіру від ліктя до кисті.

— Учора, сидючи над битим шляхом, іще вірші склав, — сказати?

— Про богородицю? — крізь зуби спитала Лодка.

— Ні, так — про життя. Сказати?

— Ну, скажи, — зітхнувши, дозволила жінка.

Господи — помилуй!
Ми — раби твої!

— почав Сима пошепки.

Лодка повчально зауважила:

— Усе ти — про те саме! Це не дуже трудно завжди про одне говорити.

Сима посміхнувся і, покійрно опутивши голову, замовк.

— Ну? — заплющивши очі, спитала Лодка.

Він знову забурмотів скоромовкою ледве чутно:

Господи — помилуй!
Ми — раби твої!
Де ж нам взяти сили
На бездольні дні
Та на злидні клятї?
Чим ми винуватї?

Господи — з тобою
Ми, раби,— не спорим,
А ти смертю злою
І надмірним горем
Люто раз у раз
Убиваєш нас!

— Що ти все скаржишся? — перебила його Лодка, неприємно хмурачись. — Ти б краще мені склав хоч які любовні віршики, а то — господи та господи! Що ти — дячок, чи що? Любиш, а віршиків не догадаєшся скласти!

Сима перестав гладити її руку і заперечливо замотав головою.

— Не вмю я про жінок...

— Любити — навчився, ну, і цього навчись,— серйозно сказала жінка.

Підвелася, сіла на ліжку і захиталась, обнявши коліна руками, думаючи про щось. Юнак сумно оглядав кімнату — все в ній було знайоме, і все не подобалось йому: стіни, обклеєні рожевими шпалерами, біла, глянцева стеля з розколинами по ній, стіл з дзеркалом, умивальник, старий пузатий комод, що самовдоволено випнувся проти ліжка, і обшарпана, закурена груба в кутку. Сутінь цієї кімнати завжди — вдень і вночі — була однаково задушлива.

— Брешеш ти! — задумливо й повільно почала говорити Лодка. — Брешеш, що не вмієш про жінок. Он як про богородицю склав тоді:

Щоб врятувати світ від зла,
Ти світу сина віддала.

Так! — Вона раптом якимось злобно пожвавішала і, клацнувши язиком, примружила очі: — Та-ак, а вони, сучі діти, освічені, і про неї паскудні вірші складають! Ух, свині!

Сима скося подивився на її голі груди і безпорадно засовав руками, наче вони враз стали заважати йому.

— Ти б послухав, які про неї віршики знає доктор, погань блювотна!

Вона витягла ноги, легко перекинула Симу на коліна собі і нахилилась над ним, майже торкаючись грудьми його обличчя. Юнакові було солодко й незручно — боляче спині: довге тіло його сповзало на підлогу, він човгав ногами по мостинах, силкуючись удержатись на ліжку, і — не міг.

— Упаду зараз,— зніяковіло сказав він.

— Ой, незграбний! Ну?

Допомогла йому сісти, обійняла і, ласкаво заглядаючи в очі, попросила:

— Склади, га?

— Що?

— Смішне.

— Та що ж смішне є? — тихо спитав юнак.

— Про мене що-небудь. А то...

Замовкла і довго дивилася допитливо в ясно-бездонні очі, а потім, затуливши їх м'якою долонею, сказала, зітхаючи:

— Ні, ти не можеш! Ти в мене — боязкий. А вони — вони про все можуть смішно говорити!

— Про бога — не можна! — нагадав тихенько Сима.

Знову помовчавши, Лодка грубо штовхнула його в бік і сказала капризним голосом:

— Не лоскочи! Руки холодні,— не займай!

Юнак підвів голову—її рука зісковзнула з лоба його. Він подивився очима жебрака в обличчя їй і, сумно усміхаючись, промовив:

— Не любиш ти мене. Не подобаюсь я тобі.

Закинувши руки за голову і дивлячись у стелю, жінка міркувала:

— Якби я вміла, то я б уже складала завжди саме тільки смішне, саме веселе! Щоб усім соромно було. Про все б — ух!

Сима повторив, торкаючись рукою її грудей:

— Не любиш ти мене.

— Ну, от іще чого вигадав! — спокійно сказала вона.— Як же не люблю? Адже я грошей не беру з тебе.

І, подумавши, додала, граючи очима:

— Я всіх мужчин люблю — така служба моя!

Юнак зітхнув, спустив ноги на підлогу і сів, жалібно кажучи:

— Якби ти хоч трошки любила мене — про це треба було б сказати Вавилові! А то — сором мені перед ним...

Вона занепокоїлась, гнучко підхопилася, обійняла Симу і переконливо стала умовляти його:

— Ти цього й не думай, ані-ні! Чуєш? Я — тільки тебе люблю! А Вавило... він, бачиш, такий,— він одним-єдиний...

Вона заплющила очі і вся потяглася кудись.

— Я з ним — чого? — спокійніше і впевніше казала вона. — Із страху! Не поступись йому — уб'є! Авжеж! О, це він може! А тебе я люблю хороше, для душі — зрозумів?

Все міцніше обнімаючи худе, незграбне тіло, вона заглядала в очі юнакові темніючим поглядом, а між поцілунками розважно доводила:

— Мені за любов оцю чисту багато пріха проститься — я знаю! Як же б я не любила тебе?

Сима тремтів під її поцілунками, наче поранений журавель, палав жарким огнем і, заплющивши очі, шукав губами її губ.

Жінка ще квапливіше, ніж завжди, віддавалася йому, без радості й бажання, діловито кажучи:

— Ти — не турбуйся!

І опісля ласкаво, вкрадливо шепотіла:

— Спробуй, Симушко, склади що-небудь таке, щоб люди забоялися тебе! Ти — будь сміливіший! Адже ж про все можна сказати, що хочеш, — он, дивися лиш, освічені, як вони говорять! І всі поважають їх. А вони і архангелів навіть осміяли, їй-богу!

Очі її були широко відкриті, в них виблискували зеленуваті іскри, обличчя нашіло рум'янцями, дихала вона часто, і перса її тріпотіли, наче два білі голуби.

Юнак гладив тремтячою рукою щоку її, дивився в наївні очі і, знову розпалюючись, слухав ласкавий шепіт:

— Мені тебе любити — одна моя заслуга... Я ж бо знаю, що велика прішниця я, усім життям моїм...

Місто все було сповнене обережним шепотом — шепотілись і обивателі, і начальство, тільки один Коля-телеграфіст говорив голосно і день від дня ставав зухвалішим у словах.

Франтовитий, в'юнкий, худенький, він, сміливо задерши вгору гострий ніс у пенсне, метався по місту і скрізь сіяв тривожні чутки, а коли його питали: «Та звідки ти знаєш?», багатозначно відповідав: «Це вже певно!» І хвацько обсмикував свою чепурну тужурку.

Лікар Ряхін, кашляючи, умовляв його:

— А ви, батечку, не хвилювались би. Ви міркуйте по-філософському: людина не може ні прискорювати по-

дій, ні затримувати їх, як не може вона спинити обертання землі, розвиток прогресивного паралічу чи, наприклад, оцей ідіотський дощ. Все, що повинно бути — буде, чого не може бути — не буде, хоч як ви стрибайте! Це, батечку, довів Маркс і — значить — шабаш!

— Але, Олексію ж Степановичу! — вигукував Коля, витягуючись кудись до стелі. — Мусять же люди щось робити?

— Указано їм — плодяться, множитесь й населяйте землю, решта додасться вам! І, їй-богу, голубе мій, ні на що складніше за це просте й приємне заняття не здатні люди, і ви, любий, серед них!

— Господи! Яка ж ви похмура людина в словах ваших!

— Така є позиція людини повітової, бо — як сказано в усіх географіях — населення російських повітових міст поспіль становлять люди, що займаються п'ятикою, картярством та мізантропією. А ви — дригаєте ніжкою, — навіщо? Вам конституції хочеться? Почекайте, голубе мій, прийде й конституція, і всяке інше благополуччя. Сидіть смирно, читайте Льва Толстого і — більш нічого не треба! Головне — Толстой: він знає, в чому сенс життя, — нічого не роби, все зробиться само собою, на щастя твоє і радість твою. Це, батечку, найвизначніший і найпотрібніший філософ для повітових жителів.

— Ви говорите зовсім як Тіунов! — сумно вигукнув Коля.

— Тіунов! Ага, палітурник!

— Він, власне, годинникар.

— Дуже можливо, годинникар теж. Повітовий житель усе робить, але нічого не вміє.

— Фу, боже мій! — зітхав засмучений юнак і йшов геть, почувавши себе обскубаним.

Лікар, висушуваний якоюсь таємною недугою, був мало зрозумілий для Колі, але приваблював його блазенською іронією мови, що будила в голові юнака гострі, зухвалі думки. Йому подобалась і зовнішність лікаря, схожа на тонкий хірургічний інструмент у гарному футлярі, подобалось уміння Ряхіна зав'язувати галстук пишним бантом, його м'які сорочки, добре пошиті сюртуки, гостроносі черевики й округлі рухи білих спритних рук. Він любив бачити, як на блідому обличчі здригаються

тонкі губи жадного рота; грають насмішкувато прищурені очі. Іноді лікар збуджував у Колі нудьгу своїм глузуванням, але частіше ці промови сповнювали юнака певною гордістю: повторюючи їх знайомим, він викликав у всіх подив, а це давало йому змогу почувати себе особливою людиною — дуже інтелігентною і з вельми гострим розумом.

Проте і після охолоджуючих розмов з лікарем Коля відчував і бачив скрізь у місті тривожну, похмуру цікавість: всі неспокійно очікували чогось, трое обивателів, передплативши найгаласливішу газету, набрали заклопотаного вигляду політиків, ходили по базару спішно, зустрічаючись, запекло сперечалися, години по дві, збираючи навколо себе шанобливо уважну юрбу слухачів.

Коля втручався в суперечку:

— Далі неможливо жити так, як жили досі!

— Через що ж? — серйозно і здивовано питався дехто з обивателів.

— Через дурість! — пояснював Коля, ловлячи пенсне, що спадало з перенісся.

— Стривай, — через чию ж це дурість?

— Через всеросійську! Через вашу! — кричав юнак, пригадуючи фрази Ряхіна.

Дехто ображався.

— Однак ти, хлопче, обережніше! Що це за слова такі?

Дрібні люди міста слухали Колю з жадобою, розпитували його докладно, але запитання їх були вузько практичного характеру, юнак не вмів відповісти і, боячись сконфузитися, тікав від таких розмов.

Загалом місто починало жити, немов виряджаючись кудись, і чоловіки на пропозиції жінок купити те чи те на зиму відповідали непевно:

— Зачекай! Ще невідомо, що буде.

Владні люди міста стали часто збиратися вкупі, таємно розмовляючи про щось, і, нарешті, обивателям стало відомо, що панотець Ісаїя скаже на пізній обідній проповідь, яка вияснить усі тривоги і розвіє їх, що Штрехель улаштує в «Ліссабоні» якусь особливу виставу, а справник викличе з губернії трьох поліцаїв, коли ж можна, то й солдатів.

— Солдатаів! — вигукнув, моргаючи, завжди п'яний кравець Мінаков і раптом збагнув: — Розумію. Ага-а!

Він довго мучив публіку, не говорячи, що саме зрозумів він, і, нарешті, сказав:

— Вирішено, значить, обернути нас на заштатне місто!

Більшість взяла це під сумнів, але багато хто говорив:

— Що ж, тільки слава, що місто ми, а брукована ж у нас всього одна вулиця та ось базарний майдан.

Увечері Мінаков, сидючи в багнюці проти церкви Миколая Чудотворця, гірко, із слізьми скаржився:

— Угодничку божий, милостивий! Припинили нас — кінєць!

А городовий Капендюхін, стоячи над ним, умовляв кравця:

— Ану, Єгоре, не реви, мов та баба! Ще ж, може, нічого не буде!

Чутки про те, що начальство хоче заспокоїти городян, підтвердились: справник викликав Колю і, мабуть, чимось сконфузив його — жвавий телеграфіст перестав бігати по вулицях.

До Мінакова з'явився Капендюхін і суворо оголосив йому:

— Ану, Єгоре, ходімо в поліцію.

— Чого?

— А щоб тобі поголосок не пускати.

Заарештували якогось прочанина, зникли Вавило Бурмистров та пічник Ключарьов.

Любителі драми й комедії почали готуватися до вистави — але в їх метушні й біганині було щось показне, підкреслене — городяни виразно бачили це.

На обідні в неділю собор був повний-повнісінький; окурівці, заливаючись потом, уважно слухали красиву проповідь панотця Ісаїї: він говорив про Авессалома і Петра Великого, про мудрість царя Соломона, про дванадцятий рік і Севастополь, про знищення кріпацтва, про заздрість іноземних держав до могутності й багатства Росії, а також і про те, що легковірність — згубна.

Розходячись по домівках, обивателі міркували:

— Мабуть, що й справді будуть зміни — марно в церкві не дозволять говорити!

Моторозна тривога посилювалась, увага до слів один одного зростала. Збирались купками й догадувались:

— Іноземець оцей — він завжди метикує, як Росії дошкулити — чого б це так?

Хтось значливо роз'яснив:

— Головне — тісно йому: розплодився у незліченній кількості, а жити — ніде! От як взяти земну карту, то одразу видно: відсунули ми його скрізь до морських берегів, третєся він по берегах цих, нічого йому нема, окрім піску та солоної води! Народ — голий...

— Тоді, звичайно, і росіянинові позаздриш...

Лунав голос Тіунова:

— Вирішено закликати до справ корінних руських людей — оголошено було про це давно вже!

Обивателі питалися один в одного:

— Це — хто говорить?

— Одноокій із слободи.

Солідні люди, відмахуючись, ішли геть:

— Є кого слухати!

— Примічайте, православні, хороших людей, котрі розумніші, чесніші...

Бондар Кулугуров, здоровезний бородатий старик, спитав:

— Де вони у нас?

Його підтримали:

— М-да, таких щось не знати.

— Хто до пирога?

— Пора.

— Пусте затіяно! — казав бондар, витягуючись на весь зріст. — Ти зрозумій, слободянине, щд нам з того, коли десь-то, за тисячу верст, якісь-то люди — ну, скажімо, нехай розумні — сядуть про наші діла говорити? Щд здалеку побачать? Ні, ти мені отут-о, на місці дай права! Дома мені їх дай, щоб я злодієві, голові Сухобаєву, по всіх законах опір поставити міг, щоб він мене окладом не душив, — от що мені дозволь! А що на краю землі — те нас не обходить!

Очі в бондаря були вузькі, вони здавалися маленькими щілинками кудись у неспокійну, глибоку птьму, де завжди вирувало невгамовне хвилювання і часто спалахував зелений гнівний огонь. І руки в нього теж були неспокійні — чудно теліпалися, наче силкуючися відірватися од великого тіла, гучно плескали долонями одна об одну, зчіплювались кривими пальцями і терлися, і рідко коли рухи їх збігалися із словами старого.

— Ех, шановний! — почав був Тіунов, виблискуючи оком.

— От трібі й ех! — відбив бондар і, круто повернувшись, пішов геть, а за ним відійшли й інші.

— Православні! — звернувся одноокий до десятка чоловік, що лишилися. — Я говорю, до того хиллячи, що ми, міщанство...

Та одноокий погано вибрав час: кожного в цю годину ждав дома пиріг, — його печуть раз на тиждень, і гарячий — він смачніший. А ще Тіунов забув, що перед ним люди, які здавна звикли жити й думати самотньо — з давніх-давен відучені вірити одне одному. На вулицю, до громади, виходили не на те, щоб поділитися з нею своїми думками, а щоб урвати чуже, схопити його, і, принісши додому, розтерти, здрібнити в голові, поміж звичними, важкими думками про будні, що повільно тягнуться з року в рік; кожен обивательський дім був в'язницею, де спіймане нове довго знемагало в тісному й темному полоні, а потім, знесилене, тихо вмирало, нічого не породжуючи. Отак квіткове насіння, занесене вітром у болото, згниває там без сліду, не маючи сили розростися, розквітнути і всміхнутися небу яскравою усмішкою.

Лишилася з однооких стара Маврухіна — червоні очі її, залиті каламутною вологою, дивилися в обличчя йому, чогось очікуючи, і Тіунову ніяково було піти від них.

— Що, бабуню? — тихо спитав він.

— Синок мій їде, чуєш! — мовила мати.

-- Куди він?

— До царя небесного...

— Он як! — сумно посміхаючись, сказав Тіунов.

— Знайшли, чувати, дорогу туди!

Стара трусилась і непевними рухами рук кутала немічне, розбите горем і часом тіло в брудне лахміття.

— Прощай, бабуню! — сказав одноокий, відходячи.

Вона, усміхаючись, лишилася одна на майдані, перед великим, світлим храмом.

Тикаючи в землю ціпком, Тіунов не поспішаючи йшов у слободу, жував губами, плямкав і, простягнувши перед собою ліву руку, ворухив пальцями, щось, мабуть, обчислюючи.

Понеділок був тихий, ясний; за ніч мороз підсушив грязь на вулицях, — городок стояв під зеленуватим куполом неба святково чистенький — наче жених.

Лунко й мірно бухали бондарі, набиваючи обручі, за річкою пахкала паровивідна трубка сухобаєвського заводу, десь квапливо й заклопотано гавкав собака, немов відповідаючи завданий урок.

Але вже зранку вулицями міста потяглась, наче каліка-жебрачка, чутка, що попсовано телеграф.

Як завжди, о дев'ятій годині до поштової контори підкотила монастирська бричка з огрядною й лагідною матір'ю Леокадією і сміхотливою, червонощокою послушницею Павлою на козлах; біля зачинених дверей контори стояв сивовусий Капендюхін, з люлькою в зубах і грізно зсунутими бровами. Крекчучи, мати Леокадія вилізла з брички й зупинилась біля ганку, здивована незвичайним виразом давно й добре знайомого їй добродушного обличчя.

— Здрастуй, Нифонте! Бог милості прислав!

— Дякую,— відказав городовий таким тоном, немовби говорив: «Ну, ні, мене не обдуриш!»

І, надувши щоки, глянув на небо.

— Ану, відчини двері! — попросила черниця.

Капендюхін подивився на неї згори вниз і спитав:

— А навіщо?

— Як то — навіщо? — ображено сказала черниця.— Я ж пошту забрати приїхала і дві депеші в мене...

— Пошти ніякої не буде!

Старенька схвилювалась.

— О, господи, спаси й помилуй,— що це ти? І вчора не було! Невже гріх який у дорозі?

Капендюхін значливо підняв руку і спинив її:

— Ви, мати Левкадіє, чуток не пускайте! Вам уже сказано — пошти зовсім не буде, от — і все!

— А депеші? — торопючі і трохи сердячись, спитала стара, яка дев'ятий рік, без перешкод, справляла на пошті монастирські діла.

— Телеграфу нема.

— Нема?

Капендюхін втішався з того, що знає таємницю, і від повноти задоволення його вусате обличчя кумедно надулось. Він довго мучив цікавість черниці, збуджуючи в ній тривогу, і, нарешті, якимось раптом натхненно пояснив:

— Попсувався головний телеграф у Петербурзі. Комета, знаєте, ходить там, так от та комета зачепила

башту, звідки всі дроти,— та ви ж знаєте телеграф, що мені казати, ви ж розумна жінка!

Мати Леокадія розгублено й недовірливо подивилася на нього знизу вгору і — розсердилась уже до сліз.

— Я, батечку мій, не жінка, а черниця, та-ак,— а сміятися з мене — гріх тобі!

Збентеживши городового, вона поїхала, а за кілька хвилин про подію уже знали на базарі, пуста цікавість була розворушена, і торговці, один по одному, пішли дивитися на пошту. Вони спинялися серед вулиці, задерши голови розглядали заставлені квітами вікна квартири поштмейстера і до того набридли Капендюхіну розпитуваннями про подію, що він розсердився, вилаявся, виїняв записну книжку і, кілька разів облизавши олівець, написав у ній:

«Його благородию ваше благор прийшов народ лізе мене облягає і пускає чутки. Не можу справитися тишу порядок порушують Капендюхі».

Потім він несподівано ухопив за комір сина бондаря Селезньова, бешкетника Гришку, і, вдаючи, ніби скубе його за вуха, шепнув хлопцеві:

— Біжи в поліцію, на, віддай помічникові записку — п'ятака дам, швидко!

Кмітливий Гришка вирвався і зник, мов куля, під регіт та гайгакання обивателів.

Але незабаром їм довелося задуматися: з-за рогу вулиці з'явився поліцейський наглядач Хипа Вопіяльський, а його супроводило двоє солдатів з рушницями на плечах та два стражники верхи.

Усе місто знало скромного й боязкого Архипа з дитинства, усі пам'ятали його дячком у Миколая Чудотворця, називали його Хипою і свого часу багато сміялися з жарту преосвященного Агафангела, що змінив прізвище його батька, премилого дячка Василя Микитовича Коренева, на кумедне прізвисько Вопіяльського, бо Коренев у якомусь проханні, поданому владиці, кілька разів ужив слова «вопію».

І ось ця соромлива, нездатна людина виступає з оголеною шаблею в руці і кричить здаля, страхаючи голосом:

— Ро-озійдись, гей!

Навіть сам Капендюхін був, мабуть, вражений незвичайним видовищем, підтягся і, ховаючи люльку в кишеню, забурчав:

— Еге! Тож-бо й є!

Ошелешені обивателі полізли геть з вулиці, стражники, похитуючись на старих кошавих конях, мовчки супроводили їх, дехто кинувся тікати, люди солідніші гомоніли:

— Це ж проти кого вони?

— М-да, лякають!..

— Що таке, братці мої, га?

Нічого не розуміючи — жартували, сподіваючись приховати за жартами мимовільну тривогу, боячись здатися одні-одним дурними або зляканими. Але дехто вже міркував угорос:

— Стривайте, — як же це? От я, приміром, листа послаб, замовленнячко на товариць, куди ж воно дінеться?

— А мені б, не сьогодні — завтра, грошки треба одержати з губернії...

Уже давно з боліт устали густі хмари й огорнули місто вогкою запоною. Здавалося, що будинки поприсідали до землі і очима вікон дивляться на господарів своїх чи то здивовано, чи то з насмішкою, тьмяною й образливою. Де-не-де чулися глухі удари бондарів:

— Тум-тум-тум! тум-тум!

Короткий осінній день старечо зморщився, вулиці сповнилися нудною млою, і в ній непомітно, мов та цвіль, росли темні, чіпкі поголоски, полохливі думи.

— Біля казначейства, чуєш, теж солдатів поставили...

— Ну?

— Памфил-швець казав...

— А недавно оце, раненько вранці, слобідського Вавила Бурмистрова, бійця, з поліції до справника додому повели, чувати...

— Може, в Петербурзі отому знову щось таке вишло, як отоді, зимою?..

— Немовби бунт?

— Та нас же це тоді ніяк не зачепило.

Хтось замислено міркував:

— У слободі сліпоокій є...

— А то тут горбатенький у земстві служить, теж, чуєш, меткий...

— Німого — теж добре спитати?

— Не я тому виною, що розумні люди з калік більше!

Голосно, нещиро реготали і знов намагалися жартувати, але жарти складалися погано, в серце непомітно

просочувалось щось нове і вимагало відповіді. І коли дивидися в поле, то всім здавалося, що пагорби вирости, піднялись і тісніше, ніж раніш, обступають городочок.

З поля налітав холодний вітер, приносячи дрібний пил далекого дощу. У вікнах будинків уже спалахували жовті вогні. Час би вже до вечерні дзвонити, а дзвону не чути, місто облягла моторошна тиша, тільки вітер зітхав і свистів, літаючи понад дахами будинків, що мовчки поприпадали до вогкої й брудної землі.

Частина обивателів зібралася в нижній чорній залі «Ліссабона», інші пішли по базарних трактирах — до пізньої ночі сиділи там, чогось дожидаючи. І напружено сплітали незрозуміле сьогоднішнє з уривками давніх чуток, що їх пам'ять чомусь втримала.

— Головне — японець оцей!

— Допіру Кожемякін казав, ніби німець теж...

— Кожемякін, старий чорт, він більше на бабах знається...

— Ну, ні, він усі історії наскрізь знає. Петро, каже, Великий навіз до нас, каже, того німця.

— Катерина теж навезла.

— Як багато, братці мої, цих навізних людей у нас?!

Незграбна, незвична до роботи думка безпорадно тикалась усюди, мов новонароджене кошеня, ще сліпе.

— М-да-а! А таки справді, багато іноземців проти нас поставлено!

— Проти тебе — палицю в землю встромити — і досить! Сто літ не ворухнешся.

— Ти хоробрий!

— Облиш, хлопці! Кому вона потрібна, хоробрість ота ваша?

Майже ніхто не напився доп'яна, додому пішли тісними компаніями, розмовляли на вулиці, стишуючи голоси, і нерідко зупинялися, прислухаючись до чогось. Шумів вітер голим гіллям дерев, мрячив дощ, гавкали й вили змерзлі, голодні собаки.

Не великий був зв'язок міста з життям рідної країни, і коли він був — не помічали його, аж ось раптом усім стало ясно, що порвався цей зв'язок, нема його. Раніш про те, що на землі є ще життя, інші міста, інші люди — нагадувало багато що: щодня о дев'ятій годині ранку в місто, деренчачи дзвіночком, влітала поштова тройка з губернії, від полудня і аж до вечора вулицями ходив;

шкандибаючи, листоноша Калугін, «вечорами» по трактирах з'являлася губернська газета, в «Ліссабоні» — навіть дві. І раптом — усе припинилось: лишився серед лісів та боліт маленький городок, і всі люди в ньому відчули себе забутими.

Створювався настрій нервозний, підозріливий і тоскний. Людей брали лінки, працювати не хотілося, звичний щоденний труд ніби втрачав зміст.

— Живемо десь за всіма межами! — бурчав Кулугуров, походжаючи по базару з товстою палицею в руках.

— А що ж начальство наше?

— М-да, поховалося чогось...

— Думає!

— Це — пора!

В очах ділових людей їх маленькі справи з кожною годиною виростали у щось величезне, що затіняло все життя, і ось цьому смислові життя звідкись загрожувала незрозуміла й явна небезпека.

Пролетіла чутка, що справник викликав трактирників і попередив їх, що, може, доведеться закрити трактири.

— Ще що вигадують! — сердито закричав старий бондар. — На вулиці, чи що, стовбичити нам? Не літо ж це!

— Дома сиди! — порадили йому.

— Хіба в отаку неспокійну пору можна по домівках розлазитись? Треба спільно жити, гуртом!

І, сердячись все більше, він кричав, широко роззявляючи великого рота і трусячи сивою бородою:

— Оце так! Хтось десь там розпорядився, і — ні звістки, ні чутки нізвідкіль! Немовби нас тепер зовсім віддано в полон начальству — роби з нами, що хочеш, і пожалітися нема куди! Ні, ці штуки треба розібрати!

Слова його ще більше роздували тривогу окуровців.

Ходив вулицями Тіунов і, помахуючи ціпком, до всього дослухався, націляючись темним оком то в одне, то в інше обличчя, розглядаючи всіх, наче циган коней на ярмарку.

Його питали:

— Що сталося — не чув?

— Не знаю. Заминка якась у справах, а що — не збагнути! — відповідав він, одходячи й стискаючи губи.

Його сухе однооке лице теж здавалося перевернутим, одежа на ньому чудно пом'ялася, зайоржилася, наче людина ця шойно ледве продерлась крізь якийсь вузьке місце.

Миготіло хворе обличчя Кожемякіна, його сумні очі та жовта, тремтяча рука, що куйовдила білу бороду.

Усе життя городка зупинилося перед невидною й невідчутною перепорою, люди тупцювали на одному місці день, два, ходили до панотця Ісаїї по якісь поради, але священик, виявилось, був хворий, згадали про голову земської управи — він виїхав у губернію.

Розбилися на групи, відповідно до інтересів своїх, дивилися один на одного підозріло, вороже і не стільки слухали, скільки підслухували один одного.

На третій день по місту зранку загомоніли, що на базарі, в трактірі Семянникова, дано буде пояснення всьому, і обивателі швидкими струмками, галасуючи й хвилюючись, стеклися на базар.

У трактірі, біля стіни, на столі стояв горбатий статистик Шишмарьов і, розмахуючи руками, кричав:

— Росія зрозуміла, нарешті...

Його велика голова крутилася на всі боки, голос зривався, очі налились переляком, на щоках виблискували краплі поту чи сліз. Трактір був повний, тріщали стільці й столи, з вулиці тиснувся в двері народ, раз у раз жалібно бряжчали розбиті шибки, і Семянников плачливо кричав тонким голосом:

— Хто мені за майно заплатить?

Кілька голосів настійливо гукали до Шишмарьова:

— Гей, слухайте, чи надовго це встановлено — без пошти щоб?

— Ви діло, ви про справи говоріть, шановний!

— Він про Росію плеще все, горбата потвора!

— Що він у справах розуміє?

На базарному майдані було мов у казані, — люди кружляли на ньому, наче гречані крупинки в закипаючій воді. Небо закрило місто сірою важкою шапкою, зтягло далечінь і сіяло дрібну вогкість попелясто-ясного кольору.

— Ідея свободи, солідарності й прогресу... — вигукував Шишмарьов.

З вулиці жителі напірали в двері, лізли у відчинені вікна з вибитими віконницями й тривожно вимагали:

— Голосніш!

— Горбатий, не чути!

— Давай його на вулицю!

— І от, нарешті,— надривався статистик,— усі класи суспільства...

Було вже багато людей, сп'янілих від збудження, воно розгорялося, немов лісова пожежа, замигтіли в юрбі затуманені очі, напів'яні, злі усмішки. В юрбі, наче миньок, звивався кравець Мінаков, неголосно підказуючи:

— Це, братці мої, слова небезпечні! — і, хитро всміхаючись, підморгував оком.

А поперед нього, розштовхуючи всіх, метався Вавило Бурмистров; засукавши рукава сорочки, весело й радісно блискаючи очима, він галасував на всю вулицю:

— До чосу! Ось він! Прийшов день, е-ех!

Солідні люди поки все ще лишалися спокійними глядачами сум'яття, зупиняючи Вавила, вони питали:

— Ти чого кричиш?

— Чого? — грізно повторював боець і раптом, засявши радістю, обнімав міцними руками того, хто питав. — Голубе, хіба ж недобре, га? На дибки стають люди — правда? Прийшов день! Чув — свобода? Хочу — живу, хочу — ні, га?

Обивателі, силувано усміхаючись, питали:

— В чому — свобода?

— Браття! — захлинаючись і барабанячи кулаками в груди, співав Бурмистров. — Душа дістає свободу! Грай, душа, і — кінець!

— П'яний! — казали один одному солідні люди, відходячи від нього, і хмурились.

Жінки, розглядаючи красеня, підбирали губи і, лице-мірно спускаючи очі, шепотіли:

— Безсоромник який!

А Мінаков, з темними плямами на обличчі, все шмигав за Вавилом і невтомно стиха підказував:

— Оці самі слова — ой-ой-ой!

З дверей трактиру, мов дим з димаря, густо ліз на вулицю пінний, розпарений обиватель, підштовхуючи горбаня, — горбань скидався на м'яч, погано зшитий з ганчір'я і розірваний.

— Тягни стіл!

Солідні люди, не бажаючи змішуватися з юрбою, відходили до парканів і тулилися до них — вони виглядали сиротами міста.

— Який одначе скандал розвели!

— Ні тобі поліції, ні кого...

— Учора хоч стражники їздили!

Базунов, церковний староста від Миколи, найбільший торговець у місті, говорив вкрадливим і плачущим голосом:

— Дозвольте, — як же це, братці? Десь раптом з'являється невідомого стану всім чужа людина і — розумує, га? А у нас справи торговельні й інші всякі, і ми — остеронь, га? Ким, однак, держиться місто, га?

— Що ж це? — питав Кулугуров, нікого не слухаючи. — Жили собі, жили, і — от на тобі, відкинуті, самі, та ще й почато отакий безлад, як же це, га?

— Слобідські прийшли — он там їх із півсотні, мабуть...

Над юрбою біля дверей коливалася голова Шишмарьова, його великий рот розтулявся і несамовито кричав:

— Ми повинні дружно й сміло...

Промову його заглушали запитання:

— Хто спинити звелів?

Але тіло горбаня здригнулося, він високо змахнув руками й зник, а на його місці з'явився Бурмистров із скуйовдженими кучерями, голими грудьми — гарний і страшний.

— Народ! — заревів він, простягаючи руки. — Слухай, ось — я! Дай мені — совісті моїй — ходу!

Стало мовби тихше, спокійніше, і, наче крик нічного зловісного птаха, двічі пролунав чийсь тонкий голос:

— Які діла! Які діла!

— Каже нам — мені й Мінакову — помічник справника Немцев: іди, каже, хлопці, слухай, хто що скаже, і доповідай мені! Якщо, каже, небезпечно що...

— Іч як! — насмішувато крикнув хтось.

— Православний народ! — кричав Бурмистров. — Що є небезпечніше над наше життя? І ось прийшов день! Нехай кожен зіткнеться із своєю долею — сам на сам — без перешкоди, правильно? Розвалено тісноту нашу, простягайся, народ, як хочеш! Повставай супроти долі...

— Ну, братці мої, це й справді-таки небезпечні слова! — тривожно говорив Базунов у натовпі біля паркана. — Як почне їхня братва, слобідські, стикатися...

Вибухли розлючені крики:

— Жени його!

— Стягни із столу!

— Нащо гнати? Годі! Остогидли нам вони, гоніння сті!

Солідні люди стали розходитись по домівках, обережно й пригнічено перекидаючись тихими вигуками.

— Одначе!

— Це коли кожне отак почне...

— Що таке, братці, га?

А Кулугуров голосно кричав:

— Відкинуті ми й забуті...

Остеронь, тримаючись віддалік людей, тихо йшли Тіунов і Кожемякін, обидва з ціпками в руках.

— Ну що, всіх справ майстре? — невесело усміхаючись, питав канатник.

— Що ж, Матвію Савеличу! От — самі бачите!

Стукаючи ціпком по своєму чоботу, одноокий стиха, повільно й фігурно говорив:

— Правильно зволили ви допіру сказати, що народ — безрідний...

— Давили, бач, давили, та немовби вже й зовсім видавили душу живу, саме дрантя зосталося...

— А головне — зрозуміти неможливо, що означає страйк оцей і чийого він розуму?..

— Ходім до мене чайку поп'ємо...

Не поспішаючи, вони йдуть по вулиці, геть від схвилованих людей, обидва статечні, задумливі.

Люди відходили від юрби, але вона не танула, ставала все галасливішою, ті, хто лишився на базарі, терлись один об одного, і це нагрівало їх дедалі більше. З'явилися жінки, їх високі голоси, вливаючись у загальний галас, підносили його й загострювали взаємини: галас шумував, наче міцна брага, ставав усе п'янкішим, паморочив голови. Загальна тривога не згасала, нерозуміння не розв'язувалось — серед цих людей не було сил створити одну думку й одне почуття; незграбні, сухі й різні, вони не зливалися в живу розумну силу, освітлену єдністю бажання.

І не було про що говорити, крім близьких і добре знайомих, буденних справ.

Жінки винесли на вулицю хатне: косі погляди, ехидні усмішки, і багато чого давнього, напівзабутого, знову починало жевріти й куріти, щохвилини спалахуючи то там, то тут злими вогниками.

— Ні, матінко моя, ні-і! Ти мені за це даси відповідь!

Говорили про три головки пластової капусти, вкрадені з льоху, про те, що Ванька Хряпов не хоче женитися з Лізою Матушкіною і що казначей відшмагав дочку багатом.

Непомітно побили Мінакова; він ішов вулицею, втираючися в паркани руками, плювався кров'ю, схлипував і скиглив:

— Господи-и! За що-о?

Із свистом і вереском гасав по місту вітер, роздмухував галас і, охолоджуючи збитих в юрбу збуджених людей, витісняв їх з вулиці в доми й трактири.

Лунко шуміли дерева, зловісно вили й гавкали потурбовані собаки.

У п'ятмі, обережно мацаючи ціпком землю, мовчки виступав Тіунов, а поруч нього, ковзаючись і спотикаючись, ішов Бурмистров, розмахуючи руками, і горлав:

— Багато ти розумієш, сліпоокий!

Боячись, що Вавило ударить його, Тіунов покірно відповів:

— Небагато я розумію.

А боець узяв його за плечі, докірливо кажучи:

— І нікого тобі не шкода — правда?

Одноокий промовчав, вдивляючися в огні слободи, що тонули десь внизу, в п'ятмі.

— Правда! — упевненіше сказав Вавило. — Я — кращий від тебе! Мені сьогодні всіх жаль, кожен житель став тепер для мене — своя людина! От ти кажеш — міщани, а мені їх — шкода! І навіть німців шкода! Що ж німець? Німець теж не щодня сміється. Ех, сліпоокий, одноока ти душа! Ти що про людей думаєш, га? Ну, скажи?

Не хотілося Тіунову говорити з напівп'яним, а мовчати — боявся він. І, крякнувши, обережно почав:

— Що ж люди? Звісно, всім погано живеться...

— Ага-а! — сльозливо вигукнув Вавило.

— Ну, однак, в цьому і самі вони не без вини ж...

— О-от! — схлипуючи, крикнув Бурмистров. — Скільки людей має вину проти мене, га? Всі казали — Бурмистров, це хто таке? А сьогодні — бачили? Я — над усіма, і говорю, і всі мовчать, слухають, ага-а! Зрозуміли? Я вимагаю: дати мені сюди на стіл стільця! Поставте, кажу, стільця мені, бажаю говорити сидячи! Дали! Я сиджу і всім говорю що хочу, а вони де? Вони від мене — нижче! На землі вони, зрозумій ти, а я — над ними! І тому стало мені жаль усіх...

Ішли мостом. Чорна вода лизала палі, плюскотіла й дзвеніла в тиші. Гучно стукали непевні кроки по розхитаній, замизканій настилці мосту.

— Стало мені всіх жаль! — кричав Вавило, похитуючись. — І я кажу чесно, усім кажу одне — дайте людині волі, нехай сама вона бачить, чого не можна! Нехай випробує всі ходи сама, — ех! Заспівав би я тепер пісню — он як! Артюшки нема...

Він зупинився в п'ятні і загорлав:

— Артюхо-о!

Тіунов швидко ступив уперед і, зігнувшись, підтюпцем побіг до слободи.

— Артюх-х! — чув він позаду хрипкий заклик, задихався і стрибав усе швидше, підібравши поли, затиснувши ціпок під пахвою.

— Сліпоокий! Захаричу!

Тіунов по звуку зрозумів, що Вавило далеко, на хвилинку став, віддихався і зійшов з мосту на пісок слободи — пісок хапав його за ступні, тяг кудись униз, а важка, густа п'ятьма ночі давила очі.

Бурмистров, накричавшись до надсади в горлі, змерз, трохи протверезився і ображено пробурчав:

— Пішов, сліпоокий диявол. Гаразд!

Він швидко став іти серединою мосту, дошки хлюпали під ногами, і раптом зупинився, думаючи:

«А що, як він у воду впав?»

Підійшов до поруччя, заглянув у чорну, блискучу смугу під ногами, похитав головою.

— У-у!

І, махнувши рукою, заспівав:

Миарму-орове твоє личенько

І — ах, та поцілунком запало...

— Пішов, сліпоокий! Гордуєш? — бурчав він, перериваючи пісню.

Ех, без тебе, моя мила пташечко,
Не живу, а сльози тільки ллю!

У пам'яті Бурмистрова миготіли жадібні очі городян, усі вони дивилися на нього знизу вгору, і було в них щось схоже на вогники воскових свічок у церкві перед образом. Грало в грудях людини довгождане почуття, — сп'яняючи, підсилювало тоскную жадою метушні, галасу, людського руху...

Він чалапав ногами по холодному піску і хоч майже зовсім витверезів, але кричав, махав руками і, навмисне розпускаючи мускули, хитався під вітром з боку в бік, наче гнучка лозина.

Де-не-де у вікнах слободи ще світилося. «Феліцатин раечок» височів над слободянськими халупами темною купою, наче стіжок сіна над купинястим полем. І в п'тьму не проривалась з вікон будинку жодна смужка світла.

«Піду до неї, до милої Глаші, до друга! — вирішив Бурмистров, враз зігрітий зсередини. — Розповім їй усе. Хто, крім неї, мене любить? Сліпоокий собака — втік...»

Він безнадійно махнув рукою і, дивлячись на воеводінський будинок, міркував:

«Нікого нема. Поховались усі».

Коли Вавило підійшов до воріт, навстріч йому, як завжди, підвівся Четихер, але сьогодні він став проти хвіртки і загородив її.

— Пропускай, ну! — грубо сказав Вавило.

— Зайнята Глашка, — відповів Четихер.

— Брешеш?

Двірник промовчав.

— Адже ж нікого нема?

— Значить — є.

Перешкода збуджувала Бурмистрова. Він усім тілом згадав м'яку, теплу постіль і здригнувся від холоду.

— Жуков, чи хто? — похмуро спитав він.

І раптом йому здалося, що Четихер сміється; він придивився — плечі квадратного чоловіка дрижали і голова теж трусилась.

— Ти чого? — заревів він і, забувши, що двірник дужчий від нього, змахнув туго стиснутим кулаком. Але зап'ясток його руки опинився в міцних пальцях Четихера.

— Ану-бо, не казись, не галасуй, дурню! — спокійно і немовби аж весело сказав Кузьма Петрович. — Ти постривай лиш. Я пущу тебе, кат з тобою! Та — тільки умова: там у неї Девушкін...

— Хто? — спитав Вавило, висмикнувши руку й відсахнувшись.

— Ну — хто! Кажу — Девушкін Семен.

— Симка? — повторив Бурмистров і по горло налився холодним подивом.

— Якщо ти його займеш, — врозумливо казав Четихер, — гляди, погано тобі буде від мене! Для годиться, для страху — удар його раз, ну — двічі, тільки — легко! Чуеш? А Глашку — гарненько, її відлупцюй як слід, вона сама б'ється! По холодній морді її, звірюку! А — Сьомку — тихо! Ну, йди!

Він одчинив хвіртку, але Бурмистров стояв перед нею, наче зв'язаний, нахиливши голову й сховавши руки за спину.

— Ану-бо, йди! — сказав Четихер, підштовхуючи його.

Він високо підняв ногу, мов розбита коняка, ступив у подвір'я і, дійшовши в темряві до ганку, сів на мокрі сходи й задумався.

«Любий ти мій, самотній ти мій!» — згадалися йому співучі приказування Лодки.

Негарне, знесилююче хвилювання сповнювало груди, наморочило голову, руки дрижали, і його нудило.

«Бреше Четихер! — примусив він себе подумати. — Бреше!»

Він у думці поставив поряд Лодки незграбного хлопця, бридкого й кумедного, потім себе — красеня й силача, якого всі бояться.

«Чи не чаклун Симка?» — мляво подумав Бурмистров, зціпивши зуби, згадавши порожні Симині очі.

Вавило тріпнув головою, підвівся й пішов нагору, дужо тупаючи ногами по східцях, сіпаючи поруччя, щоб воно рипіло, кашляючи і взагалі намагаючись якомога більше й загрозивше шуміти. Зупинившись біля дверей, він штурхнув у них ногою, голосно кажучи:

— Відчиняй!

Почувся спокійний голос Лодки:

— Хто це?

— Відчини!

У роті Бурмистрова було сухо, і язик його ледве повертався.

— Ти, Вавиле?

Він наліг плечем на фільонку дверей, без особливих зусиль видавив її. Коли тонкі дощечки посипались до ніг Лодки, вона миттю скинула гак з пробойця і відскочила вбік з криком:

— Ти що це, га? Ти — що?

Бурмистров на секунду зупинився в дверях, потім ступив до жінки і широко відкритими очима втупився в обличчя її — бліде, насуплене, зле. Боса, в сорочці й нижній спідниці, вона стояла прямо, держачи праву руку за спиною, а ліву біля горла.

— Глафіро! — хрипко й повільно заговорив Вавило, хитаючи головою. — Що ж ти, дияволе, га?

Його рука, здригаючись, сама собою підводилась для удару, очі не могли відірватися від упертого котячого погляду жінки, яка витяглась нерухомо й туго, наче струна. Він не скінчив слів своїх і не встиг ударити — під ліжком дуже зашаруділо, потім висунулась скуйфоджена голова Сими. Юнак хапливо крикнув:

— Стривай, Вавиле...

Лодка люто заверещала і кинулась геть. Бурмистрову здалося, що вона ударила його чимсь важким і м'яким одразу по всьому тілу; в очах у нього заграли зелені й червоні круги, він безглуздо глянув у темну діру дверей і, опустивши руки вздовж тіла, став роздивлятися Симу: юнак важко витягував з-під ліжка своє напівголе довге тіло, він скидався на велику ящірку.

— Ти — пробач! — похапцем, тремтячим голосом бурмотів він. — Вона ж — із жалю до мене, їй-богу! А я — хто мене, крім неї? Ти, Вавиле, гарна людина...

Вавило вирячував очі, немов засліплений, і, все нижче нахилиючись до Сими, простягав руку до нього, а коли юнак сів на підлозі, він схопив його за тонку шию, підняв, поставив перед собою і заглянув у вічі. Сима захрипів, дряпаючи нігтями міцну руку, що душила його, відкидав голову назад і чудно, наче дражнячись, рухав язиком; очі його викочувалися з орбіт. Вавило ударив лівою рукою «під душу» Сими і стиснув його шию всіма десятима пальцями; пальці стискалися все міцніше, під ними хрустіли хрящі, Симині руки повисли вздовж тіла і нишпорили по боках, ніби шукаючи кишені. Він

ставав усе важчим. Бурмистров кілька разів струснув юнака, відриваючи його від підлоги, і, розтуливши пальці, відкинув його від себе. Сима м'яко упав під ноги йому, ляпнувши долонею об мостину і стукнувши об підлогу важкою головою. Бурмистров похитнувся і, вхопившись здерев'янілими пальцями за спинку ліжка, звалився на нього.

Коли ввійшов Четихер, а за ним у дверях з'явилися довгі білі постаті Феліцати, куховарки й дівиць — він сидів нерухомо, закусивши губу, і тупо розглядав голову Девушкіна на підлозі біля своїх ніг.

— Ти що вчинив, собако? — спитав Четихер.

Бурмистров глянув на нього, скочив і стрибнув уперед, наче цепний пес, але двірник відштовхнув його ударом в груди. Вавило поточився назад і, зачепившись за ноги трупа, сів на підлогу.

Жінки вили, верещали; Четихер щось кричав, витягуючи до Бурмистрова довгу руку, потім враз усі, крім двірника, зникли.

На столі, здригаючись, догоряла свічка, по сірій скатертині обережно рухались тіні, все тісніше обступаючи мідний свічник. Було тихо й холодно.

Вавило підвівся з підлоги, сів на ліжку, потираючи груди, і неголосно спитав:

— Невже — до смерті?

— Я тобі, собако дикий, говорив: її — бий, а його не руш! — докірливо сказав Четихер.

— Я не бив! — буркнув Вавило.

Не спускаючи з нього очей, двірник нагнувся, помацав Симине тіло і сказав, випростуючись:

— Не дихає начебто?.. Водю б його, чи що? — і, розводячи руками, продовжував здивовано: — Ну й дурень ти, собако! Якого хлопця, га? Серед вас, шалапутів, один він був богові угодний! Зв'язати тебе!

Упираючись руками в ліжку, Бурмистров сидів і мовчав. Двірник посунувся до нього, взяв зі стола свічку, освітив обличчя, побачив на лобі його великі краплі поту, застигли очі і нижню щелепу, що тремтіла дрібним дрожем.

— Чого, дурню, боїшся? — спитав він, ставлячи свічку на стіл. — Ще з глузду з'їдеш — добре буде!

Він прислухався — в домі стояла густа, непорушна тиша, з вулиці не долітало ні звуку. Потім він довго й

мовчки стояв серед кімнати, засунувши руки в кишені і дивлячись спідлоба на Бурмистрова, — той сидів нерухомо, зігнувши спину й похиливши голову.

На сходах зачулися тихі кроки — хтось ішов у п'ятні й солів.

— Це хто?

— Я, — тихо відповів Пашин голос.

— Ну?

— Нема поліцейських!

— В місто треба бігти.

Через кілька хвилин Паша тихенько сказала:

— Куди мені дітися, дядю Кузьмо? Мені страшно!

— Сядь на сходах і сиди! Я — тут!

— З ким ти говориш? — раптом потихеньку спитав

Бурмистров.

— А тобі яке діло?

— Ти б зо мною поговорив...

— Треба дуже! — пробурчав Четихер, але зараз же спитав: — Пощо людину вбив?

— А я знаю? — наче крізь сон відповів Вавило. — Ненавмисне це. Так уже — потрапив він під колесо, ну й... Що мені — він?

Бурмистров засовався на постелі, тяжко зітхаючи, і тихо порадив:

— Ти б виніс його за двері?

— Якже! Ач який! — суворо вигукнув Четихер. — Хіба можна займати до поліції?

— Ішла б ця поліція, чи що, вже...

— Що, мучить совість?

— Ні! — не одразу відповів Бурмистров. — А так, якось... Адже правда, він був людина не вредна...

Огонь свічки затріщав, задрижав і погас.

— Ну, от тобі ще, хай тобі чорт, — пробурчав Четихер.

Вавило сів на постелі, підібгавши під себе ноги, згорнув навхрест руки на прудях, а пальцями вп'явся у плечі свої. Він цокотів зубами і кректав.

— Зачинити б двері...

— Що? — спитав Четихер і, не діставши відповіді, похмуро мовив: — Ти, гляди, не надумайся тікати, абошо! Ти сиди смирно!

— Безглузда людино, — куди я втечу? Хочеш — сам піду в поліцію?

— Гарзд! Сиди отам...

— Ти думаєш — радий я, що все це сталося? — бурмотів Вавило, мабуть, боячись мовчання. — Навіщо Глашка зробила це?

— Бешкетники ви тут усі!

— Занапастив я своє життя!

Четихер спокійно озвався:

— А ти думаєш як? Звісно, занапастив!

Знов обидва замовкли. Пітьма линула за дверима, в коридорі її вже змінила сірувата сутінь.

Нехотя, але гучно зарипіли східці — хтось повільно йшов сходами.

— Це хто? — спитав Четихер.

— Мисливець! — тихо відповіла Паша за дверима.

У дверях над головою Четихера спалахнуло полум'я сірника, освітивши криве обличчя Артюшки Пістолета, — двірник важко підвівся на ноги і сказав з задоволенням:

— О-он як, рушницю приніс...

— Я в ліс ішов, — пояснив Артюшка, — а Матрьона Пушкарьова кричить — іди до нас! Де Вавило?

— Я тут! — озвався Бурмистров нудним голосом.

— Що, брат?

Вавило заворушився, роздратовано кажучи:

— Кузьмо, чого тут темно? Світла треба!

В поріділій пітьмі було видно, як він змахує руками, стоячи навколішках серед ліжка.

— От, Артюшо, спостигла мене доля, через бабу спостигла, як і належало...

— Замолов! — презирливо вигукнув Четихер. — Пашухо, піди-но й справді, принеси світла! — І діловито пояснив Артюшці: — Самим нам і при світлі боязко було...

А Бурмистров продовжував, ображено й квапливо:

— Я ж знав, що просто з нею не скінчиш, — так воно й вийшло! А вже Семен, їй-богу, не знаю як потрапив, він зовсім сторонній! Це правильно сказав Кузьма — треба було Глашку вбити!

— Нічого я не сказав! — грубо гримнув Четихер, посуваючись до нього.

— А біля воріт?

— Хто чув? Де свідки?

— Я чув! Ні-і, ти стривай...

— Егеж, повірять тобі!

Вони обидва почали злитися й верещати — але тут прийшла Паша, сунула в двері руку з засвіченою лам-

пою,— Четихер узяв лампу, підняв її над головою і освітив по черзі Бурмистрова на постелі, з притиснутими до грудей руками і скуйовдженою головою, зламане Симине тіло на підлозі, а коло груби Артюшку. Він стояв, поклавши долоні на дуло рушниці, і обличчя його всміхалося кривою беззмінною усмішкою.

— Мабуть, не заспіваємо ми з тобою ніколи більше?— запитливо мовив Бурмистров, дивлячись на товариша жадливими очима.

Артюшка сплюнув крізь зуби і сказав:

— Якби змінитися можна, я б за тебе пішов у Сибір, їй-право, чого ж? Там полювання дійсно що серйозне, а тут тільки дріб-порох даремно переводиш! Людей там теж, чути, небагато, а це на що вже краще.

— Правда! — позіхаючи, сказав Четихер.

— Друзі ви мої, ех! — тихо скрикнув Бурмистров.— Шкода мені себе все-таки! Судитимуть... і всі оці церемонії! Гнали б уже прямо!

Знову неквапливо потекла утішлива мова Пістолета:

— Ти ж церемонії любиш. Погано тут жити — ось про що думай. Адже правду Сима сказав: «жити нам — неохота». Ну, звичайно, всяк намагається вигадати собі що-небудь — на тому й шабашить!

— Чисто він вірші складав,— згадував Четихер; дивлячись на труп, і непомітно перехрестив собі груди.

— Складеш, у такому місці вештаючись! — чудно рухаючи покаліченою щогою, сказав Артюшка й зітхнув.— Мені ось двадцять сім років, а теж інколи таке в голову лізе — біда! Аж страшно! Я того, правду сказати, й живу осторонь людей, сам один, що побоююсь часто,— коли б чого не накоїти...

— Та-ак! — погодився Четихер.— Сидиш-сидиш біля воріт уночі, та враз і подумаєш — ах ви, бодай вас громом вибило!

Він тримав лампу в руках і крутив шпенник, то зменшуючи, то збільшуючи світло; це викликало химерні припливи й відпливи сірих тіней на стінах, на стелі, на підлозі.

— Що це ви — наче панахиду співаєте? — сумно пробурмотів Бурмистров.

Артюшка, дивлячись на Четихера, винувато, наче Сима, усміхався і все казав:

— А то інколи старим здасися собі раптом, немов сто

років прожив і все знаєш, що й завтра буде, і через рік, їй-право!

— У місті, чути, гомонять чогось? — задумливо мовив Четихер.

— М-да, гомонять, був я там учора й позавчора: кричать усі, а — що таке? І Вавило кричав — свобода, мовляв, потрібна, і щоб кожен сам за себе. Це — е! Цього— скільки хочеш! Тільки мені ні до чого отака свобода. Я битися не хочу — за що мені битися? Мій інтерес, щоб тихо було, це я люблю...

Він кивнув головою на труп.

— Оце, чи що, свобода? Ні, що робитимемо із свободою? Ось де заковика! Павлуха Стрельцов — він радий, — заведу, каже, собі різні пашпорти і один місяць по дворянському пашпорту житиму, другий — по купецькому.

— Він теж, як оцей Семен, покійник, — сказав Четихер.

Пістолет подумав і згодився:

— Схожий, і справді!

Замовкли.

Знову хтось обережно ішов сходами. Пістолет підвів голову і нюхнув повітря.

— Кузьмо! — тихо покликала Розка.

— Га?

— Не йде поліція!

— Ну?

— Не йдуть.

— Як же бути?

— Я не знаю.

— Не йдуть — не треба! — сказав Бурмистров строго й ображено. — Я й сам до неї дійду.

— Поліція зобов'язана прийти, коли убивство вчинено! — нахмурившись, заявив Четихер. — Я порядки знаю — в пожежній команді служив...

— Чого це ви при світлі? — здивовано спитала Розка, заглядаючи в двері. — Адже видно вже!

Четихер недовіриливо подивився на неї, погасив лампу, жовте світло змінилося серпанково-сірим ранком.

— І правда, що видно, — сказав Четихер, пом'явся і, тяжко переводячи дух, порадив: — Треба йти, Вавиле, нічого тут!

— Ходім! — не рухаючись, згодився Бурмистров.

— Ти дай-но, я тобі руки зв'яжу! — запропонував двірник, розперізуючись.

Вавило встав з ліжка, не дивлячись переступив через труп, підійшов до двірника і, повернувшись спиною до нього, заклав руки назад. Але Четихер знов загорнув кожушок, міцно підтягнувши живіт поясом; обличчя в нього скривилося, він поплямкав губами.

— Ну, гаразд, не треба! І так не втечеш.

— Не втече,— тихо підтвердив Пістолет.

— Не втечу! — сказав Бурмистров.— Аби тільки її не стрінути!

— Де там? — бурчав двірник.— Вона, мабуть, кудись у лбох забилася, дрижить. Ну, гайда!

Сходячи вниз, він сопів, сякався і казав, зітхаючи:

— І Семена шкода — упокой його боже! — і тебе, дурня, шкода! Ех ти, куряча воша!

Зверху сходів почувся голосний і тривожний шепіт:

— Дядечку Кузьмо!

Нахилившись над сходами, Паша показувала руками, як зав'язують вузли.

— Ну, гаразд, курко! — відмахнувся від неї Четихер.

А на вулиці сказав своєму арештантові, всміхаючися:

— А Пашка, шельма, вимагає, щоб я тебе зв'язав.

— Що я їй поганого вчинив? — глухо спитав Вавило.— Пальцем ніколи не зачепив.

— Це вона не проти тебе, вона за мене боїться! — пояснив Четихер самовдоволено і, звернувшись до Артюшки, додав: — Таж дитя! Без розуму живе. Їй би в монастирі жити треба, а вона — он де!

Пістолет ішов поряд Вавила, але не дивився на нього. Рушницю держав під пахвою вниз дулом, руки в кишенях потертої, короткої куртки з товстого синього драпу. На голові його шкіряний картуз, великий козилок закривав очі, кидаючи на обличчя чорну тінь.

Довго йшли мовчки, тільки під ногами похрускував, ламаючись, тонкий вранішній льодок. Було холодно. Шибки маленьких вікон дивилися на вулицю мутно й сонно — слобода ще спала.

— Ну,— сказав Пістолет, зупинившись,— далі я не піду з вами. Мені — в ліс. Я ж зайшов так тільки... подивитися — може — неправда? Вийшло—цілковита правда! Значить — прощай, чи що, Вавиле?

Бурмистров, запитливо дивлячись на нього, простяг руку,— Артюшка взяв її, смикнув управо, вліво, і, круто повернувшись, пішов геть, не оглядаючись.

Бурмистров спідлоба провів його довгим поглядом, потім, оглянувшись, ступнув з тротуару на середину вулиці.

— Куди? — крикнув на нього Четихер, мов пастух на барана.

— Бачиш куди! — сердито відповів Вавило.

— Зовсім як арештант бажаєш? — миролюбно сказав Четихер, помовчавши.— Осудився, виходить, перед собою?

Бурмистров, похитуючись, ішов уздовж вулиці. Іноді нога його, проламуючи шари льоду, тонула в болоті, але він ішов прямо, не обминаючи калюж, затягнутих тьмяною сірою плівкою.

Коли вони вийшли на міст, з гори на них глянув ряд строкатих будинків,—вікна їх були прикриті віконницями, і здавалося, що найкраща вулиця міста злякано зажмурила очі.

Потім їх випередив собака; не поспішаючи, підібгавши хвоста, він пішов попереду, стріпуючи шерстю й похитуючись на кривих ногах.

— Пішов ти! — сказав йому Вавило, неголосно й беззлобно.

Той подивився на нього одним оком, наче Тиунов, зупинився і, подумавши секунду, злодійкуватою тихою ходою пішов кудись убік, ще тугіше підібгавши хвоста.

Наперобій співали півні, зустрічаючи осінній ранок.

Вискочивши з кімнати, Лодка мовчки майнула вниз, швидко вибігла на подвір'я, але подвір'ям пішла обережно, боячись забити чи вколоти в п'ятому босі ноги. Вогка ніч холодно торкнулася грудей і пліч; простягнувши руку вперед, Лодка посувалася до воріт і вже хотіла гукнути Четихера, аж раптом її зупинила, ясно спалахнувши, думка:

«Негарно як, що Симка, а не інший хто! Сміятися будуть з мене через нього,— ох, і будуть же!»

Грюкнула хвіртка, по землі зачовгали важкі кроки.

— Це ви, Кузьмо Петровичу?

— Ага-а, втекла! — глузливо озвався Четихер, посуваючись до неї.

— Ідіть мершій — він там уб'є Симу! Нащо ви його впустили?

Четихер раптом схопив її за сорочку і потяг кудись, глухо викрикуючи:

— А щоб він тебе відхльостав добре, от нащо! Як ти Пашку...

Але перше ніж він устиг ударити її, Лодка видерлась з його рук, відскочила вбік, виснувши:

— Феліцато Назарівно!

— Гаразд! — тихо сказав Четихер, зникаючи. — Попадешся мені!

В домі грюкали дверима, чути було тривожний голос хазяйки, і немовби хтось танцював, дрібно стукочучи ногами по підлозі.

Жінка, здригаючись від холоду, притримуючи руками подерту сорочку та спідницю, що все спадала, тихенько прямувала до ганку, в грудях у неї розгорялася образа, змінюючи переляк.

Моторошне бажання знати, що сталось нагорі, зупиняло її біля сходів, а згори вже стрибала Розка, скрикуючи:

— Господи!

І її наздоганяв плачучий голос хазяйки:

— Швидше, голубонько, доктора! А ти, Пашо, в поліцію — мершій!

Лодка нечутно прослизнула в куток коридора, переждавши, коли подруги вибігли у подвір'я, пішла в Феліциатину кімнату, скинула там подрану білизну і на хвилину нерухомо завмерла, наче готуючись стрибнути кудись.

«Треба тікати!»

Побачила себе в дзеркалі і, здригнувшись, почала квапливо одягатися в хазяйчине вбрання, недбало розкидане по кімнаті.

Через кілька хвилин вона йшла вулицею слободи, вирішивши сховатись у Серафими Пушкарьової, ішла — і в голові у неї спалахували одна за одною прикрі й протестуючі думки про те, що — ось, треба ховатися, що Четихер може шматувати на ній одягу і погрожувати побити її, що з неї сміятимуться за зв'язок з Девушкіним.

Побіжно, між думками про себе, вона подумала й про те, що Вавило, при його силі, міг серйозно вдарити Симу... Це змусило її піти повільніше, вона щільніше за-

куталась у теплу шаль і ще виразніше відчула, що попереду їй жде безліч неприємностей, прикростей, і нема куди від них сховатися.

Не помітивши, вона проминула провулок, де жили Пушкарьови, спинилась біля чийхось воріт, послухала, як несміливо й жалібно стелиться в повітрі звук сторожового дзвона в місті, у Ніколи.

Темними горбами стояли слобідські будинки; між ними по вулиці біг вогкий потік вітру від боліт; десь шаруділо гілля дерев об стіну чи об дах, і неголосно, мабуть, у сні, дзвяквав собака.

«Піду краще до цього, до свині»,—раптом вирішила Лодка.

Вона швидко попрямувала до мосту, їй уже здавалося, що це найрозумніше—піти ночувати до Жукова: до нього не посміє прийти Вавило, і поліція—в разі чого—не дозволить собі турбувати вночі поважну людину.

Але простуючи вперед, проти вітру, вона згадувала інспектора, його жалюгідне, безпорадне тіло, схильність завжди чогось лякатися, брутальність, за якою—вона знала—криється відсутність характеру, згадала бридкі звички Жукова і гидливо зіщулилась, проте в ній росло й міцніло якесь, ще неясне рішення, примушуючи її добродушно й лукаво всміхатися.

Підійшовши до ганку будинку, вона дужою рукою смикнула за ручку дзвінка, і, коли з-за дверей хрипкий баб'ячий голос тривожно спитав—хто це? кого треба?—Лодка відповіла голосно й владно:

— Євсея Людоровича бачити треба!

Стара почала розпитувати, хто й чого так пізно прийшов,—Лодка відповідала їй суворо і сердито тупала ногами.

— Ви вже пробачте!—відчинивши двері й вклоняючись, сказала стара.—Вночі ж депеші тільки носять. А тепер—он що йде, обережність потрібна!

— Ну, мовчи, відьмо!—відповіла гостя.

Жуков зустрів Лодку в передпокої, із свічкою в руці; на плечах у нього висіло ватяне пальто, в зубах стирчала, димлячи, товста цигарка. Він радісно витріщав очі і говорив, розтягуючи слова:

— Це—комплімент! Як ти надумала? І розчепурена—ну-у-у!

— Скучила! — жваво сказала жінка.

— Ну, йди сюди! Петрівно, самовар, миттю!

Взявши Лодку за руку, він вів її, згрібаючи ногами доріжки і плутаючись у них, а вона облизувала губи, розглядалась і дихала якомось особливо рівно, глибоко.

— Сідай! А я — лампу засвічу. Добре, що ти прийшла, чорт! Розумієш — понад тиждень сиджу, мов сич у дуплі; нудотиша зелена, хоч вий! А, чорт, пальця обпік!

Він ніколи не говорив стільки, і Лодка дивилася на нього здивовано. Завжди брутальний, підозріливий, недовірливо усміхнений, сьогодні він був не схожий на себе, лагідний, говорив тихо і з дивною увагою поглядав на вікна.

— Як на вулицях — тихо?

— Ніч же.

— Це нічого, що ніч! Тепер... такі дні... короткі, що гамір не вкладається в них і лишається на ніч. Учора, близько півночі, раптом — у вікна грюкають! Так! Спершу в одне, потім у друге. Я лежу й думаю — а що як улізуть, хай їм чорт!

Лампа в нього гасла, коли він уставляв скло в палець, але це не дратувало його; все тихше він розповідав:

— Вийдеш на вулицю — скрізь якісь нахабні пики! Всі кричать, дивляться жовтнем, — та тепер саме ж і є жовтень!

Він засвітив лампу, витер тремтячі й забруднені руки об поли пальта і пішов кудись у куток, ледве пересуваючи важкі ноги, в нічній білизні і в великих повстяних туфлях.

— Оці маленькі городочки — наче пастки на мишей, їй-богу! — тихо говорив він. — Потрапить у таке місто людина і — капут їй! І — капут!

У кімнаті тхнуло горілкою, тютюном і прокислими огірками. Здавалося, всі речі були зсунуті з місця, і навіть біла кахляна груба з лежанкою теж кумедно висунулась на середину кімнати і оглядала її блискучим жовтим оком душника.

— Ти дивишся, де ліжко? — казав Жуков, стоячи в кутку перед шафою і дзенькаючи склянками. — Ліжко поряд. Я сплю отут, на дивані. Ліжко в мене гарне, двоспальне...

— Ви що там робите? — спитала Лодка, підходячи до нього. — Треба на стіл накрити? Дайте сюди — що це?

— Це? Стривай — здається, ром, а може, коньяк. Зараз покуштую. Стара б'є пляшки, переливає з двох в одну...

Витягнувши пробку, він підніс пляшку до рота — жінка одібрала вино.

— Потім покуштуєте! Спершу накриємо усе як слід, благородно, на стіл, потім сядемо, немов подружжя. Начебто я приїхала,— дружина приїхала.

Приставивши до лоба долоню, він дивився на неї з-під козирка і непевно казав:

— Як ти одначе — що це ти?

— Нічого! — лагідно сказала Лодка. — Просто, — у вас гостя, молода жінка, а ви — націляєтесь, як би одразу напиться...

Жуков засміявся несподівано голосно.

— Жінка! — кричав він крізь сміх. — Так, чорт, ти — жінка!

Збираючи на стіл чайний посуд і пляшки, вона обмацувала очима кутки, мимохідь постукала пальцями по чорнильниці з якогось білого металу, що стояла на конторці, непомітно зважила на руці чайні ложки і нехвально похитала головою.

Жуков сидів на дивані, стежив за нею, мружачи очі, гладячи вуса і плямкаючи товстими губами.

— Негарно у вас! — суворо зауважила Лодка.

— Негарно, — чи то погоджувачись, чи то питаючи, повторив податний інспектор.

— Мотлох скрізь, пилюка, не прибрано — ай-ай!

— Це все стара!

— А ще освічений ви! — корила його Лодка. — Хіба освічена людина повинна в такому розгардіяші жити?

Жуков наморщив лоба і попросив:

— Обли-иш! Я, справді, радий, що ти прийшла! Все-таки — не сам. Збираюся kota завести — нема ніде гарного kota!

Вона сіла поруч нього і, коли він обняв її, сказала, хмуρο розглядаючи його обличчя:

— Що це ви так старієте?

— Нудно, Глашо!

— Мішки он які поробилися під очима!

— Годі тобі! Це нічого, мішки. Я тут пив трошки, ото вони й поробилися. Так! Я-от усе думаю: яка дешева людина в Росії! І яка непотрібна нікому, їй-богу!

Зажурено хитаючи головою, Лодка перебила його:
— Ах, Євсею Ліодоровичу! Не можу я забути, як ви тоді впали і як злякалися! Це ж ви тоді померти злякались?

Жуков сіпнувся всім тілом, заглушено крикнувши:

— Ти що? Чого тобі?

— Мені? Нічого! — здивувалася вона, ласкаво глядячи його набрякле обличчя м'якою, теплою долонею.

— Чого ти скиглиш? — пробурчав він. — Прийшла — й сиди, — сиди, той, як його? Як слід, одне слово. А ні — іди, звідки прийшла!

— Господи! Та мені ж либонь шкода вас! — не ображаючись, скрикнула жінка. — Бачу я, що здоров'я у вас усе гіршає й гіршає...

Він заперечливо замотав головою.

— Брешеш!

— Чому — брешу?

— Не знаю. Нікого, нічого не шкода тобі, — брешеш!

Він говорив твердо, і Лодка, зніяковівши, прикрила очі.

Але інспектор, глянувши на неї, пом'якшав:

— Мені, брат, і без тебе нудно, — тобто, звичайно, коли ти — весела, то не нудно, а так...

І раптом замовк, покліпав очима і став сміятися схлипуючим сміхом:

— Розучився говорити, хай йому чорт!

Стара внесла самовар і, подивившись на гостю круглими, чорними, наче в миші, очима, зникла, сердито пирхаючи, штовхаючи коліньми меблі по дорозі.

— Ну, давай чай пити! — хрипів Жуков. — М-да-а! Грав на віолончелі, — розучився. Дружина бувало дуже любила слухати, — дружина у мене хороша була!

— Значить — не вірите ви мені? — спитала жінка, сідаючи до столу.

Він налив у склянки вино, мовчки посміхнувся в'ялою посмішкою і сказав:

— Пий!

— Що ж неправильного в тому, що я вас жаліти можу? — наполягала Лодка. — Ось, бачу, людина самотня, хвора, і смерть від вас недалеко — адже так?

Податний інспектор шумно поставив порожню склянку на стіл, схопився рукою за спинку стільця, очі його страшно викотились, обличчя посиніло.

— Т-ти! — крикнув він придушеним люттю голосом і бризкаючи слиною.— Ти — нащо?

Вона не злякалась. Пила вино маленькими ковтками, облизувала губи і, похитуючись, дивилася в обличчя Жукова ласкаво й нахабно.

— Тш-ш! Ви не бійтеся, не гнівайтесь, краще послушайте, поки тверезий...

— Не хочу! Не смій!

— Та що це, який...

Він ще кілька разів брутально гримнув на неї, та Лодка ясно бачила безпорадність цієї купи зіпсованого м'яса і, почувавши, як воно наливається страхом перед нею, ставала дедалі спокійнішою, діловитішою й ласкавішою.

— Я давно про вас думаю, Євсею Лідоровичу,— солодко і трошки в ніс говорила вона.— Про хвороби ваші, про самотнє ваше життя і як ви швидко старієте...

— Годі, кажу.

Він хотів сказати строго, але сказав стомлено, зморщився, важко зітхнув і випив іще склянку.

— Рідні у вас немає...

— Брешеш, е!

— А хто?

— Племянник є.

— Де? — підозріливо спитала Лодка.

— В Казані. Студент. Що?

Жуков тріумфуюче зареготав, розвалюючися на стільці, і знову налив собі вина.

Та Лодка, допитливо дивлячись в очі йому, сказала:

— Ніколи ви нічого не говорили про студента!

— А все-таки е! Так!

Він ударив долонею по коліну, переможно сопучи й пирхаючи.

Лодка хмуρο помовчала і, раптом освітившись зсередини якоюсь новою веселою думкою, почала тихенько сміятися, примруживши очі, блискаючи дрібними зубами.

— Ага! — чомусь вигукнув Жуков.— Що?

— Ну, є студент, добре! — заговорила вона грайливо й вільно.— Тільки — яка ж користь від студента? Студент — не жінщина! Який від нього догляд, яка турбота? Заважатиме ще вам, молодий парубок же, соромно вам буде перед ним...

Вона кокетливо хитнулась до Жукова, а він спустив очі, підібрався, зшулився.

— Та й небезпечно йому жити тут.

— Чому це? — пробурмотів Жуков.

Лодка відкинулася на спинку крісла і, поклавши руки на стіл, натхненно пояснила:

— А ось ви кажете, що сердиться народ — ось чому! Авжеж, авжеж, — чого ви так дивитесь на мене? У вікна он грюкають до вас, ага! Адже на кого сердяться! На вас, освічених людей! Я знаю!

— Ти — брешеш! — тихо сказав Жуков, дивлячись на неї круглими очима. І, щось згадавши, він серйозно додав, піднявши палець: — Як ти смієш говорити це? Ти — хто? Чорт зна хто!

— Я? — скрикнула Лодка. — Ні, вже пробачте! Я — в бога вірую, я — не соромітниця, я з пресвятої богородиці не глузувала!

І повільно, вишукуючи найбільш ваговиті, брутальні слова, вона почала кидати ними в обличчя Жукова.

— Звичайно, ви вчена людина, звичайно! А хто сміється з архангела Гавриїла? Ви смієтесь, учені, — доктор, Коля й ви! Не правда хіба? І найперші соромітники теж ви! Це ж як тепер вийти на базар та сказати людям, які ви віршики читаете, — що буде?

Жуков, важко повертаючи шиєю, дивився на неї, озирався навкруги і мовчав. Перед ним усе ходором заходило і попливло: з'являлася шафа, набита паперами, чайним посудом та пляшками, письмовий стіл, закиданий пакетами, конторка, диван, з пледом і подушкою, і — два величезні ока — темні вікна, з мертвими шибками.

В білих кахлях груби виблискував душник і теж немовби кружляв, кидаючи жовте проміння.

Жінка, пригадуючи безліч образ, що заподіяла їй оця людина й інші, все говорила, почувавши в грудях невичерпний приплив сили й безстрашності. Безсиле драглисте тіло, розвалившись на стільці, з кожною хвилиною немовби все більше розпливалося, втрачаючи обриси людської постаті. Очі в Лодки прояснилися, і голос дзвенів усе виразніше.

— Є тут побожна одна бабуся, Зиновія. Якщо, втрапивши на часинку сором, розповісти, не потаюючи, що ви на благовіщення з Пашею виробляли...

— Облиш! — попросив Жуков, через силу простягаючи їй склянку.— На, пий! Чи ти вже п'яна?

— Ах — ні, пробачте, я не п'яна! — сказала Лодка, відштовхуючи його руку і підводячися з-за столу.

— Чого тобі треба? — вдесьте спитав Жуков, нудьгуючи й почувуючи, що вино не п'янить його.

— Нічого мені не треба. А так, схотілося поквитатися. Зиновію — всі знають, їй усі повірять...

Подумавши, вона майже широко додала:

— Йй-право — шкода вас! Такий уже ви нещасний! І вмрете скоро до того ж.

— Лодочко! — склавши руки, завив Жуков.— Ну, не треба, не кажи більше, ну, я ж...

— Упадете навznak і — кінець!

Він простяг до неї руку, хотів щось сказати, але губи його здригнулися, очі заплаушилися, і з-під вій потекли сльози.

Кілька секунд вона мовчки дивилася на нього, потім підійшла, взяла руки його, поклала їх на стегна собі і, міцно схопивши його за вуха, відкинула голову податного назад так, що червоний кадик його висунувся крізь жир гострим різком.

— Роки ваші невеликі ще, — роздільно говорила вона, — сорок п'ять, мабуть? А вже який ви негарний! А я — і в сльозах гарна!

— Ну, навіщо, навіщо ти це? — хриплячи й задихаючись, говорив він, крутячи головою, щоб визволити вуха з її рук.

Вона сіла на коліна до нього, Жуков глибоко зітхнув, притулився щокою до її грудей і став дорікати їй:

— Ф-фу, як негарно! Яка ти бешкетниця! Ну — нащо? Прийшла — спасибі! Я тобі — ворог? І про все це, як ми пустували, — навіщо говорити?

А сам тремтячими пальцями розстібав її плаття і, торкаючись гарячого тіла, почував, як жива, збудна сила наповнює його груди, знищуючи страх.

— Люба Глашо! Будемо жити друзями, справді, га? Трошки друзями? Добре? Племінник — дурниця!

— Я знаю! — сказала вона, вислизаючи з його рук.— Ну, спатки пора. Скоро, мабуть, уже й світатиме. Підводься!

Вів підвівся, запобігливо всміхаючись, і, киваючи го-

ловою на двері до сусідньої кімнати, загарчав, мов старий, прилащений собака.

— Світло візьми.

У спальні, роздягаючись, вона спитала його:

— Стара ця обкрадає тебе, га?

— Хе-хе! — відповів Жуков, витираючи мокрим рушником свої заплакані очі.

Лодка, гола, любовно гладила своє чисте тіло долонями і, хитаючи гарною головою, гидливо пирхала:

— Ух, який розгардіяш скрізь, ну вже — освічений! Пилюка, бруд, ай-ай!

Інспектор дивився на неї і масно хихикав, потираючи руки.

Він швидко заснув, Лодка повернулась, щоб погасити світло — із стіни на неї дивився великий жіночий портрет: довгасте сухе обличчя з окулярами на носі й з бородавкою біля лівої ніздрі.

«Яка потворна!» — подумала Лодка, вкручуючи гніт.

Портрет поволі тонує у п'їтмі.

«Дружина чи мати? Напевне — дружина...»

І, показавши портретові язика, погасила світло.

Сутінь облила стіни, стелю, речі, мертвенно застигла.

Під її сірою пеленою червоне обличчя Жукова потемніло, наче у мертвого, і ще більше опухло. Ніс інспектора здригався, тонко висвистуючи, шорстке волосся рудих вусів запало в рот і ворушилось, поколихуване хропким диханням, неголені щоки наїжилися, нижня губа відвалилась, оголившись великі, конячі зуби. Вся голова Жукова нагадувала потворний величезний реп'ях, що глибоко вчепився в подушку товстими колючими вусиками.

«Пресвята богородице, прости-помилуй!» — сказала в думці Лодка, охоплена нудгою й огидою.

Потім, кутаючись у ковдру, подумала втомлено:

«А те, звірятко, мабуть, в арештантській ночує...»

І задрімала, міркуючи:

«Стару треба прогнати. Візьму Клавдійку Стрельцову.

Вона — кривенька, вбога...»

...Їй приснилося, що вона стрімголов біжить кудись із гори, гора дедалі все крутіша, і мимовільний Лодчин біг усе швидший, вона не може зупинитися і голосно кричить, почувуючи, що от зараз упаде, розіб'ється на смерть.

Обливаючись холодним потом, розплющила очі, — Жуков брутально й сильно трусив її за плече.

— Ну, і слюш же ти! Наче мертва.

— Відчепись! Багато там я спала...— сердито сказала вона, не бачачи його обличчя.

Інспектор, кашляючи й харкаючи, уперто говорив:

— Уставай, уставай! Одинадцята незабаром, люди можуть прийти, знайомий заїде, а тут — здрастуйте! — отака гостя...

Вона підвела голову, подивилася на нього, повільно облизуючи губи,— обличчя Жукова здалося їй страшним: жовте, сине, очі, налиті кров'ю, здавалися ранами. Напіводягнутий, він стояв біля ліжка, вискаливши зуби, і тикав у рот собі зубною щіткою.

— Заднім ганком пройди, а не парадним,— чуеш?

Лодка, загорнувшись у ковдру, підвелась і сказала:

— Вийди...

Їй хотілося сказати якесь інше слово, але горло стисла судорога образу.

Інспектор не поспішаючи вийшов до сусідньої кімнати, де було світло, чисто прибрано й шумів самовар.

«Стара дуже вдоволена буде! — незв'язно думала жінка, одягаючись.— Вигнав...»

Їй здавалося, що її тіло ние й скаржиться, начебто його побили уві сні чимсь важким і м'яким, що не лишає інших слідів, крім тяжкого болю в грудях.

«Вигнав! — у думці повторювала вона.— Так!»

Руки в неї тремтіли — взяла з умивальника склянку, а вона вислизнула з пальців і впала додолу, розбившись на дрізки.

— Н-ну? — крикнув Жуков, з'являючись у дверях.— Прокинься!

«Наче кучер на коняку! — подумала Лодка і стала збиратися квапливіше.— Добре! — в думках погрожувала вона господареві і недовірливо озиралась.— Женеш, гнилий собако? Старій буде приємно. Нехай! А шибок у вікнах — я тебе позбавлю. Так!»

Вона закутала голову шаллю так, що лишилися незакритими самі злі очі, вийшла в сусідню кімнату і там сказала, не дивлячись на Жукова:

— Ну, прошайте, Євсею Ліодоровичу...

Усміхаючись, він простягнув їй руку з зеленим папірцем; вона обережно витягла гроші з товстих пальців.

— Дякую вам.

— Досить?

— Вистачить.

— Іди ліворуч, через кухню,— до побачення!

Біля дверей до кухні вона глибоко зітхнула, ще щільніше закутала обличчя, відчинила двері і кинулась через кухню, як крізь вогонь, вибігла у подвір'я, на вулицю і швидко пішла по тротуару, зціпивши зуби, стримуючи биття серця.

Перед нею невідступно пливло червоне обличчя з вискаленими зубами, трусилися драглисті щоки, утикані рудим волоссям.

«Найперше,— примруживши очі, подумала вона,— піду я до Зиновії. Вона вже продзвонить усе, що скажеш, цілому місту! Постривай, голубе, ні-і, ти постривай!»

Розмовляючи в думках із Жуковим, вона йшла твердо і впевнено.

Ненадійна, вичікувальна тиша таїлася в місті, тільки десь на околиці працював бондар: мірно чергувалися в холодному повітрі три і два удари:

— Тум-тум-тум... Тум-тум...

Бурмистров валявся на нарах арештантської, тупо дивлячись у стіну, списану незрозумілими візерунками, замазану брудом. Не вперше був він тут, не раз його били в цій конурі, і, напевне, в бруді її стін є його кров.

Він жив у напівсонному стані розслабленості й отупіння: думки його перетинали одна одну і раптом провалювалися кудись у темну глибіню душі, де причаїлася жадібна туга і звідки по всіх жилах гострою отрутою розтікалася зла гіркота.

Про Симу він майже не думав, але іноді в пам'яті його спалахували прозорі очі юнака, він дивився в їх глибіню з моторошною цікавістю і ніяково умовляв покійника:

«Дивак — туди ж! Ну — куди тобі? Чи ж я не людина проти тебе?»

І часом йому здавалося, що це все поганий сон,— не міг юродивий парубійко займати його, Вавилове, законне місце на грудях у Лодки.

Проте, згадуючи невтомне Глафірине тіло, співучий носовий звук її мови і зажерливий погляд синіх, п'яних очей, він стискав кулаки, скреготав зубами і ладен був

ревти від образи. Наче пилюкою різало йому груди, він обливався потом від збудження, блукав по арештантській, хитаючись, наче сліпий, і скоромовкою, крізь зуби казав:

— Чи не я ж тебе любив, га? Хто, крім тебе, дорогий був мені, клята ти душа?

Йому здавалося, що так воно й було: він любив Глафіру чесно й міцно, і все життя його, всі дні були повні цією любов'ю. Ради неї він стовбичив у місті, нічого не бажаючи, не шукаючи кращої долі; для неї він зміцнював за собою всіляко, чим можна, славу найпершого смільчака й бійця слободи.

Йому подобалося бачити себе в такій позі, і він з запеклістю повторював:

— Усе життя ради тебе!

І знову, ще дужче роздував сам себе, наче м'яч, щоб, ударившись об справжнє, підстрибнути над ним.

Втомлюючись від цих зусиль і раптом, безпорадно оглянувши кімнату, почував себе загнаною конякою в брудному стійлі.

«Усі мене забули, ніхто не приходить,— думав він, стоячи перед залізними ґратами вікна.— Зіткнувся із своєю долею...»

З вікна видно було подвір'я поліцейського управління, причепурене витоптаною жовтою травою, серед подвір'я стояли, задравши голоблі в небо, пожежні вози з бочками й баграми. У відчинених дверях стаєнь похитували головами коні. Одна коняка, сіра й кощава, весь час смикала губу вгору, мовби посміхалася втомленою посмішкою. Над очима в неї були глибокі ями, на лівій передній нозі — чорний бинт, було в ній щось удовине й лицемірне.

Над дверима сінника, щоб відвернути хвороби від коней, був прибитий цвяхами пташиний кістяк, на гребені даху стирчав чисто вимитий дощами рогатий череп цапа, вище над ним безупинно гойдалися голі верхівки дерев.

Люди в подвір'ї ходили заклопотано й похмуро, розмовляли неголосно, але видно було, що всі поспішають кудись.

Вавило відчиняв квартиру — в камеру вливалися міцні запахи гною, дьогтю, шкіри і звідусіль з міста долітало дивне гудіння, наче хтось поруйнував усі воронячі гнізда в садах.

«Гомонять!» — заздрісно думав Бурмистров і тяжко зітхав, згадуючи себе серед людської юрби. Щоразу, як він згадував ту подію, вона виступала перед ним все значнішою, красивішою і манила його знов до людей, у гамір і метушню.

Він плював у стіну голодною, гарячою слиною і, знову згадуючи Лодку, погрожував у думці:

«Гаразд, собако!»

Згадував Тиупова, хмурився, думаючи:

«Мабуть, з ранку до вечора ниже слово по слову, сліпоокий чорт! Обплутує людей...»

Але думка про Симу, про суд, про Сибір звалювала його на нари, і знов його сковувало оціпеніння.

Опівдні третьої доби ув'язнення до камери ввійшов Капендюхін, не зачинивши дверей, сів на нари і, штовхнувши Вавила в бік, спитав:

— Лежиш?

— Чи скоро там допитуватимуть мене? — сердито спитав Бурмистров.

— Не знаю того, братіку! — сказав Капендюхін, зітхнувши.

Його вуса розкуйовдилились, обвисли, брови були високо підняті, на обличчі городского нерухомо лежав вираз суму та образи.

— Тепер уже не до тебе! — повільно говорив він, вступивши в стіну великі, олов'яні очі.— Ти знаєш, що вийшло?

І, не дожидаючи відповіді, повідомив, хитнувши головою:

— Свобода всім вийшла!

— Кому? — байдуже спитав Бурмистров.

— А — всім жителям.

Городовий вийняв з-за обшлага шинелі кисет, з кишені люльку і, посапуючи, почав набивати її тютюном.

— Так! Вийшла-таки! Сьогодні в соборі молебень буде. Усім усе прощено! Галасують усі через це.

Вавило подивився на нього, повільно підвівся і сів поруч.

— Хто об'явив?

— Государ імператор, кому ж більше?

— Усім?

— Я ж кажу...

— І мені?

— А й тобі! Чому ж і не тобі? Коли всім, то — й тобі.

— Мене — судити треба! — мляво й похмуро сказав Бурмистров.— Свобода! Знайшли час, коли об'явити, чорти.

Він запитливо прислухався до своїх слів і не розумів: бувало, кажучи й думаючи про свободу, він відчував у грудях щось особливе, якісь невиразні, але солодкі надії будило це слово, а тепер воно відгукувалося в душі безбарвною, легкою луною і, нічого не зачіпаючи в ній, зникало.

Городовий курив, плював у стіну і спокійно говорив:

— Тепер таке почнеться — ух! Тепер кожне кожному усі кривди нагадає!

Вавило звівся на ноги і, випинаючи груди, сказав:

— Що ж, выпускай мене!

— Підожди! — заперечливо мотнувши головою, відповів Капендюхін.— Я ж не могу, не наказано мені. Я зайшов по дружбі, просто так. Був час — наказували мені саджати тебе в поліцію, то я й саджав. Людині наказують — вона робить. От накажуть мені: іди, выпускай Бурмистрова, то я піду й скажу: ану, Бурмистру, іди собі! Хіба цього не бувало?

— А як же Девушкін? — спитав Вавило, недовірливо дивлячись на городового.

— Це — твоє діло. Мені — що? Я ж йому не брат, не батько. Я за нього не могу карати.

— Ну, і выпускай мене! — рішуче промовив Бурмистров, посуваючись до дверей.

Не зупиняючи його, городовий вибивав попіл з люльки і безнадійним голосом казав:

— Куди ти квапишся? От дивак! Лежав-лежав, ураз скочив. А куди?

Якби Капендюхін спробував зупинити Вавила, Вавило напевне пішов би з камери, але, не зустрівши опору, він раптом ослаб і, прихилившись до стіни, завмер в нерозумінні, від якого паморочилася голова і тремтіли ноги. Городовий, розтираючи пальцем попіл у себе на коліні, ліниво говорив про те, що обивателі бешкетують, нікого не слухаються, порядок пропав.

— Таке йде, немовби всі, і чоловіки і баби, плішиві поставали, їй-богу! У всіх з'явилося якесь-то одно, наче в арештантів. Або відшмагав їх хтось пруттям і люди не можуть сидіти, бігають-бігають, а все тому, що началь-

ство вже втомилося дбати про людей: ану вас, свині, к бісу, нате вам свободу! От, живіть, а я подивлюся з-за ріжечка, що воно буде...

Він розсердився, надув щоки і вийшов, гучно грюкнувши дверима.

Бурмистров подивився на двері, підійшов до них, ударив ногою — двері важко відчинилися. Він виглянув у темний коридор, суворо гукнувши:

— Гей, ви! Замкніть!

Ніхто не відповів. Вавило, вискаливши зуби, з хвилину стояв на порозі каземату і почував, ніби хтось невидимий, але дужий, обійнявши його, упертє штовхав уперед. Причинивши двері, він, не кваплячись, пішов по коридору, дорога була йому відома. У нього здригалися вуха; з кожним кроком уперед він ступав усе обережніше, намагаючись не зчиняти шуму, і йому хотілось іти все швидше; це бажання стало непереможним, коли перед ним широко розгорнулося пожежне подвір'я.

Кількома стрибками він добіг до стаєнь, виліз по драбині на дах, плигнув з нього у чийсь город, присів навпочіпки, озирнувся, скочив і помчав кудись через грядки, вкриті мерзлим листям капусти і картоплинням.

Втомлений, засапаний, він ткнувся в куток між якимись сараями, став на коліна, — за парканом, наче телеграфні дроти у вітряний день, глухо й одноманітно гули потривожені голоси людей.

Бурмистров оглянувся, взяв із купи трісок уламок якоїсь жердини, витягся вперед і приклав обличчя до щілини в паркані: в тупику за ним стояло десятків з півтора городян — усе знайомі люди.

Стояли вони тісною купкою, говорили неголосно, серйозно і серед них височіла величезна сива голова Кулугурова. Усі одягнуті були тепло, дехто у валянках, хоч снігу ще не було. Вони тупцювали на грудках мерзлої грязі й зів'ялого бур'яну, стиха говорячи один одному:

— Добре, кажу, ти спи! — розповідав Кулугуров, блискаючи очима. — І тільки ото лягла моя стара, — бух! У віконницю, — каменюкою, мабуть, кинули.

— Їх дві ватаги заснувалося, — доповідав Баунов обережним і ніби щось намацуючим голосом. — Кожемякін та одноокій із слободи — це одна, а телеграфістик з горбанем із управи земської...

— Еге, еге, ось ці!

— Що ж робити маємо, га?

Бурмистров здригався від холоду. Часто повторюване запитання — що робити? — було близьке йому і держало його в кутку, як собаку на цепу. Цих заможних людей він не любив, він знав, що й вони не люблять його, але сьогодні в його грудях почуття пливли, наче хмари, зливаючись у неясну свинцеву масу. Часом у ній спалахував якийсь синій болотяний вогник і зараз же згасав.

А коли він почув, що Тинова ставлять поруч Кожемякіна, його шпигнула в серце заздрість, і він гірко подумав:

«Присмоктався, сліпоокий чорт!»

І зараз же зміркував:

«Якби він, диявол, не кинув мене тоді, на мосту,— нічого б і не було зо мною!»

Народу в тупику більшало, розмова ставала все тривожнішою, все менш зрозумілою для Бурмистрова.

Хтось говорив густим і урочистим голосом, наче жигіє читаючи:

— Ходить по місту жебрачка стара Зиновія і невідома нікому жінка з нею,— жінка та, чувати, прибула з губернії,— і розповідають вони обидві, нібито різні освічені люди...

— Слобідські йдуть!

— Біля собору сотень із п'ять народу!

— Слобідські — це лихо!

— Самий Вавило Бурмистров, боєць їхній, на десятиох наскандалити може...

Вавило мимохить лякливо відкинувся від паркана, але — йому було приємно чути думку городян про нього. І на секунду в ньому виникло гостре бажання плигнути через паркан, прямо в середину купи цих людей,— ех, сипонули б вони хто куди!

Він усміхнувся, заплющив очі, його мускули самі собою напружувались.

За парканом городяни гули, наче бджолиний рій:

— З того міркуючи, що господь бог, свята наша церква і православне духовенство — це єдині народові захисники й заступники, то вирішили ці вчені, щоб, значить, церкви позакривати...

— Кожемякін учора заспокоював, що нічого, мовляв, поганого не буде...

— А свобода оця, всім дана,— нічого?

— Почнеться від них, свободних, місту розор!

— Усі справи стали — які можуть бути збитки, га? Та був би я на місці голови, та я б, — ах, господи! гінців би всюди послав...

— Що ж, братці, робити?

«Боятися, чорти!» — міркував Вавило, вискаливши зуби.

Тривога обивателів була приемна йому, вона ніби гріла його зсередини, насичуючи серце бадьорістю. Він уважно розглядав заклопотані обличчя і ясно бачив, що всі ці солідні люди — безпорадні, мов отара овець, яка втратила цапа-водія.

І раптом у ньому спалахнув знайомий п'яний огонь — підкинуло його, метнуло через паркан; мов палаюча головошешка, упав він у натовп, легко підпалюючи сухі серця.

— Православний народе! — кричав він, здіймаючи руки вгору і дзигую крутячись серед наляканих людей. — Ось він я, Бурмистров, — бийте! Любі — ех! Збагнув я — бажаю відкритися, дайте душу розкрити!

Від нього шарахнулись в усі боки, хтось з переляку боляче вдарив його по боку палицею, хтось завив. Вавило кинувся навколішки, витяг уперед руки і безстрашно гукав:

— Бий, хлопці, бий! Тепер свобода! Ви — мене, а вас — вони, оті, котрі...

Він не знав — котрі саме, і спинився, захлинувшись словами.

— Стій! — крикнув Кулугуров, змахуючи рукою. — Не займай його, подожди!

— Чи я ж, братці, свободі не полюбовник був?

Обивателі обережно змикалися навколо нього, а Бурмистров, виблискуючи очима, відчував близькість перемоги і все більше запалювався.

— Що вона мені — свобода ота? Убив я і свободний? Украв і свободний?

— Правильно! — крикнув Кулугуров, тупаючи ногами. — Слухай, народе!

Хтось злобно й переконливо сказав:

— Та-ак, слухай, він сам, чуєш, позавчора, чи що, і справді людину вбив!

— Та він же ж про це й каже! — галасував старий бондар.

— Бачили? — підстрибуючи, кричав Базунов.— Ось вона — свобода! Розбійник, а й то зрозумів! О! О-от вона, руська совість, ага-а!

Вавило трошки злякався і заграв з жаром, з тугою і розпачем.

— Правда — убив я! Утік хіба? Ні! Судіть — ось я! Кого я вбив?

Йому знов зашморгнуло язик, здавило горло, він схопився руками за груди і кілька страшних секунд мовчав, не знаючи, що сказати.

Навколо глухо бубоніли:

— Кається!

— Від душі, знати!

— Простий народ — він завжди бога пам'ятає! А ці різні освічені — вони от, чуеш, і бога на глум беруть...

— Ну все-таки убивство коли...

— Кого я вбив? — крикнув Вавило.— Виученика Тіунова, сліпоокого баламута...

Він сам здивувався із своєї мови і знов на секунду замовк, але зараз же збагнув вигоду несподіваної помилки на слові, зрадів і спалахнув ще яскравіше.

— За що я його? За погані його вірші, їй-богу, братці! За богохульство! Я знаю — це сліпоокий його вивчив, фальшивий монетчик! Не стерпіло серце образи богів, ну, вдарив я Симку, єдиний раз усього, братці! Така рука, — я нічого не затаюю, — така сила дана мені від господи! І — теж — де вбив! У розпусної дівки! Чи ж там хорошій людині місце?

Міщани похмуро дивилися на нього, а Кулугуров переконливо говорив, перебиваючи Вавилові крики:

— Ми в цьому не судді, нас оці діла розбійні не обходять! А що він проти свободи — це ми можемо прийняти!

— Ні, сліпоокий, га? — злобно скрикнув хтось.— Скрізь!

— Баламутничок, диявол!

— Стару б оту Зиновію — і жінку з нею — теж примусити б, — нехай розкажуть про антихристові витівки ці...

Чийсь тривожний голос крикнув:

— Гляньте-но, скільки їх до собору пре! Зімнуть вони нас, їй же богу! Братці!

— І ми туди! — заgrimів Кулугуров.— Чи ж ми не громадяни в своєму місті? І коли всі нас покинули без

захисту, що робити? Битися? Вавил, гайда з нами, скажи-но їм там усе це, про свободу, ану ж бо!

Він засукав рукави піджака по лікоть і одразу кількома поштовхами збив, з'єднав усіх у щільну, важку купу. Бурмистрова ухопили ззаду попід руки й повели, підказуючи йому:

— Ти — прямо кажи...

— Не бійся, підтримаємо!

— Поліції нема...

— Ми тобі захист дамо...

— Про сліпоого там гарненько!..

Вавило наче на крилах летів попереду всіх, розчулений і перейнятий захватом; люди міцно обійняли своїми тілами його тіло, поплескували його по плечах, обмацували міцність рук, хтось навіть поцілував його і слезливо шепнув у вухо:

— На проп'ятіє ідеш, ехх!

— Пустіть! — говорив Вавило, струшуючи плечима.

Малосиле міщанство обсипалося з нього, наче листя з дерева, і похвалювало:

— Ну, й здоровий же!

І знову приліплялось до збудженого, спітнілого тіла.

Бурмистров зрозумів свою роль і, розмахуючи голими руками, горлав:

— Я їх викрию! Всіх!

Він ніколи ще не почував себе героєм так повно й сильно. Оглядав палаючими очима обличчя людей, що були уже закохані в нього і поклонялися йому, і десь у грудях в нього радісно блискала пекуча думка:

«Ось вона, свобода! Ось вона!»

Клином врізалися в людську юрбу на майдані і, розштовхуючи її, хутко йшли до соборної паперті. Їх було не більше, як півсотні, але вони знали, чого хочуть, і юрба розступалася перед ними.

— Дивися! — сказали Бурмистрову. — Ось вони!

На паперті, між колонами, наче ховалася купка людей, і хтось із них, розмахуючи білим клаптиком, кричав незрозумілі, неясні слова.

Крізь гудіння юрби долітали знайомі окрики Стрельцова, Ключникова, Зосими...

«Наші тут!» — подумав Вавило, усміхаючись п'яною усмішкою; йому уявилося, як зараз слободяни добре побачать його.

Він вискочив на паперть, широко розмахнув руками, відкидаючи людей убік, обернувся до майдану і закричав на всі груди:

— Православні! Всі ви... зібралися... і ось я говорю, я! Я!

Назустріч йому ринув густий, незрозумілий гамір. Вавило всією шкірою свого тіла відчув, що гомін цей ворожий йому, відкидає його. Майдан був вибукований людськими обличчями, земля наче ожила, коливалась і дивилася на людину тисячами очей.

У грудях Бурмистрова щось увірвалося, на серце війнуло моторошним холодом; підвищивши голос, він напружився і з розпачем завив, закричав, але знову, ще дужче й могутніше, сотнями грудей зітхнула юрба:

— Геть! Не треба!

І поряд нього, десь ізбоку, спокійно текла впевнена мова, ясно звучали переконливі слова:

— Кого ж ставлять вони проти правди? Ви знаєте, хто ця людина...

Ще раз усередині в Бурмистрова туго натяглася якась струна — і з стогоном лопнула.

— Бреше! — крикнув він у величезне живе обличчя перед собою; обернувся, побачив суху руку, простягнуту до нього, темне око, голий — динею — череп, кинувся, схопив Тіунова, жбурнув його кудись униз і заревів:

— Бий!

— Наших б'ють! — завило окуровське мішанство.

І закрутились, заметалися люди, наче сміття осіннє, підхоплене вихром. Більшість, виючи, кинулась у вулиці, падали, стрибали один через одного, а біля паперті закипів жаркий, тісний бій.

— Ага-а! — ревів старий бондар Кулугуров, змахуючи зеленим уламком дошки з церковних сходів. — Свобода!

Вавило бив людей мовчки, наосліп: міцно зціпивши зуби, він високо замахувався рукою, ударяв людину в обличчя і, коли та падала, не кваплячись, шукав очима іншу.

Люди без опору тікали від нього, самі падали під ноги йому, але Вавило не почував ні радості, ні приємності бити їх. Його поїняла тяжка втома, він сів на землю і витяг ноги, оглянувся: сидів за собором, біля тротуарної тумби, проти чийось червоних замкнених воріт.

Недалеко стояла купка людей, чоловік із десять, і серед них розшарпаний, скуйовджений Кулугуров, обтираючи великою долонею розбите обличчя, голосно казав: — Попало йому, сліпоокому дияволу, досить-таки!

На строкатих куполах церкви Миколи Мірлікійського зібралася зграя галок і оглушливо кричала. Бурмистров глянув на них, глибоко зітхаючи.

Він мовби засинав, його давила втома, він тупо дивився в землю і совав ногою, розтираючи об каміння чийсь пом'яту шапку.

— Усіх розігнали, поки що! — кричав бондар. — Так-то от! Ну, гайда!

Він висякався пальцями і пішов до Вавила, в супроводі товаришів.

— Куди мене тепер? — тихо й похмуро спитав Бурмистров, коли вони підійшли й обступили його.

— Що — прибили тебе? — не відповідаючи, довідався бондар.

— Куди мене?

Але перше, ніж скінчити своє запитання, Вавило відчув, що його міцно держать за руки, піднімають з землі.

— А от, значить, — серйозно говорив Кулугуров, — як ти — перше — повинився нам у вбивстві, а друге — бійку оцю почав, — ну, одведемо ми тебе в поліцію...

Хтось додав:

— Ми тобі, друже, не потуральники, ні!

Вавило глянув на нього і промовчав.

Пішли. Бурмистров дивився в землю, бачив під ногами в себе клапті одежі, поламані ціпки, погублені калози. Коли ці речі були близько — він намагався важко ступнути на них ногою, немовби хотів вдавити їх у мерзлу землю; йому все здавалося, що земля виблискує сотнями поглядів, і що він іде по людських обличчях.

І наче крізь сон чув гудіння сполоханого міста і солідну мову бондаря:

— А бій цього року рано почали — до Михайла ще тижнів зо два...

Якось раптом повалив сніг, і все зникло, потонуло в його важкому, рівному серпанку.

— Повішусь я там, у поліції! — глухо й задумливо сказав Вавило.

— Єретик — завжди єретиком зостанеться! — відповіли йому звідкись збоку.

— Не хочу, не піду! — раптом зупинившись, крикнув Бурмистров, силкуючись струсити людей, які вчепилися в нього, і почувуючи, що не вдасться йому це, не впрається він з ними.

Вони стали злобно шарпати, рвати, бити його, наче пси відсталого вовка, вили, кричали, качались по землі темною купою, а на них густо падав лапятий сніг, укриваючи все місто білим покривом довгої й нудної зими.

У млі снігової хуртовини чорними плямами мигтіли галки.

І все працювала невтомна людина,— десь на Півнячій гірці, мабуть; вона немовби на все місто набивала тісний, міцний обруч, уперто й впевнено вистукуючи:

— Тум-тум-тум... Тум-тум...

ЖИТТЯ
МАТВІЯ КОЖЕМЯКІНА

ЧАСТИНА ПЕРША

По ночах, скоряючись невгамовному старечому безсонню, Матвій Савелійович Кожемякін, сидячи в постелі, згадує день за днем своє життя і чітко, великим півуставом, записує спогади свої в товстий зошит, що має такий заголовок:

«Розумові і сердечні зауваження, а також деякі випадки з життя міста Окурова, записані невідомим жителем цього міста за оповіданнями і власним спостереженням».

Нижче, почерком дрібнішим, дописано:

«Для читання з довірою і для пізнання скорботного життя повітового російського міста».

Зошит лежить перед ним на косій дошці столика-пюпітра; столик поставлено поверх ковдри, а ніжки його врізано в дві дуги, як ноги іграшкового коня. З правого боку стола причеплено на мідному ланцюжку чорнильницю; погойдуючись, вона кидає на ковдру тінь, маленьку й темну, як миша. В головах ліжка, на високій підставці, горить лампа, рівне світло тепло залило подушки за спиною старого, його жовте голе тім'я і великі вуха, не закриті вузьким віночком сивого волосся. Коли старий підводить голову — на сторінки зошита лягає темна, кругла пляма, він гладить її пухлою долонею набряклої

руки і, прислухаючись до нерівного биття стомленого серця, примруженими очима дивиться на білі кахлі груби в ногах ліжка і на велику, на всю стіну, шафу, тісно на- біту чорними книжками.

Зосереджено звернений до минулого погляд старого поволі бродить у сутінках великої кімнати, майже не бачачи невиразних обрисів давно знайомих речей,— їх небагато, всі вони громіздкі і стоять, наче повростали в підлогу. Простір кімнати порожній, і пільма її холодна.

За книжковою шафою — двері, від них до передньої стіни витяглася ще шафа, теж повна книжок. Двоє ві- кон щільно зачинені віконницями, у простінку — старо- винне овальне дзеркало в золотій фігурній рамі, під дзер- калом диван, перед ним стіл з вигнутими ногами, а на столі — старовинна біблія в шкірі; блищить срібло її за- стіжок. Біля стола розчепірились крісла в чохлах з пару- сини, на підлозі — товста сіра ковтина. В передньому кутку за ліжком — потрійний кіот, у ньому — дев'ять ікон. Задумливо потріскуючи, горить кришталева лам- пада на срібних ланцюжках, освітлюючи вгорі ласкаві лики Ісуса, богородиці, Івана Хрестителя, в середині — Миколая Чудотворця, Не ридай мене мати і Василя Бла- женного, а в нижньому ряду образи Кирила і Мефодія, Антонія і Феодосія та московських чудотворців Петра, Олексія, Іони.

Над постіллю, в рамках з соснових шишок, — дві фо- тографії: кабінетний портрет молодої жінки з кучерявою дитиною на колінах, — обидві постаті розпливлися, схожі на відбиток у бистрій воді.

Матвій Кожемякін довго, не кліпаючи очима, ди- виться на портрети, потім, хрестячись, тихо шепоче:

— О, господи многомилостивий! Продовж дні мої для ради завершення справи любові моєї і совісті!

І, обережно вмочивши перо в чорнильницю, покійно схиляючи голову, він не поспішаючи, чітко пише в зошиті:

«Закінчуючи спогади мої про життя, таке жалісне й ганебне, з горем скажу, що не єдиножды почував я, ніби якась сила, лагідно й невідчутно майже, штовхнула мене на шлях інший, невідомий мені, але, бачу, незрів- нянно кращий за той, яким я нині дійшов до смерті че-

рез лінощі духовні й тілесні, тому що всі так ідуть. Та не зрозумів я вчасно повчальних і любовних зусиль життя і опирався їм, лінивий раб, а коли милостива сила ця все-таки непомітно оволоділа мною — пізно було. Вкушаючи, вкусих мало меду і се — аз умираю».

Тиша в кімнаті здається такою ж густою і сірою, як повстина на підлозі. З волі ледве чути долинають невиразні звуки боязкого й обережного нічного життя міста, вони безликі й не сколихнуть ні встояної тиші, ні думки старого, заглибленої в минуле.

Він почуває себе так, ніби самотньо стоїть в порожнечі, біля підніжжя високої гори; з її вершини, вкритої темною хмарою, він тихо й безвільно скотився сюди — ось перед ним увесь цей шлях, — він у думці пройшов його десятки разів.

Йому йшов сьомий рік, коли мати його раптом зникла з дому: вона не вмерла, а просто одного разу вночі по-тай пішла кудись, залишивши в пам'яті хлопчика невиразний обрис своєї тонкої постаті, полохливий блиск темних очей, квапливі рухи маленьких смаглявих рук, — вони завжди боязко ховались. Жодного слова її не лишилося в пам'яті сина.

Батько — чоловік високий, огрядний, з великою рудою і круглою, як на образі Максима Грека, бородою, з червоним носом. Його сірі очі дивилися неласкаво й насмішкувато, а товста нижня губа гидливо одвисала. Він рухався важко, дихав гучно і часто фєвів на куховарку і робітників страшним, сиплим голосом. Матвій довго боявся батька, але одного разу якось зразу і несподівано полюбив його.

Було це на другий день великодня; недавно розтав останній весняний сніг, від землі, нагрітої сонцем, густо здіймалася тепла й запашна пара, на пригріві з'явилися прозорі, наче мережива, зелені плями милої весняної трави.

Матвій, у рожевій сорочці з канаусу, ходив по двору слідом за батьком, милуючись блиском сонця на лакованих ҳалявах нових чобіт.

— Що-о, Муругий,— сказав батько, сідаючи навпочіпки перед конурою собаки,— що, пес, нудно, га? Нудно?

З круглого вирізу конури, брязнувши цепом, вирвався Муругий,— батько крикнув, змахнув рукою й окропив обличчя сина важкими краплями теплої волги.

Прибігли люди, почалася метушня і гамір, темноброва, пишна куховарка Власівна перев'язувала фуку батькові рушником, а він тупотів ногами, лаявся й вимагав рушниці. Брязкаючи цепом, собака люто кидався, бризкав піною й вив тоскно, страшно.

Пикатий і рябий двірник Созонт приніс рушницю, батько, опустившись на коліно, довго водив стволом слідом за рухами собаки, цілячись в його червону, вологу пащу, в жовті ікла, а Созонт глухо бурчав:

— Не треба б...

Бахнув постріл, батько, повившись синім димом, похитнувся і сів,— рябий кошлатий пес став на задні ноги, натягнув цеп, загарчав, судорожно втираючи передніми заюшену кров'ю морду, потім скрутився набік, гучно клацнувши зубами. Штовхнувши собаку чоботом у морду, батько сказав Созонтові:

— У вічі влучило...

Власівна, подаючи ківш води, плаксиво скигвила:

— Савеле Іваничу, помий же руку!

— Тебе теж з поганої рушниці пристрелити треба!— закричав батько, змахуючи здоровою рукою.— Казав — не годуй м'ясом! Сазане, іди, клич лікаря!

Він став розмотувати червоний рушник з руки, а Матвій, завмираючи від страху і цікавості, взяв ківш з рук Власівни і кинув його, наливши собі води в чоботи: він побачив, що з отвору конури викинувся гнучкий червоний язик вогню, немов намагаючись лизнути батькові ноги. Та батько зразу ж схопив собачий будинок, перекинув його й став витрушувати палаючу соломку, під ногами в нього блискали жовті квітки, вони горіли біля морди собаки, спалахували на її боках; батько весь курів сірим димом, пирхав і горлав, мотаючи головою то в той, то в другий бік.

Від їдконого запаху тліючої соломи й паленої шерсті в хлопчика запаморочилась голова, він присів на східцях ганку і, готовий заплакати, зі страхом чекав, що скаже

батько, який пильно дивився на нього, зважуючи поранену руку на долоні здорової.

А він раптом підійшов, сів поряд і лагідно спитав:

— Злякався, брат?

— Злякався.

— Ну, нічого! Я теж злякався...

Матвій скося глянув на батька, не вірячи йому, дивуючись, що така велика, грізна людина так просто, не соромлячись, говорить про свій переляк.

— Шкода мені,— сказав він, подумавши.

— Собаку б то?

— Тебе.

— Ме-не? — дивно протягнув батько.

— Вогонь он як на тебе. Як палахне! Він — звідки ж це?

— Від клейтуха. Знаєш — затичка в рушницю кладеться, ключчя?

Матвій тісно притулився до батькового плеча, заглянув в його полиняле обличчя й затуманені очі.

— Дуже болять рука?

Батько смішно відкопирив нижню губу, косо подивився на руку і відповів новим голосом:

— Нічого. Ліва.

До цього дня хлопчик майже ніколи не розмовляв з ним так добре, і тепер у нього зразу виникло бажання спитати великого рудого чоловіка про безліч речей. Між іншим, йому здавалося, що батько неправильно пояснив появу вогню — надто вже просто!

— Тату, у собаки є душа?

— Ну, навіщо їй! — мовив батько.

Помовчавши, хлопчик тихенько протягнув:

— Я-ак він на тебе фукнув, вогонь той!

Батько поклав на голову йому важку волохату руку і незвично ласкаво заговорив:

— Жаль собаку! Дев'ять років жив. Ну, одначе, добре, що він мене цапнув. А що якби тебе, га? Господи помилуй!

Обличчя його почервоніло, руді брови суворо зсунулись і спустилися на очі. Та це не злякало Матвія, він ще ближче присунувся до батька, відчуваючи теплоту його тіла.

На двір вкотився маленький і круглий чоловічок, веселий, одягнений в смішну картату халамиду й

штани навипуск. Батько пішов з ним до світлиці, сказавши:

— Ти не ходи, Мотю, тобі нема чого дивитися на кров...

Залишившись на ганку, хлопчик згадав, що, крім страху перед батьком, він мав у своїй душі ще щось обтяжливе.

Скоро після того, як зникла мати, батько взяв у хату ласкаву слобідську бабусю Макарівну, в неї були вправні і теплі руки, вона співучим голосом розповідала хлопчикові гарні моторошні казки й особливо добре довгу історію про те, як живе бог на небесах:

Сидить грізний бог на престолі злотовагненім,
Стоять перед ним серафими, херувими, ясні ангели,
День і ніч вони все співають славу богові вічному.
А як просять царя небесного про милість до грішників,
З сорому у вічі грізні, божії, подивитись не наважуються...

Коли вона наспівувала цієї пісні — її чорні, добрі оченята блищали дрібними, як перлинки на фізі ікони, слізьми.

Та, коли вона прожила місяців зо три, її викрила Власівна в крадіжці якихось грошей. Тоді батько, Созонт і куховарка поклали її на лавку посеред кухні, зв'язали під лавкою маленькі руки рушником, Власівна, сміючись, тримала її за ноги, а Созонт, одвернувшись набік, мовчки й похмуро стьобав тонкими прутами по тілу, що тремтіло, як холодець.

Макарівна бурмотіла, наче водою захлинаючись:

— Голубчики, помилуйте! Не винна я перед господом... не винну... у-у...

— Сип, Сазане! — покрикував батько, стоячи біля печі й міцно тримаючи Матвія за руку.

А Власівна, підморгуючи на двірника, казала:

— Дивись-но — соромиться, пику відвернув як, га, мамонько!

Матвій хотів попросити батька не бити старої, але не наважився й гірко задлакав.

— Годі! — суворо крикнув Кожемякін.

Того дня увечері біля постелі в хлопчика сиділа Власівна, і замість тихих казок він чув жирні, солодкі повчання.

— Треба бути розумненьким, татонька жаліти та слухати, а ти від нього по кутках ховаєшся — що це?

Потім з'явилась огрядна баба Секлета, з плоским обличчям, темними вусами над губою й бородавкою на лівій щоці. Ротата, сонна, вона не вмiла розказувати казок, знала тільки пісні й проказувала їх швидко, сухо, наче сорока скреготала. Зустрічаючись з нею, батько хитро підморгував, ляпав долонею її по широкій спині, називав гренадером, і не раз хлопчик бачив, як він, притиснувши її де-небудь у куток, м'яв і мацав, а вона шипіла, як прокисле тісто.

Власівна плакала, погрожувала:

— Піду собі! Єретик...

Але пішла Секлета.

Того дня, коли її звільнили, Матвій, лежачи на постелі, чув крізь тонку переділку, як батько говорив у своїй кімнаті:

— Ну, чого горлала та супилась, дурепо гладка?

— Голубчику ти мій, сердешний, — солодко нила Власівна.

— Не лізь. Думаєш, не однаково мені, яка баба? Не про себе я дбаю...

— Та хіба я Мотеньці не слуга...

— Йому мати потрібна...

Хлопчик загорнувся з головою в ковдру й тихенько заплакав.

Але тепер йому хотілося забути, як шмагали ласкаву бабусю, а батькова розмова з Власівною добре і просто пояснювала все неприємне й соромітне:

«Це він — для мене...»

Батько виглянув у вікно, крикнувши:

— Мотю, іди чай пити!

Пили чай, горілку й різнобарвні наливки, їли куличі, паску, крашанки. Надвечір з'явилась гітара, веселий лікар задьористо грав тропака, Власівна танцювала так, аж стільці підстрибували, а батько, широко вимахуючи здоровою рукою, свистів і кричав:

— Гуляй, відьмо! Мотю — ходи сюди! Любиш, виходить? Ех, мотиль мій любий, монашчин синок! Не нудьгуй!

Він дав синові скляночку густої й солодкої наливки і, притупуючи важкими ногами, хитаючи рудою, вогнен-

ною головою, співав в обличчя йому напрочуд тонким і смішним голосом:

Ось у полі, на лужку,
Стоїть бражка в корячку,
Вона п'яна та хмільна,
Ще міцніша від вина...

Матвієві чомусь було шкода батька; йому здавалося, що ось він зараз урве пісню і заплаче.

— Марков — підкладай вогню! Ох, ти! Крутись! — командував батько.

Куценський лікар зовсім зібгався в кулю, притиснув гітару до живота, нахилив над нею лису голову, всіяну краплями поту; його пальці з веселою люттю смикали струни, бігали по грифу, і лагідним тенорком він переконливо вимовляв:

І піп — помре,
І солдат — помре,
Тільки той не помре,
Кого смерть не візьме!

— І-іх! — вищала Власівна, одчайдушно заламуючи руки над головою.

— Марков! — репетував батько. — Дивись, га? Хіба ж це не звір, га?

— Горби-гори! — озвався лікар, бризкаючи веселим дзвоном струн, а Матвій дивився на нього і не міг зрозуміти — де в лікаря коліна.

Раптом з'явився високий, суворий Пушкар, грізно нахмурив темне голе обличчя і спитав хрипким голосом:

— За що Муругого вбили, біси?

Батько підняв зав'язану руку, махаючи нею.

— Бачив? Суглоб з мізинця — геть! Марков ножицями обстриг. Сідай, службо!

— Ще макітру тобі відстрижуть, зажди! — попередив солдат, усміхаючись і взявши Матвія за руку.

— Гайда спати!

Через кілька днів, у неділю, батько, прийшовши з церкви, ходив по світлиці, чекаючи пирога, і співав:

— Від юності моєї
мнозі борють мя страсті,
Та сам мя заступи
і спаси, спасе мій!

З двору у вікно, крізь узорчате листя герані, просу-
нулась сіра голова Пушкаря. Він кричав:

— Знову блюзниш, Савеле? Знову тасам?

— Іди геть! — сказав батько, не спиняючись.

— Я тобі кажу — осанна заступи! Осанна, а не —
тасам!

Батько підійшов до вікна і, вдаривши себе кулаком
у груди, поважно заговорив:

— Сам! Розумієш, старий чорте? Не я, а — бог!
Та сам...

У вікно полинуло переможне ревіння:

— Ага-а, заплутався, еретик! Я — не я, сам—не сам...

— Геть!

— Осанну господню не займай...

— У-ух! — завив Савелій Кожемякін і, схопивши
обома руками слоїк з квіткою, кинув ним у голову Пуш-
карєві.

Це вийшло несподівано і розсмішило хлопчика. Смію-
чись, він підбіг до вікна і відскочив, обімлівши: обличчя
в батька спухло, почорніло; очі, мутні, як у сліпого, не
кліпаючи, дивилися в одну точку; він дряпав правою ру-
кою груди й хрипів:

— Господи! Ісусе... Ісусе...

Матвій вискочив геть з кімнати; по двору, зігнувши
шию й хитаючись на довгих ногах, ішов солдат, одну
руку він простяг вперед, а другою торкався голови, за-
сипаної землею, і струшував з пальців густу, темночер-
вону грязь.

Матвій кинувся до амбара й зарився там у сріблясто-
сіру купу клоччя, мимоволі згадуючи моторошні казки
Макарівни: в них ось так само несподівано з'являлося
страшне. Але в казках добра баба-яга завжди вирятову-
вала хлопчика з біди, а тут, наяву, — тільки Власівна, від
якої завжди задушливо тхне пригорілою олією.

На подвір'ї почувся батьків голос:

— Я вас, демони, позаганяю в амбар, замкну і під-
палю! Доведете ви мене! Матвію! Мотюшко!

Здрагаючись від страху, хлопчик виборсався з клоччя
і став на дверях амбара, весь обплутаний сивим волок-
ном. Батько мовчки відвів його в сад, сів там на дерно-
вій лавці під яблунею, поставив сина між коліними у себе
і невесело сказав:

— Ну, чого ти злякався? Лякатися недобре. Яке

твое життя буде в переляку та схованках? Не бачив ти солдата п'яним?

— Ти йому голову розбив!—тихенько нагадав хлопчик.

— Овва! На службі його й не так били.

Він довго розказував про те, як б'ють солдатів на службі, Матвій притулився шокою до його грудей і, чуючи, як у них щось хрипіло, думав, що там, задихаючись, умирає та чорна і страшна сила, яка недавно спалахнула на обличчі батьковому.

— Ти його не бійся! — говорив рудий чоловік.— Це він так, з нудьги дуріє. Він же хороший. І як б'ються люди — не бійся. Поб'ються — помиряться.

Він говорив ласкаво, але знехотя, і слова добирав з видимим зусиллям. Часто перериваючи мову, дивився в порожнє небо, позіхаючи й цмокаючи товстою губою.

Жадібно пили сонячне світло дерева, обсіпані жовтуватими зірочками юного листа, тихо лускаючи, розпукувались бруньки, гули бджоли, весь сад курів соковитими пахощами — розквітало молоде життя.

— Спати хочеш? — сумно спитав Матвій.

— Ні, це так, з нудьги позіхається. У свята завжди нудно.

— Ти й у будні часто про нудьгу говориш.

— Та й у будні не дуже весело! — Кожемякін міцно стиснув сина коліньми і начебто трохи пожвавішав.— Раніш веселіше було. Не так спокійно, зате — веселіше. От я тобі коли-небудь, замість бабських тих казок, про справжнє розповім. Ти вже великий, пора тобі знати, як батько жив...

— Розкажи зараз! — улесливо попросив Матвій.

— Можна й зараз! — подумавши, мовив батько.— От, приміром, ходив я з батьком — дідом твоїм — на розшиві, кодолюю ходили, бурлаками, було їх у нас двадцять сім чоловік, а дід твій — водоливом. Дядько він був дебелий, суворий, характерний...

Савелій Кожемякін примружив очі, крякнув і недовірко оглянув яснозелену сітку віття.

— Предмети, Мотю, все дуже сурйозні, не вкладуться вони в малий твій розум! — промовив він, з сумнівом розглядаючи сина.— Почекати, мабуть, треба нам, а тоді вже розмови розмовляти...

— Ні, тату, ти зараз! — наполягав хлопчик, одводячи рукою батькову бороду.

— Кортить? — усміхаючись, спитав Савелій.— От і мене теж кортить, як по старе згадаю.

Подумавши, він плавно почав:

— Ну,— були ми люди костромські, жили на Ветлузі, в закутку, між двома річками, Ошмою та Нішмою; місцевість глуха, лісова, місцевість затишна, для людини і всякого звіра вигідна. В Ошмі та Нішмі окуні водились і головні здоровезні,— ловив я їх — без ліку багато! Найзнаменитіший окунь — той у Которослі-річці живе, коло Ростова Великого,— от, брат, місто хороше! Дзвонять там у соборі особливо і фортеця нездоланна — ні татари, ні поляки, ні навіть сам Бонапарт не міг її взяти! Хоробрий був цей цар Бонапарт, розумний був, Москву забрав і всю Русь, а тут — обійшов навколо фортецю ростовську, почухав перенісся, та й каже генералам своїм: «Ні, лицарі мої вірні, гайда геть! Цього міста й нам не взяти!» Це він обманув їх. Тут, бачиш ти, так було: поки він на коні своєму, сам, уночі, навколо фортеці їхав, духовенство ростовське весь час, безперестанку, било в ті кремлівські дзвони. А вилито ті дзвони із срібла, яке багато років у жебраків вимінювали: дадуть жебракові монету срібну, а Ростов-місто й виміняє її на мідь. Звичайно, і обманювали жебраків, та дзвонам від того обману шкоди не було, а може, навіть закличніше дзвонять. Ось отой передзвін і роз'ятрив Бонапартові душу, подумав він тоді: «Все я забрав, а навіщо мені? Дітей нема». Діти в нього повмирили в той час. Так і залишився Ростов незачеплений... Ну, про окунів тепер: окунь, братіку мій, риба жадібна та хитра, і ловити її треба вміючи. Пішли ми одного разу з батьком на Ошму, по окуня; ідемо лісом, темно,— раптом назустріч нам сільця Болотина пан іде, з рушницею, з сумкою мисливською. Батько — дід ото твій — шепоче мені: «Лізь у куші!» Ну, заліз я, причаївся...

Кожемякін крякнув, замовк і знову похмуро оглянув весь сад, подивився на бані монастирської церкви. Хлопчик, тихенько розчісуючи пальцями густу батькову бороду, нетерпляче штовхнув його ліктем у пруди.

— Говори-и....

— Ну,— казав далі той тихо й задумливо,— от, значить... Після того дідусь твій утік до Рибного, в бурлаки...

— А пан? — спитав Матвій.

— Пан,— він так і тее,— неохоче відповів Кожемякін,

дивлячись на небо.— Тоді, брат, пан що хотів, те й робив; люди у нього в кріпацтві були, позбавлені всякої своєї волі, і панів тих боялися гірше як чортів або нечистої сили болотяної. Сестру мою — тіткою, виходить, була б тобі...

Великий рудий чоловік зітхнув і, ніби скаржачись, мовив:

— От і знов... тут як тільки згадаєш що-небудь, що стосується життя людського, то зовсім неможливо про це дитині розказати! Непідходяще все... Ти піди, посидь біля воріт,— а я тут подрімаю та подумаю...

Він розвів коліна і легенько, дбайливо відсунув сина набік.

Біля воріт на лавочці сидів двірник у червоній кумачевій сорочці, синіх штанях і босий. Як завжди, він сидів нерухомо, його широка спина і потилиця наче примерзли до паркана, руки він засунув за пояс, рябе нудне обличчя застигло, дихав він повільно й глибоко, наче горілку пив. Напівзаплюшені очі його здавалися п'яними, і дивились вони, не відриваючись.

На всі запитання Матвійові він незмінно відповідав:

— Не знаю. Хто його знає? Ніхто цього не знає...

Та інколи він, неначе зовсім сп'янілий, починав бурмотіти приглушеним голосом незрозумілі слова:

— Тепер — на дорогу б вийти. Хохли — ті звуть до рогу — шлях. Шляються люди. Якщо все прямо йти — куди прийдеш за рік часу? Невідомо. А за п'ять років? Ще більше. Ніхто нічого не знає. А — сидять.

Потягнувшись, він довго й пильно дивився собі на ноги, немов не розуміючи, навіщо вони йому, а потім з його рота знову виповзали одно за одним важкі сирі слова:

— У Пскові один чоловік казав мені — я, каже, шість тисяч верст пройшов. Ну, що ж, кажу? Нічого, каже. Видно, кажу, нема землі краю? Невідомо, каже. Потім — сорочку в мене вкрав.

Знову мовчав, у думках ідучи кудись, і, несподівано штовхнувши Матвія, говорив:

— Якби до морів дійти,— до останніх морів, що без берегів лежать. Каспицьке — в берегах. Це відомо від киргизів. Вони кругом його обходять. Киргизня — чаклуни здебільшого...

Від цього чоловіка завжди віяло непозбутньою нудь-

гою: всі в домі не любили його, лаяли ледарем, називали придуркуватим. Матвієві він теж не подобався — з ним було завжди нудно, часом — моторошно, а інколи його пом'яті слова будили в дитячій душі відлюдне почуття, що надовго заганяло хлопчика куди-небудь в куток, де він, самотньо сидячи цілими годинами, похмуро оглядав подвір'я і будинок.

Будинок Кожемякіна раніше був конторою панів Бубнових і прилягав до їх садиби. Тепер його відділяв від землі дворян пустир, вкритий фуїнами згорілого флігеля; буйно зарослий дикими коноплями, кінським шавлем, лопухами, жимолостю і високою, жалкою кропивою. В цій густій, жирно-зеленій зарості жалюгідно стирчали обгорілі стовбури дерев, де-не-де від їх коріння безсило тяглися до сонця молоді пагінці, бур'яни душили їх, вони сохли, і тонке сухе пруття стирчало серед зелені, як сиве волосся.

Присадкуватий, споруджений з міцного дерева — в обхват колода — будинок Кожемякіна стояв боком на вулицю, двоє його вікон було сховано від цікавих очей палісадником і ґратами, а подвір'я обгороджене високим парканом з міцними ворітьми на дубових стовпах. Фасад, з різьбленим ганком посередині, виходить у двір, з його шести вікон видно темний і сліпий, наглухо забитий горішній поверх панського будинку, поточена іржею руда покрівля, обламані вітром ринви, зігнуті флюгери і зневажливо примружені дахові вікна. Шибки в них вибито, на горищі панського будинку живе багато сизих голубів, по даху обережно ходять голодні коти, полюючи на важких, нерозумних птахів.

А з високого даху житла Кожемякіна, переломивши його, несподівано й химерно висунулося горище з двома вікнами; їх вилялялі райдужні шибки нагадують очі сови, коли вона вдень, не кліпаючи, дивиться на світло. По другий бік будинку — вузький і довгий сад; городи і, за малинником, лазня, між ґрядками буряків, ріпи і моркви. Сад і город теж обгороджені високим парканом; з цвяхами на гребені, за ним — сад монастиря; в густій зелені старих лип тонуть блакитні бані двох маленьких монастирських церков — зимової і літньої. Коли цвітуть липи, їх жовтий цвіт, осипаючись, позолочує сірі дахи

монастирських будівель, а одна липа така висока, що її пишне гілля дістає до вікон дзвіниці і майже торкається шовковим листям міді маленьких дзвонів.

Квадратний двір Кожемякіна весь обставлений надвірними будівлями, серед них багато затишних кутків; проти воріт міцно осів у землю добрий амбар. Вилинялий на сонці й обмитий дощами, він щільно набитий хмарами сіруватозеленого й сріблястого прядива; в суху погоду його широка паша відчинена, і амбар здається величезною піччю, де застиг сірий густий дим, пройнятий важким запахом конопляної олії та смоли. Через амбар — хід на пустир, там влаштували канатний завод. Пустир великий, виходить у поле і теж весь заріс бур'яном, тільки посередині його протоптана широка стежка, і над нею, здригаючись, тягнуться сірі ниті волокна прядива. Край пустиря їх прив'язано до полозків, навантажених цеглою, і, в міру того, як шнури, звиваючись, вкорочуються, полозки, здригнувшись, риплять і посуваються вперед. Під шнурами стоять дерев'яні гребінці, між зубцями їх беззвучно тремтять сірі струни, а четверо робітників з франку до вечора, день у день повільно ходять уздовж цих струн, задкуючи, наче прив'язані до них на весь вік. Вони одягнені в синю плоскінь, босі, похмурі; під ногами в них валяються бобіни — конусоподібні шматки дерева.

Проти воріт амбара, в міцному дубовому стані, поволі крутиться вертикальне колесо, з залізними гаками в центрі — від них і течуть тонкі струмки волокна, а крутить колесо напівсліпий і придуркуватий мужик Валентин.

Колесо тихо рипить, Валентин гугняво й неугавно співає завжди тієї самої пісні, слів якої Матвій ніколи не міг розібрати. Двое мужиків працювало на тріпалах, двое чесало прядиво, а сивий Пушкар, забруднений смолою, обліплений кострицею й срібною павутиною волокна, схожий на старого ведмедя, яких водять цагани і бородаті мужики з Сергача.

Всі рухаються не кваплячись і мовчки, а він крутиться коло головки — біля колеса, мацає сірими пальцями натягнення струн, присідаючи, дивиться вузькими очима вздовж них і біжить рівними ногами в той кінець пустиря, щоб полегшити чи додати ваги. Кашляє, бурчить, сідає на колоду, хапає рахівницю і, трима-

ючи її навису, пересуває туди й сюди кісточки, вони прилипають йому до пальців, не бігають по зігнутій проволочці — солдат люто лається. Потім бере вузьку довгу книгу й копірсає в ній олівцем, часто обсмоктуючи його синіми губами. Він без шапки; його червоне обличчя в сивій щетині подібне до вугілля, вкритого попелом.

В години нудьги Матвій вилізав на дернову покрівлю землянки, де зберігалася смола, олія та різний інструмент; вона стояла в густій тіні старої верби. Звідси хлопчик бачив весь пустир, зарості бур'янів, укриті павутинням прядива, а позад пустиря, немов застигли зітхання землі, безплідної й тоскної, лежали горби, вкриті жовтцем і ліловими дзвониками на тонких стеблах; по горбах бликали руді і чорні корови, сірі вівці; в мутному небі тануло тьмяне сонце, обливаючи вбогу землю вологою спекою. Горби опускалися кудись, з-за їх лисуватих верхів було видно темний гребінь лісу. В задушному повітрі різко виділявся запах конопель і просмоленої вірьовки, заглушуючи пряні аромати садів, де досягали яблука, наливалася вишня і, схиляючись до землі, висіли важкі грона запашної чорної смородини.

Праворуч — руїни флігеля і мертвий панський будинок, ліворуч — тихий монастир, і звідусіль у маленьку самотню душу просочувалась нудьга, що вбивала бажання; вони тонули в ній, як сонячне проміння в теплій воді напрітого ним болота.

Пушкар намагався розважати Матвія. Побачивши його, він хрипко гукав:

— Гей, лизь сюди!

І розповідав йому що-небудь про важке солдатське життя, а одного разу запропонував:

— Хоч, я тобі пісню заспіваю? Хо-орошу пісню згадав!

Не чекаючи відповіді, він плаксиво скривив обличчя, закотив очі під лоб і тонким бабським голосом проспівав:

Аф-фіцери дуже стро-огі...

Та раптом люто виричав очі і хрипким басом відрубав:

Дуж-же строгі!

І знову похмуро завів:

Нам від них побої мно-огі...

І знову гаркнув:

Ох, та й мно-оги!

А потім заплющив очі і, безнадійно похитуючи головою, тужно й тонко завів:

Впе-еред ве-елять іти-и!

Солдат співав смішно, але пісня здалася Матвієві сумною.

— Не співай! — попросив він.

— Не сподобалась пісня? — сказав Пушкар, трошки здивований. — Ех ти, мотиль! Це тому, що я її не спочатку заспівав, а початок у неї хороший!

Чутно звісточки недобрі,
Весь народ кричить: ой, пробі!
Рекрутів беруть —
Людям перевід!

— Ну тебе! — мовив Матвій і втік від нього.

Інколи його ловила Власівна і, поважно випнувши губи, садовила в кухні за стіл проти себе.

— Давай-но поговоримо поважно та скромненько, ніж павучком ото у куточку сидіти.

І суворо питала:

— Міру віку господнього знаєш?

— Ні! — суворо відповідав хлопчик, не дивлячись на неї.

— А ти в очі мені дивись, — радила пишна куховарка, — адже так не запам'ятаєш! Знай, міра ця — 33! А яке є число прародителів господніх від Адама?

— Не знаю.

— 300! Тепер — дивись...

І хитреньким голоском вона вела далі:

— І задумав злий сатана антихрист — дай, мовляв, звеличу себе вдвоє супроти Христа! Подвоївся, узяв собі число 666, а що хрест складається з трьох частин, не з шести — про це й забув, дурень! З того часу його всякому видно, хто не пучечник, а справжньої стародавньої віри додержується.

Про антихриста вона говорила не часто, але завжди безбоязно і зневажливо; ім'я боже звучало в устах її грізно; вимовляючи його, вона притишувала голос, зако-

чувала очі та хрестилась. Спочатку Матвій боявся бога, сили невидимої, всюдисущої і всезнаючої, але, поступово й непомітно, звик не думати про бога, як не думав улітку про тепло, а взимку про сніг і холод.

Найбільше огрядна куховарка любила говорити про чаклунів, відьом і чародійство; ці оповідання Матвій слухав жадібно, і тільки вони пом'якшували в ньому непереможне почуття неприязні до куховарки.

Говорячи про чаклунство, вона притишувала голос до моторошного шепотіння, її круглі, рожеві щоки й повна, налита жиром шия блідли, очі майже заплющувалися, у словах шелестіло щось безнадійне і покірне. Вона розповідала, як знахарі вирізують людський слід і намовами на ньому сушать кров людини, як пускають по вітру кили та пропасниці на людей, заганяють під копита коням цвяхи, зроблені з гробової дошки, а вночі до стайні приходять мрець, хазяїн гроба, і мучить коня, ламаючи йому ноги.

Кожного разу хлопчик помічав, що, наговоривши про лиху силу відьом і чаклунів багато страшного, Власівна раптом сама начебто лякалась і покvapно, жарким шепотом переконувала його:

— Тільки ти не думай, що всі вони лихі, ой, ні, ні! Вони й добрі теж, добрих їх ще більше буде! Ти пам'ятай — вони всякого зілля силу знають: і плакун-зілля, і тирлича, і загнітниця, і знають, де їх узяти. А зілля те — від усіх хвороб, воно ж і від нечистої сили пособляє — вона вся під владою в нього. Ось, приміром, нашла на тебе вітром ворог твій, а знахар потре тобі під пахвами тирлич-зіллям, і зійде з тебе наслання. Вони, батечку, багато добра роблять людям!

— Вони — угодники? — спитав Матвій.

Власівна, подумавши, нерішуче сказала:

— Ні, богові, мабуть, ті вгодні, котрі в монастирях, в пустелях спасаються, а ці ж бо прямо проти нечистих ідуть...

— Бог — помагає їм?

— Аякже! Він, голубе, всім помагає.

— А він хай би краще громом побив отих лихих чаклунів!

Власівна зітхнула й відповіла:

— Жаліє, як видно! Все-таки — його створіння.

Та найглибше за всі оповідання того часу в пам'ять

Матвієві Кожемякіну врізалось батькове оповідання про Волгу. Було це весняного дня, в саду, батько тільки що вернувся з повіту, де скуповував прядиво. Він приїхав якийсь особливо добрий, задумливий і говорив так, наче завинив перед цілим світом.

Сиділи за столом у малиннику; Савелій Кожемякін труснув головою, втягнув у груди багато повітря і простяг руку.

— І от — ріка Волга-матінка, братіку ти мій! Ширини вона величезної, глибока, ясна і тече... наче в груди тобі тече, або ніби з грудей у тебе виливається, — цього навіть неможливо зрозуміти, як же воно добре, коли стелеться перед тобою широкий шлях водяний, сонечком позолочений! І біжать ним, як лебеді, великі човни грудисті, однокрилі, під одним, значить, білим вітрилом. Золоті біляни з тесом поважно, як дворянки в кринолінах, не поспішаючи, спускаються; тут тобі мокшани й коломєнки, і різного фасону барки та баржі, носи свої строкаті догори позадиравши, весело біжать по синій ріці, як на оксамиті шовком вишиті. На деяких вітрила кумачем оторочені, щогли-дерева вертунами золоченими прикрашені: де — стріла, де — півень, де — рука з мечем, це — щоб вітер показувати, а більше — для краси. Деякі палуби дахами вкриті, а на дахах коники різьблені, так само й півні чи в'язь фігурна, і все різними фарбами помальовано, і прапорці барвисті на щоглах пташками б'ються; все це на річці, як у дзеркалі, і все рухається, живе, — гуляй, душа!

Він говорив тихо і ніби на розспів церковний. Товсті пальці простягнутої вперед руки легенько ворушилились, наче він псалом царя Давида на гусях грав. Потім, опустивши руку, він став креслити пальцем на стільниці кола й хрести, задумливо продовжуючи:

— Ідеш ти баржею, а навстріч тобі береги плывуть, селища, села над водою стоять, човни сновигають, немов ластівки, рибалки снасть ставлять, у свята люди строкато крутяться, жіночі сарафани полум'ям горять — мужики ж надволзькі сито живуть, одягаються гарно, жінки в них приробляють, гроші — дорогі, одежа — дешева! Глянеш бувало на берег, спалахне серце — загагакаєш на всю силу — гей, ви, жителі! Чи добре живемо? З кодолю бурлаки, зігнувшись, ідуть, як бублики на шворочку нанизані, — маленькі вони здаля! Пісень гудуть,

начебто величезні бджоли невидимо летять. А вночі — потемніє ріка, посріблиться місяцем, на привалах вогні засвітяться, затремтять на чорній воді, дивляться в небо ніби з дна ріки, а в небі — зорі оті наші російські, і таке миле все душі, таке все рідне людині! Повиває Волга серце доброю ласкою, ніби каже тобі: «Живи, мовляв, братіку, не тужи! Чого там?» Волгу, Матвію, це вже воістину за працю нашу, для полегшення від бога дано, і як глянеш на неї — окрилиться серце радістю, нічого тобі не хочеться, не треба, тільки б пливти — ось яка розважлива ріка!

Він замовк, зітхнувши, і опустил голову; мовчав і хлопчик, охоплений ясним почуттям гордощів: ніколи ще батько не говорив з ним так лагідно й широко.

— Тепер — про себе розкажи! — попросив він на-решті.

— Про себе? — повторив батько. — Я — що ж? Я, брат, не вмю про себе! Ну, як утік батько мій на Волгу, було мені п'ятнадцять літ. Бешкетник був. Ти ось тихий, а я — ух, який бешкетник був! Били мене за це і батько, і багато хто інший, кому було треба. А я не терплячий був до биття, одлупцюють мене, я — драла! От одного разу батько й попобив мене в Балахні, а я й утік на плотах до Кузьдем'янська. З того й почалося життя моє: втратив ото я батька, та так і не знайшов ніколи — ось яке діло!

Зсунувши руді брови, він гучно крикнув, перехрестився, зачепивши сина рукою по щоці, і міцно притулив його до себе.

— Не на твої літа ці оповідання, даремно це я! Якби ти старший був...

— Мені вже одинадцятий рік! — нагадав Матвій.

— Велике діло! Ну, я ляжу, подрімаю. Піді-но, скажи Власівні — повсть хай мені принесе.

— Я сам...

— Ні, краще вона...

Матвієві стало сумно, не хотілося йти. Та коли, виходячи з саду, він штовхнув важку хвіртку і вона широко розчинилась перед ним, хлопчик відчув у грудях приплив якоїсь нової сили й пішов по подвір'ю важкою й розвалистою батьковою ногою. А в кухні — знову повернувся сум, боляче торкнувшись серця: Власівна сиділа за столом, розглядаючи в маленькому дзеркальці

свій ніс, одягнена в ліловий сарафан і білу сорочку з прошивами, обвішана блакитними стрічками. Вона була така поважна й гарна.

«Краща за мене!» — заздрісно подумав він і грубим голосом сказав:

— Гей, віднеси, піди, татові сіру повсть!

Вона швидко глянула на нього, почервоніла й побігла в батькову світлицю; її поквалливість сподобалась Матвієві; насупивши брови, він підвів голову й поважно вийшов за ворота.

Йому не було дозволено виходити на вулицю без Со-зонта, і раніше він ніколи не наважувався порушувати батькову заборону, але сьогодні захотілося посидіти біля воріт самому.

Тепле небо було порожнє, і на вулиці — ані душі; жителі, попоївши пирогів, дрімали в цей час. Десь далеко рипіла мотузка гойдалки, верещали дівчата, а з ріки долинав пом'якшений і сплутаний далиною крик дітей.

Уздовж вулиці, залитої сонцем, блискали шибки повідчинюваних вікон, яскраві плями розмальованих віконниць; подекуди на деревах у палісадниках люди почіпляли клітки з пташками, дзвінко співали щиглики, невгавно цвірінькали веселі чижі, на вікні в Базунових задумливо свистіла зарядка — улюблена Матвійова пташка: йому подобалось її скромне оперення, червоні груди й тонкі ніжки, він любив слухати її сумну пісеньку, пташка ця примушувала його згадувати про матір.

Весняні співи полонених пташок заглушував насміш-куватий свист шпаків. Чорні й блискучі, наче олією зма-зані, вони, стріпуючи крильцями, сиділи на шпаківнях і, широко роззявляючи жовті дзьоби, дражнили всіх, смішно сплутуючи пісню жайворонка з курячим кудку-даканням. Матвій згадав, що одного разу Власівна, на його запитання, чому шпаки дражняться, пояснила:

— Через заздрощі та від злості! Шпаки та горобці в бога не вірують, тому їм своєї пісні й не дано. Так само й люди: хто в бога не вірує — нічого не може сказати...

Хлопчик дивився уздовж вулиці, що рясно поросла травою, і уявляв собі широку синю смугу Волги. Ву-лиця — ріка, а строкаті будинки в садках — береги її.

Та це не хвилювало серця так приємно й бадьоро, як хвилювало оповідання батькове.

Лунко клацнуло об скобку залізо клямки, з хвіртки висунулася червона батькова голова, він гидливо відстовбурчив губу, подивився вздовж вулиці примруженими очима.

— Ходи сюди!

А на подвір'ї, взявши сина за плече, похмуро почав говорити:

— Ось воно: тільки-но я тобі сказав, що батька не слухався, зараз ти це перейняв і — чкурнув на вулицю! А заборонено тобі самому виходити. І ще: прийшов ти на кухню — Власівну вилаяв.

— Я не лаяв! — похмуро дивлячись у землю, сказав Матвій.

— Вона каже — лаяв...

— Бреше вона!

Довго й мовчки батько ходив по подвір'ю, заглядаючи в усі кутки, немов шукав, де б сховатись, а коли, нарешті, увійшов до своєї світлиці, то щільно причинив за собою двері, сів на ліжку і, поставивши сина перед собою, міцно стиснув стегна його товстими коліннями.

— Давай-но ми з тобою знову говоритимемо... про справи серйозні.

Поклавши важку руку на голову синові, другою, з відрізаним суглобом мізинця, він втер собі червоне провинне обличчя.

— Хоч віку мені всього півсотні з трійкою, та життя в мене змолоду було тяжке, кості в мене понадламувані і серце ночами болить, не інакше, як зсунули мені його з місця, ні-ні та й зачепить за щось. Скажімо, як на стіні б, на шляху маятника оцього, гуля була, — ось так чіпляв би й він!

Матвієві стало жалко батька, він притулився до нього й сказав:

— Це минеться.

Старий підвів очі до стелі, борода в нього затрусилась, губа одвисла, і, зітхнувши, він прошепотів:

— Помреш — усе минеться, та ось — поки живий — заважає.

Рука в нього начебто стала ще важчою.

— І, — сказав він, дивлячись у вікно, — задумав я женитись...

— З Власівною? — спитав син, сховавши голову під бородою в батька.

— Ні-і, з іншою...

Полегшено зітхнувши, Матвій усміхнувся й мовив:

— Це добре, що не з нею!

— Ну-у? Хіба добре?

— Атож! — гаряче й швидко шепотів хлопчик. — Вона он усе про чаклунів говорить!

— Я, брат, в ці штуки не вірю, ні! — весело сказав батько. — Я, брат, чаклунів отих і в будні, і в свята по пиках бив, — за наймита був у чаклуна — мельник він, то одного разу, взявши його за барки...

Він урвав мову, прикрив очі і, сумно хитаючи головою, зітхнув.

— То ось, — значить, буде в тебе мачуха...

— Молода? — спитав Матвій.

— Ото ж воно, що молода!

Матвій знав, навіщо люди женяться; одверті розмови Пушкаря, робітників і Власівни про жінок давно вже ознайомили його з цим. Йому було приємно чути, що батько покинув Власівну, і він хотів знати, яка буде мачуха. Та все-таки він почував, що йому стає сумно, і бажання говорити з батьком зникло.

— О, господи, господи, — зітхнув старий. — Баби, брат, це вже таке діло, — не зрозумієш ти! Тут — доля, не обминеш її. Навіть ченці і ті он...

Ледве перемагаючи себе, щоб стримати сльози, син пробурмотів:

— Була ж у тебе дружина...

— Була, та — нема. А тобі потрібен догляд: жінку треба добру та хорошу. От я й знайшов...

Подивившись на вікно, де стояло два вазони з трояндами і штоф якоїсь золотисто-жовтої настойки, він тихо говорив далі:

— Мати твоя — вона, брат, розумна була! Тиха й розумна. І все розуміла, так жаліла всіх, що й правда — нікуди їй було подіти себе, крім як у монастирі замкнутися. Ну, і замкнулась...

Матвій здригнувся, здивовано й недовірливо дивлячись в обличчя батькові.

— Хіба вона в монастирі? В оцьому, в нашому?

— Ні, — сказав батько, сумно хитнувши головою, — вона дале-еко! В глухих лісах вона, і навіть — невідомо де! Не знаю я. Я з нею усіляко — і страхав, і умовляв: «Варю, кажу, що це ти? Варваро, кажу, на цеп я тебе, деймона,

посаджу!» Стоїть навколішки й дивиться. Нестерпно вона дивилась! Крізь душу. Часом бувало штовхнеш її — йди собі! А вона — в ноги мені! І — знову дивиться. Вже не каже: пусти, мовляв! — мовчить...

Матвій заплакав: було і сумно і радісно чути, що батько так говорить про матір. Старий, нахилившись, закрив обличчя його червоним волоссям бороди і, цілуючи в лоб, шепотів:

— Оченята в тебе її, і ти теж ніби все розумієш, — ех, синку мій! Синочку ти монашчин...

Борода в нього стала вогкою. У серці хлопчика ще гарячіше й яскравіше спалахнула любов і жалощі до великої рудої людини, в якій він почував щось добре відоме дитячому серцю.

Тепер, коли Матвій знав, що мати його пішла в монастир, Власівна стала йому ще неприємнішою; він старався уникати зустрічей з нею, а розмовляючи, не міг дивитися в широке, надуте обличчя куховарки. І не без радості бачив, що Власівна раптом наче зморщилась, перестала вбиратися в яскраві сарафани, — міцно стиснувши губи, вона пскірно зігнула шию.

Скоро батько захворів, тижнів зо два він валявся на підлозі своєї кімнати на широкій сірій повстині, весь у синіх плямах, і цілі дні, сидячи біля нього, хлопчик слухав хрипкий голос, часто перериваний мокрим, глухим кашлем.

Вікна були наглухо зачинені віконницями, кімната заповнена присмерковою прохолодою, і в чутливу пам'ять хлопчика вільно і глибоко западали прості батьківські оповідання.

— Я, брат, був мужик — одверта душа, довірливий, тільки розізлили мене усілякі шахраї! Є на Русі такі особливі люди: начебто він хороший і ніби чесно говорить — а всередині себе просто гнилий шахрай: ні в ньому нема віри ні в що, ні йому, сучому синові, ні в чому вірити не можна. Залізе отакий в душу тобі, як той черв'як, і непомітно сточить її. А зі мною дружбу легко почати: побачу бувало веселу людину — от мені й друг! Ну, шахраї цим користувались. От, Матвію, підростеш, ти, може, почувеш про мене тут погані розмови — ніби гроші я не добром нажив чи там інше що, ти цьому не вір!

— Не віритиму! — пообіцяв син.

— Не вір! Гроші — вони всіма однаково наживають-

ся — як пощастить! Почщастить — наживеш, не пощастить — хоч тисячу людей пограбує, усе злидарем будеш. Це — ніби гра. Буває — дійдеш у грі до бійки — ото біда! Не можна інакше: судилося нам жити в азарті. Я не хвастаюсь, може й недобре що робив, проти божих заповітів, то воно ж і всі проти їх! А котрі соромляться, вони геть у ліси, в скити, в монастирі йдуть. Не всім по монастирях жити, бо й монахи з голоду помруть. А самій людині — не життя, риба і та табунами ходить та одна одну їсть...

— Супроти інших я, думається, не великий грішник. Ти от візьми-но губернію нашу, Воргород: тамтешні багачі всі розбійники! Соборний староста, судноплавець Соковнін — я ж його дуже добре знаю! — він з Максимом Башликом товаришував. Максим той, роках у двадцятих, а може й раніше, на верхньому плесі отаманував, Балахну грабував одного разу, іменитого купця Зуєва зовсім обібрав — сім бочок самого срібла-золота вивезли. Молодців у Максима небагато було, та всі як орли, і жодного з них, чуєш, не спіймали — затам собі! А тепер цей Соковнін — благочестива людина і у властей — ласку має. І багато хто так само! Маслови, рибники, з фальшивих грошей піднеслись, а тепер старий Маслов золоту медаль носить. Ти не думай, я не засуджую, а розкажую. Тут уся верхня Волга в старі часи з розбою жила, тим Воргород й славиться, тим він і міцний став. У кожній сім'ї є плямочка, і, вважай, у всіх в рідні — монах чи монашка, або й скитниця відмолюють гріхи давні. Розбої та фальшиві гроші, а після того — Севастопольська кампанія: ратників на війну споряджали — лико за шкіру йшло тоді. Хуртовина була грошова, асигнації снігом на голови падали, срібло мірками міряли! Лабзін-купець, хлібник великий, в сороковому році, в голод великий, приїхав до Бутурліна — губернатора: жертвую, каже, голодним три мірки срібла! Це скільки? — питають. Три, каже, мірки, а скільки в них — не мені полічити! Не жаліли грошей, як ті пани. Одна різниця — пани краще жити вміють. Вони, брат, — так, вони можуть!

Старий, усміхаючись, заплющив очі, немов згадавши щось хороше, і, помовчавши трохи, казав далі:

— Ти одно пам'ятай: нема лиха без добра, але й добро без лиха — диво! Господь наш російський — він

добрий бог, все терпить. Він бачить: наш брат не стільки лихий, як дурний. Ех, синку! Щоб людину осудити, треба з рік подумати. А ми, вчинивши гріх по-людськи, судимо один одного по-звірячому: зразу хап за горло та й шоб душу геть!

Слухаючи чудесні казки батькові, хлопчик згадував його відлюдне життя: крім лікаря Маркова й молодого дячка Коренева ніхто з городян не ходив у гості, а старий Кожемякін майже ніколи не гуляв по місту, як гуляють усі інші жителі, гарно одягнені, з дружинами і дітьми. Церкву вони відвідували Нікольську — найбіднішу парафію, а в монастирі, де молились кращі люди міста, Матвій ніколи не був. Заходячи до свого темного й тісного старого храму, хлопчик помічав, що люди розступаються перед батьком знехотя, проводжають його косими поглядами, ворожим шепотом.

Згадав він, як одного разу Пушкар жартома казав Созонтові:

— Звідки ви з хазяїном — нікому не відомо, які у вас гроші — невідомо, і хто ви такі — не знає ніхто! Ось я — я тутешній, слобідський чоловік і можу тобі дідів-прадів моїх з десятків назвати, і хто вони були, і чим їх били, а ти — хто?

— То ось як воно суворо життя наше стоїть! — казав батько, почухуючи груди.— І треба б простіше якомсь, дружніше жити, а в нас усі напружуються, щоб чужими гріхами свої перед богом виправдати чи приховати, та й вишукують гріхи оті, немов воші в одязі в сусіда,—недобре! І ніхто нікого не жаліє, звірі звірами!

Матвій тихенько нагадав:

— А мати?

— Мати? — задумливо перепитав старий. — Та-ак, вона жаліла людей! Вона слаба була, залякана; в неї, бачиш ти, батька з матір'ю на торговельній площі бато-гом били, а вона це бачила. Тут теж не все гаразд: батько її богомазом був, в Єлатьмі жили вони — це на Оці є таке селище — ну, то от, він нібито ризу зняв з ікони, а мати — сховала. Батько каже: пан ризу зняв, а не я! Пан — церковний староста, багатюща людина був, а з батьком він в незгоді був. Темне діло! Посадили їх під арешт, а вони — драла, панові охочі — слідком і спіймали їх коло Мурома, а батько Варварин відбива-

тись почав, та прибив, чи що, когось. Я в ту пору там був, в Єлатьмі отій, як били їх, стояв серед людей, бачу — дівчина на землі б'ється, ніби чорна неміч схопила її. Ну, жалко стало! А як мати її з батьком на ка-торгу пішли, залишилася вона, Варвара б то, як вівця в лісі. Одружились ми та от сюди й приїхали, купив я тут садибу цю і поставив завод. Канатну справу я добре вивчив, мені воно спочатку приємно було; ходиш бувало вздовж струн та згадуєш прожите, ніби на гусях граючи. Ну, і почали жити. Не дуже весело, а дружно. Раз тільки за сережки вийшло: були в мене сережки — яхонт-камінь, перлинами обкладений, і підвіски по перлині, як ніготь завбільшки, випадково вони мені дістались — багатюща річ! На, кажу, Варюхо, носи! А вона — не хочу, каже. Душу, каже, прикрашувати треба, а не тіло. Я кажу — дурна! Душа сережок не носитиме! Сперечалися, сперечалися...

Він скося подивився на сина, закашлявся й замовк, заплющивши очі.

Скоро після хвороби батько повінчався. Наречена, молода й висока, була одягнена в блакитний сарафан, вишиваний сріблом, і, дарма що було жарко, в яскраво-червону штофну тілогрійку. Її добре, кругле обличчя немов тануло, вмиваючись слізьми, і вся вона нагадувала річкову крижину в сонячний весняний день.

Батько стояв у синій піддъовці і в жовтій шовковій сорочці, на складках шовку блищав вогонь лампад, і Матвієві здавалося, що груди в батька охоплені полум'ям, а голова й обличчя розпеклися.

Матвія вбрали у червону сорочку, плисові сині штани і чоботи з зеленого сап'яну на м'якій підшві, по-татарськи вишивані зеленим і червоним.

Свідками були лікар, дячок, Пушкар і здоровезний чорнобородий мужик з Балимер, Яків, дядько нареченої. Вінчались буденного дня, людей у церкві було небагато, але в темній порожнечі її весь час гучно лунав сердитий шепіт баб. Коло Матвія стояла висока кощава баба, вся в чорному, як монашка, і шипіла, пересварюючись з Власівною.

— І про твого хазяїна теж негарна чутка ходить...

— Все-таки, пані моя, не пара він їй...

— Пара — не пара, доля зібрала, а ти тут до чого будеші?

Матвій думав:

«Чого ж батько Власівни не прогнав?»

Після обряду молода попросилася йти додому вулицею у вінках і з попом, але батько коротко сказав:

— Не треба!

По церкві пішов глухий і грізний гомін.

Ішли додому. Матвій ступав поперед усіх без кашкета: він ніс на грудях ікону, тримаючи її обома руками, і коли, переходячи дорогу, спіткнувся, то почув придушений і начебто радісний крик Власівни:

— Ой, спіткнувся!

Всю дорогу слідом за весільним походом біг рябий собака; часом він випереджав людей; висока баба, забігаючи наперед Матвія, сварила на собаку пальцем і шпїла:

— Бодай тебе розірвало, окаянного!

А чорнобородий мужик на всю вулицю сказав:

— Строкате життя обіцяє!

Прийшли додому, на подвір'ї баби почали про щось сперечатися, молода злякано дивилась на них блакитними очима й жалібно говорила:

— Тітоньки, не знаю я, як це...

— Де ж хміль? — питала чорна баба.

А хтось зловтішно дивувався:

— Не знає-є, бабоньки, ой та й молода! Не знає, чуєте!

Товста баба, схожа на двопудову гирю, тримала молоду за рукав, умовляючи:

— А ти — голо-оси! Ти голоси!

І раптом молода, вирячивши очі, пронизливо заспівала:

Ой, бідна я та нещасна я,
Ні дружок у мене, ні свашок нема,
Ні батька рідного, ані матері,
Не дадуть мені, сиротиноньці,
Ні овечки, ні теляточка...

— Дурна! — суворо й презирливо закричала чорна баба. — Це коли треба було голосити? Перед церквою, ду-уреп!

Батько порозпихав баб, узяв молоду за руку і, ласкаво усміхаючись, сказав:

— Ти зажди — попоб'ю, тоді й заголосиш.

Прийшли піп, диякон і дячок Коренев; усі гості ввалилися з двору в кімнати, штовхаючись, посідали за стіл і довго мовчки їли весільну локшину, курятину, пили горілку й різнобарвні наливки.

Матвій сидів обік мачухи, заглядаючи в очі її, що були щерть налиті слізьми і нагадували йому фіалки й весняні блакитні дзвіночки, покроплені росою. Вона соромилась його, прикривала очі опухлими повіками й відсовувалась. Бачачи, що вона боїться чогось, він тихенько шепнув їй:

— Батько добрий...

Вона зітхнула.

Поки за столом сиділи піп і диякон, всі їли й пили мовчки, тільки Пушкар невгамовно розказував щось про військового попа.

— Хоч я, каже, людина беззбройна, але за вуха вас поскубти можу! Та й хап його за вуха, юнкера тобто!

Піп дзвінко реготав, закидаючи голову, як туго загнуданий кінь; довге волосся падало йому на вугруваті щоки, він відкидав його за вуха, тяжко відсапувався і раптом, урвавши сміх, дивився на людей, суворо хмурячись, і голосно казав що-небудь з писання. Скоро він пішов, похитуючись, махаючи рукою на всі боки, супроводжуваний старим дияконом, і зразу ж висока баба встала, поправляючи на голові темну хустку, і почала говорити голосно й поважно:

— Не діло, боярине Савеле Іваничу, що обряду ти ні в чому додержувати не хочеш, та й тобі, Пелагіє, слід знати б — не діло робиш! В дім ти прийшла — заздоровної чарки гостям не налила...

Батько цмокнув губами й голосно промовив:

— Налий сама та й вихили,— відьмо!

— Кинь, матінко! — сказав Яків, махнувши рукою, і став насипати ложкою в склянку цукру-піску.

Баба, схожа на гирю, засміялась, кажучи:

— Які там порядки та обряди — квітку ото в курятину увіткнуто було зовсім даремно: всім відомо, що наречена не дівчина! Зірвано вже давно квіточку!

Мачуха, нахилиючи голову, швидко перехрестилась; нахиливши голову, Матвій почув її шепіт:

— Богородице... благословенна...

Батько встав і гримнув на баб:

— Цитьте!

Немов переломившись в попереку, стара сіла, а він широко повів рукою над столом, кажучи спокійно й густо:

— Вас покликали не устами уставляти, а от — їжте та пийте, що бог послав!

— А я не хочу їсти! — заявив Яків, голосно гикнувши й навалившись грудьми на стіл.

— Ну, пий!

— А я й пити не хочу! Вино твоє зовсім не смачне.

— Тож-бо ти цукру в нього насипав!

— А тобі жалко?

Чорнобородий мужик ударив долонею по столу й переможно спитав:

— Ж-жалко?

— Ну, сиди! — сказав батько, відмахнувшись від нього рукою.

Всі кричали: Пушкар сперечався з дячком, Марков — з жінками, а Яків комизився, розбивав ложки ударом долоні, зігнув навіщось олов'яне блюдо та все гув:

— І сидіти не хочу! Я — гість! Ти думаєш, коли ти міський, то це тобі й шана?

Батько зневажливо цмокнув і сказав:

— Ото свиня!

— Хто? — спитав Яків, кліпаючи тупими очима.

— Ти!

Чорнобородий мужик подумав, подивився на хазяїна і підвівся, спираючись руками на стіл.

— Матінко! Маріє! — плаксиво крикнув він. — Гайда-но звідси!

Схопилась молода, заплакала.

— Дяденьку Якове! Бабусю Авдотю, тітонько...

— Мовчи! — суворо сказав батько, всадовляючи її. — Я свиням не потураю. Гей, хлопці, випровадьте-но дорогих гостей по шиї, коли їм пряники не до смаку припали!

Пушкар, Созонт і робітники почали широко підштовхувати гостей до дверей, молода плакала й утирала обличчя рукавом серпанкової сорочки.

«Немов кішка вмивається», — подумав Матвій.

Раптом підвівшись на ноги, батько випростався, труснув головою.

— Гей, друзки мої єдині! Ну-бо, повеселимось, поки живі! Василю Микитичу — діставай, чи що, гуслі! Потіш! А ти, Палаго, опорядися — годі супитись! Мотю,

ти чого її цураєшся? Дивись-но, чи на багато вона старша за тебе?

— Стеня і трясийся повинен би ти, Савелію, жити,— казав дячок, дістаючи гуслі з ящика.

— А в ньому — біси грають! — крикнув Пушкар.

Матвій притулився до мачухи, вона довірливо обняла його за плечі, і обое вони дивились, як дячок настроює гуслі.

Тонкий, як тростинка, він у своєму сірому підряснику був схожий на жінку, і дивно було бачити на вузьких плечах і гнучкій шиї велику лобату голову, вилицювате обличчя, вкрите нерівними кущиками жорсткого волосся. Під лівим оком у нього сиділа бородавка, на ній теж кушилось волосся, він раз у раз крутив його пальцями лівої руки, відтягаючи повіку донизу, це робило одно око більшим за друге. Очі в нього запали глибоко під лоб і світилися з темних ям світлом м'яким, безмовно говорлячи про щось шире й сумне.

Ось він поклав гуслі на край стола, засукав рукава підрясника та сорочки і, оголивши сухі жилаві руки, тихо провів довгими пальцями догори й донизу по струнах, кажучи:

— Слухай, Савелію, це така собі старовинна кантата весільна!

І приємним голосом заспівав, обсипаючи слова, як квіти рососою, тихим дзвоном струн:

Венус люб'язна радилася,
Яблука, заздрісна, відняти,
Рекла-бо: час нам кинути суперечки,
Серця любовію спряти...

Матвій, бачачи, що по щоках у мачухи ллються сльози, тихенько штовхнув її в бік:

— Не плач!

А дячок урочисто співав, обливаючи його обличчя теплим блиском хороших очей:

Загадка вся ця хай нині явная,
Наречена гарпа днесь приведесться;
Два серця, дві душі з'єдналися,
І — ось — пісня шлюбна тут ллеться...

— Не плач, кажу! — повторив Матвій, сам готовий заплакати від гарної музики і суму, викликаного нею.

Вона нахилилась до нього й прошепотіла знайомі слова:

— Нудно мені...

— Добре, та не весело! — буйно кричав батько, виходячи на середину світлиці.— Ану-бо, братця, гримніть удвох шо-небудь для старих кісток, уважте, справді!

— І веселощі свято є, і йому серцем послужимо! — згідливо промовив дячок.

Марков схопив гітару, сховав коліна в живіт, зіщулювся, зібгався і раптом залився високим голосом:

Ех, та повз наше преулюблене село...

А дячок ударив по всіх струнах, обсилав заспів розкотистою треллю й соковито почав пісню:

Та й текла матінка Колима-ріка...

Батько, пересмикнувши плечима, усміхнувся до молоді, крикнув:

— Ну, Палаго, виходь, чи шо?

І, одна рука в бік, а друга за поясом, плавно пішов уздовж світлиці, струшуючи головою.

— Видно, йти мені! — несміливо сказала Палага, вставши й поправляючи сарафан.

А пісня розгорялась:

А по річенці та гоголь-птаx̄ пливе,
Вище бережка голівоньку несе,
Ой, вище плечка він крилом змахує!..

Батько, ніби не торкаючись підлоги, доплив до Палаги й кинувся геть від неї, чітко й гучно вибиваючи дріб каблуками кімряцьких чобіт. Тоді й Палага, уперши руки в круті стегна, боком пішла за ним, поводячи бровами й начебто дивуючись з чогось, а в очах у неї все ще блищали сльози.

— Ех, старість,— геть з кісток! — покрикував Савелій Кожемякін.

Навстріч гоголю та качечка пливе,
Кличе гоголя, ох, манить лагідно!..

Палага, наче блакитний птах, плавала навколо старого й неголосно, несміливо підспівувала:

Тож не дарма люди приказку твердять,
Ніби з милим, покохавшись, добре жить!..

У Матвія злипалися очі. Крізь сіру хмару він бачив дерев'яне обличчя Созонта з роззявленим ротом і підведеними догори бровами, бачив довгу, рівну постать Пушкаря, який хитався в дверях, немов маятник; перед ним зливалися в яскравий вихор блакитні і жовті плями, від веселого дзвону гітари й гусел, задьористої пісні й тупоту ніг паморочилась голова, і — хлопчикові було ніяково.

Уперше він бачив, як танцює батько, це подобалось йому і — бентежило; він хотів, щоб танець швидше скінчився.

— Хазяїне! — просочувався крізь гамір похмурий голос двірника. — Люди зібралися, подивитись просяться... хазяїне, люди там, кажу...

— Жени! — хрипко сказав Кожемякін, спинившись і втираючи піт з обличчя.

— Лаються.

— Жени, кажу! Люди! Свині, а — теж! — звірами себе величають...

— Ради не дамо! Ми там п'ятеро...

— Ід-ди! — гукнув батько, і обличчя в нього потемніло.

До Матвія підійшла мачуха, сіла поруч нього і, соромливо усміхнувшись, сказала:

— Ось як я розхоробрилась...

Він раптом обхопив її за шию так міцно, як міг, і, поцілувавши в щоку її, промимрив тихо й безладно:

— Ти не бійся... разом будемо...

Палага хапала його за голову і, схлипуючи, шепотіла:

— Мотенько,— спасибі тобі! Господи! Я ж уже подбаю...

— Савелію, дивись-но! — крикнув лікар.— Еге-ге!

Хлопчик підвів голову: перед ним, широко усміхаючись, стояв батько; хитався солдат, темний і плоский, наче з старої дошки вирізаний; реготав круглий, як бочка, лікар, примруживши калмицькі очі, і тремтіло в сміхові незграбне обличчя дядька.

— Бачите? — кричав Марков.— Молодий — не чекає, га?

— Це — до-обре! — усміхаючись, тягнув батько й перебирав руду бороду, хитаючи головою.

Обличчя в мачухи зблідло, вона розгублено кліпала очима, кажучи:

— Він же сам це...

Матвій зняковів і заплакав, пригорнувшись до неї; тоді солдат, схопивши його за руку, крикнув:

— Забирайтесь геть, біси! Капосники!

І одвів схвильованого хлопчика спати, переконуючи його дорогою:

— Ти — не дивись на них, — дурні вони!

Довго не міг заснути Матвій, слухаючи вигуки, тупіт ніг і брязкіт посуду. Здаля звуки струн здавалися сумними. В розчинене вікно заглядали тіні, вливався тихий шелест, потім стало чути невиразний гомін, начебто гарчало два собаки, великий і маленький.

— Даремно...

— Лю-юбий...

Хлопчик тихенько підійшов до вікна й обережно виглянув з-за лутки; на лаві під черемхою сиділа Власівна, розшарпана, з голими плечима, і було видно, як вони трясуться. Поряд неї, зігнувшись, дивлячись у землю, сидів з люлькою в зубах Созонт, обох їх було вкрито густою сіткою тіней, і тіні ворушилились, наче намагаючись якомога тугіше повити людей.

— Чи дружина вона йому-у? — тихенько голосила Власівна.

А двірник похмуро бурчав:

— Кажу — даремно це...

Дрібно пошматовані хмари тихо пливли по небу, між сизими клаптями котився місяць і золотив їх кошлаті краї. Тонкі віти черемхи і лип тихо колихались, і все навколо — сад, будинок, небо — мовчки кружляло в повільному танку.

Після весілля в домі стало нудніше: батько немов у маслі викупався — став м'який, гладенький; розпливчато усміхаючись у бороду, він ходив — руки за спиною — по світлицях, муркочучи, як той ситий кіт, а на людей дивився, наче згадуючи — хто це? Матвієві здавалося, що старий знову збирається захворіти, — обличчя в нього з червоного ставало багровим, під очима визначилися тяжкі опухи, ноги човгали по підлозі гучно. Мачуха цілими днями сиділа під вікном, дивлячись у палісадник,

і жувала солодові та м'ятні пряники, дістаючи їх з-за пазухи гарного сарафана, або лузала насіння і смажені горіхи.

— Хочеш горішків? — питала вона, коли пасинок підходив до неї.

Він не вмів розмовляти з нею, і вона не дуже вміла вести бесіду: його запитання викликали в неї тільки усмішки та коротенькі слова:

— Так. Ні. Нічого.

Інколи вона зносила в кімнату все своє вбрання й довго приміряла його, ліниво одягаючись в блакитне, рожеве або червоне, а потім знову сідала біля вікна, і по смаглявих щоках непомітно, не змінюючи задумливого виразу доброго обличчя, котилися рясні сльози. Матвій спав поряд з батьковою кімнатою й часто крізь сон чув, що мачуха плаче ночами. Йому було жаль жінку; одного разу він спитав її:

— Чого ти все плачеш?

— Хіба я плачу? — здивовано вигукнула вона, торкнувшись долонею щоки, і, збентежено усміхнувшись, сказала: — І то...

— Чого ти?

— Так! Звичка така...

Майже завжди, як тільки Матвій підходив до мачухи, з'являвся батько, вбраний, в м'яких чоботях, в чорних шароварах і барвистій сорочці, червоної чи синій, підперезаній шовковим поясом монастирського ткання, з молитвою.

Обм'яклий, святковий, він погладжував бороду й кавав синові:

— Ну, що, не боїшся мачухи? Ну, іди, гуляй!

Він перестав виїжджати в повіт по прядиво і в губернію з товаром, посилаючи замість себе Пушкаря.

— Тату, — кликав його син, — іди на завод, мужики кличуть!

— Савка там?

— Там.

— Поклич його сюди.

Приходив Савка, кремезний, кирпатий, пикатий, сіруватожовте волосся спускалось на лоб і вуха його прямими пасмами, наче нефарбоване прядиво. Білі рідкі брови ледве помітні на вузькій смужці лоба, від цього прозорі

Й круглі рачачі очі хлопця, здавалось, забігали вперед вершків на два від його обличчя; стоячи на порозі дверей, він витягав шию і, вискаливши зуби, з мертвою, вузькою усмішкою дивився на Палагу, а Матвій, бачачи його таким, думав, що коли батько скаже: «Савко, їж грубку!» — хлопець обережно, навшпиньки підійде до грубки й почне гризти кахлі великими жовтими зубами.

Він заїкався, смикав лівим плечем і завжди, кажучи слово «хазяїн», випускав з широкого рота жадібний і гарячий звук:

— Хха!

— Ну, іди, негожа пико! — відпускав його батько, гидливо махнувши рукою.

Одного разу прийшло троє городян, і один з них, сивий і кучерявий Базунов, сказав батькові:

— От, Савелію Івановичу, вирішили ми, околоток тутешній, виявити тобі пошану-довіру — вибрати для нагляду за спорудженням собору нашого. Хоч ти в побуті своєму й дика людина, та оскільки в справах торговельних не знати поганого за тобою — за те ми тебе і вшановуємо...

Спершись ліктем на стіл, батько слухав їх, випнувши губу й усміхаючись, а потім сказав:

— Хіба нема між вами чесних людей? Яка ж мені в тому шана, щоб шахраями командувати?

— Зажди! Хто тебе на команду кличе?

— І свиней пасти — нема охоти...

— Чого ж ти лаєшся?

Батько встав, труснув головою.

— Ідть, звідки прийшли! Не поважаю я вас нікого і ні пошани, ні ласки не хочу від вас...

Городяни встали й мовчки пішли геть, але на дверях Базунов обернувся, кажучи:

— Правду про тебе сказано: пика — червона, душа — чорна!

Провівши їх гучним сміхом, батько якимось зразу напився, горлав пісень і примушував Палагу танцювати, а коли вона, заплакавши, сказала, що без музики не вміє, кинув на неї олов'яною сільницею та промахнувся й розбив скло в кіоті.

Але до вечора він витверезився, гуляв з дружиною в саду, і Матвій чув їхню розмову.

— Ти молодичка гарна, тобі треба веселішою бути!— глухо говорив батько.

— Я, Савелію Іваничу, стараюся ж...

Матвій сидів під вікном, згадуючи гидливе обличчя батька, тяжкі слова, що він сказав в обличчя гостям, і думав:

«За віщо він їх?»

Через кілька днів він, вибравши слушну годину, спитав старого:

— Тату, за віщо ти городян прогнав?

Савелій Кожемякін легенько відсторонив сина вбік, пильно подивився в очі йому і, зітхнувши, появив:

— Чужий я серед них. Спочатку я хотів було у дружбі з ними жити, та вони на мене — зразу, як пси на вовка. Мову чую солодку, а пазури бачу гострі. Ну, і—війна! Грабували мене, просто як на великому шляху: туди дай, сюди заплаати — терпець уривається! Коня вкрали, кабана вбили, курей, півнів покрали — без ліку! Мало того, що крадуть,— бешкетувати почали: посадив я вишень та яблунь у садку — поламали; малинник розвів — витолчили; вулики поставив — поперекидали. Двічі підпалити хотили; одного разу й зайнялось було, та час вони поганий добрали, дурні, скоро після дощів, води в кадках на дворі багато було — залили ми вогонь. А другого разу я сам підстеріг одного добродія, з горщиком жару за амбаром спіймав: сидить навпочіпки й роздмухує тихенько вогник. Я його горщиком як тріснув по голові! Жарини, видно, за пазуху йому попали, тікає він пустирем і голосить — у-у-у! Ніч темна, і видно мені: іскри від нього сиплються. Смішно! Сам бувало ночами хазяйство стеріг: візьму дрючка товстого та й ходжу. Моторошно так навколо; навіть зоря божа, і та крізь дерево блищить — ворожим оком здається!

Він добродушно засміявся, але зразу ж потьмянів і говорив далі, задумливо хитаючи головою:

— Парканів високих набудував ось, цвяхів понабирав. Собак четверо було — покуштували вони тут дечийого м'яся на стегнах! Дві вівчарки було — кинуться на груди, ледве встоїш. Отруїли їх. Отак ось! Ну, після такого діла неохота людей шанувати.

Він замовк, поклавши руку на плече синові, і, стримуючи позіх, пригнічено мовив:

— І згадувати не хочеться про ці діла! Нудно...

Матвій мимоволі оглянувся: надто вже часто говорив батько про нудьгу, і хлопчик дедалі ясніше почував тупий гніт цієї невидимої сили, що повивала і дім і все навколо душною хмарою.

Матвій Савелійович Кожемякін до старості запам'ятав моторошне й таємничо приємне тремтіння серця, яке він відчув у перший день навчання.

Всі — батько, мачуха, Пушкар, Созонт і навіть похмура, улеслива Власівна — зібрались у кімнаті хлопчика, а Василь Микитович Коренев, ставши перед образом, запропонував урочистим голосом:

— Щиро помолимося господові нашому Ісусу Христу та угодникам його Кузьмі-Даміану, а також Андрієві Первозванному, хай просвітять силою благосною своєю серце отрокові й приурочовлять його до сприйняття мудрості словесної!

А коли скінчили молитву, він ласкаво, але суворо сказав:

— Тепер — ізидіте, облиште нас!

Посадовив Матвія біля вікна на лаву поруч себе і, обнявши його за плечі, нагнувся, заглядаючи в обличчя славними своїми очима.

— Не бійся,— тихенько сказав він,— не тремти, не до поганого готуєшся, а до доброго.

І тим самим півшепотом говорив далі, показуючи рукою на сад:

— Дивись, якого ясного та лагідного дня починаємо ми!

За вікном стояли позолочені осінню дерева — клен, одягнений в червоне листя, липи у жовтих зорях, гойдалися червоні грона горобини і товсті блідозелені стебла собачої рожі, вкриті зів'ялим листям, наче клаптями різнобарвного шовку. Струмував запах дозрілих анісових яблук, кропу і розпушеної землі. В монастирі, на городах, було чути сміх і веселі вигуки.

— Що є грамота?

Це тихе запитання охопило серце хлопчика напруженим передчуттям таємниці і примусило довірливо присутись до вчителя.

— Грамота,— бавлячись волоссям учня, казав дячок,— є засіб обізнання розуму з ділами минулого, життям теперішнього і планами людей на майбутнє, на завтра. Виходить,— грамота з'єднує людину з людьми, сиріч прилучає її до світу. Розглянемо це докладно.

— Що є слово? Слово є тіло розуму людського, як от оці тіла — твоє і моє — є одяг наших душ, не більш того. Тепер: беремо першу-ліпшу книжку, вона складається із слів, а склала її якась людина, що жила, скажімо, за сто років до цього дня. Що ж повинні ми бачити в книжці, складеній нею? Відображений розум людини, яка жила задовго до нас і залишила в науку нам усе багатство душі, нагромаджене нею. Виходить, візьмемо так: в книжках вміщено душі людей, що жили до нашого народження, а також живуть у наші дні, і книжка є ніби всесвітня розмова людей про діяння свої і запис душ людських про життя. Зрозумів?

Матвій згадав товсті церковні книги, в шкіряних оправах з мідними застібками, і тихо відповів:

— Зрозумів.

— А слухати не стомився?

— Ні! — жваво відповів учень.

— Вірю. Діло, як видно, добре піде!

Його обличчя осяялось усмішкою, він устав і, на подив учневі, оповістив:

— На перший раз досить сказаного. Ти про нього подумай, а коли чого не зрозумієш — скажи.

Дячок не помилився: його учень спалахнув полум'яним бажанням учитися, і зі швидкістю, що всіх дивувала, вони до зими пройшли буквар, а взимку й часослов і псалтир. Разів зо два на тиждень дячок брав після уроку гуслі й співав учневі псалми.

Се що добре і що красне,
Та якщо жити братії вкупі!

І не раз учень бачив на очах в учителя, піднесених догори, вологу сліз натхнення.

Найчастіше він співав:

Господи, спокусив мя еси і пізнав мя еси,
Ти пізнав еси повстання мое...

І коли він доходив до слів:

Яко несть лъсті в мові мойй...—

голос його звучав особливо сильно й зворушливо.

Пив він, звичайно, пив запоєм, тижнями й більше. Його замикали дома, але він утікав і ходив по вулицях міста, тонкий, сірий, з потемнілим обличчям і налитими кров'ю очима. Вимахуючи правою рукою, в лівій він стискав чіпкими пальцями камінь чи цеглину і, побачивши обивателя, кричав:

— Звірта погана — каменем вцілю вас і знищу, яко тлю!

Городяни тікали від нього, деякі лаялись, скаржилися благочинному, інші закликали його до себе, напували там ще більше і примушували грати й танцювати, немов чорти пустельника Ісаакія. Інколи били його.

Матвій любив дячка і навіть у дні запою не почував страху перед ним, а тільки скорботний жаль.

Найцікавішою людиною, після дячка, став перед Матвієм Пушкар.

Скоро після того, як почалося навчання, побачивши хлопчика на покрівлі землянки з букварем у руках, він ухопив його за ногу й зажадав:

— Ану, покажи, які вони тепер, букварі оті! Йомуд? — читав він, рухаючи щетинястими вилицями. — Остяк? Скажи, будь ласка, який народ пішов! — Похитавши з сумнівом головою, він зітхнув і сказав неголосно: — Та-ак, приростає народу на Русі, це добре — робітники нам потрібні! Потомилися ми, — багато попрацювали, тепер нам відпочивати пора, нехай інші попрацюють для нас... Держава величезна, гір у ній, ярів, пустирів — кінця-краю нема! Он дивись — бур'ян росте: навіщо він? Треба, щоб поживне росло на землі — горох, приміром, коноплі посій. Робітники надзвичайно потрібні: все вимагає рук. Гору — вирівняти, яр — засипати, болото — висушити, всю землю — виорати, засіяти, щоб усім їжі вистачало, о-от! Росія потребує робітників.

Примружив маленькі оченята, хазяйновито оглянув усе і, поляскавши хлопчика по коліну, продовжував:

— Ось що, мотилу, коли зберуться вони тебе бити — тікай до мене! Я тебе сховаю. Тонкий ти дуже, і шмагання не витерпиш. Шмагання, — це ти мене спитай, яке воно!

Хлопчик швидко схоплював усе, що зачіпало його увагу. Солдат уже часто пропонував йому визначити на дотик природну міцність волокна прядива й сказати, якої крутості скручування воно потребує. Матвієві приємне було довір'я старого; нахмурившись, він поважно пробував пальцями матеріал і казав кількість обертів колеса, потрібну для того чи цього товару.

Пушкар, розмахуючи руками, радісно кричав:

— Пр-равильно!

І починав свої нескінченні розповіді:

— От батько твій теж бувало візьме мичку в руку, око примружить, зважить,— і край! Це — людина, своєї справи варта, батько б то!

— За віщо його люди не люблять? — спитав Матвій одного разу.

— Його? — здивовано скрикнув солдат.— А за віщо його людям любити? Ото! Який він герой?

Пушкар зареготав і потім, подумавши, додав:

— Та вони, біси, нікого не люблять!

— Чому?

— А хто його знає! Спитай їх — вони й самі не знають либонь!

— За писанням, треба любити один одного,— ображено сказав Матвій.

Пушкар глянув на нього і, стираючи брудною рукою усмішку з обличчя, неохоче сказав:

— Мало там що написано!

— А ти його любиш? — допитувався Матвій.

— Який ти! — сказав солдат, усміхаючись.— І правда, що всяка сосна своєму борові шумить. Я Савелія поважаю, нічого! Він людей даремно не кривдить, цього нема за ним. Роботу цінить.

— А як він тебе тоді горщиком ото?

— Вазоном? Нічого, влучно! Він у всьому спритний. П'яний я тоді був, а коли я п'яний, мені проповідь читати спадає охота. Всіх би я вчив — просто біда! Навіть ротному одного разу підкинув слівце: бог, мовляв, не дозволяв пики бити! Списали шкіру...

Він подумав, скося подивився на Матвія, закашлявся й сказав, раптом жваввішаючи:

— Ось я тобі для прикладу історію розкажу, а ти — метикуй! Розпорядилось начальство, щоб мужики картоплю садили, а мужики, через дурість,— не бажемо,

кажуть, картоплі! Та й бунтуються: пришлють їм картоплі, а вони — це від антихриста! Та в яр її, в річку або в болото, так усю й занастять, не покуштувавши. Трапилось так і в Гуслицях, де фальшиві гроші роблять, і от послали туди нашої роти солдатів на приборкання. Гаразд! Командир у нас німець був, Устав звали ми його, а по-справжньому він — Густав. Здоровезний поручик, суворий — надзвичайно. Зразу ж ото він — шмагати мужиків! Влаштувались на майдані перед церквою і — десятого шмагають, шиппругами — це таке пруття для шмагання придумане було. Правду сказати — просте пруття, ну, а для більшого страху по-німецьки називалось. Шмагаємо. Бурчать мужики, а картоплі не визнають. Звелів Устав наварити її цілий казан і кожному відшмаганому радить — їж! Мужик головою крутить — не буду, мовляв, а німець як-ак дасть йому цією картоплею гарячою в пику — так разом з передніми зубами й зажене її в рот! Плюють мужики, а тримаються. Я хоч і солдат, ну, стало мені жалко дурних отих людей: баби, знаєш, плачуть, дітлахи горлають, пики оті закривавлені — негаразд, соромно якось! Хоч і мужики, а теж — росіяни, хрещені люди. От увечері, після секуції — секуція це теж по-німецьки, а по-нашому просто шмагання, — увечері, набрав я вареної картоплі та — до мужиків, до хати одної. «Ах, ви, кажу, біси! Ось вона, картопля, дивіться! Зовсім як борошно, або ніби як толокно. Ось — я солдат, хрест на тілі, виходить хрещений». Показав їм хреста, а він у мене справжній бує, поморського литва, з фініфтею. І заходився перед ними картоплю ту жувати. З'їв штуки зо три, бачать вони — не розірвало мене; молодичка одна, молоденька, руку простягнула — дай, мовляв! Взяла, перехрестившись, дає мужикові, видно, чоловікові: «Їж, каже, Миша, а гріх — на мене!» Навколішки навіть стала перед ним, голосить: «Попоїж, Миша, не стерплю я, коли почнуть тебе шмагати!» Ну, Миша цей подивився на старих, — ті одвернулись, — проковтнув. За Мишею — Гриша та Єпиша — та й пішло діло! Все з'їли! Я, звичайно, радий, що припинив бунтування, кричу: «Що, мовляв, так вашу розтак? Ще, чи що, принести?» — «Неси, кажуть, служивий, не всі покуштували». Зразу ж я до капрала — Хайбула капрал був з Касимова, татарин хрещений — приятель мій. І били нас завжди разом. Так і так, мовляв! «Спритний ти, Пушка-

рвов, каже, — доповім, каже, я про тебе: буде нагорода, не інакше». Набрали ми з ним отої окаянної картоплі і знову до мужиків. А вони, біси, вже й горілки припасли. Ну, насмоктались ми! І раптом—Устав! Як з горища впав. «Як, кричить, мене не слухати, а солдатів слухати?» Поросійськи він смішно лаявся. На ранок нас — бити: мене з Хайбулою. Всипали дуже пам'ятно...

Язык старого невтомно розкопував просякнуте кров'ю сміття минулого, а Матвій слухав і боявся спокою, з яким старий говорив.

Скінчивши, солдат потикав пальцем в пляму смоли на коліні штанів, подивився скоса на хлопчика і пояснив:

— Якщо з людьми діяти ласкаво — їх можна подолати, при всій їх дурості. А батько твій — він теж ніби картопля: з'явилося раптом незнати-що, і нікому ніякої пошани! У Сазана пика розбійницька, око важке, говорити він неспроможний, тільки ричить. Звідкіля люди, хто такі? Ні сіло ні впало, а — вдарило! Тутешні міщани самі злодій на злодієві. Тут років з двадцять тому такі грабежі були — ні проходу, ні проїзду! На Шихані крали, а на нас, слобідських, доносили, ми, мовляв, злодії! Але ж є злодій з охоти, є і з нужди...

Чудні оповідання Пушкарка сповнювали душу хлопчика темним хаосом. Він počував себе пригніченим тягарем страшних казок про шмагання, зуботичини, про те, як людей забивали на смерть палицями, як продавали їх, наче худобу. В яскравій батьковій розповіді життя змальовувалось подібним до гри і казки, в словах солдата воно виглядало суворим, вимагало терпіння й покірності, — хлопчик не міг примирити цієї явної суперечності. Він не відчував ні жалю, ні співчуття до маси битих людей, але його опановувало стомлююче нерозуміння, воно перетворювалося на сонливість; хлопчик забивався куди-небудь у затишний куток і там, марно намагаючись розібратися в своїх враженнях, звичайно засинав кошмарним сном.

Одного разу, за уроком, дячок сказав йому:

— Бачиш, як швидко і дрібно навчився ти писати? Добре! А ще краще було б, якби ти, зробивши собі зошит, засвоїв звичку записувати все, що вважатимеш гідним збереження в пам'яті. Зроби-но це, і перше — привчишся викладати думки, а друге — прикрасиш самотність твою розвагою небезкорисною. Людське —

завжди цікаве, повчальне, і його слід зберігати для нащадків.

Хлопчик гаряче схопився за цю думку, попросив батька купити дещо товстого паперу, а дядька — власною його рукою написати на першому аркуші пісню про Венус.

— Не годиться! — сказав Коренев, глядячи плече учня. — Це треба поставити серйозно, треба так дивитись: усяке діло є забава, і всяка забава діло є. Спочатку дамо записам майбутнім належний титул.

Подумав і сказав:

— Пиши!

На першій сторінці Матвій ретельно вивів гусячим пером:

«Запис оповідань, пісень і різних випадків з життя міста Окурова, Воргородської губернії, що їх я, Матвій Кожемякін, чув і бачив з тринадцятилітнього віку».

— Тепер пиши: «Во ім'я отця і сина і святого духа». А списавши весь зошит, підпишеш: «Амінь!»

Він узяв учня пальцями за підборіддя, підняв трохи йому обличчя і, дивлячись у вічі замилюваним і суворим поглядом матері, мовив:

— Амінь, сиріч — істина! Розумієш? Тепер давай запишемо кілька сентенцій, що спрямовують розум.

Лев'яче обличчя дядька задумливо нахмурилось, очі зникли під лоб, він підняв пальця, ніби насваряючись на когось.

— Пиши тут, скраечку, дрібно:

«Не засуджую, а — засвідчую».

— Добре. Тепер — відступивши донизу:

«Життя людини — скороминуще, а діяння її віки жити достойні інколи».

— Тепер — з правого боку, якнайкраще постарайся:

«І пташка скромна в пісні нам співає,
Що правда кращою за вимисли буває».

Окинувши задоволенням поглядом написане, він схвалив:

— Бачиш, як гарно розсіялись зерна розуму на чистому цьому полі? Ти, починаючи записувати, завжди перед тим прочитай цю заголовну сторінку. Ну, давай я напишу тобі на пам'ять співані мною весільні стихіри!

І великим півустановом, з химерними хвостиками і розчерками, він записав пісню.

Скоро після того він зник з міста: після скарги обивателів його послали в далекий монастир на послух за безпутне та пияцьке життя. Матвій плакав, довідавшись про це; старий Кожемякін, зневажливо відкопилюючи губу, бурчав і лаявся:

— Ну, звичайно,— заслати його! Безпутний, бач! А твої шляхи які? Жаб'ячі душі! Марков до губернії перебравшися з нудьги гутешньої, тепер і цього нема. Демони! Те саме й Василь, п'є називається! Ми в його літа ковшем горілку пили, а ніяких запоїв не траплялося щось!

Матвій широко взявся до зошита, але його перша сторінка поставила майже нездоланну перепону розумній витівці дячка: учень, бачивши фігурно написаний титул, довго не міг наважитися почати свої записи, боячись зіпсувати красу зошита. Якось раз, після довгих готувань, він, хвилюючись, почав на звороті сторінки, де були записані сентенції:

«Сьогодні тато розказував, як бурлаки в Бадахні бої провадять...»

Пальці тремтіли, перо стрибало, і раптом з лоба впала на папір крапля поту. Письменник гірко охнув: чорнило розпливалось, від літер пішли на всі боки лапки. А перегорнувши сторінку, він побачив, що фуксин пройшов крізь папір і слова «а діяння його» було обведено синьою плямою кольору тих пухлин, що з'являлися після свят під очима в робітників. Засмучений, він вирішив не займати цього зошита, сховав його і зшив інший.

Він уже записав усі приказки Макарівни, які залишилися в пам'яті, про сина Максима на чотири аршини, про Ярему і Федосью, а особливо подобалася йому коротка розповідь про ворону:

Летіла ворона,
Сіла на воротях;
Дзьобом стук у дошку:
— Хай виїде Явдошка!

Ворона жила в цих словах солідна, поважна й зухвала, з її сірим черевцем і гладенькою, немов олією змазаною, головою.

Він кілька разів пробував записувати батькові розповіді, але в нього бракувало слів для них, писати їх було нудно, і на папері вони виявлялися довгими, сірими, наче прядив'яні мотузки.

У п'ятнадцять років він здавався старшим: кремезний, повний, з темним кучерявим волоссям над білим чолом і недовірливим поглядом карих очей. Мовчазний, стриманий, він говорив тихо, вдумливо, дивився на все пильно, а проміж брів, над переніссям, у нього вже накреслювалася сумна тонка складка. Самотність розвивала його уяву; неробство й жирна, багата їжа нагороджували його важкими снами, головним боєм і розбуркували хтивість. Кожного разу, коли йому траплялось бачити жовторожеві плечі мачухи чи її ноги, стрункі й міцні, його охоплювало солодке і соромне тремтіння, і він покwapно відходив геть від неї, завжди покірної, до всіх ласкаво усміхненої, мовчазної і непомітної.

Вона жила, наче кішка: взимку любила сидіти в теплих темнуватих куточках, влітку ховалася в затінках саду. Шила, плела, муркочучи невиразних, одноманітних пісень, і, починаючи з чоловіка, всіх звала на ім'я й по батькові, а Власівну — тітонькою.

На Матвія вона дивилася немов крізь вії, він уникав залишатися з нею на самоті, бентежачись, не знаходячи, про що говорити.

З якогось часу його увагу став тривожно зачіпати Савка: зустрічаючи Палагу на дворі чи в кухні, цей білобрисий парубок раптом спинявся, наче вrostав у землю і, не рухаючи ні рукою, ні ногою, всім тілом нахилився до неї, наче збираючись упасти, як підрубане дерево, а впоперек його обличчя повільно розпливалася до вух вузька, як розріз ножем, усмішка, ледве відкриваючи жадібно вискалені зуби.

— Хха-зййка!

— Здрастуй! — бліднучи, відповідала Палага.

Одного разу Матвій, сортуючи прядиво, чув, як Савка говорив до когось:

— Тепер воля. Тепер я сам собі хазяїн. Грошей треба, кажеш? Ну, то що? Дістанемо! Тепер — воля!

Він ставав розв'язнішим, менше заїкався, а мертві

його очі начебто ще вирости, розширились і жадібніше викочувалися з-під вузького лоба.

Влітку, гарячого дня, Пушкар розказав Матвієві про те, як горіло угорське село, як металися по вулиці охоплені жахом люди, вівці, мукали корови у хлівах, задихаючись отруйним димом палаючої соломи, мчали коні, вирвавшись із стаєнь, вили собаки й кудкудакали кури, а на російських солдатів, що лежали в куцах за селом, біг у темряві, палаючи вогнем, чоловік.

— А допомогти не могли ви? — спитав Матвій.

— Ім, угорцям би то? — здивовано вигукнув солдат. — Дивак, воно ж — війна! Ми ж і підпалили їх, а ти — поміг! Ми в нього стріляли, в того, що горів...

— Навіщо? Він і так би вмер.

— Злякались ми! — посміюючись, сказав солдат. — Мчить просто на нас і кричить несамовитим голосом! Темно, ніч. Це правда, що не треба було стріляти, нам наказано було просто підпалити село й дивитися, чи є тут військо угорське чи нема? А самі ми ні слуху ні духу не повинні були ворогові подавати. Підпалював я і татарин один казанський, — того разу його й зарубали. Так було: запалили ми з ним село, відповзли на місце, а отой, що горів, наче за нами слідом. А на постріли наші кіннота їхня де не візьметься, — нарядні такі кіннотники в них, — і почали вони нас кришити, братіку ти мій! Казанському отому голову аж до очей розвалили, мене — шаблею по плечу, та кінь копитами в живіт ударив. Дісталось, не забудеш! Було нас чоловіка з двадцять, а залишилося шестеро, здається, і то всі порубані. Всіх би на смерть порубали, та підскочила допомога з лісу. Ібрагім татарина звали, хороший був хлопець! Татари — перший народ, найчесніший! Я тобі просто скажу: серед звірів — собаки, а серед людей татари — це найкращі! Бувало каже мені — Сяпан! — не міг, татарська лопатка, сказати Степан, а все — Сяпан, як чабан виходило в нього, — смішний був!

Він ще довго говорив, підставивши під сонячне проміння сіру голову, коричневу шию, і смикав кістлявими плечима, наче струшуючи з тіла душну спеку.

Та Матвій уже не міг слухати, його вмістище вражень було невелике і скоро переповнювалось. На сонячному

пригріві ліниво й мовчки рухалися задом наперед сині канатники, тремтіли сірі шнури, жалібно рипіло колесо й хитався, обертаючи його, квадратний мужик Іван. Сонно здригалось обпечене сонцем волоття кінського шавлю, над горбами струмувало марево, а на одній лисій вершині стояв, наче в повітрі, пастух.

У монастирському саду тихо співали два жіночі голоси. Один тоненький, як шовковинка, журливо розвивався:

Отверзи-и...

А другий, густіший і дужчий, вторував:

Отверзи-и ми...

Потім співачки дзвінко засміялись.

Матвій підвівся і пішов до амбара. Хотілось облитися з ніг до голови крижаною водою або ткнутись головою куди-небудь в темне, холодне місце й нічого не бачити, не чути, не думати ні про що.

Він забрався в м'яку хмару прядива, ліг і став у думках продовжувати спів клирошанок, згадуючи мідні, ковані слова:

Студними бо окалях̄ душу мою гріхми...

Раптом звідкілясь долинув тихий і гарячий шепіт:

— Куди-и? Ну, куди-и ми, рідний, підемо?

Це говорила Палага, а чийсь інший голос безбарвно відповів:

— Хіба мала земля...

«Савка! — подумав Матвій, почувуючи, як щось гостре вколело його в серце. Він обережно підвів голову: в темряві, неподалік від нього, стояли щільно одне коло одного Палага і двірник Созонт. Він поклав їй руки на плечі, а вона, нахиливши голову набік, швидко перебирала пальцями краєчок фартуха й дивилася кудись повз мужика. Матвієві здавалося, що тепер очі в неї зелені, наче в кішки. Зачарований ними, згадуючи свої сни й одверті міркування Пушкаря про жінок, він витягнувшию, в солодкому й трепетному хвилюванні слухаючи і стежачи.

Созонт повільно водив руками по тілу жінки, вона ухилилась, повертаючись до нього боком і одводячи його руки обережними рухами своїх.

— Не чіпай,— чув Матвій її шепіт...

Важке дихання Созонта, зітхань Палаги звивалися в одно пасмо звуків з рипінням колеса за стіною й буркотливою скоромовкою Пушкаря:

— Два на десять, три на десять! Геї, біс линючий! Савко...

Матвій усміхнувся, згадавши про широкоротого парубка, і подумав зловтішно, з тугою і прикрістю:

«Прогавив, дурень...»

Мужик штовхав мачуху плечем, відпихаючи її в темний куток величезного амбара,— Матвієві стало не видно їх, він просунувся вперед і з'їхав з прядива, гучно стукнувши п'ятами об мостини.

Зігнувшись, майже рачки, Созонт кинувся в двері надвір, а жінка, тихенько, як собака уві сні, вискнула і, стоячи навколішки, величезними очима вп'ялася в обличчя пасинкові.

Страх, сором і жалість до неї охопили його жаром і холодом; опустивши голову, він тихенько пішов до дверей, але раптом дві теплі руки відірвали його від землі, він притулювся щочкою до гарячого тіла, і у вухо йому полився благаючий, винуватий шепіт:

— Любий мій, не ходи! Христом богом прошу — не кажи! Мотенько, сиротиночко,— матінки твоєї ради! — не жалійся...

На обличчя йому крапали сльози, дедалі міцніше пригортали його дужі руки жінки і, охоплений солодкою млостю, він сам мимоволі пригортався до неї.

А вона шепотіла, поквалливо й гаряче:

— Ти ж не маленький, бачиш же: старий тато твій, хиріє він, а я — молода, мені ж любощів хочеться! Рідненький, що буде, якщо скажеш? Мені — побої, йому — горе, та й отому,— адже і його жаль! А я вже тебе потішу: ось слобідські прийдуть город полоти, зажди-но...

Йому здалося, що він крутиться в сухому й гарячому вихорі й стрімголов летить кудись разом з нею. Він став вириватися з її обіймів, тоді жінка лагідно й покійно розвела руки і, застібаючи тремтячими пальцями комір сорочки, тупо промовила:

— Ну, бог з тобою,— іди,— хай простить тобі Христос...

— Я не скажу,— тихо мовив Матвій і, почувачи, що вона не зрозуміла чи не вірить йому, повторив: — Чуєш — не скажу!

Палага дивно зігнулася, стала маленькою, до смішного, і, тривожно заглянувши в обличчя йому, спитала пошепки:

— Йй-богу?

— Йй-богу! — сказав він, підвівши очі до стелі амбара, перехрестився й узяв її за руки.— Тільки ти не йди, будь ласка...

— Мотю,— ох, господи!

Знову обнявши його, вона поцілувала пасинка в лоб і щоки, радісно виблискуючи очима, повними сліз, і повила кудись, кажучи низьким, наче чужим голосом:

— Сиротино мій — спасибі тобі!

Потім вони сиділи близько одне до одного в саду, під вишнями, над ними цвірінькали горобці, роздзьобуючи ягоди; був кінець липня, цвіла липа, цвітінь її золотила листя, від медового запаху солодко паморочилася голова в юнака.

Палага, поводячи в повітрі білою, виплеканою рукою, задушевно говорила:

— Дивлюсь я на тебе — ходиш ти тихенький і немовби не тутешній, думаю — піде він за матір'ю своєю, сирота, позбавить когось щастя-радісті кохання! Збилися всі ми тут, як зайці у повідь, на острові маленькому, і батько твій, і я, і отой чоловік, і всім нам — кожному сирітство своє — як сліпота!

Її рум'яне обличчя здавалося Матвієві напрочуд гарним, мова — розумною, як мова дячка Коренева. Все ще почувуючи хвилювання й стидкий трепет у тілі, він довірливо дивився в очі їй, і йому хотілося покласти голову на кругле, трохи засмагле її плече.

Раптом звідкілясь з'явилася руда батькова борода, юнак схопився на ноги, начебто його прутом стьобнуло, а жінка підвелася важко, наче баба.

— Я прокинувся, кричу — Палаго, квасу...— бурчав старий, позіхаючи й хрестячи рота.— Про що розмовляли?

На ньому була надіта татарська сорочка, з-під неї стирчали голі литки, обмотані синім візерунком роздутих вен. Багрове обличчя горіло серед зелені величезною, химерною квіткою, оточене, як сяйвом, рудим волоссям.

Матвій перевів очі на мачуху — струнка, рум'яна, з маленьким, наче в дитини, ротом, вона стояла, покірно склавши руки на грудях, бліда.

— Я кого питаю? — гаркнув старий.

Син неголосно відповів, дивлячись під ноги собі:

— Вона мені розказувала...

— Як у Балимерах мужики жили, за панів,— зітхнувши, договорила Палага.

— Розкаже вона! — пробурчав Кожемякін, косо подивившись на дружину, і суворо відіслав її готувати чай.

Матвій бачив його важкий, підозріливий погляд і напружено шукав, що сказати старому, а той сів на лаву, широко розставивши голі ноги, розпустив сердито надуті губи в усмішку й спитав:

— Ну, що скажеш?

— За лазнею на березі ремез гніздо звив,— раптом видумав Матвій і злякано оглянувся, подумавши: «Зараз звелить — покажи!»

— Це ти брешеш, брат! — сказав батько й завив, позіхаючи.

Сад здригнувся, наче розправивши зелені крила,— поплив угору.

— Якби ремез,— повчально гув батько,— він би гніздо будував на дереві з великим та міцним листям. Ремез — шие гніздо,— це треба знати!

Матвій полегшено зітхнув, і йому стало жалко батька, соромно перед ним. Старий оглянув сад і, почухуючи бороду, вдячно підвів очі до неба.

— Добрий господь до землі своєї — ото прикрасив її щиро як!

Зміряв сина оком і, зітхнувши, казав далі:

— Великий ти стаєш одначе! Ось воно — таємне дитяче зростання: дерево влітку не помітиш, скільки виросло, а весною, дивись — розпустить убрання своє...

Скоро Палага гукнула пити чай. За столом старий почав хвалити Пушкаря.

— Добрий солдат — залізо, просто сказати! Роботі — приятель, а не те, що як усе в нас: прийшов, гроші забрав, наче сук зламав, дерево сохне, а він і не охне! Казав він про тебе оце, що ти до діла нібито добре придивився. Я йому вірю. Йому в усьому вірити можна: язика звихне, а не збрехне!

Матвій поперхнувся кришками здобного коржика, а Палага голосно зітхнула.

— Казав він мені,— вів далі Кожемякін,— хочу, каже,

для плем'яшів хатинку полагодити, дай-но ти мені наперед карбованців з сорок. Будь ласка, візьми! І сто — дам. Через те, кажу, крупно дерта, що добрий робітник — справі другий хазяїн, половина діла...

Юнак, скоса поглядаючи на Палагу, дивувався: її рожеве лялькове обличчя було, як завжди, покійрно спокійне, очі гарно прикриті ласкавими тіннями вій; вона жувала коржик не кваплячись і не розтуляючи рота, і червоні губи її жили, як пелюстки квітки під тихим вітром.

Добродушно бурчала вода в самоварі, тонко свистіла пара, вириваючись з-під покривки, в саду виспівувала вільшанка; звідти линули вечірні, теплі пахощі липи, м'яти й порічок, у світлиці пахло міцним чаєм, запашним, як ладан, березовим вугіллям і здобним тістом. Було мирно, і душа хлопчика, приголублена піснею, барвами й пахощами дня, що догоряв, привітно й провинно розкривалася назустріч батьковим словам.

«А якби сказав я йому про Палагу, — невиразно подумав він, — плакала б вона, побита, а він звіром гарчав би на всіх...»

— Тепер, ось, — усміхаючись, глузливо говорив Савелій, — міщанство бундючитись почало: я б то та ми б то, дві-ста та три-ста, городяни, мовляв, ми, хазяї! Це — дурниця, Мотю! Всі ми — працівники для матінки Росії, це Пушкар розуміє. Він мені кілька разів кричав: «Ти, каже, рудий, думаєш, я на тебе працюю? Ось тобі», — і дає дулю мені. «Я, каже, на царя працюю, на Росію-матінку!» Так. А міщанчики бояться, що мужик їх заб'є. Як цар-батечко селянство з кріпацтва визволив, та як тепер струснеться він, мужичок, воно, мабуть, і справді туго прийдеться городянам тим! Вільного народу прибавилось, слава тобі, господи! Городяни — вони самі б не від того, щоб людей у кріпацтво купувати, аж воно й не вишло діло! Тепер сказано всім: ну-бо, спробуйте на волі жити!

Кожемякін сильно вдарив по столу рукою й крикнув, поблискуючи очима:

— Хороший час, синочку, випав тобі, щоб жити! А я ось — понад чотири десятки років у кріпацтві прожив! Він хижо примружився, оглядаючи світлицю.

— Велика Росія, Матвію, хороша, простора! Я ось до Чорного моря доходив, на нові місця дивитись кидав

лися ми з Сазаном,— велика матінка Русь! Тепер, вільна, як почне вона по-новому жити, як піде всіма шляхами — ой-ой...

Палага лякливо повела плечима, подивилась у вікно й неголосно промовила:

— А мої батьки не дочекалися ясної днинки.

Навалившись грудьми на стіл, старий усміхнувся.

— Чи знаєш ти,— спитав він Матвія,— що її батька від сім'ї продали? Продали чоловіка, а жінку з дочкою залишили собі. Хороший мужик був, чуєш, батько її,— за непокірливість його на Урал загнали залізо видобувати. Наостанку, перед самою волею, дуже пани розізлились, безліч народу занастили!

— А найбільше дівок та молодиць,— тихенько додала Палага, стираючи пальцями сльози із щок.

— У скрутні дні на жінок та вино завжди великий попит! — розмірено говорив батько.— Ти, одначе, Матвію, огулом судити не привчайся: бешкетували пани— правда, і звірів багато було проміж них — теж правда, ну, були й добрі люди, а коли пан-дворянин та добрий, то вже він — чудовий! Недавні дворяни, як от Бубнови тутешні, вони неміцно себе на землі почували й старалися якомога більше здерти та награвувати. А були такі, що хазяями себе вважали споконвічними, вікувати на землі сподівалися, добро робити старалися, тільки — не до речі: на болоті сіяти — даремно руками махати! Мужики теж панів псували, як червиві масляки, приміром, можуть зіпсувати й міцний білий гриб, поклади-но тільки їх докупі! Пам'ятаєш — працював у нас Лексій, мужик білобрисий отакий? Розказав він мені раз, як прославився перед паном вірністю своєю рабською: старого Бубнова наложниця стала Лексія на гріх з нею підбивати, дівчина молода вона була, нудно їй із старим...

Кров ударила в обличчя хлопцеві; непомітно глянувши на мачуху, він побачив, що губи в неї міцно стулені, а в очах світиться щось незнайоме, гостре. А Савелій Кожемякін добродушно говорив:

— Лексій той зараз панові доніс. Покликав пан її, покликав і його, та й наказує: «Всип їй, Олехо, вірний рабе!» Лексій і шмагав її, аж поки не знепритомніла. Питаю я його: «Що ж, не подобалась вона тобі?» — «Ні, каже, подобалась, хороша дівка була, скромна, я все

думав — от би за мене таку пан віддав!» — «Чого ж ти, кажу, доніс на неї?» — «Та як же, каже, коли панова вона!»

Старий відкинувся від стола й зареготав.

— Набрид він мені з того часу, став я до нього присікуватися зовсім даремно. Розумію, що даремно, а не можу стриматися, глянеш на нього і так, ні за цапову душу, вилаєш. А він тільки очима кліпає та кланяється—аж терпець уривається! Отакі люди—біда які шкідливі; вони хоч яку вуздечку послаблять звірові твоєму, повний простір дають всім деймонам у душі людській. Він ніби сумирний, а ти хочеш у пику йому заїхати. Прогнав я його: йди собі, кажу, Лексію, з богом, не подобаєшся ти мені, серце псуєш! Таких мужиків у нас скільки хоч понароблювано, і довго вони не повимирають, ой, довго! Він собі пана знайде, в нього волі нема. Воля—це всередині! А він, сумирний той, він за свій страх боїться жити, йому треба, щоб хто-небудь відповідав за нього перед богом і царем, сам він на себе нічого, крім побоїв, не хоче брати. Він так себе ставить, щоб можна було на страшному суді сказати: це я не сам рибив, примушували мене силою інші люди, усякі. Це, брат, поганій народ, від нього — далі!

І так, майже до вечері, поблискуючи зіркими, насмішуватими очима, старий Кожемякін повчав сина оповіданнями про минулі дні. Тепла тінь повивала душу юнакову, доладні оповідання про похмуре минуле були цікавіші за теперішнє і, тихенько, непомітно відводячи вбік від подій дня, заспокоювали душу музикою розміреної мови, дзвоном містких слів.

Вечеряли на кухні, разом з усіма робітниками, і їжі було багато: спочатку подавали холодник з м'яса, яєць, огірків і цибулі з квасом, забілений сметаною; дві гарячих страви — локшину та щі з м'ясом чи юшку з бараниною і борщ; потім їли гречану або пшоняну кашу, жирно политу коров'ячим маслом, а заїдали все це інколи простоквашею, інколи киселями з медом. У свята, крім усього, пекли пироги з капустою, морквою, з цибулею і яйцями, з кашею і риб'ячими жирами, а в пісні дні їли холодник з сушеного судака і сазана, толокно, грибні юшки, горох, парену брюкву, буряки і ріпу з патокою.

Батько говорив:

— Хто їсть багато та швидко — того і в роботі видко!

Всі їли з одної дерев'яної миски, широкої і місткої, сидячи за столом поважно, мовчки; тільки Пушкар невгамовно торохтів, як старий шпак.

Перша ложка — хазяїнові, а за ним тяглися руки всіх інших, за чергою старшинства; спочатку сьорбали гаряче без м'яса, потім хазяїн, ударяючи ложкою об край миски, командував:

— Тягни з усім!

І якщо хто-небудь зачерпував два шматки м'яса замість одного, старий Кожемякін, незважаючи на вік загарбника, гучно стукав його донцем ложки по лобі. Темний лоб Пушкаря, густо поораний зморшками, терпів частіше від інших.

Невтомно рухалися вилиці і щелепи, бігали кадики, блискалки вовчі зуби, від волохатих грудей ішла пара, на обличчях блищали краплі поту. Плямкали голосно, смачно, глибоко зітхали від втоми і, облизуючи ложки, далеко висовували великі язики, товсті й червоні. Встаючи з-за столу, набожно хрестилися до темного кутка, де привітно блимав жовтий вогник лампади, освітлюючи сумні очі богоматері, високий лоб Миколи, прикрашений вигадливими зморшками, і уважний лик Христа. Помолившись, кланялися хазяїнові, говорячи придушеними голосами:

— За хліб, за сіль щире спасибі!

А Савка, витріщаючи на хазяйку рачачі очі, завжди бурмотів:

— Пасинбі!

— Спаси-бі! — горлав на нього Пушкар. — Бовдур! Спаси біг! Зрозумів?

Парубок, з видимим зусиллям, відриваючи очі від фарфорового обличчя Палаги, не кваплячись повторяв:

— Пасинбіг, тобто...

Матвій одного разу чув, як цей парубок, ідучи по двір'ям, бурчав:

— Пасибі... Чорти!

Здалося, що він скреготав зубами.

Юнакові подобались поважні обрядні обіди і вечері, йому було приємно бачити, як люди п'яніють з ситості, їх невеселі пики стають добродушними, і в очах, вкритих масною вологою, виграє вдоволення усмішка. Він ба-

чив, що люди в цей час дякують від повноти почуттів, і йому хотілося, щоб мужики завжди усміхались добрими очима.

Того вечора батько, оглянувши стіл, спитав, нахмурившись:

— А Сазан де?

Савка заметушився, роззявив рота й радісно пустив:

— Г-ги-и!

— Це що? — крикнув хазяїн.

Дерев'яна ложка в руці Палаги тремтіла, обличчя в неї вкрилося червоними плямами. Всі за столом не дивились одне на одного. Матвій ясно бачив, що всі знають якусь таємницю. Йому хотілось підбадьорити мачуху, він двічі погладив їй коліно, а вона довірливо притулилась до нього.

Савка неспокійно крутив головою й тихенько ричав, збираючись сказати щось.

— Чого крутишся? — суворо спитав батько.

— Він пішов, г-ги-и! — радісно оповістив Савка. — Скажи, каже, хазяїнові, що я пішов зовсім. Я по воду до річки їду, а він іде, з торбиною, ги!

— Пішов Максим, і торбина з ним! — заговорив Пушкар. — Знов утік, значить.

— Та-ак! — сказав батько, подумавши і не дивлячись ні на кого. — І не попрощався...

— Приспичило, — пояснив солдат. — Люблять це в нас — бродяжити...

Кожемякін поклав ложку й сказав:

— Це такі люди — невгамовні, багато я їх зустрічав. Кажуть, ніби щурів сон бачили вони: є така пташка, щур зветься. Вона снами й живе, і спів у неї ніби крізь дрімоту: тихий та солодкий, хоч сам той щур — великий, не менший за дрозда. А гніздо він собі мостить при дорогах, на перехрестях. Сни його невідомі нікому, але деякі люди бачать їх. І коли побачить людина такий сон — годі! Почне по всій землі ходити — наяву шукати місце, яке приснилось. А знайде коли, то — помре на ньому...

Всі стали жувати повільніше, плямкати тихше, обличчя начебто потемніли.

— Утрете пішов Сазан, — задумливо казав далі старий. — Чується мені — не побачимо ми один одного, — вернеться він, а мене вже й нема!

Присмерк на кухні став густішим, а світло лампади

яскравішим, і очі скорботної богоматері виразніше стало видно.

Лежачи в постелі, Матвій згадав про негарне рябе обличчя двірника, неуважний погляд безбарвних очей і нудну, скупу мову.

«Іти б,— а то — що? Знайшли пуття. З пустого в порожне. До крайніх морів дійти б...»

Юнак уявляв собі, як курною, м'якою дорогою, встеленою чорними тінями беріз, безшумно ступає самотня людина, а на неї, задумавшись, дивляться зорі, ліс і глибока, порожня далина — в ній десь далеко сховано принагідний сон.

Незабаром батько подався скуповувати прядиво, а на другий день після його від'їзду, рано-вранці, Матвія розбудила пісня в саду під його вікном.

На світанку, матінко,
Пташки голос подають,
А мені ж бо, матінко,
Думки жити не дають...

Баб'ячий голос перебив пісню:

— Тихше, дівки, тут хазяйський син спить!

— А пора йому вставати!

— Давайте, дівчата, глянемо, як молоденький купчик спить!

По стіні зашаруділо — Матвій підвів голову, і погляд його зустрівся із жвавим блиском чиїхось веселих очей; він згадав обіцянку мачухи, весь спалахнув млосним жаром і, з головою вкрившись ковдрою, подумав з острахом:

«Прийшли городниці...»

За вікном, піддражнюючи, сміялись:

— Не спи-ить, дівчата!

Він схопився й кинувся на кухню вмиватися, думаючи про те, що сьогодні треба надіти святкове вбрання; набив собі рота мильною піною й зовсім розгубився, почувши глузливе бурчання Власівни:

— Ач, як рано схопився, коли дівчатами запахло! Молока дати?

Нагадування про молоко образило його, він наче на казковий подвиг збирався, а тут — молока хочуть дати,

наче теляті! Не відповідаючи, напіводягнений, побіг він будити мачуху, з шумом увійшов до її кімнати, відсмикнув запону ліжка й зажмурився.

— Вставай,— сказав він тихенько.

Непромиті очі щипало, їх туманили сльози. Сонце було вже високо, золотисте ранкове світло владним потоком влилося у вікно, осінило ліжку й одягло напівголе тіло жінки чистим і живим сяйвом.

Підбивши під себе червону кумачеву ковдру, мачуха витягнулась, як струна, і, закинувши руки за голову, лежала наче у вогні. Ласкаво колихались, наче росли, голі груди, пружно піднялися маленькі рожеві соски — бачити їх було соромно, але не хотілось відірвати очей від них, і вони викликали в губах мимовільне, лоскотне тремтіння. В тіні запони обличчя жінки здавалося незнайомим. Її брови підвелися, рот напіврозкрився, і крила носа здригалися, наче Палага збиралась заплакати, — від неї віяло сумом. Цей сум, разом з блиском сонця, прикривав спокусу наготи суворим і чистим покривом і, згашаючи боязке хвилювання юної крові, будив інші, незнайомі почуття.

Матвій опустив запону, тихенько пішов до своєї кімнати й сів там на ліжку, намагаючись щось пригадати, пригадуючи тільки груди жінки — рожеві квітки сосків, жалібно підняті до сонця.

У сонячному промені кружляв срібний пил, за вікном сміялись, шурхотіло залізо лопати, глухо падали грудки землі.

Матвій підійшов до вікна й став за луткою, виглядаючи в сад, ясно окроплений сонцем. Перед ним тихо похитувались високі стебла мальви, на яких густо сиділи лілові і жовті квіти в росі. Сяйне повітря було просякнуте запахом кропу, петрушки і розпушеної, соковитої землі.

Між грядками, зігнувшись і показуючи червоні ноги, забруднені землею, порпалися жінки, нахиливши голови, позапинані барвистими хустками. Круто вигнувши зазмаглі спини, вони рухалися ніби рачки і, здавалося, вискубували траву ротами, як вівці. Миготіли темні руки, хиталися широкі стегна; високо підтикані сарафани часом глибоко відкривали голе тіло, але Матвій не думав про нього, немов не бачив його.

Часом городниці говорили знайомі юнакові соромітні

слова, про які дячок Коренев сказав, що «краще не знати їх, аби не паскудити глаголи душі, яка є дзвоном божим».

Юнак згадав важке, заплиле жиром, вкрите густою рудою шерстю тіло батька,— буваючи з ним у лазні, він завжди старався не дивитись на неприємну наготу його. І тепер, ставлячи поряд з батьком мачуху, білу й чисту, наче маленька хмарка в ясний день весни, він почував образу на батька.

Пригадався йому батьків жарт. Скоро після весілля він підморгнув Пушкарєві на Палагу, що гуляла в саду, сказав:

— Гарна, га?

— Вдень — нічого! — озвався Пушкар.

— А вночі — ще краща! — знову підморгуючи, мовив батько.— Вночі, скажімо, всі жінки кращі.— І громогласно, сипло зареготав.

Матвієві захотілось дізнатися, чому жінки кращі вночі, і він спитав солдата:

— Жінки б то? — усміхаючись, відповів Пушкар.— Вони, братіку мій, дуже інакші ночами!— Але, скривившись, плюнув і вже серйозно пояснив: — Відьом між ними багато! В димар літають — чув?

— Димар — вузький,— нерішуче зауважив Матвій.

— Ну,— нічого! У жінки кістки м'які. А тобі однак рано про це знати! — суворо закінчив він.

— Ач, звідки він підглядає за дівчатами! — раптом почув Матвій позад себе голос Палаги. Поклавши руки свої на плечі йому, вона, усміхаючись, спитала:—Котра більше подобається?

— Нікотра! — відповів він, боячись поворухнутися.

В ньому запалилося млосне бажання обняти Палагу, казати їй якісь хороші, щирі слова.

Виглянувши у вікно, жінка сказала:

— А он Натанька Тіунова, хороша яка! Жіночка молодда, вільна,— чоловік он у неї чотири роки тому до Воргорода пішов та так і пропав безвісти. Ти гляди-но: у п'ятнадцять років дівчиноньку заміж видали за вдівця, однаково як під жорна запхнули...

Він слухав мовчки, уникаючи її погляду, боячись, щоб вона не догадалася, що він бачив її наготу.

Та, незважаючи на хвилювання, він виразно чув, що сьогодні Палага говорить так само неохоче і нудно, як

бувало часом говорив батько. Сидячи з нею за чаєм, він помітив, що вона жує рум'яні коржикки без апетиту, обличчя в неї бліде і очі тупі й мутні.

— Нездужається тобі? — спитав він.

— Ні,— так, чогось сонна я...

Оглянувшись на двері, вона заговорила, швидко й тихо:

— Ой, як боялась я в ці дні! Тоді, за вечерею ото,— здалося мені, що Савка цей усе знає про мене. Господи! Та й тебе стала боятися раптом. Хай спасе тебе Христос, Мотю, що змовчав ти! Вже я тебе потішу, завжди вже...

Усміхнувшись, вона підморгнула йому, але і слова і усмішка її здалися юнакові пустими, навмисними.

— Нічого мені не треба! — мовив він, червоніючи.

— Як не треба, любий? Я ж бо знаю, які сни сняться в твої роки.

— Не говори про це! — попросив Матвій, опустивши голову.

— Ну, не буду, не буду! — знов усміхнувшись, пообіцяла вона. Але, помовчавши, сказала просто й спокійно: — Мені б твій грішок вигідний був: ти про мене дещо знаєш, а я про тебе, та й — квит!

І раніше, ніж Матвій устиг сказати що-небудь у відповідь їй, вона, схлипуючи й захлинаючись слізьми, почала шепотіти, наче баба молитву:

— Очей склепити цілу ніч до ранку не могла, все думала — куди пішов? Чоловік немолодий, бік у нього ножиком пропорото, двоє ребер зламано — показував. Жив тут — без кривди, тихо. Нікого на світі нема у нього, — куди йде? Ох, Мотю, — винна я перед батечком твоїм, винна! Ну, голубе ж ти мій тихий, так соромно молодій жінці з старим чоловіком жити, так недобре все це, і така нудьга, — що й не сказати! Розумний мій, — я дурніша за тебе, а дам тобі порадоньку певну: коли побачиш, не кохає тебе дружина, — відпусти її краще! Відпусти...

І, скинувши руками, вона безпорадно поникла.

— Ех, якби ти трохи старший був!

— Я все розумію! — сказав Матвій, легенько стукнувши по столу рукою.

— Де там! Усього й піп не зрозуміє. Ти б ось що зрозумів: адже й Сазан не молоденький, та людина він

особлива! От, добре твій батечко про старовину розказує, а коли Сазан — то вже як райські сади бачиш!

— Хіба він умів говорити? — недовірливо спитав Матвій.

— Тим мене й узяв! — палко відповіла жінка, і аж плечі в неї зарум'янилися.— Він так умів розказувати, що слухаєш, і — часу не помічаєш! Вийду бувало до нього за лазню, під берези, обійме він мене, як малу дитину, та й почне: про міста, про людей усяких, про себе — не знаю, як бог мене рятував, вчасно йшла я до батечка сонного! Вже він сам бувало жене,— іди, пора! Я ж бо нічого не знаю, ніде не бувала: Балимери та Окуров, десять верст дороги разів з п'ять пройшла, ото й усього! Адже тільки й живеш, коли сниться тобі сон та казок слухаєш. Якби в мене дитина була! Та — на забур'яненій землі не зійти пшениці...

Вона заплакала. Здавалося, що очі її тануть,— так рясно текли сльози. Якби це раніше, він, обнявши її, став би втішати, глядячи щоки їй, і, може, цілував, а зараз він боявся підійти до неї.

Аж до самого обіду він ходив за нею, наче лошак за маткою, а в голові в нього все спинилося навколо голого, тільки сонцем одягненого тіла жінки.

За обідом городниці сиділи проти нього. Вони вмилися, їхні попечені сонцем лоби і щоки блищали, п'яні від втоми очі, налиті кров'ю, ще більше п'яніли від смачної їжі, вкривалися масною вологою.

Вони хихикали, переморгувались і, не вміючи чи не бажаючи додержувати черги в їжі, совали ложки в миску як попало, чіпляли за ложки робітників — все це було неприємно Матвієві.

Жадібний, товстогубий рот Наталчин збуджував у ньому почуття, близьке до страху. Вона поводитися найжвавіше, її низький солодкий голос тік безперервним струмком, наче патока, і всі чоловіки дивилися на неї, як цепні собаки на кістку, якої вони не можуть дістати кошлатими лапами.

Часто та чи інша жінка звискувала, і тоді Палага не-сміливо просила:

— А ви, жіночки, тихше!

— Та щипаються! — відповідали їй, охкаючи.

Незвичайний гамір за столом, нескромні жарти мужчин, безсоромні погляди городниць і найбільше вирячені

очі Савки — все це вікликало в юнака темний гнів; він похмуро кинув ложку і сказав:

— Матінко, крикни на них добре, забули, видно, вони, що за столом сидять!

Він зразу ж зняковів, опустив голову і з хвилину не дивився на людей, чекаючи відсічі на свій вигук. Та люди, почувши голос хазяїна, покірно замовкли: чути було тільки цмакання, плямкання, тяжке зітхання і тихий стукіт ложок об краї миски.

Матвій здивовано поглянув на всіх і ще більше здивувався, коли, вставши з-за стола, побачив, що всі шанобливо розступаються перед ним. Він знову спалахнув від сорому, але вже змішаного з почуттям задоволення, — з приємною свідомістю своєї влади над людьми.

У своїй кімнаті, залитій душною спекою полудня, він прикрив віконницю й ліг на підлогу, згадуючи маленькі зіркі очі батька та його волохаті руки, яких усі боялись.

«Отак воно легко! — думав він. — Тільки крикнути, а тебе й слухають, — легко!»

Заснувши міцним сном, він прокинувся над вечір; в гарячому повітрі кімнати танув, пройшовши крізь віконницю, червоний промінь сонця, в саду стомлено перегукувалися жінки, мукала череда, вертаючись з поля, кудкудакали кури й лякливо кричали галчата.

Почуваючи, що сьогодні в ньому народилося й росте щось нове, він вийшов у сад і, вдихнувши на всю силу грудей запашне повітря, на хвилину сп'янів, наче від чаду, що солодко отруїв кров.

Він любив цю мить, коли здається, що в груді блакитною хвилею ринуло все небо і по жилах тремтливо тече сонячне проміння, коли теплий синій туман застеляє очі, а тіло, напоєне прямими ароматами землі, пройняте блаженним відчуттям розтавання, — солодким почуттям кровного споріднення з усією землею.

Крізь м'який дзвін у вухах до нього долинув тихий крик Палаги:

— Що ти... ой!..

Струснувши головою, він, усміхаючись, оглянувся, але не побачив мачухи, а знову почув її вигук:

— Та що ти!

Голос долинав із-за лазні; там, у тінявому кутку, стояли чотири старі берези, майже притуляючись одна до одної рябими стовбурами.

Скоряючись передчуттю чогось недоброго, що раптом охопило його, він тихо перебіг малинник і спинився за рогом лазні, наче схоплений за серце міцною рукою: під березами стояла Палага, розвівши руки, а проти неї Савка, він тримав її за лікті і щось говорив. Його шепіт був голосний і чіткий, але юнак з хвилину не міг зрозуміти слів, гнівно й гидливо дивлячись в обличчя макусі. Потім йому стало здаватися, що в неї очі так само вирячились, як у Савки, і, нарешті, він ясно почув його слова:

— Тепер — воля! У кого гроші — той і пан! Х-хазяїн!

Парубок розхитував руки Палаги, то відводячи їх від тіла, то знову наближаючи.

Похитуючись, Палага знеможено бурмотіла:

— Пусту-но,— ти збожеволів!

— Зважай: я тобі спокою тут не дам! А його жаліти, старого б то, за віщо? Хто він такий? Ти підсип йому в квас,— я тобі дам чого треба — ти й підсипай поволеньки. Коржики можна спекти теж. Тоді б і синові...

Матвій зрозумів зміст розмови,— він чув багато історій про те, як труять людей білим порошком,— небо побарвило у нього в очах, він схопив заступ, що стояв під рукою, біля стіни лазні, стрибнув наперед і з розмаху вдарив Савку.

— Батечку! — завершала Палага, рвонувшись набік.

Матвій знову розмахнувся, але заступ загруз у чомусь, вирвався з його рук, важкий удар у живіт зірвав юнака з землі, він упав у пільму й опам'ятався від болю — щось важке топтало пальці його руки.

Трохи підвівся, сів. Коло нього старанно вовтузилася тісна купка людей, вони кречтали і змахували руками, наче молотили зерно. Над огорожею, між цвяхами, стирчали чийсь голови, звідти падали схвалення й поради:

— Гати під душу!

— Між крильця, гей, чорний!

Над ним нахилилась Палага, але він не розумів її слів, з жахом дивлячись, як б'ють Савку: лежачи біля паркана долілиць, парубок сіпав руками й ногами, наче плив по землі; веселий, великий мужик Михайло, високо підіймаючи ногу, важко б'ючи п'яткою, чорною, наче кінський копит, бухав його в спину, а кремезний, добро-

душний Іван, стоячи на колінах, запопадливо вдаряв по шиї Савку, наче стараючись відрубати голову йому тупим, червоним кулаком.

Обірваний, забруднений кров'ю і порохом, парубок тикався обличчям у землю й кричав верескливо:

— Го-оді... го-о... бра-а-атіки...

З огорожі радили:

— Поверніть, чорти, та проти серця разок!

А гучний голос говорив поважно й солідно:

— Є люди, що з продухвинами під пахвами, хоч як ти його бий — йому нічого! Бо — два дихання має.

Біля Матвія поралися Палага, Пушкар і городниця Наталя, на голові в нього лежало щось мокре, йому давали пити, він ковтав, не відриваючи очей від страшної картини й намагаючись щось сказати, але не міг вимовити ані слова від болю й жаху.

— Годі! — крикнув він нарешті.

Михайло обернувся до нього й згідливо відповів:

— Ну, хай годі!

Савка поповз уздовж огорожі, чіпляючись за дошки темночервоними руками; його кров, змішавшись із збитою землею, стала грязюкою, він був як той пеньок, що його тільки-но викорчували: ноги, не слухаючись його зусиль, волоклися по землі, як два корені, лахміття сорочки і штанів здавалися здертою корою, з-під них, з рябого тіла, струмував темний сік.

Коло Палаги стояв Михайло і, усміхаючись, говорив:

— По чашечці б з утоми, хазяечко!

— Хлопці! — кричав Пушкар. — Тягніть його до лазні! Ах біс, га?

Серце Матвія боляче завмирало, руки трусилися, горло душила огидна судорога. Він дивився на всіх жалібними очима, тримаючись за руку мачухи, і слова людей дряпали його, наче нігтями.

— Степане Федоричу, — говорила Палага до Пушкаря, — не треба б до лазні, як встане він уночі та як...

З огорожі радісно крикнули:

— Ага-а, боїшся, шкуро?!.

Матвій схопився й почав шпурляти в голови глядачів грудками землі.

Четверо мужиків, узявши Савку за руки й за ноги, поволокли його, наче куль полови, чіпляючи й черкаючи об землю його вигнутою спиною.

— А ви підійміть його! — серйозно сказав Михайло.— Отак-о, волоком, шкуру здерете!

У саду зібралися всі робітники, городниці, Власівна,— Матвій дивився на них і мовчав, знемагаючи від тяжкого подиву: вони говорили гучно, усміхалися, жартуючи один з одним, і, видимо, ніхто з них не почував ні страху, ні огиди перед кров'ю, ні злоби проти Савки. З нього посміювались, розказуючи один одному про удари, завдані йому.

— Дурень він,— добродушно казав Іван,— так, ніби не сповна розуму навіть, їй-богу!

— Воля, каже! Все про волю.

— Та-ак! Молодий ще!

Всі стали жвавішими й веселішими, ніж звичайно, наче скінчили роботу й раді, що скінчили її, не стомившись.

Матвій пішов на кухню — там Власівна, промиваючи водою великі подряпини на плечі і лівій груді в Палаги, говорила:

— Як же ми перед хазяїном будемо тепер — не зна-аю!

— Малину поламали,— бурмотіла Палага.

Побачивши пасинка, вона повернулася спиною до нього, вигукнувши:

— Ой, ти тут, а я оголилася...

— Нічого,— заспокійливо сказала Власівна.— Він ще дитина...

Юнакові захотілось вилаяти її; стиснувши зуби, він вийшов з кухні, сів на сходах ганку й задумався.

Що люди билися — це було в порядку життя; він багато разів бачив, як святами робітники, понапивавшись, били один одного, пробуючи силу і спритність, бачив і лихі бійки, коли люди, зчепившись, як ті пси, качалися по землі безформною грудю, люто скрегочучи зубами й вирячивши налиті кров'ю, дикі очі. Ці бійки не лякали його. Але тепер, коли він бачив, як діловито, заповідливо й беззлобно били людину на смерть, бавлячись биттям, як грою,— тепер Матвій тяжко відчув страх перед людьми, що спокійно витирали об свої брудні штани пальці, вимазані кров'ю товариша по роботі.

Повз нього грайливо бігала Наталя, переносючи з саду в куток двору кошики виїлої трави й звискуючи, як лагідна собачка. За жінкою по землі тяглася довга темна тінь, збуджуючи невизразне, недобре почуття.

Вийшла Палага, сіла на сходину вище за Матвія і спитала, поклавши йому руку на плече:

— Боляче Савка тебе вдарив?

— Ні,— відповів він, мимоволі підсуваючись до ніг жінки й заглядаючи в обличчя її, похмуре й зблякле.— Це ти звеліла бити його?

— Самі вони. Як побачила я тебе — ой, який ти страшний був! — крикнула,— тут він мене за горло, а вони й прибігли. Зразу затоптали його. Скривдив він мене, а все-таки — чи встане?

Матвій подивився на небо — біля місяця, в синій пороженчі, тремтливо розгорялася золота зірка. Він знову глянув у кругле обличчя мачухи, питаючи:

— Сказати їм — убийте, горілки дам,— уб'ють вони?

Палага, зітхнувши, відповіла:

— Уб'ють.

Покликали вечеряти. Товста і сива стара жінка — на прізвисько Жива Вода — докладно і з смаком розказувала про рани Савки та стогін його; мужики, уважно слухаючи її улесливу мову, усміхались.

— Нічого,— сказав Михайло голосом людини, що знає діло.— Відлежиться до ранку. От мене років з п'ять тому слобідські прасували, то це та-ак!

І всі наввипередки почали сумлінно згадувати, де і як били їх і коли вони самі били людей.

«Злі чи ні?» — думав Матвій, спідлоба оглядаючи людей.

Під гомін розмови молодий парубок Кузьма, мабуть, ушипнув Наталю; вона, глухо охнувши, кинула ложку й засунула руки під стіл.

— Тпрусь, біси! — крикнув Пушкар, гучно стукаючи ложкою по лобі парубка і жінку.

Усі засміялись, мачуха щось жалібно бурмотіла, а Наталя, сидячи з роззявленим ротом, мукала, теж, як видно, пробуючи сміятись, але обличчя в неї витягнулось і застигло в гримасі болю.

Матвій встав. Йому хотілося щось сказати, якісь гострі, суворі слова, викликати в людей сором, жалість одно до одного. Слів таких не зпайшлося, він переступив через лавку й пішов собі з кухні, сказавши:

— Не хочу...

А надворі притулився в кутку біля замкнених воріт і заплакав у безсилій злості, в страху та образі.

Там знайшла його Палага.

— Сирото моя тиха! — приказувала вона, ведучи його в дім. — Заморочили тебе! І це ще тут, не виходячи з дому, а як буде за ворітьми?

Він тулився до неї й ричав:

— Так би усіх — по пиках! Зажди, виросту я...

Вікно в його кімнаті було відчинене, крізь крони лип, подібні до прозорих хмар, тихо сяяло місячне небо, десь далеко співали пісень, вибивав бубон, а в монастирі вдарили в дзвона — сумно нила мідь.

Палага, не випускаючи руки пасинка, сіла біля вікна, він притулювся їй до плеча і, потроху заспокоюючись, слухав задумливу мову.

— Якби була я здалеку, а то всім відомо, що просто дівчина зіпсована, панові Бубнову наложницею була, а батечко твій за борг мене взяв. Ніхто мене не слухає, не шанує, яка хазяйка я тут? Рідко й по батьковій назвуть. Вийти не смію нікуди, подружок — нема; може, і знайшла б я хороших людей — батечко з дому не пускає, не вірить він у совість мою. Та й як вірити? Вторована стежка — ні бісові, ні попові не заборонена. Он Савка той, парубійко ще, а каже: отруй хазяїна! Іншій жінці не сказав би, а мені — можна! Мене, як приблудну вівцю, всякий всею вважає. Нудно мені, не при ділі я...

Схлипнувши, вона застогнала в тузі, обняла Матвія і, притуляючи голову до грудей своїх, повторила протяжно:

— Ну-удно мені...

У нього в грудях боляче билися безкрилі думки, він з соромом почував, що ранкове хвилювання знову опановує його, але не мав сили перемогти його і, вдихаючи запах тіла жінки, притуляв зімкнені губи до плеча її.

— Любий мій, — шепотіла Палага, — навіщо ми народились? Нашо живемо?

Непомітно для себе він притулювався до неї тісніше і відскочив, а вона простодушно спитала:

— Вколосся? Розірвав він мені сорочку, а я тут зашпилила, не встигнувши другої сорочки надіти. Ось, вийняла.

Нахилиючись до підвіконня, вона відкрила грудь, і він, не володіючи більше собою, жадібно припав до неї губами,

— Ой, що це ти? — шепотіла вона, відпихаючи його.—
Мотю, годі...

Їй удалося підвестись на ноги, вона відірвала голову
його і, тримаючи її в долонях, шепотіла, докоряючи:

— Бачиш от — відмовився ото від Наталі...

І, відсунувшись від вікна в затінок, діловито ска-
зала:

— Ти — лягай-но, а дверей не замикай.

— Нащо? — спитав Матвій, здригнувшись.

— Вже я знаю!

Міцно поцілувавши його в лоб, вона пішла, а юнак,
обімлівши, притулився в куток кімнати, дивлячись, як
на підлозі ворухаться мереживні тіні, підповзаючи до ніг
йому сплутаними клубками чорних змії.

Юнак глянув у вікно — лагідно блиснуло чисте, мі-
сячне небо.

«Треба віконницю зачинити. Комарі...» — ніби крізь
сон подумалося йому.

І знову притулився до стіни, здригнувшись: біля його
дверей щось шаркнуло, зашаруділо, вони обережно від-
чинились, і все блакитне сяйво місяця впало на обличчя
й фігуру Наталі, ніби відпихаючи її.

На обличчі в жінки нерухомо, наче наліплена, ле-
жала солодка усмішка, холодно блищали її зуби; вона ви-
тягла шию вперед, очі її оббігли двома іскрами кімнату,
обмацали ліжко і, знайшовши в кутку людину, спини-
лися, важко притискаючи її до стіни. Наче пливучи в
повітрі, жінка прокрадалася в куток, вона щось шепоті-
ла, і здавалося, що тіні, підіймаючись з підлоги, ха-
пають її за ноги, кидаються на груди й на обличчя їй.

— Иди собі! — голосно сказав Матвій.

Вона не послухалась і все рухалася до нього; від неї
линув запах землі, поту і зів'ялої трави.

— Иди геть! — крикнув він, коли жінка була так бли-
зько, що він міг ударити її. Тупнувши ногою, він глухо
покликав: — Мамо!

Він пам'ятав, як Наталя відсахнулася назад, стук-
нули двері,— тут на нього впала важка хмара пільми,
закрутила ним і понесла з собою.

Потім він лежав на постелі, задихаючись від їдкого
запаху оцту і хрину, рядом сиділа Палага, кажучи до
Власівни:

— Страшний день наслав на нас господь!

А Власівна терла на тертці хрін, одвернувши обличчя вбік, і солоденько співала:

— Яка ти йому мати? В твої літа за отаких заміж видають. У селах воно й завше так: парубійкові п'ятнадцять, а дівку завжди старшу беруть. Нічого не зробиш, коли мужики приречені працювати весь вік,— усяко викручуватися треба, щоб хребет не тріснув раніше часу...

— Що ж я робитиму? — не відповідаючи, бурмотіла Палага.— Як оборонюся від поговорів? Та ще й цей захворів.

Її злякані очі потемніли, змарніле обличчя здавалося розчавленим. Тяжко зітхнувши, вона притулила вухо до грудей Матвієві,— він шепнув їй на вухо:

— Прожени Власівну...

Охнувши тихенько, Палага випрямилась і довго мовчала, дивлячись на стіну, а тоді нерішуче й тихо мовила:

— Здається — спить він! Ти, мабуть, іди, лягай, я покличу, коли що...

А коли куховарка пішла, вона, нахилившись до Матвія, тривожно швидко спитала:

— Чим налякала тебе дурепа ця?

— Нічим! — відповів юнак, соромливо відводячи очі вбік, і з гордістю, самому собі незрозумілою, додав: — Вона й не доторкнулась до мене!

Палага присунулася ближче до нього, питаючи з жадібною цікавістю:

— Як же це вийшло?

Коротко розказавши їй, він ображено докоряв:

— Нащо ти її прислала?

— Та як же! — вигукнула вона, усміхаючись і почервонівши.— Ти ж бо...

Граючись пальцями її руки, він сказав, зітхнувши:

— Я думав, ти сама прийдеш...

Вона відхитнулась, здивовано кліпнувши, і почервоніла ще густіше.

— Посидіти зі мною,— докінчив Матвій.

Палага тихенько засміялась, прикриваючи рота рукою.

— Ой, господи! Що привиділося мені!

— Що?

— Та-ак.

І, невесело хитнувши головою, зітхнула.

— Сміха!

— Це хто мене роздягнув? — зніяковіло спитав Матвій.

— Ми. А що?

Він загорнувся в ковдру, встав і пішов до вікна.

— Чи добре тобі вставати? — турботливо спитала жінка, не дивлячись на нього.

— Дихати важко! — тихо відповів юнак. — Очі їсть хрін...

За вікном сяяло блакитне небо, де-не-де мигтіли зорі місячної ночі і здригалось листя на деревах, немов струшуючи важкий срібний блиск. Було чути тихий шерех нічного життя рослин і трав.

Обоє довго стоїли біля вікна, не кажучи й слова.

— Про що думаєш? — спитав, нарешті, Матвій.

— А от, — повільно відповіла жінка, — приїде батечко твій, почнуть йому на мене бухати з усіх боків — що я робитиму? Скажи-но ти мені...

Матвієві було приємно, що вона питає в нього ради. Він зсунув брови і — мовчав, не знаючи, що відповісти. Потім, несподівано для себе, спитав:

— Якщо сказати Наталі — іди, спи з Пушкарем, — піде?

— Дадуть гривеничок — піде! — просто відповіла Палага.

— Лають отаких-о, — похмуро сказав юнак, подумавши.

— Лають! — повторила жінка, наче луна. І знову почувся її шепіт: — Приїде батечко, та заявить у поліцію, та як почнуть, а сорому, а ганьби скільки буде!

— Зажди! — сказав Матвій, прислухаючись.

Місяць уже скотився з неба, на дерева лягло густе і рівне покривало темряви; в небі тьмяно горіло сім вогнів колісниці царя Давида і сіялася на землю золота курява дрібних зірок. Крізь запону малинника у вікні лазні блимало мутне світло, наче хтось протирав темне скло жовтою хусткою. І чути було, як щось живе треться об паркан, дряпає його, тихенько стогне і плює.

— Савка! — шепнула Палага, схопившись за груди.

— Тікає! — зміркував Матвій, похваляючись. — Нехай іде! Давай-но відімкнемо ворота — не перелізти через огорожу йому...

— Приб'є він тебе...

Та він уже висунувся у вікно й голосно шепотів у тишу саду:

— Савко, йди у двір, я тобі відімкну ворота, іди хутчій...

В саду все затихло, потім почувлася хрипка відповідь:

— Горілки винеси...

Палага побігла з кімнати.

— Я наллю!

Нашвидку одягнувшись, Матвій вискочив на ганок, кинувся до воріт,— біля хвіртки стояв навколішки Савка, волого хрипів, плювався, голова в нього хиталась, нагадуючи нерівно виточену чорну кулю, а обличчя не було.

— Що-о,— хрипів він, поки Матвій відсував запор,— побили на смерть, а тепер — боїтесь?

Прочинивши хвіртку, Матвій виглянув у п'їтьму порожньої вулиці; йому уявилося, як поповзе вздовж неї ця зламана людина, втрачаючи кров, і — напевно — прокинуться собаки, завинють, розбуджені її теплим запахом.

— Злякалися, сволота! — ричав Савка.— Якби я поліції не боявся, я б не втік... я б...

Прибігла Палага, подаючи Матвієві велику чайну склянку. Савка, почувши їдкий запах горілки, сопів, обмацуючи повітря пальцями.

— Де? Не бачв...

Темрява і, мабуть, опухи збільшили його тіло до моторошних розмірів, руки здавались величезними: склянка потонула в них, попливла, спинилась на фівні Савчиної голови, притулившись до темної маси, не схожої на людське обличчя.

Пив Савка довго, пив і мукав:

— Ум... умм...

Потім, кинувши склянку на землю, сказав, встаючи на ноги:

— Ну, нехай!

Матвій широко розчинив хвіртку. Палага встромила в руку йому щось важке, загорнуте в шерсть.

— Дай йому,— гроші...

Савка, почувши її шепіт, дивно завив:

— А-а — на гроб-могилу? Ну, якби не боявся я... давай! З пасинком живеш, Палажко! Краще отак-о. Той здохне, ти все — хазяйка...

Він хитався у хвіртці, скребучи нігтями дерево, наче не міг ступити на вулицю. Але вивалившись за ворота,

він раптом твердішим і свіжішим голосом сказав, стукнувши чимось по хвіртці:

— Гей, ви, сволото,— не замикай воріт... бо догадаються, що самі ви мене випустили,— дурні!

«Правду сказав!» — подумав Матвій, і в нього іскрою спалахнуло добре почуття до Савки.

Палага, сидючи на призьбі будинку, закрила обличчя долонями, було видно, як тремтять у неї плечі й важко здимаються груди. Вона здавалася Матвієві маленькою, безпорадною, як дитина.

Біля будованого собору сторож сухо бив у дошку, скінчив він — поквапливо задеренчали звуки чавунного била на торговій площі. Світало, сине небо ставало блідшим, немов відпливало від землі.

— Ходімо спати! — сказав Матвій, міцно взявши жінку за руку.

Жалюгідний вигляд її зігнутої постаті, непевні кроки і слухняне підкорення — все це примушувало його дбати про неї.

— Замучилась? — ласкаво мовив він, почувавши себе дужчим і старшим за неї.

Вона кивнула головою. У батьковій кімнаті Матвій погладив їй руку, кажучи:

— Лягай та спи швидше! Це добре, що пішов він, Сава той...

— Та-ак,— тихенько відповіла Палага й стала розстібати сарафан.

Він з мимовільним подивом оглянув кімнату, повну прохолодної, танучої птьми, широке ліжко, гору червоних подушок на ньому і з гордістю відчув себе повним хазяїном цієї жінки.

— Захисничку ти мій — що б я робила без тебе! — зміцнюючи його відчуття сили і влади, бурмотіла Палага, сидючи на ліжку в самій сорочці, наче прозора на темному тлі ковдри.

Напіврозкривши рота, він придивлявся до обрисів її тіла і вже без страху, без сорому, з радістю почував, як розпалюється в ньому кров і солодко паморочиться голова.

— А й тебе теж боязко — не маленький ти,— чув він тихий, кличний шепіт.— Усе ближче ти та ближче! Он що Савка той прогавкав! Та і Власівна каже — яка, мовляв, я тобі мати?

Матвій підійшов до неї,— розмахнувши руками, наче

крилами, вона пригорнула його до себе й поцілувала в лоб, широко сказавши:

— Прощай, рідний!

...Понад сорок літ минуло з того ранку, і все життя Матвій Кожемякін, згадуючи про нього, відчував у побитому й хворому серці дбайливо й нетлінно збережене почуття вдячності жінці-долі, що одного разу усміхнулась до нього усмішкою полум'яною і палкою, і — богові, що його закон він порушив, за що й був покараний життям важким, самотнім і ясно запльованим отруйною слиною суворих людей міста Окурова.

Він чітко пам'ятає, що, коли лежав у постелі, ослабнувши від поцілунків і сорому, але сповнений гордої радості, над ним схилялося рожеве, франкове обличчя жінки, вона усміхалась і плакала, її сльози тепло падали на обличчя йому, вливаючись в його очі, він почував їх солоний смак на губах і чув її шепіт — чудні слова, що нагадували молитву:

«Нехай горе мое буде на радість тобі і гріх мій — на забаву, не поскаржуся й словом ніколи, все на себе візьму перед господом і людьми! Ти так обласкав усю мене й утішив, золоте серце, квіточко тиха! Як у струмку викупалась я, і немов душу ти мені обмив — дай тобі господи за пестощі твої все щастя, яке є...»

Зачарований незнаними чарами, він мовчки усміхався, тихенько бавлячись волоссям її, не знаходячи слів у відповідь їй і відчуваючи цю жінку матір'ю і сестрою своєї юності.

У пам'яті в нього поставали химерним і ясним ладом мудрі слова дядька Коренева:

«Шлюб є духовне злиття двох людей для ради спільного подолання труднощів тяжких життєвських, які щодня, подібно до зміїв, невідступно й люто жалять душу».

Йому хотілося сказати це Палазі, але вона сама безперервно говорила, і було жалко перебивати доладний потік її мови.

В небі розгорявся святковий день, за вікном зітхав сад, окроплений рожевим золотом ранкового проміння, здригалось, прокидаючись, листя і протягалось до сонця; задумливо і поважно, наче молячись, хиталися верхівки дерев.

На білій шкірі жінки спалахнули золоті плями сонця, вона злякано зіскочила на підлогу.

— Ой, зараз повстають усі, загомонять! Савку ж прогавили, прибіжать будити мене — іди собі швидше!

Роздягнена, вона була напрочуд маленькою, проворною й стрункою.

Прийшовши до себе, Матвій ліг, заплющив очі й не встиг заснути, як почув крик Пушкаря надворі:

— Тобі, клишоногому дідькові, макітри своєї не встергати, не брався б! Що тепер Савелій скаже? Ну, бережи пику!

Ім'я батькове дихнуло на юнака холодом; він згадав насмішкуваті, хижі очі, гидливо відкопилену губу і червоні пальці пухлих рук. Зіщулився й засунув голову під подушку.

Чотири дні не було батька, і кожна хвилина цих днів пам'ятна Кожемякіну, — він мав здорову і незвичайну здібність добре пам'ятати ясні хвилини життя.

Вони зразу виявили перед людьми свій гріх: Матвій ходив як уві сні, блідий, з млосними очима; фарфорове обличчя Палаги пожвавішало, в очах у неї спалахнув тривожний, але добрий і радісний вогонь, а маленькі губи, принадно припухлі, усміхалися весело й ласкаво. Вона метушливо бігала по двору й по дому, стараючись, щоб усі бачили її, і, дзвінко ляскаючи долонями по стегнах, скрикувала:

— Ой, батечку, забула!

Пиката Власівна багатозначно й їдко усміхалася, Пушкар міцно тер долонею щетину на підборідді й похмуро сопів, надуваючи щоки.

Одного разу після вечері, чекаючи Палаги, Матвій почув на кухні його хрипкий голос:

— Ду-урепа!

— Вже чи дурепа, чи розумна, а такому гріхові не потуралиму. Щоб з матір'ю...

— З тобою б, га? Яка вона йому мати?

— Як це? Адже з батьком повінчана.

— Дідько болотяний! Якби в них діти були?

— Що ти кажеш, безбожнику? А ще солдат...

— Тьху на тебе!

Матвій слухав, обливаючись холодним потом. Прийшла Палага, він переказав їй розмову в кухні, вона теж зблякла, мерзлякувато повела плечима й опустила голову.

— Власівна скаже! — прошепотіла Палага.— Вона сама мене на цю стежку, до тебе, штовхала. Надіється все. Адже батечко твій ні-ні та й згадає її ласкою своєю...

Матвій не повірив, але Палага переконала його в правдивості своїх слів.

— Мені що? Нехай собі, мені це й краще. Ти, Мотю, не бійся,— заговорила вона, струснувшись і жадібно пригортаючи його голову до грудей своїх.— Тільки б тебе не займали, а мені доводилося бути битою, не дивина мені! Чого боязко — суду б не було якого...

Задумалася на хвилину і знову говорила далі веселіше:

— А Пушкар той, Мотю, га? Ах, милий! Правда—яка я тобі мати? На п'ять років і старша тільки! А щодо весілля — яке ж це весілля? Тільки що до церкви ходили, а обряду ніякого й не було: пісень надо мною не співано, сама я не голосила, не поплакала, і зовсім нічим-нічого не було, як у побуті ведеться! Піп за проші вінчав, а не подружки з рідними, по-старовинному, по-батьківському...

— Зажди! — сказав Матвій.— Боюсь я. Може, тікати нам? Тікаймо давай!

Палага з несподіваною силою стиснула його і, цілуєчи в груди проти серця, говорила:

— Криштальний ти мій, спаси тебе господи за ласкаве слово!

Очі її, зведені догори, налилися слізьми, як квіти росою, а обличчя скривилось у судорозі душевного болю.

Він злякався, схопився, жінка опам'яталась, цілувала його, заспокоюючи, і коли Матвій задрімав на її руках, вона, обережно поклавши голову його на подушку, перехрестила і, приклавши руку до серця, поклонилася йому.

Крізь вії він бачив цей поклін і — здригнувся, охоплений гострим передчуттям лиха.

Ранком його розбудив Пушкар, ще більше, ніж завжди, розкошаний, щетинястий і темний.

— Лежиш? — сказав він.— Тобі б не лежати, а тікати...

— Куди? — спитав Матвій, не приховуючи, що розуміє, про що мова.

— Тож-бо — куди! — зажурено хитаючи головою, сказав солдат.— Ех, парубче, не добре ти вчинив! Хоч і сказано, що природа й цареві воевода,— ну, все-таки! Ось що: є в мене верст за сорок приятель, татарин один,— казав він, смикаючи себе за вухо.— Дам я записку до нього,— він яйця по селах скуповує, грамотний. Ви посидите в нього, а я тут як-небудь повоюю... Ех, Матвійку,— жаль тебе мені!

Увійшла Палага, кивнула головою й стала на дверях, немов у рамі.

— Ось вона, шаг ціна,— бурчав солдат, потираючи щоку. І, раптом широко роззявивши рота, зареготав, як сова на болоті.

— Ах, бодай вам!

Він трусив шершавою головою, гикав і бризкав слиною, сховавши свої маленькі очі в густій сітці зморшок.

— Стій-но! — вигукнула жінка, струною витягшись догори.

З саду настирливо ліз у вікно глухий звук, наближався, роблячись усе поквалітившим і виразнішим.

— Мабуть — він? — повільно сказав Пушкар.— Ну, хлоп'ята, ставайте на правіж!

Матвієві здалося, що хтось невидимий і дужий схопив його одною холодною рукою за голову, другою — за ноги і, заморозивши кров, розтягає тіло. Палага хрестила його дрібно і бурмотіла:

— Бог до грішних милостивий... милостивий...

Нашвидку одягшись, нечесаний і невмиваний, сян вискочив у двір якраз у ту мить, коли батько в'їжджав у ворота.

— Чи живі чи здорові? — чув Матвій хриплий голос.

Потім батько, величезний, сірий від пороху, обпечений сонцем, нахилившись до сина, тривожно гув:

— Ти чого такий, га? Нездужаєш, га?

А потім, у Матвійовій кімнаті, Пушкар, розмахуючи руками, страшенно довго говорив про щось батькові, батько сидів на постелі в каптані, без шапки, а Палага стояла біля дверей навколішки, опустивши плечі й звівши руки вздовж тіла, і теж говорила:

— Бий мене... бий!

Обличчя старого, величезне й багрове, дивно змінилось, щоки запливли, наче тісто, зіниці злилися з білками в мутні, сірозелені плями, борода тряслася, і чер-

вони руки бгали кашкет. От він штовхнув ногою в бік Палаги і рикнув:

— Иди геть, стерво...

Встав, розстібнув комір сорочки, підійшов до дверей і, вдаривши жінку кулаком по голові, відпхнув її ногою.

— Иди зі мною, Степане! — сказав він, переступаючи через її тіло.

Пушкар теж вийшов, щільно причинивши за собою двері.

Було чути, як старий, важко човгаючи ногами, зайшов у свою горницю, скинув на підлогу одяг, розчинив вікно й загуркотів стільцем.

Коли пішов батько, синові стало легше, ясніше; він нахилився до Палаги, погладив її по голові.

— Кинь, не займай! — лякливо відсахнувшись, прошепотіла вона.

Та він опустився на підлогу поряд з нею, і обоє заціпеніли в чеканні.

Все, що сталося до цієї хвилини, було не таке страшне, як сподівався Матвій, але він почував, що це ще збільшує тягар якоїсь з майбутніх хвилин.

Дім заповнився недоброю, сердитою тишею, в кімнату заглядали душі тіні. День був строкатий, над Ляховським болотом стояла сиза, густа хмара, від неї не кваплячись відривалися сірі пухнасті клапти, скрадаючись, сунули на місто, і тіні їх обмацували будинок, дерева, повзали по двору, безмозно лізли у вікно, лягали на підлогу. І здавалося, що будинок ковтав їх, заповнюючись пільмою і моторошністю.

Минуло багато тяжких хвилин до часу, поки за тонкою перебіркою чітко посипалася мова солдата, — він говорив, мабуть, навмисно голосно і так, немов сам бачив, як Матвій кинувся на Савку.

— Дуже забив? — глухо спитав батько.

— Скаржитесь Матвій на живіт, — живіт, каже, бо-
лить...

Палага радісно шепотіла:

— Ой, миленький, це він — щоб не займав тебе батько!

— Ну, лежить він, — бубонів Пушкар, — а вона день і ніч біля нього. Хлопець хоч і захворів, а здоров'я в нього батькове. Та й звички, видно, теж твої. Сказано: хазяйський сиң, не посперечаєшся з ним...

— Ти мені її не виправдуй, потуральнику! — ревнув батько.— Вона хто йому? Забув?

— Овва! — вигукнув солдат.— Йй — двадцять, йому — п'ятнадцять, ото й уся спорідненість!

— Ну, забирайся, йди собі! Пошли її сюди, а Мо... син хай би вийшов у сад,— бурчав батько.

— Ти ось що... нам двірника треба...

— Потім!

— А ти слухай: є в мене верст за сорок татарин на прикметі...

— Потім, кажу!

— От ти мене й пошли по нього, а Матвія зі мною дай...

— Молись за нього, Мотю! — серйозно сказала Палага і, підвівши очі догори, беззвучно заворушила губами.

Матвій чуйно слухав.

— Гаразд,— сказав батько.

— Я не поїду, не хочу! — шепнув Матвій.

— Рідний мій!

— Завтра і поїду! — запропонував солдат.

Сьогодні б! — сказав батько.

— Не можна, не справлюсь!

— Пушкар!

— Га?

— Погане діло!

— Чим?

— Задзвонять у місті...

Матвій мимоволі сказав:

— Боїться людей!

— А як же їх не боятись? — відповіла жінка, зітхнувши.

— Овва! — скрикнув Пушкар.— Здивуєш нас дзвоном отим! Ти он куховарці прив'яжи язика коротше...

— Савку б того вам до смерті забити, та вночі в болото...

— Що — краще за це! Ну — іду! Ти, Савелію, пам'ятай — говориться: правдива указка не кулак, а — ласка!

— Іди! — крикнув старий.

Відчинилися двері, і Пушкар, підморгуючи, сказав Палазі голосно:

— Іди до хазяїна!

І, нахилившись, зашипів:

— Ду-урна! Одяглася б товще. Наклади за пазуху чого-небудь м'якого, вороно!

Палага усміхнулась, обняла голову пасинка, мовчки поцілувала й пішла.

Солдат узяв Матвія за руку.

— Гайда!

— Бити він її буде? — похмуро спитав юнак.

— Попоб'є трохи, — відповів солдат і заспокійливо додав: — Нічого, вона жінка молоденька... Жінки — вони пусті, їх можна ось як бити! У чоловіка нутрощі тісно вкладено, а жінка — в неї простір всередині. Вона — ніби барабан, приміром...

Безпорадний і безсилий, Матвій пішов до саду, ліг під яблунею горілиць і став дивитися в небо. Глухо гув далекий грім, поквапливо випереджаючи один одного, пливли димні клапти хмар, зітхав вологий гарячий вітер, струшуючи листя.

— Оо-рро-о-о! — ліниво гуркотів грім, і здавалося, що він відволог.

У голові Кожемякіна безладно, як мошка в промінні сонця, кружляли дрібні сірі думки, в небі невтомно й діловито рухались на південь химерні фігури хмар, нагадуючи то копицю сіна, повиту синім димом, чи сріблясту купу прядива, то величезну бородату голову без очей з роззявленим ротом і гострими вухами, зграю сірих собак, вирване з корінням дерево чи подерту шубу з довгими рукавами — один з них опустився до землі, а другий, витягшись за вітром, димить блакитним димом, як димар у морозний день.

Матвій почував, що Палага стала для нього ближчою й дорожчою за батька; всі його маленькі думки кружляли навколо цього почуття, як нічні метелики навколо вогню. Він добросовісно старався згадати добрі усмішки старого, його живі розповіді про минуле, все добре, що говорив про батька Пушкар, та ніщо не заступало, не гасило любовного материнського погляду любих очей Палаги.

Тяжка тривога за неї стискувала серце, юнак відчував гарячу сухість у горлі, йому здавалося, що з землі в спину і в потилицю йому вростають гострі колючки, рвуть тіло.

Раптом він побачив Палагу: простоволоса, розкопана, вона увійшла в хвіртку саду і, похитуючись як

п'яна, поволі пішла до лазні; жінка проводила пальцями по розпущених косах і, вичісуючи вирване волосся, не поспішаючи накручувала його на пальці лівої руки. Її обличчя, бліде, аж синяве, було спотворене страшною гримасою, очі дивилися, як у сліпої, вона тихенько відкашлювалась і все крутила правою рукою в повітрі, навиваючи волосся на пальці.

Матвій схопився з землі, підкинутий вибухом незнайомої йому злоби.

— Боляче?

— Нічого! — відповіла вона серйозно й просто.— Ти тепер...

Похитнувшись, схопила його за плече й прошепотіла, задихаючись:

— Пушкаря візьми,— ти не ходи сам! Він мене — в живіт усе ножищами... дитинки, видно, боїться...

— Ну, нехай і мене б'є,— пробурмотів Матвій, зриваючись з місця.

Сліпо, як обпечений, він убіг до світлиці і, не бачачи батькового обличчя, наскакуючи на його темне тіло, що розвалилося на лаві біля стола, замахав стиснутими кулаками.

— Бий і мене,— ну, бий!

І замовк, як прибитий по голові чимось важким: спираючись спиною на край стола, батько закинув ліву руку назад і дряпав стіл нігтями, показуючи синові товстий, темний язик. Ліва нога човгала по підлозі, ніби шукаючи опори, рука важко повисла, пальці її жалібно склалися жменькою, наче у жебрака, праве око, мутно-червоне й немов мертво, повно налилося кров'ю і сльозою, а в лівому горів зелений вогонь. Судорожно сіпаючи кутком рота, старий надував شوку й пихкав:

— Са-ппа... ппа... ппа...

Матвій вискочив із світлиці й натрапив на Власівну.

— Тю на тебе! — почув він її крик, і зразу ж вона завершала високо і дзвінко:

— Ли-ишенько! Уби-или! Батька-а...

З цієї хвилини, не кваплячись, безустанно вимотуючи душу, почались години безладного хаосу й тупої нудьги.

Наче головешка на пожежі в сірій хмарі диму, літав Пушкар, трусив Власівну, схопивши її за горло, і горлав:

— Я тобі дам убивство!

— Кров, любий мій, на підлозі...

— Палажина, а не його! Вас, відьом, у вир кидати треба!

Палага, тримаючись одною рукою за одвірок, говорила:

— Кинь її! Попа, лікаря б...

Батько, лежачи на постелі, кліпав лівим оком, в його розширеній зіниці незгасно блимала гостра іскра жаху, а пальці руки весь час хапали повітря, ловлячи щось невидиме, що не давалося.

По двору, в кухні і по всіх світлицях незграбно метушилися робітники. Матвій сновигав з кутка в куток з якимись ганчірками й пляшками в руках, ковзаючись на мокрій підлозі, потім помагав Палазі роздягати батька, але, побачивши половину його тіла нерухомою, синьою й дряблою на дотик, злякався і вибіг.

В темному небі спішно мигтіли бліді окуровські блискавиці, намагаючись розірвати товстий шар густих, як повсть, хмар; поквапливо сипався на дерева, дахи і на землю краплистий, шумний літній дощ — здавалося, він спішить якнайшвидше покропити це безнадійне місце й понести свою живлючу вологу в інші краї. Гуркотів грім, шуміли дерева, з дахів лилися світлі стрічки води, по двору до воріт ринув брудний потік, у ньому, перекидаючись, пропливла бобіна, ткнулася в підворіття й на-полегливо застукала в нього, немов просячись випустити її на вулицю.

Вийшла Палага, поклала підборіддя своє на плече Матвієві, як коняка, і сумно шепотіла у вухо йому:

— Любий мій,— видно, і мені в монастир іти, як матінці твоїй...

Стукали у ворота, Матвій чув стукіт, але не відмикав і нікого не покликав. Вискочив з амбара веселий Михайло і, немов цап, стрибаючи по калюжах, впустив у двір маленького, чорного попа і високого, рудого дячка; піп, підбираючи рясу, як баба сарафан, голосно бурчав:

— Священно-церковно-служителя кличуть, а воріт не відмикають! Дикість!

Коли він увійшов у дім, Михайло, солодко покрякуючи, розв'язав пояс сорочки й почав стрибати на одному місці: дощ шмагав його, а він трусив поділ сорочки, оголюючи спину, і ухкав:

— Уухх-ти-и! У-ухх! А-а!

Це було так приємно, що Матвієві теж захотілося ви-

скочити на дощ, та Михайло помітив його й зразу ж по-важно пішов до амбара.

«Батько помирає!» — нагадав собі юнак, але, прислухавшись до своїх почуттів, не знайшов у них нічого яснішого за бажання бути біля Палаги.

Дощ переставав, хмари спинилися над містом і, осяювані голубуватим блиском далеких блискавок, здригалися, струшуючи на брудну землю останні, скупі краплі. Каркала ворона, похваляючи дощ.

Знову довго стукали залізною клямкою і ногою у хвіртку, а в амбарі глухо сперечалися:

— Іди, відмикай!

— Я попові відмикав.

— Попові і я б відімкнув...

— Іди, Ване!

— Якиме, іди ти!

Сухий, незграбний Якимвиліз з амбара, подивився на калюжі, обминув одну, другу і потрапив у саму середину третьої, та так уже просто, не поспішаючи й не обминаючи грязюки, і дійшов до воріт.

Високий чоловік у кашкеті з кокардою, у сірому смішному козакині та в смугастих штанах навипуск, спитав:

— Тут хворий?

Яким подумав, торкнувся свого пупа й відповів:

— Хазяїн би то? Куди ж йому подітися? Ту-ут він, у світлицях.

— Бовдур! — просто сказав чоловік з кокардою.

Матвій тоскно зітхнув, почувавши, що сірі тісні хмари всмоктують його в свою гущу.

— Що? — несподівано спитав Пушкар, підходячи ззаду, і, вдаривши Матвія по плечу, втішливо пояснив:— Нічого! Це — паларіч. У нас був капітан Земель-Луков, то його на параді ось отак схопило. Гуп на землю та й — учисту!

— Вмер? — спитав Матвій.

— А як же? Обов'язково вмер!

— Тато теж умре?

— Дивак! — усміхнувся солдат, поглядаючи набік.— І він, і я, і ти — на те живемо! Діло зробив та й витягай ходилки!

Помовчавши, Матвій сказав докірливо й тихо:

— Побив він Палагу.

— М-да, видно, перепало їй! — погодився Пушкар.—

Не можна, жалко йому! Ласий він, старий біс, до жінок!
Прикро фудому цапові!

Солдат неприємно скривився, плюнув і старанно розтер плювок ногою, а потім ласкаво додав:

— Нічого, вона льошка здоровезна!

Оглянувшись, Матвій пошепки спитав:

— Тобі жаль тата?

— Звик я! — сказав Пушкар, зітхаючи.— Ми з ним щічого, дружно жили. Шанували один одного. Дружба з людиною — це, брат, не гриб, у лісі не знайдеш, це, брат,— у серці росте!

І пішов, підіймаючи ноги високо, як журавель, ставлячи їх у грязюку твердо і шумно.

Матвій залишився в сінях, думаючи:

«Каже недобре про батька, плює. А жаліє...»

Знову з'явилася Палага і, провинно усміхаючись, сказала:

— Не можу більше стояти на ногах...

Він одвів її до своєї горниці і, коли вона лягла на постіль, закотивши очі під лоб, похмуро відійшов від неї, відчувши відразу до знайомого йому, солонуватого теплого запаху,— так тхнуло від побитого Савки.

— Не треба б мені лягати в тебе,— бурмотіла вона.— Розтоптав він, розчавив, видно, всередині в мене.

Матвій глянув на неї і раптом з страшною ясністю зрозумів, що вона помре, про це свідчило її обличчя, нелюдськи бліде, запалі очі і сині, наче обліплені чимось, губи.

Він мовчки припав головою до грудей їй. Палага застогнала і, оближуючи губи сухим язиком, ледве чутно попросила:

— Здійми голівку,— дихати мені тяжко...

Потім син стояв поряд з Пушкарем біля батькової постелі; хворий смикав його за руку і, блискаючи зеленим оком, силкувався сказати якісь слова.

— Пу... пуш...

Солдат тикав собі пальцем в груди, питаючи:

— Я. чи що?

— Ма...

— Матв'їй? Щоб я його доглядав — так, чи що? Ну, це я знаю! Ти, Савеле, про це — ні-ні...

Але старий махав рукою й шипів:

— Ах-хи-и... Паш... аш... мо... мо-о...

— Ну, так! — сказав Пушкар. — Я знаю! Монастир. Старий відпихав синову руку, хапався за серце, мукав і шипів, важко повертаючи язиком, ляпав себе по стегну і знову хапав сина пітними, товстими пальцями.

Вся ліва половина його тіла наче намагалась відірватися від правої, що спокійно дивилася мертвим оком кудись крізь стелю. Матвієві було страшно, але не жалко батька; перед ним у повітрі плавало біле, тануче обличчя жінки. Голос старого нагадував йому шипіння грибів, коли їх смажать на сковороді.

Біля вікна стояв піп і казав лікарєві:

— А над усе я люблю сомів, навіть у снах, знаєте, бачу їх частенько...

Високий дячок, стоячи перед годинником, шкрябав пальцем жовтий циферблат, густо засиджений мухами; ці мухи — величезні, сині — заповнювали повітря в горниці безперервним гудінням. Все навколо було міцно обклеєно липкою нудьгою, все ніби спинилось, підкоряючись чийсь невідомій владі.

Так минуло чотири темних, дошових дні, на третій — удар повторився, а рано-вранці п'ятого дня кремезний, рудий Савслій Кожемякін помер, і хвилини смерті його ніхто не бачив. Черниця, що сиділа коло постелі, вийшла до кухні пити чай, прийшов Пушкар змінити її; старий лежав, сховавши голову під подушку.

— Я кажу, — розказував солдат, — ти чого сховався? Це я ніби жартую! Ти, кажу, не ховайся! Відкрив трохи, а він тее, — весь тут, окрім душі...

Матвій ридав від нестерпного страху перед смертю, від пробуджених жалощів до батька і побоювання за Палагу.

Вона не вставала, кидалася в гарячці й марила, живіт у неї все здувався. Не раз Матвій бачив у кутку кімнати ганчірки, забруднені густою, темною кров'ю, і всі дні його переслідував її важкий, п'яний запах.

Зрідка приходючи до пам'яті, жінка провинно дивилася в обличчя Матвієві й шепотіла:

— Ой, як я розхворілася! Горницю відбила в тебе. Де ти спиши, — чи добре тобі спати?

Ховали батька пишно, з усіма попами з міста і з хором півчих; один з них, пожежник Ключарьов, з величез-

ною, гладенько постриженою головою і гострою, синюватою чорною бородою, співав найголосніше і всю дорогу оглядався на Матвія з неприємною, гнітючою цікавістю.

Прислухаючись до мирного, глухого гомону людей, молодий Кожемякін з подивом чув чимало добрих слів про батька.

— Що гордун і буйнослів був небіжчик, це — з ним! — говорив старий Хряпов, ідучи позаду Матвія. — Ну, і добрий був: арештантам шосуботи — калачі...

— Арештанти — це правда! Вони йому тее — близькі були...

— На великдень — крашанки, сир, на різдво — м'ясо...

І, перелічивши докладно всі діяння померлого, Хряпов покайно сказав:

— А не поважав людей — то воно ж і те сказати треба: за які діла поважати нас? Живемо, звичайно, ну — спритності особливої від нас для цього не вимагається...

Хтось бурчав:

— Невідомо нам, скільки демонів обступлять смертні одри наші в час останній...

Поряд з Матвієм ішов довгий і схожий на шпаківню Пушкар у невиданому, темнозеленому мундирі з позументами на комірі й на рукавах, з мідними гудзиками на грудях і великою чорною латкою під пахвою. Інколи він, обертаючись назад, підносив руку догори й суворо командував:

— Тих-хо!

Слухали.

Коли стали опускати в сірий окурівський супісок важку труну і чорнобородий пожежник, розкривши глибочезну червону пащеку, заревів, наче вистрілів: «Ві-іч...» — Матвій повалився на землю, ридуючи й б'ючись головою об чиюсь тверду, лису могилу, скупно одягнену дерном. Його обняли цупкі руки Пушкаря, притулили щогою до мідних гудзиків. Гаряче схлипуючи, солдат вдював йому у вухо уривчасті слова:

— Нічого! Тримайся! Слухай команди, мотилю! Я, брат, — ось я!

І всю дорогу, аж до двору, солдат бурмотів, сміливо місячи липку окурівську грязюку:

— Командир був своєму життю, атож! Він? Якби в іншому місці, він би діла наробив! Завзятий був до роботи! Будинок цей купивши, що робив, супостат рудий!

І пічник він, і покрівельник, і маляр, і тесля — куди хоч! А дивись, який сад розвів: дерева — красені, черви — нема, кора чиста, ані лишайки! До нього черниці ходили садової справи навчатись, — майстер, знавець! Це, брат, багато варт, коли можеш людей чого-небудь доброго навчити! Бувало каже: не самі квіти і трави, а й людина повинна землю прикрашати — атож! Залізо кувати, дружину цілувати — скрізь поспів! Я́ бувало жартую: Савелію, он там ліс стоїть, піди викоси його до вечора! Жили, брат, як треба, правильно! І ти так живи: з людиною — і побийся, а серцем поділися...

Прийшовши додому, юнак з соромом відчув, що йому нестерпно хочеться їсти; він бачив, що поминки почнуться не скоро: робітники лишилися закопувати хрест на кладовищі, і жебраків зібралось мало. Тоді він тихенько потяг зі столу шматок ситного хліба, пішов у сад, там, сховавшись у сінях лазні, швидко з'їв його і, почувавши себе винним, вийшов надвір.

Він уперше побачив так багато людей, що звернули на нього увагу. Дев'ять столів було накрито в дворі; в кухні Власівна і Наталя пекли млинці, з вікна густо линуло масне шипіння олії, жебраки, заглядаючи у вікно, нетерпляче й жадібно потягували носами. Їх було кілька десятків, здорових і калік, і всі вони, сірі, тихі, ліниво топчучись по двору, залазячи в усі кутки, здалися Матвієві гидкими, як воші. Двір був напханий лахміттям і набитий шерехом голосів, подібним до муркотіння безлічі кішок. Звідусіль на обличчя Матвієві падали солоденькі усмішки, у вуха вдирався нудотний шепіт співчуття, захоплення молодістю, красою та одягом, зітхання, тихі слова молитов. Він помічав, як злі й жадібні очі, обмацуючи його, ставали покірними, сумними й ласкавими, — і, ображаючись цією, занадто явною, брехнею, опускав голову.

Сиве, брудне волосся розкошланих борід, запухлі жовті й червоні обличчя, спритні, насторожені руки, що на їх пальцях, здавалося, були невидимі очі, — все це нагадувало химерні видіння божого хрещеника, коли він проїжджав полями мук людських. Начебто у двір з вулиць міста змісли всю покидь, серед нього тьмяно блискали осколки пляшок, і вітер гидливо ворушив цю купу гнилого сміття. Тільки дві-три постаті, затерті в кутках двору, дивилися на все навколо байдужими очима, ніби

міцно зв'язані нескінченною, нерозв'язною думою про щось важливе.

До Матвія підкотився череватий чоловічок з голеним обличчям, витріщив круглі, наче копійки, стерті очі, порвані сіткою червоних щілин. Розмахуючи короткою рукою, він почав кричати:

Даремні зовсім наші пені,
Ось-ось з косою смерть прийде,
І в холод вічний той смертельний
Вся наша радість упаде!..

А ззаду хтось поквалливо стромляв у вухо Матвієві сухі слова:

— Не вір йому, рідний мій! Він не юродивий, а чиновник,— чиновник він, за злочинство вигнаний, дивись-но ти, блощиця яка,— у нас тут справжнісінький є юродивий...

— Пане мій,—говорив чиновник жалібно й голосно,— прошу послухати чудові і втішливі стихіри, складені дядьком моїм, знаменитим піітою і надвірним...

Та його відтиснули геть, поставивши перед Матвієм довгого чоловіка, незграбно складеного з гострих кісток, нашвидку обшитих старою, витертою, коричневою шкірою. Голова в нього була маленька, лоб випнувся наперед і навис над очима; вони дивилися в обличчя юнакові, не кліпаючи й немов не бачачи нічого.

— Заспівай, Альошо, заспівай пісеньки! — говорили йому.

Він затунав ногою об землю й став бурчати, невизначно й насилу вимовляючи слова:

Жив Пит Слідопит.
Обійшов він цілий світ,
Копійок він валовив —
Смерть собі купив...

І знов у вухо юнакові хтось швидко сипав:

— Про це тобі б подумати: він нічого даремно не каже, а все з наміром, великого подвигу людина, теж купецький син...

Матвій задихався в тісному смердючому полоні, але раптом жебраки захиталися, їхня щільна купа порідшала.

— Хутчій за столи, нікчемі! — кричав солдат.

Матвієві хотілося сказати, що він боїться жебраків і не сяде за стіл з ними, гидкі вони йому, але замість цього він спитав Пушкаря:

— Чого ти так штовхаєш їх?

— Вони за штовханамі не женуться...

— Вони за нас бога молять...

— У шинках здебільшого...

Кожемякін спитав:

— Ти чого-небудь боїшся?

— Я?

Солдат потер чисто виголене підборіддя і нерішуче відповів:

— Не знаю. Не доводилося мені думати про це...

Тоді Матвій сказав про жебраків те, що хотілось, але Пушкар, наморщивши лоба, відповів:

— Ні, ти пересиль себе! Звичаю треба додержати. Негарно!

Юнак зіщулився, йому стало ніяково перед солдатом і жаль сказаного.

Зайшов до Палаги, вона була при пам'яті, тільки ноги їй зовсім відібрало.

— Негарна, мабуть, я стала? — провинно спитала вона.

— Гарна... ще краша...

За добу вона змарніла страшенно: ніс загострився, жовті щоки запали, оголивши широкі кості вилиць, темні губи негарно розтяглися, прилипнувши до зубів:

— Рідний, — шепотів її голос, — ох, залишишся ти сам круглим сирогою на землі! Ти вже тримайся за Пушкарьова, Христа ради, — він хоч слобідський, та свята людина! І не знаю кращого за нього... Ох, поговорити б мені з ним про тебе... коротеньку хвилинку б...

Він був радий нагоді піти від неї і пішов, сказавши, що пришле солдата.

А пославши його до Палаги, забрався до лазні, заліз там на приполок, в темний куток, у вогкий запах гниючого дерева й розпареного листа берези. Лазню не топили всього тиждень, а павуки вже заткали сірими сітями все вікно, розвішали петлі свої по кутках. Кожемякін дивився на їх роботу і почував, що його серце так само міцно обплетене нитками німих дум.

Чув, як Власівна і Наталя кликали його, чув густе бурчання багатьох голосів у дворі, воно нагадувало йому масні плями в цебрі з поміями. Хотілося вийти на пустир, лягти в бур'ян горілиць і дивитися на швидкий біг сизих хмар, провісниць осені, породжених Ляховським болотом. Коли в дворі стало тихо і присмерк, що згустився в лазні, сповістив про наближення вечора, він зліз із приполка, вийшов у сад і побачив Пушкаря, на лаві під яблунею: солдат, витягнувши довгі ноги, спираючись руками на коліна, голосно гикав, нахиливши голову.

— Н-на, ти-таки втік від жебрацької братії! — заговорив він, примруживши очі.— Погордував? А Палазі — мене не обманеш, ні! — не жити,— забив її, дідько... небіжчик! Він усе розумів,— як собака, приміром. Незвичайний він був! Він? Упокой, господи, душу цю! Головне йому, щоб—баба! Я, брат, старий півень, завів собі теж курочку, а він — покажи! Показав. Раз, два і — край!

Матвій доторкнувся до нього й переконливо попросив:

— Давай, поховаємо її гарненько,— без людей як-небудь!

— Палагу? — вигукнув солдат, знову примруживши очі.— Ми її якнайкраще поховаємо! Рядочком з ним...

— Не треба б рядом...

— Рядом! — горлав солдат, окреслюючи рукою широке коло.— Нехай вона його дожене на кругах загробних, разом стане з ним перед господом! Він йому дасть, червоному бісові!..

— Не лайся, недобре! — сказав Матвій.

Солдат подивився на нього, похитав головою й пробурмотів:

— Вя-вя-вя — вякають усі, ніби розумні, а самі — дурні! Ну вас до дідька!

П'яніючи дедалі більше, він хитався, і здавалося, що ось він зараз ткнеться головою в землю і зламає свою тонку шию. Та він раптом легко і відразу підняв ноги, подивився на них, засміявся, поклав на лавку і, витягнувшись, сказав:

— Більш нічого...

«З ним жити мені!» — подумав юнак, оглядаючись.

На вечір Палага знепритомніла і на п'яту добу після похорону старого Кожемякіна тихенько померла.

Матвій умовив солдата ховати її без поминок. Пушкарь довго не погоджувався на це, нарешті поступився,

пославши до тюрми три пуди м'яса, три — кренделів і триста яєць.

Закопали її, як хотілось Матвієві, далеко від могили старого Кожемякіна, в пустинному кутку кладовища, біля огорожі, де густо росла жимолость, дерева і темно-зелений лопух. На дев'ятий день Матвій сам викосив навколо могили бур'яни, вирубав чіпкі куші і посадив на розчищеному місці п'ять молодих беріз: дві в головах, за хрестом, по одній з боків могили та одну в ногах.

— Ну, брат,— говорив солдат Матвієві ласкаво й суворо,— ось і ти повний командир своєї долі! Дивись пильно! Он, приміром, новий двірник у нас,— гей, Шакир!

Звідкілясь з-за рогу поважно вийшов молодий татарин, скинув з голови підбиту лисячим хутром шапку, вишкірив зуби й мовчки поклонився.

— Ось він, біс! — кричав солдат, схвально ляскаючи татарина по спині і повертаючи його перед хазяїном, наче нового копя.— Литий. Чавунний. Ого-го!

Двірник спритно крутився під його штовханами, не зводячи з Матвія сірих, косо поставлених очей, і посміювався добродушним, розумним смішком. У синій плоскій сорочці нижче колін, у білому фартусі, в чистих онучах і нових личаках, в ліловій тубетейці на круглій голій голові, він справляв враження чогось нового, міцного й чистого. Його очі дивилися серйозно й весело, вилицювате обличчя гарно подовжувалось темною рамою м'якого волосся, воно росло від вух до підборіддя й з'єднувалось на ньому в кучеряву, роздвоєну бороду, відкриваючи твердо окреслені губи з підстриженими вусами.

— Дуза хороша солдат! — говорив він, підморгуючи на Пушкаря.

Матвій ніяково усміхався, не знаючи, що сказати. Та Шакир, як видно, зрозумівши його ніяковість, простягнув руку, кажучи:

— Давай рука, хазяїн! Будьмо вдоволена, ти — міне, я — тібе...

І, раптом обхопивши Пушкаря, підняв його в повітря і кудись поніс з криком:

— Гайда, абзей! Кажі — який дошка? Кажі шерхель, всю хурда-мурда кажі своя!

Матвій засміявся, легко зітхнув і пішов до міста.

За життя батька він багато думав про місто і, ображаючись, що його не пускають на вулицю, уявляв собі міське життя повним якихось таємних спокус і веселих витівок. І хоч батько прищепив йому своє недовірливе ставлення до людей, але це почуття неглибоко лягло в душу юнакові й не послабило його цікавості до життя міста. Він ходив по вулицях, пильно і дружньо спостерігаючи все, що ставило на шляху йому окурівське життя.

Впало у вічі, що в Окурові всі живуть не поспішаючи, ходять перевалюючись, поважно, при зустрічах спиняються і подовгу, добродушно розмовляють.

Вийшовши з воріт, він бачить: попереду, будинків за десяток, на порожній вулиці стоять дві жінки, одна — з відрами води на плечах, друга — з клунком під пахвою; порівнявшись з ними, він чує їх мирну розмову: жінка з відрами, вигинаючи шию, переводить коромисло з одного плеча на друге і, зітхнувши, каже:

— Ось уже знову — четвер.

— Біжить час, люба моя!

— Через день і тісто вчиняти...

— З чим печеш?

— За часом з капустою треба, або з морквою, та мій ото не любить...

Вони дивляться скося на Кожемякіна, і жінка з клунком каже:

— А піди-но ти, матінко моя, до Хряпових, у них, чути, бичка зарізали, чи не продадуть тобі ліверу. Дуже я до пирогів з лівером охоча!

Жінка з відрами, не спускаючи очей з прохожого, відповідає повільно, думаючи ніби про інше щось:

— Хряпови — вони й дітей рідних продадуть, люди беззавітні, а бичок той у них чахлий був, тому, видно, і дорізали...

Зсунувшись ближче, вони розмовляють пошепки, затінені строкатою гривою осіннього листя, що піднялася над огорожею. З даху нудно дивиться на них одним оком товста ворона; в пилюці дорожній хазяйновито гребуться кури; перевалюючись з боку на бік, ліниво ходять жирні голуби і поглядають у підворіття — чи не причаїлася там кішка? Почуваючи, що мова йде про нього, Матвій Кожемякін мимоволі прискорює ходу і,

дійшовши до кінця вулиці, все ще бачить жінок,— похитуючи головами, вони дивляться вслід йому.

Тихо пливе віз сіна, від нього тхне прілим; стомлений кінь іде, тягнучи ноги, голова в нього понуро опущена, розумні очі уважно дивляться на дорогу, густо всіяну яловичими кістками, ячною шкаралупою, лушпинням з цибулі й клаптями брудних ганчірок.

Між коліями щедро полито поміями, всіяно сміттям, тут валяються всі залишки окурівського життя, тільки клапті паперу — трапляються рідко, і коли вітер жене вулицею білий зім'ятий аркушик, горобці, галки і кури полохаються,— незвична для них ця дивна річ, що кудись біжить. Іде сумний пес, з підворіття виліз другий, вони не кваплячись обнюхуються, і один іде собі далі, а другий сів біля воріт і, задерши голову до неба, тишенько завив.

На сизій каланчі метляється постать дозорного в рожевій сорочці без пояса, чути, як він, позіхаючи, мукає, а високо в небі над каланчею ширяє коршак — падає на землю голодний клекіт. Дзвенять стрижі, в полі грає на сопілку пустотливий пастух Никодим. В монастирі дзвонять до вечірньої відправи — з воріт будинків, зігнувшись, виходять сірі бабусі, хрестяться і, похитуючись, ідуть уздовж парканів.

Здається, що все це тихе життя намальоване на землі лишочими, танучими фарбами і ще не досить одухотворене, не хоче рухатися рішуче й швидко, не вміє сміятися, не знає ніяких веселих слів і не відчуває радості жити в прозорому повітрі осені, під ясным небом, на землі, розкішно вишитій шовковими травами.

На Стрілецькій жили і зустрічались перші люди міста: Сухобаєви, Толоконникови, брати Хряпови, Маклакови, перші забіяки й гультяї Шихана; високий, кучерявий дід Базунов,— вони оглядали молодого Кожемякіна неприязно, ледве відповідаючи на його поклони. І ходили вузькими вулицями ще поважніше, ніж усі інші городяни, говорили голосно, владно, а святами, сидячи в палісадниках чи біля воріт на лавочках, перекидалися словами через вулицю.

— У мене — бардадин, фалька й вісімка козирів...

— Ну-у? Підтасував?

— А в нього, дідька, хлюст козирів: туз, король, валет.

— Підтасував!

— Виходить — у мене двадцять дев'ять з половиною, а в нього тридцять один...

В іншому місці гукали:

— Василю Петровичу, ти оце за що Мишка шмагав?

— Хвоста кішці насмолив шевською смолою, шибеник! Регочуть.

Святковими вечорами в будинках і палісадниках шипіли самовари і, тісно оточуючи столи, гарно вдягнені сім'ї солідних людей пили чай із свіжим варенням, з молодим медом. Весело побрязкували олов'яні ложки, співали птахи на лутках вікон, чути було неквапливий гомін, линув запах жару, жирних пирогів, помади, оливи і дьогтю, а в мереживі бузини й акацій мигтіли, з цікавістю поглядаючи на вулицю, меткі очі дівчат.

— Іду я вчора з усеношної,— поволі пливе святкова мова,— а на площі лежить пожежник отой, у самісінькій грязюці...

— Тож-бо не співав він учора!

— Лежить ото він розтерзаний, соромітний весь,— Лизавето, відійди-но собі...

А батьки родин провадять розмови солідні:

— Як припинили відкупи, куди більше стали мужики пити.

Старий красень Базунов, сидячи на лавці біля воріт, плавною вмілою мовою говорить про нові часи:

— Понаробляли грошей не знати скільки, і стали від того гроші дешеві! Бувало фунт м'яса — шажок коштував, а тепер, на тобі, викладай алтин сріблом!

Базунов має славу в місті, як знавець старовини, й знаменитий своїм умінням будувати мову на всі лади: під казку, по-житійному і під вірш.

Говорять про божественне, лають нишком чиновників, розказують один одному денні і нічні сни.

— Ліг я учора по обіді подрімати, і — навалився на мене дідусь...

— А я, добродію мій, сьогодні вночі таке бачив, що не знаю, проти чого й воно: іду ніби повз церкву якусь білу й хотів був скинути шапку, та разом з нею взяв та й зняв голову з пліч! Стою ото я, тримаю голову в руках, та й не знаю — що робити мені?

По дорозі хоробро стрибають лискучі галки, не боячись людських голосів, вилітають на паркани і кричать

про щось. Далеко в полі дерчить деркач, в слобідці грають на гармоніку, десь плаче дитина, іде п'яний слюсар Коптев, черкаючи плечем по парканах, тужно схлипує й бурмоче:

— Ну, ви-нен! Нате, вина-ен я! Нате, бийте,— потрудіться!

На заході червоно горить окуровське сонце, позбавлене проміння.

Повільно проходячи повз це мирне життя, молодий Кожемякін почував заздрість до його тихого плину, йому хотілось підійти до людей, сидіти за столом з ними й слухати докладні розмови,— розмови, в яких завжди так багато відзначалося подробиць, що важко було збагнути їх загальний зміст.

Та якось раз, коли він задумливо йшов повз палісадник Маклакових, до ґрат припало дівоче обличчя з чорними очима, і просто у вухо продирижало двоє слів:

— Мачушин чоловік — у-у!

Він здригнувся,— дівчина показала йому язик і зникла.

Другого разу хтось весело крикнув з вікна:

— Припадочний іде!

«Це чому ж?» — здивувався Матвій і, добросовісно подумавши, пригадав свою неприємність.

«Все знають!»

Він не ображався, але, дивуючись з неприязного ставлення, мимоволі замислювався.

Одного разу за вікнами базуновського дому він почув такі слова:

— Знову Савелка Кожемякіна син іде...

— Чого це він ходить?

— Хай. У нас і свині безборонно по вулиці гуляють...

— Ох, не люблю я ходіть отих! Та ще такий...

Матвій не побажав слухати, який він.

На цій вулиці його бентежив найбільше справник: у свята він з полудня до вечора сидів біля вікна, курил люльку з довжелезним чубуком, грізно відхаркувався і плював за вікно. Борода в нього була поголена, від скронь до вусів росли сиві баки,— зливаючись з жовтим волоссям вусів, вони робили справникове обличчя схожим на собаче. Матвій скидав кашкета й шанобливо кланявся.

— Арр-тьху! — відповідав справник.

На Порічній гуляли попи, чиновники і пишно вбрані дами; там молодого парубка теж зустрічав занадто гострий інтерес до його особи.

— Ах який! — вигукнула одного разу немолода дама в рожевому платті й зеленому капелюшку з пір'ям і квітами. Пан у сірому капелюху й картатих штанах голосно сказав:

— Хочете поцілувати? Від нього цибулею тхне.

— Ах, насмішник!

— Він толокно їсть з конопляною олією.

І картатий чоловік став гукати, постукуючи паличкою об паркан:

— Гей, парубче! Піддьовко! Гей...

Кожемякін поквапливо звернув на пустир, де будували собор, і сховався в купах цегли, зляканий і скривджений.

Йому захотілося відрізнити себе від городян, піднятися в їх очах — він почав ходити в чепурних чоботях, звелів перешити на себе святкові батькові сорочки. І одного разу, ідучи з обідні, почув глузливий дівочий вигук:

— Лишенько, як набундючився!

— Немов індик, — пояснила друга дівчина.

Йому здавалося, що всі вікна будинків дивляться на нього глузливо, всі людські очі — підозріливо й похмуро. Часом короткою іскрою мигтів лагідніший погляд, це бувало рідко, і він помітив, що приязно дивляться тільки очі старих жінок.

Він уподобав ходити на Півневу гірку — це було приємне місце: маленькі будиночки, дружно позв'язувані тинами, стоять покірливо й дивляться задумливо на тихе поле, на горби, весною позолочені квітами жовтцю та кульбаби, влітку — бурозелені, немов їх укрито старовинним, вилянялим штофом, а в тьмяні дні довгої зими — сріблястобілі, привітно лагідні. Там, далеко за горбами, стоїть синя стіна Чорної Рамені, вплираючись верхівками щоглових сосен у м'якуш сірих хмар. В полі весело граються дітлахи, з дворів линуть гучні звуки роботи бондарів.

Тут він знайшов недруга в особі шевця Сетунова: сидячи під вікнами чи на призьбі своєї ветхої хати, з червоними облупленими віконницями в одну стулку, швець сукав дратву, стукав молотком, заганяючи в каблуки вершкові цвяхи, кашляв, хрипів і всіх прохожих зустрі-

чав і проводжав примовками. Сам він був людина пом'ята, пожована, а будиночок його з косими вікнами, провислою покрівлею й червоними плямами віконниць, здавалося, тільки що вискочив з лютої бійки й відпочиває, сидячи на землі. Ще здаля помітивши чепурно вбраного парубка, швець складав руки на грудях і починав пронизливо свистати, ніби відпочиваючи й милуючись синьою далиною, а коли Матвій порівнювався з ним, він злякано схоплювався на ноги, низько кланявся й на-вмисно тонким голосом казав:

— Ах, пробачте, звиніть, не дзвоніть...

Або люб'язно питав:

— Чого когут хоче, про що він клопоче?

Це смішило Матвія, але скоро слівця Сетунова стали викликати в ньому невиразне почуття ніяковості перед чахлою людиною.

— Знову пішов Савось на якось! — сказав одного разу швець.

«А воно ж так! — подумав Кожемякін. — Чого я ходжу?»

І пішов на кладовище подивитися, чи цілі берези над Палажиною могилою. Дві з них через кілька днів після посадки хтось зламав, а одну вирвав з корінням і вкрав. Матвій посадив нові дерева, додавши до них молоду сосну, обніс могилу широкою огорою й поставив у ній лавку.

Дедалі частіше заходив він у цей тихий куточок, закритий кущами бузини, глоду й зарослий лопухами, і, сидячи там, згадував усе, що бачив на вулицях міста. Навколо нього в кущах цвірінькали горобці, гойдалися червоні грона ягід, тихо осипалося жовте листя, часом прилітав метушливий табунець щигликів клювати смачні зерна реп'яхів. Добре було сидіти тут, дивлячись, як велике червоне сонце поважно опускається в болото, щедро обливаючи темно-синю щетину ялинника золотом і багрецем. Яскраво червоніє білясте окурівське небо; величезне груддя сизих хмар розірване вогненними ручаями жовтих і пурпурових барв, у густому димі спалахує і згасає криваве полум'я, струмує, виблискує розтоплене золото. Жива тканина хмар породжує страхіття, сонячні промені встромляються в їх кошлаті тіла подібно до закривавлених мечів; ось підівся в небесах темний велетень, простягаючи до землі червоні руки, а на нього впала сніжнобіла гора, і він без-

мовно загинув; тяжко вигинаючи огрядне тіло, виникає в хмарах синій змії і тоне, згоряє в річці полум'я; вирости похмурі гори, поглинаючи світло й кинувши на горби важкі тіні; спалахнув у хмарах чийсь вогненний перст і любовно показує на вбогу землю, наче говорячи: «Пожадій. Полюби».

Живе в небесах заходу чудесна вогненна казка про боротьбу і перемогу, палає завзятий бій світла і п'їтьми, а на сході, за Окуровим, горби, заковані чорним ланцюгом лісу, холодні й темні, порізали їх сталеві вигини і петлі річки Путаніці, курить над нею ліловий туман осені, на місто сунуть сірі тіні, воно стискується в їх тісному кільці, стаючи начебто все меншим, злякано мовчить, затамувавши подих, і — ось його немов стерто з землі, скинуто у вир холодної моторошної п'їтьми.

Дивився юнак, як хвастається осінь багатствами своїх барв, і думав про життя, мріяв зустріти якогось розумного, сердечного чоловіка, схожого на дядька Коренева, і шовечора одверто, не приховуючи жодної думки, говорить з ним про людей, про батька, Палагу і про самого себе.

«І хай би у цього чоловіка дочка була, а він видав би її заміж за мене», — думав юнак.

Він почав задивлятися на дівчат. Це було зразу помічено, і міські женихи не один раз образливо і злісно сміялися з нього. Майже кожного разу, коли він виходив у поле, де молодь гралася в гилки, горюдуба і жмурки, його винагороджували глузливими порадами:

— Гей, ти! Не вивихни очей, бо лагодити їх мені доведеться!

— Ти б, парубче, спочатку в Сомихи побував.

— Навіщо йому? Він учений!

Від Пушкаря і робітників Матвій знав, що Сомиха, літня, брудна й товста баба, навчає міську молодь справ кохання за чвертку горілки й фунт кренделів.

Хлопчак гукати йому:

— Вдівець! Мачушин чоловік...

Бліднучи й ніяково усміхаючись, він мовчки йшов собі геть і думав без образи, але з великим подивом:

«А вам що? Якщо я винен — то проти батька, проти бога, — а ви ж що?»

Він не відповідав на образи й глузування і не помітив, що його скромність, ніякові усмішки, безцільне хо-

діння по місту й невміння підійти до людей, познайомитися з ними — викликають у них те поблажливе, недбале ставлення до нього, яке випадає на долю ідіотів, убогих і юродивих.

А в нього непомітно, але дедалі наполегливіше, зміцнювалося бажання зрозуміти ці мирні дні, повні лінивої пудьги й незбагненної жорстокості, теж начебто наскрізь просякненою тугою за чимось. Йому здавалося, що коли все, що він бачить і чує, розкласти в якомусь особливому порядку, розглянути й уважно обдумати — знайдеться добре пояснення і виправдання всього недоброго, повинно народитися в душі якесь містке слово, яке зразу й зробить ясними для нього людей і з'єднає його з ними.

Доводилось розбиратися в явищах майже кошмарних. Ось рано-вранці він стоїть на будові біля собора й бачить — муляри кинули в розчин вапна чорного собаку. Вапно тільки ще гаситься, воно кипить і булькає, собака горить, йому вже випало очі, захлинаючись, він вищить, судорожно намагається впливти, а робітники, стоячи навколо творила в білій парі й поросі, сміються і довгими мішалками стукають по голові собаки, занурюючи спотворену морду в густу, пекучу, молочнобілу масу.

— Навіщо ви його? — спитав він.

Молодий хлопець, з круглим рум'яним обличчям і запудреними вапном вусами, відповів запитанням:

— Твій, чи що?

— Ні.

Так собі ми, — сказав парубок, добродушно усміхаючись, — смішно падто борсається він!

А другий робітник пояснив:

— Бігав він тут, — бігає, значить, ну — тварина, все-таки дурна — зірвався! Ми було хотіли витягти його, та куди він? Осліп, мабуть. Нехай уже...

Матвій, нахиливши голову, зніяковіло відійшов геть: він бачив, що саме ця людина, русява й кирпата, підманила собаку, прилащила його і скинула в творило, пхнувши ногою й гукнувши до товаришів:

— Топить його!

Ось посеред вулиці, перебираючи короткими ногами й широко розкидаючи грязюку, біжить — неначе бочка котиться — юродствующий чиновник Черноласкін, а за ним галасливою зграєю молодих собачат, з вигуками і свистом мчать хлопчаки, забігають наперед і, хапаючи гря-

зюку, шпурляють нею в дряблі, тремтячі щоки чиновникові, намагаючись влучити в його зацьковані, безсило злі очі. Його вже всього забризкано, грязюка тече в нього по животі, який потворно звисає до колін, людина стрибає по калюжах, роззявивши круглого, як у сома, рота, і одною рукою махає перед обличчям, захищаючи очі, а другою підхоплює живіт свій, наче боячись загубити його. Кученьке тіло людини неймовірно швидко крутиться на всі боки, вона стомилась, з маленьких очей течуть брудні сльози.

Хлопчаки стрибають навколо нього і хором кричать, вимахуючи руками:

— Петька Черноласкін, голена губа! Сіль крав, дружину панам продавав! Шинкарська затичка, острожна блощиця!

З вікон будинків повисовувались якісь одноманітно мутні обличчя, чути схвальний гомін:

— Вже ці хлопчаки, дивися-но, знову чиновника цькують...

— За віщо ви його? — питає Матвій кучерявого хлопчачака з рябим у ласговинні обличчям, і засапаний чоловічок хвацьки відповідає:

— Від самого монастиря женемо!

— За віщо?

— Та-ак!

— Ти б його пожалів! — тихенько й оглядаючись радить Кожемякін. — Дивись, як він стомився...

— Я сам стомився! — правдиво відповідає юний гонитель, втираючи пітне обличчя рукавом сорочки.

Трохи старший хлопчик, з маленькими, наче в мишеняти, вухами й гострим носом, каже, нахмурившись:

— Якби він справжній юрод був — тоді треба пожаліти...

Ще два-три голоси спішно пояснюють:

— Альоші ми не займаємо...

— Ми тільки його та Собачу Матку...

Гостроносий хлопчик відступив набік, приклав лікті до боків і спитав:

— Ти Кожемякін будеш? Мачушин чоловік?

І стрімголов кинувся геть.

На розі Напольної стоїть двоповерховий обгорілий будинок. Згорів він, як видно, вже давно: дощі та сніги майже змили вугілля з його колод, тільки в щілинах та

в пазах позалишалися, як згнилі зуби, чорні, відшліфовані вітром шматки і, немов борода, метляються сиві жмутки клоччя.

Крізь порожні вікна горішнього поверху видно небо, всередині будинку хаотично стирчать обпалені крокви, балки, покалічені колоди одвірків; на гниючому дереві зелені плями плісняви, на смітті густо розрісся бур'ян, з вікон сонно киває чорнобиль, кропива і пирій. З одного боку будинку — сад, в ньому обгорілі верби, з другого — двір, з попровалюваними дахами будинків.

У сонячні дні тьмянний блиск вугілля в пазах цяткує будинок чорними гримасами, у дощ — по гладеньких колодах рясно течуть іржаві, руді сльози. Вікна нижнього поверху наглухо забито дошками, крізь щілини похмуро блимають райдужні шибки, за шибками — густа п'тьма, і в ній живе Собача Матка.

Висока, рівна та огрядна, вона ходила по місту боса, закутуючи голову і плечі теплою сірою шаллю; лахміття кофти і спідниць облягало її тіло щільно й добре, як сосну кора. З-під шалі, яка була спущена на лоб і закривала підборіддя, сердито дивилися круглі совині очі і нерухомо стирчав великий, немов залізний, ніс. Вона ступала твердо і відміряла пройдений шлях широкими помахами товстої ліщинової палиці, стукала під вікнами владною рукою і, коли обиватель висовував голову, говорила йому сиплим, неприємним голосом:

— Милостині дай!

За нею завжди бігла зграя собак; старі солідні дворняги з витертою шерстю й сивим волосом на байдужих мордах, похмурі пси з підгорнутими хвостами в реп'яхах і грудках грязюки, які, видимо, вже втратили пошану до себе; бігли сухорляві сучки, метушливо тикаючи всюди цікаві носи й оглядаючи кожен куток хитрим поглядом косих очей, котились нездоланно веселі цуценята, повисувавши рожеві язички й здивовано повітріщавши наївні очі. Всі вони були дружно об'єднані тим почуттям незалежності від людей, що завжди найбільш властиве паразитам, всі жили й ходили по світу завжди разом із своєю годувальницею, і часто вона віддавала їм милостиню тут-таки, на очах у милосердного обивателя.

Її — боялись; говорили, що вона знається з нечистою силою, що її слухаються домовики, — досить забажати їй, і корова перестане доїтись, коняку почне ганяти ночами

дідько, а кури позабивають собі вола. Думали, що вона може й на людей пускати по вітру гилу, трясцю, чорну неміч, сухоти.

Милостиню їй подавали щедро й мовчки, не пояснюючи, для якої мети дають, а як хто-небудь забудькуватий казав: «Візьми Христа ради за упокій раба...» — Собача Матка глухо бурчала:

— Дуже треба...

І — кидала шматок своїм собакам.

Її історія була відома Матвієві: він чув, як Власівна розказувала Палазі, що давно колись один з панів Воєводіних привіз її, Собачу Матку, — панною — до Окурова, купив будинок їй і якийсь час жив з нею, а потім покинув. Залишившись сама, дівчина була розвагою повітових чиновників, потім захворіла, постаріла і ось видумала сама собі кару за гріхи: до кінця днів своїх жити з псами.

Матвій пам'ятав, як Палага задумливо й тихенько спитала:

— А може, це вона від того, що вже занадто обридли люди їй?

— Що це ти, матінко моя, людей же бог сотворив!

— А її? — спитала Палага, подумавши.

— Кого?

— Цю панну?

Власівна почала повчально пояснювати Палазі різницю між собаками, людьми і Собачою Маткою, а Матвій, слухаючи, ще зайвий раз згадав гидливо відкоплену батькову губу.

Хлопчаки стежили за Собачою Маткою, здаля шпурляючи камінням на її почет, а де-небудь у глухому тупику, на пустирі, за рогом, раптом обступали її з криком:

— Собача Мати, покажи пачпорт! Покажи пачпорт, Собача Мати...

Вона спинялась і, високо задерши спідницю, показувала їм жовті ноги, волохатий живіт і глухо, у такт їхнім крикам, говорила три слова:

— Ось — вам — пачпорт!

Хлопчаки верещали, реготали, кидаючи на неї камінням і грязюкою, а вона поверталась до них обличчям і, не кліпаючи совиними очима, повторювала:

— Ось — вам — пачпорт!

Часом дорослі, бачивши це, соромили хлопців:

— Що? Бачили? Так вам і треба, бешкетники!

Коли вона безсоромно і зло заголювалась, Кожемякін у тузі і страху заплющував очі: йому здавалося, що всі хлопчачки і собаки були виношені в цьому сірожовтому, волохатому животі, схожому на похмурі стародавні горби навколо міста.

День у день він зустрічав на вулицях Альошу, в довгій, полотняній сорочці, з розхристаними грудьми і великим мідним хрестом на них. Нахиливши тонке тіло й витягнувши вперед суху чорну шию, юродивий поспішно оббігав вулиці, примаючись правою рукою за пояс, а між пальцями лівої безперестанку крутячи цурочку, виглажену до блиску,—здавалося, що він переслідує щось невидне нікому, що раз у раз вислизає від нього. Тонкі, кволі ноги чітко тупали по дошках тротуарів, і сухий язик бурмотів:

— Пит Слідопит, бережись, божий світ...

Дорослі, даючи йому дорогу, хрестились, а хлопчачки, натикаючись на нього, лякливо відскакували вбік, а якщо він ішов на них — мовчки розбігались. І навіть хоробрий будочник Анкудин Черемис, що сам один побивав кількох чоловік майстрових, коли вони бунючили чи били дружин, грали в орлянку або коли йому було нудно,— навіть Анкудин оступався перед Альошею і, тривожно кліпаючи косими очима, ховав кулаки за спину.

...У базарні дні Кожемякін ходив по Торговій площі, прислухаючись до суперечок городян з сільськими. Мужики були кремезні, бородаті, наче пеньки, оброслі мохом; міщанство поряд з ними здавалося дрібним і метушливим, як ті пацюки біля конури цепного пса. Більшість міщан не приховувала своєї зневаги до сільських, і лише дехто розмовляв з ними удавано ласкаво. Часто говорилося:

— На погибель вашу волю дано вам, бовдури!

— Почому ріпа? — питав Базунов.

— Алтин мірка.

— Ти сам — якийсь час тому — з усією сім'єю, з батьком-матір'ю, за алтин продавався, та не купленим zostався!

— Ох, уже цей Єремій Петров! — реготали міщани.

А стара Хряпова, торгуючи липову діжку, вичитує мужикові на весь базар:

— Бійся бога, хрещений же ти, а як грабіжник чиниш! Гривеник — чи розумієш ти слово це — гривеник, га?

Всі городяни бурювались жадністю мужиків, багато говорили про те, що воля дедалі більше псує їх, звертаючись до старих селян, часто називали їх снохачами; в повітрі, наче кажани, літали лайливі, ехидні слова, і строкаті барви базару немов линяли в їдкому тумані загального роздратування.

На початку базару селяни трималися тихо, майже не відповідаючи на лайки, лицемірну ласкавість та глузування міщан; вони нудно й ліниво поглядали навколо, ніби чекаючи інших людей, не такого ставлення.

Та, збiгавши разів зо два до трактиру, і мужики ставали меткішими, на лайку відповідали лайкою, на жарти — жартами; до полудня майже всі вони були на підпитку, і суперечки їх з покупцями часто закінчувались боєм. З'являвся базарний староста Леснов, приходив Анкудин та другий будочник — Мохоїдов; п'яних і буюнів заводили до пожарні. Солідні люди, поважно крикаючи, говорили мужикам:

— У нас — небагато навоюєш: тут місто, а не ліс!

Матвія вражала ряснота непристойних слів у мові людей, вражала легкість, з якою люди старались образити один одного, і мала сприйнятливості їх до цих образ. Йому здавалося, що все повітря базару просякнене сухою злістю, всі п'яніють від неї та від гострої недовіри одного до одного, всі сповнені страху бути обдуреними, і кожен хоче обдурити — немов тут, на маленькій площі, між пожежною каланчею і церковною дзвіницею, в півколі низеньких торгових рядів, зійшлися чужі одно одному, ворожі племена. Між ними, наче черви, лазять жебраки, однаково байдужі і причіпливі до всіх; в гаморі торгового крику лицемірними змійками звиваються благання:

— Благодійники і годувальники...

В гарячому хвилюванні суперечки і сварки часто лунає ім'я Христа, — воно звучить бездушно, як звичне слово, зміст якого усіма забуто.

Біля крамниць з крамом на землі сидять сліпці — три запорошені постаті; їх мертві обличчя немов вирубані з пористого каменю, беззубі роти, шамкаючи, вимовляють сумні слова:

Ой, потомилися наші кісточки,
А пора б уже нам у труну лягти,
Та гріхи оті не пускають нас...

Молодий вилицюватий Петро Толоконников смикає руде волосся на верхній губі і каже басом:

— Смерті просять, а гроші все збирають!

Вася Хряпов, схожий на тхора, пильно дивиться в обличчя сліпим, міркуючи вголос:

— Думаю, мабуть, обманюють?

Тоді довгий незграбний Маклаков, що торгує іконами, посудом і гармоніями, пропонує:

— А ти кинь їм у вічі пороху жменю!

Вася підкрався й засипав обличчя сліпців сірим дорожнім порохом. Вони перестали співати і, мабуть, не вперше зазнаючи такого випробування їх зору, почали спокійно й акуратно витирати кам'яні обличчя сухими долонями зморожених рук.

Старий Хряпов трясє сина за чуба, приказуючи:

— Не дурій, не бешкетуй, не чини неподобств!

А Толоконников, підморгуючи на Маклакова, каже:

— Нітрохи жалості нема у Василя цього!

Ці трєсє — найперші штукарі на базарі: вони ловили собак, прив'язували їм до хвостів розбиті залізні відра й дивилися, сміючись, як злякана тварина з гуркотом і тріскотом кидається по майдану з гавканням та скавчанням. У дощові дні вони натирали дошки тротуару милом, тішачись, як прохожий, ступивши в натерте місце, підсковзувався і падав; зв'язували вузлики й пакуночки, заповнюючи їх усякою поганню, кидали на дорогу, — їх веселило, коли хто-небудь підіймав загублену покупку і каляв нею руки й одяг.

Вони любили виривати з корінням молоді дерева, відламувати лавки біля воріт, розбивати шпаківні, влучно кидаючи на них камінням, кидати в будинки обивателів через вікна тухлі яйця.

І не тільки цим трьом подобалися такі забави — Матвій знав, що вся міська молодь хворіє на пристрасть руйнувати. Весною обламували бузок, акацію і віття квітучих яблунь; достигали вишні, малина, овочі — починалося спустошення садів, воно тривало ціле літо, аж до другого спаса, коли господарі збирали з обламаних дерев решту яблук, проклинаючи бешкетників і забувши, що в юності вони самі робили те ж саме.

Щодня, у клопітній метушні ранку, в гарячій тиші полудня, в тихому шумі вечора, лунало верещання і плач — це били дітей. Їм давали прочухана, стусанів, сипали гарячих, скубли за чуба, годували потиличниками, шмагали березовими прутами, били пасками. Кожемякін, не зазнавши нічого такого, згадував батька з теплою вдячністю й почуттям пошани до нього.

Відлупцьовані хлопчаки сміялись один з одного і теж билися; в них не помітно було жалості до тварин; носени, під час перельоту; вони ловили безліч співочих пташок і по-дурному мучили їх у тісних, брудних клітках; весною ставили на пташок сильця з кінського волосу; потрапляючи в тонкий, міцний зашморг, пташка билася, ламала собі ноги й часто помирала, змучена.

Діти, як і дорослі, справляли враження людей, які оселилися в цьому місті тимчасово, — вони нічого не люблять тут, їм нічого не жаль. Місто було забудоване тісно, але було багато пустирів; майже скрізь у дворах густо росли бур'яни, вітер заносив на городи їх насіння, грядки овочів доводилося полоти по два, по три рази; всі плодові дерева в садах було вкрито лишаями, росли вони коряво, повільно й давали поганий урожай.

Та найбільше пригнічувало Кожемякіна ставлення окурівців до жінки, воно з сумною ясністю викривало в темних душах людей наявність чогось страшного, що — він почував — непомітно приліплювалось і до його душі брудною, отруйною плямою, викликаючи спокусливі, тривожні думки і стидке, хворобливе напруження в тілі. Спостерігаючи, як гралася молодь у полі, біля монастирської огради, він бачив, що навіть підлітки люблять кривдити дівчат: щипають їх, б'ють, кидають на коси реп'яхи; під час гри з горюдуба стараються загнати дівчат до самої огради, де густо й високо розрослася кропива, і там повалити їх у жалкі зарості. Сльози скривджених дівчат майже завжди викликали задоволені усмішки у хлопців, і в усіх іграх ясно видно було бажання завдати болю, грубо підкреслити перевагу чоловічої сили.

Останнє особливо гостро впадало в вічі. Кожемякін спочатку виправдував дикі вихватки окурівських женихів. Бачачи, як вони півнями ходять коло дівчат, плюють на спідниці їм лушпинням насіння та горіхів, як штовхаються ліктями, стараючись зачепити груди, Матвій, внутрішньо усміхаючись, не без заздросців думав:

«Ще вони розв'язність свою показують...»

Жінки з великою пристрасстю, з вражаючим і немов хворобливим озлобленням сварилися між собою: сестри, невістки, сусідки; свекрухи били невісток, матері — дочок. Лаялись на городах, через огорожі, стоячи біля воріт, на вулиці, на базарі, в церковній ограді. Кури, що розгрібали грядки, собака, що з'їв куряче яйце, кішка, що навідалась до льоху, заздрість до успіху сусідової дочки у парубків, ревності до чоловіка — все життя виносилось на вулицю в гострих криках, в образливих словах і з лютою безсоромністю крикливиць облльовувалось жовчю, обливалось грязюкою. Іноді юнакові здавалося, що над містом безперервно тремтить хворобливе й тоскне виття:

«А-а-а...»

Майже кожного свята, надвечір чи вночі, де-небудь у місті лунав крик жінки, і не один раз Матвій бачив, як уздовж вулиці мчала біла постать, напівгола, з розкошланим волоссям. Здригаючись, згадував, як Палага накручувала на пальці вирване волосся...

Та найстрашніше Матвій бачив у дружніх розмовах мужчин про жінок: все, що він чув раніше від робітників і мимоволі збагнув з безсоромних розмов батька з Пушкарем і Власівною, — все це розлилося тепер перед ним до розмірів глибокої, брудної калюжі, в якій тонула жінка, стидко оголена і, наче п'явками, густо обліплена липкими, капосними словами.

Невимовно груба безсоромність розмов про жінок, повиваючи юнака душною, гарячою хмарою, пригнічувала його до отупіння. Йому здавалось іноді, що голу жінку кинуто серед вулиці і по череву її — череву матері — важко тупають брудними чобітьми, розтоптуючи ненароджені істоти, топчучи нерозказані казки. Він був певен, що всі жінки, крім Власівни, такі ж прості, ласкаві й радісно покірні пестошам, якою була Палага, так само сповнені жалістю до людей, як сповнена була нею — за батьковими оповіданнями — його мати; вони всі здавалися йому матерями, добрими сестрами і нареченими, які чекають жениха, як квіти сонця.

Але тепер він починав почувати до них жадібну цікавість чужої людини, нічим не схожої на них. Раніше він соромився слухати розповіді про хитрість жінок, про жадібну їх плоть, брехливий розум, який завжди в полоні

їхнього тіла, а тепер він слухав усе це уважно й мовчки; дивився в землю, і перед ним з неї виступали обриси голого тіла.

Ночами, почувуючи, що в серці у нього, вже отруєному, відгниває щось дороге й хороше, а тіло горить у бурхливій хтивості, він безсило плакав,— жалко і гірко було усвідомлювати, що кожен день не дає, а відбирає щось від душі, і стає в ній порожньо, як у полі за містом.

Всюди почувалася жорстокість. В мутному потоці буденного життя — тільки вона виступала яскравими плямами, невідпорно й різко лізла в очі, примушуючи юнака дедалі частіше й покірніше згадувати гидливу мову батькову про людей міста Окурова.

Те життя, про яке хвалебно й барвисто говорив батько, обминуло місто, в якому людина, на ім'я Самсон, була горбата, лиса, кривоноса і шила кашкети із старих штанів.

І не раз Матвій сумно думав:

«Краще б, як перше, здогадуватись, ніж — напевно знати, як тепер знаєш!»

Дома теж було тяжко: на місце Власівни Пушкар узяв городницю Наталю, вона принесла з собою якийсь особливий запах, що всіх дратував; робітники сварились, билися і — цькували Шакира: називали його свинячим вухом, питали, скільки в нього залишилося дома жінок і чи правда, що вони, за законом Магометовим, повинні голити волосся на тілі.

Невичерпні в мерзенних вигадках, вони обсипали благообразного татарина гнилим сміттям капосних слів, а він серйозно дивився на них косими очима і, клацаючи язиком, говорив неголосно, але переконливо:

— Ай-яй, нехоруша! Дуза нехоруша! На всьому сміявся! З людина сміявся, з Магоммеда сміявся, з аллаха сміявся — чи то бульша зостався? Ай-яй, руська шалтай-балтай нехоруша язик!

Вуха в нього, відстовбурчені, наче ручки глиняного рукомильника, червоніли, сірі розумні очі наливалися волею.

Почалися окуровські дощі, витиснули повітря, запнули сині далі мокрими туманами, побігли між горбами холодні потоки, розриваючи ями в яруги, на вулицях розлилися каламутні калюжі, всипані сірими бульками, заплакали вікна будинків, почорніли дерева,— захлину-

лася земля водою. Місто спорожніло, притихло, мокре, змерзле, розпухле від дощу; галки, ворони, горобці — все живе поховалось; звуки відвологли, розтанули, чути було тільки жалібний плач дощу, і ночами здавалося, що хтось — великий, стомлений, невидимий — безнадійно благає про допомогу:

«Поможи. Пожалій...»

Одного разу, темного вечора, Кожемякін вийшов надвір і у вогкій тиші почув чудний звук, подібний до ридання жінки, коли вона вже стомилась від ридань. У той же час звук цей нагадував сумні пісні Шакира, — пісні, які він завжди наспівував за роботою, а в свята — сидячи на лавці біля воріт.

— Це ти, Шакир?

Звук обірвався, розтанув. З п'ятьми висунулась струнка постать двірника, він підійшов до хазяїна і, розвівши руками, заговорив так, наче його душила чиясь важка рука.

— Дужа важко, касяїн! Ахх, рука сам підіймає — бити хоче пика всяка — ур-сигім ананни! Нема бульша — не можна терп'ять моя! Давай розрахунка!

Він кинув шапку на голову і, натягаючи її обома руками, загавкав, тупаючи ногою об землю:

— Аф-аф-аф...

Юнак соромливо опустил голову, не знаходячи слів, щоб утішити людину, яка була вдвоє старша за нього і — плакала.

— Моя — терпів! — чув він важкі, ламані слова. — Моя — мовчав, пісяво, думав, Шакирка! Зубам скреготав, Магоммед молив — все робив! Давай розрахунка!

Серце у Матвія розширилось, зігріте гнівом, в очах у нього попливли зелені, димно-ясні кола, він кашлянув і твердо сказав:

— Зажди, не йди! Я їх налякаю, зажди...

Та голос у нього зірвався, як у молодого півня, і він крикнув:

— Ти б їх — по пиках!

— Твоя — добра! — цмокнувши губами, сказав Шакир. — Людиною сміються — нісього, богум-та — нехоруша, ахх!

Прийшовши на кухню до вечері, Матвій глянув на змарніле, сумне обличчя татарина і знову відчув у грудях тяжкий прибій злости.

— Ви,— сказав він, здригнувшись, і вперше, без сорому, з насолодою вилаявся поганими словами. Всі повітрішали на нього очі й начебто позищулювались — це підбадьорило його.

Передихнувши, він спокійно й переконливо сказав:

— Хто сміятиметься з Шакира — звільню!

Всі мовчали. Потім Пушкар урочисто протягнув:

— Що-о, біси? Ага-а?

А молодий хазяїн не наважився сісти за стіл з людьми, яких він вилаяв, пішов до саду, вже роздягненого холодним вітром жовтня, і довго ходив стежками, засипаними листям.

Настав холод, небо повидося могутнім шаром хмар; непроникні, вологі, вони сховали місяць, зорі, погасили багрові заходи осіннього сонця. Вітер, літаючи над містом, хитав дерева, заводив у димарях, загрожуючи близькими заметілями, рвав звуки і то приносив уривок слова, то чийсь недокінчений крик.

Що години в затаєній тиші міста, що припало до землі, здригався і нив монастирський дзвін; сторож біля Ніколи смикав вірвовку, і вона завжди примушувала двічі вискнуту лист бляхи на даху дзвіниці.

Мідь співає боязко і сумно,— наче хтось заплутався в темряві й стомлено кричить, вже не вірячи, що його почують. Розбуркані собаки дрімотно гавкають, і знову місто поринає в глибокий вир вогкої тиші.

Вечорами у свята до кухні з'являвся півчий Ключарьов — родич Наталі, як сказав Пушкар, плюнувши при цьому.

Матвієві подобалося сидіти в кухні за великим, чисто вишкрябаним столом; на одному кінці стола Ключарьов з татариним грали в шашки,— від них віяло чимось цікавим і серйозним,— на другому солдат розгортав свою книгу, нову велику рахівницю, підбиваючи підсумки роботи за тиждень; тут-таки сиділа Наталя з шитвом у руках, вона стала не такою вертлявою, і в зелених очах її з'явилося добре піклування про щось. В димарі співав вітер, за піччю шаруділи таргани, хазяїновито потріскував мороз надворі, клацали кісточки рахівниці, Шакир муркотів пісні, а Наталя по-дружньому сміялася з нього.

Спочатку Ключарьов, як видно, соромився Матвія, вставав, сопів і, відводячи набік великі, важкі очі, глибоким басом бурчав:

— Здравія бажаю...

І завжди після цього привітання звідкілясь з кутка, з полу, відгукувалась невдоволена луна, що виявляла сумнів:

— У-у-у...

Шакир ляпав долонею по лавці поряд себе й казав хазяїнові:

— Сядай! Учис! Пожежна — ходи! Такий твій? Моя — суда, абзей!

І, підморгуючи до Матвія, легенько штовхав його в бік.

Ключарьов грав гірше за татарина; він довго думав, спершись ліктями на стіл, запустивши пальці в чорне, кучеряве волосся на голові й дивлячись у середину шашечниці очима невловимого кольору. Шакир, підперши рукою щоку, тихенько, горловим звуком нив:

Анди — кайдак — килаїн?

Кунум — ночук — когаїн?

Ключарьов підводив голову, мовчки дивився на нього й знову думав.

— Чого це ти співаєш, Шакир? — питала Наталя, усміхаючись.

— Російськам язикам будіт: чого робитиму, як будіт жити? — ось чого співаєм!

— Смішні у вас пісні, в татар! — говорила Наталя, сумно зітхнувши.

Матвій поглядав на Ключарьова, згадуючи, як страшенно спокійно він співав, цей чоловік, ідучи за батьковою труною та над могилою. Обличчя півчого запам'ятовувалося з першого погляду: трикутник, основою якого був великий, смуглявий лоб, а вершиною — скривлений наліво довгий ніс. Щоки в нього майже зовсім заросли чорним жорстким волоссям, і під вусами не було видно ні губів, ні зубів. Юнакові здавалося, що Ключарьов думає не про гру, через те завжди і пропрає Шакирові. Він чекав від чорного чоловіка якихось цікавих розповідей і — дочекався. Одного разу півчий, не відриваючи очей від шашок, заговорив:

— Бачив я сон: іде по землі великий сірий мужик, голова до хмар, у ручиськах — коса, з півверсти, приміром, завдовжки, і косить він. Ліси, села — все валяє. Без шуму проте.

Наталя спокійно догадалась:

— На пошесть це. На холеру...

— На холеру?—сумніваючись, повторив Ключарьов і, подумавши, вів далі: — Раптом би та — насправді — прийшов такий величезний чоловік, узяв би ото дзвіницю за шпиль та й почав садити нею по будинках, по дахах, по головах...

Пушкар, несхвально хитаючи головою, сказав:

— Знову ти, Якиме, забріхуватися почав!

А Шакир, коливаючись, сміявся.

— Ай-яй! Ай, який, шалтай-балтай!

Ключарьов подивився на солдата серйозним поглядом розширених очей.

— Якщо сниться? Сон — не брехня. Ось теж якось риба снилася, ніби сом, тільки зубата. І летить на крилах,— сажнів з півсотні крило в неї...

— Ну? — спитав Матвій, бачачи, що пожежник замовк, поринаючи в п'тьму своїх снів.

— Ну — летить. Нічого. Тінь від неї по землі стелеться. Тільки-но людина ступить у ту тінь і — пропала! А то обернеться конякою, і якщо озеро по дорозі їй — вона його одним копитом все на землю вихлюпає...

Слова його, проходячи крізь густу зарість чорного волосся, теж ставали чорними й кошлатими, як ті павуки.

— Біла риба та? — задумливо питає Наталя.

— Сіра. Як порох на колір.

— На дощі це, чи що? — міркує Наталя.— Біла — на сніг. Коняка,— чи не буде відлиги?

— Пушкарю! — підморгуючи на Матвія, каже Шакир.— Як оцей сухий риба звемо?

— Сазан? Судак?

Татарин регоче.

— Вона — судак! Риба — судак, пожежник — дивак. Ай-яй, люблять ваша шалтай-балтай язик, ах! Багато видумала руська; нудна стала — ще видумуйть! Язик — верста, слова — пуста, смішний дивак-судак!

Матвієві здалося, що татарин сказав якусь правду. Одного разу він спитав Ключарьова, звідки той родом, і здивувався, дізнавшись, що півчий — слобідський.

— А я думав, що ти далекий! — розчаровано сказав він.

Той підвів трикутне обличчя й пояснив, пильно дивлячись на Матвія:

— Нас, Ключарьових, дві сім'ї: Макарові та Григорійові. Я — Макарів.

— Н-ну? — з сумнівом усміхаючись, сказав Пушкар.— Це невідомо. Скоріше ти скарбникові Перекопову долею завдячуеш. У нас у слободі дуже важко розібрати, від кого діти народжуються. Бідність!

— Це нічого не означає! — тлумачив Ключарьов спокійно й густо.— Я кажу, як по церковних записах числюся. Син Макара Ключарьова, ну й — син йому! Мені від цього ні прибутку, ні збитку.

І, звертаючись до Матвія, продовжував:

— Я бував далеко. П'ять років у кавалерії гойдався. Пияцтво в кавалерії — по всіх містах. У Ромнах стояли ми — хохли там, поляки,— нічого зрозуміти не можна! Потім — у Пінську теж. Болотища там — надзвичайно великі. Теж нудно. Погано оселяються люди — чому б? Лізуть, де тісно, а навіщо? Відслужив — до пожарні найнявся, все-таки цікаво нібито.

Темні слова розлазяться по кухні, наводячи на всіх сум, і навіть таргани за піччю тихше шарудять.

— Я хлопчиком ще любив вогонь гасити. Бувало товариші розпалять багаття, а я його затопчу, піском закидаю.

— Навіщо? — спитав Матвій.

— Так собі. Вдень і без вогню видно, а ночі повинні бути темними.

Аллах робив,— задумливо сказав Шакир.— Люди ж не займай!

Але подивився на всіх і, усміхаючись, додав:

— А коли конячка пасти вночі: холодна, вовка ходить,— вогонь потрібна!

Часом Пушкар починав говорити про свою службу, лунали знайомі Матвієві слова: «шип-прутени», «кивер», «скуси патрон», «зелена вулиця», «лягай»... Часто він сперечався з Ключарьовим, замахуючись на нього книгою і рахівницею:

— Який ти солдат, чорний дідько!

— А ти? — непохитно спокійно питав півчий, не дивлячись на нього.— Мотузки сукаєш?

— Тут не мотузки, ідолобісе, тут робота! Кожен повинен виконувати свою роботу. Всяка робота — царева служба, вона на Росею йде! Що таке Росея — знаєш? Йй кінця нема, Росеї: яруги, болота, степи, піски — треба

все це влаштувати чи ні, бісів куме? Їй усе потрібне, я знаю, я її скрізь пройшов, в ній роботи на двісті років назбиралося! От і працюй, і давай їй лад! Напрацюй, щоб усім вистачало, та й годі. Ось вона, Росея!

— Мені в'язати нема кого, мотузків не треба...

— Н-не треба-а? — заводив Пушкар, крутячись від гніву. — Не бажаєш, га-а? Скажи, будь ласка! Виходить — судна без причалу, плавай як попало, га? Черв'як ти на землі...

— Я — пожежник.

— Через те, що — ледар! Розумію я ідолобісся твоє: ми тут горимо три, багато п'ять раз на рік, та й то по троху, от ти й придумав — піду до пожарні, там роботи нема чого, крім як, стоячи на каланчі, галок лічити...

Поки вони сперечалися, татарин, примружуючи то одно око, то друге, бавився сам з собою, а Матвій, слухаючи крик старого солдата і вдивляючись у непохитне обличчя Ключарьова, намагався зрозуміти, хто з них правий.

— Щоб усяка людина своєї справи достойна була — ось тобі закон! Тут тобі всякого життя виправдання! Працюй! — лютував Пушкар, грюкаючи рахівницею, ляпаючи по столу книгою, долонею, човгаючи ногами.

А Ключарьов, не кваплячись, пропускав крізь вуса:

— Наплювати мені на все це, аби серце було спокійне. Всім ділам один кінець: ходячи — помреш і лежачи — помреш!

Матвієві згадалась улюблена пісня веселого лікаря Маркова:

І піп — помре,
І солдат — помре,
Тільки той не помре,
Кого смерть не візьме!..

Важка, темна нудьга охоплювала юнака кошлатими лапами, хотілося лягти в постіль і проспати тиждень, місяць, усю зиму.

Гралися на полях співучі хуртовини, маючи над горбами білими крилами, щедро кутаючи місто пишними кучугурами снігу, завивали по ночах голодні, змерзлі вовки і, відповідаючи їм, злобно гавкали боягузливі окуровські собаки. Рідко коли небо було вільне від сірих хмар, але гарні були ті ночі, коли синява небес, до глибин своїх

пронизана золотими променями зір, вся тремтіла, палала й танула. Радіючи, блискали сніжинки, немов зоряним пилом окропивши землю, що відпочивала під їх м'яким покривалом для нових весняних народжень. Покірно зігнулося гілля дерев, нахилиючи пухові білі лапи; алмазами й смарагдами блищать гілки, одягнені мереживом інею. Хрести на церквах оковані сріблом, а шпаківні стоять у пишних шапках; на дахи будинків щільно лягли товсті гриви заметів, звисивши краї, узорно вирізьблені вітром. Морозне повітря чутливо дзвінке, поважне каркання ворон, заклопотаних холодом, веселе тренькання синиць, смішне рипіння снігурів легко розносилися по місту з кінця в кінець. А навколо нього на горбах заледеніла тиша, і Окуров стоїть на блюді з срібла, кованого морозом, вирізьбленого хуртовинами.

На кризі річки Путаниці почались бої: кожного свята, після обіду, з слобідки, засипаної снігом до дахів і не видної на землі, сірими грудками викочувалися хлопчачки. Перебігши річку, вони кричали на гору:

— Давай бою!

На них сестрині й мамині кофти, інший просто закутаний шаллю, багато взутих у важкі батькові чоботи, є бійці без шапок — голови позакутувані хустками; у більшості нема ні варежок, ні рукавиць. На горі їх чекає ворожий табір; городяни одягнені краще, зручніше й тепліше, вони сміються з обірванців:

-- Повилазили таргани з-під маминих спідниць! Гей, баби, лізьте сюди, ми вам пики понабиваємо...

Слобідські ставляться до бою серйозно: вони діловито, тісним цепом лізуть догори осклілою горою, хапаючись голими руками за шматки мерзлої глини, і покрикують:

— Гей, наша стороно,— не розвалюйся! Не заскакуй наперед, не лютуй!

Спочатку городяни стараються скидати нападаючих з гори, але це небезпечно: слобідські чітко хапають їх за чоботи і якщо сторч головою летять донизу, то вкупі. Тоді міські відступають, впускаючи слободян на Порічну, і тут зразу розпалюється веселий бій.

— Вали, наші, вали! — кричить юний слобідський народ, наступаючи на противника густою стіною.— Бий пшеничних!

Вони сухіші за городян, спритніші й хоробріші; їх батьки і матері частіше й лютіше б'ють, тому вони

звичні до болю й менше чутливі до нього, ніж хлопчачі міста.

Міські ведуть бій з хитрошами, за прикладом батьків: висунуть з своєї стіни проти грудей слобідських з п'ять добрих вояків і, коли слобідські, натискуючи на них, мимоволі витягнуться клином, місто дружно вдарить з боків, намагаючись зім'яти ворога. Та слобідські звикли до цих підступів: швидко відступивши, вони самі охоплюють городян півколом і женуть їх до Торгової площі, збиваючи на землю міцними ударами голих кулаків.

На площі вже зібралися підлітки, чекаючи своєї черги стати до бою; обидві стіни супротивників вирівнюються, обсипаючи одні одних лайками й глузуванням.

— Чи ситі? — питають слободяни, пишаючись перемогою.

Міські безладно співають:

Голу хто не зна слобідку?—
Продасть дівку за горілку...

Не спускаючи їм, слобідка відповідає:

А окуровські мішани
І батьків з'їдять із шами...

В морозному повітрі безперервно лунають дитячі глоси, чути соромітні слова.

— Старці!

— Ненажери!

— Злодії!

— Самі — шахраї!

Відпочивши за час словесної сварки, розпалившись образами, вони знову кидаються одні на одних, ухкаючи і підвискуючи, розбиваючи носи і губи. Тепер б'ються на очах у старших, і кожному хлопчикові хочеться виявити свою завзятість, силу і спритність.

Біля рядів під навісами крамниць стоять глядачі, а серед них знамениті бійці міста: Толоконников, обидва Маклакови, слюсар Коптев, товстий пожежник Севачов. Всі вони одягнені зручно для бою: в коротких козушках з легкої ординської вівці, туго підперезані яскравими поясами, на руках добрі рукавиці, у старшого Маклакова — зелені, сап'янові.

Часом із стіни вискакує юний чоловічок з розбитим

носом чи роззятою губою, підходить до глядачів, поплювуючи на сніг, вживаючи великих зусиль, щоб стримати сльози болю, кривди й озлоблення.

— Що, бовдуре? — неласкаво зустрічає його дядько, брат чи батько. — Знову розквасили пику?

І дражнить, дратований виглядом крові:

— А ти зареви! Ач, скривив пику!

Хлопчик реве, а родич, піймавши його за вухо чи за чуба, скубе й приказує:

— Не реви, коли б'єшся, не реви, сучий сину!

До слобідських підійшли підлітки і, стоячи за своєю стіною, зневажливо викликають місто:

— Гей, женихи, виходьте, чи що!

— Холостяги, не бійтесь...

Розірвавши свою стіну, виходить наперед Мишка Ключарьов, племінник півчого, стрункий і сухий молодець років шістнадцяти.

— Ну, геть! — каже він міським хлопчикам, махнувши на них рукою, як на горобців; вони шанобливо відступають, деякі тікають до дорослих, тривожно сповіщаючи:

— Мишка Ключар вийшов! Гайда! Он він розчепівся, дивіться-но!

Мишка скинув з плечей лахміття, зняв з голови шапку, кинув її за спину і викликає:

— Виходьте, женихи! Ну, хто там? Сам на сам! Гей, куроводи!

Волосся в нього на круглій голові стоїть їжаком, обличчя вилицювате, маленький ніс загнутий донизу, як у пугача, тонкі губи зневажливо скривлені; він широко розставив ноги, вперся руками в боки і стоїть фертом, поглядаючи на ворогів світлими, недобрими очима.

Городяни довго півголосом сперечаються — треба поставити проти Мишки бійця-однолітка, а однолітки, знаючи його спритність, неохоче йдуть.

Вийшов кремезний, пикатий Базунов — слобідські регочуть і свищуть: весною, на Олексія божого чоловіка, Базунову мине дев'ятнадцять літ.

— О-го-го! Якого дідка поставили!

— Дідусю, не бійся!

Базунову соромно: обернувшись назад, він жалібно кричить:

— Васько, ішов би ти! Кулугуров?

— Я опісля тебе,— густо відповідає Кулугуров, але тут-таки одверто каже: — Та я ж бо вже бився з ним,— не подолати мені.

Не дивлячись на Мишку, Базунов питає:

— Хоч зі мною?

— Хоч з батьком твоїм! — хвастовито відповідає Мишка і задерикуватого кричить: — Гей, наші, скажіть там батькові, що помирав я, то кланявся йому...

Базунов витягнув наперед стиснутий кулак лівої руки, праву зігнув у лікті і, похмуро зсунувши брови, готує удар — «націляється».

Хрустить сніг під його важкими ногами, навколо напружена мовчанка, обидві стіни дружно охоплюють бійців широким колом, покрикуючи:

— Роздайся! Не тисни, гей!

Мишка пильно стежить за супротивником, часом він швидко змахує правою рукою — Базунов відскочить, а Мишка нібито підняв руку голову почухати.

— Ти не бійся! — глузує він. — Я не на смерть тебе, я тобі носа на вухо посаджу, ото і по всьому! Ти води руками, ніби тісто місиш чи мух ловиш, а я подожду, поки не змерз. Який у тебе кулак! З півпуда ваги, мабуть, буде? Як воно буде дружині твоїй!

— Тобі ось погано буде! — бурчить Базунов.

Міський боєць розмахнувся, вдарив — Мишка присів і ткнув його в підборіддя знизу догори, питаючи:

— А як здоров'я?

Розлютився Базунов, кинувся на супротивника, взято махаючи кулаками, а спритний підліток, ухиляючись від ударів, влучно бив його з розмаху в лівий бік.

— Лексію, не гарячись! Чого ти, дурна голово? Стій спокійно, бовдуре! — кричали городяни.

— Не гарячись, чуеш! — повторював слобідський боєць, стрибаючи, як м'яч, навколо незграбного парубка, і фактом, зігнувшись, збив його з ніг, ударивши головою в груди й кулаком у живіт — під душу. Слобода радісно виє й свище; збентежені поразкою, люди Шихана знехотя хвалять переможця.

— Спритний, шельма!

— Та-ак! В'юнкий.

— Верткий...

— Млявий Альошка проти нього!

Базунов, задихаючись, сидить на землі й бурмоче:

— Коли він як той комар,— крутиться, крутиться...
отак хіба б'ються?

— Гей, Кулугуров! — гордо кричить переможець.—
Ну-бо, іди!

— Не люблю я по-одному...

— Не любиш?

— Я — в стіні...

— А на печі?

Хлопчаки слобідські радісно співають на все горло:

— На піч, під піч, на тепленький припічок заліз тов-
стий котичок! Попобили, розкачали, зуби розхитали!

Серед городян обережний рух, глухий гомін.

— Гей, наші, дивіться пильно! — командує Ключа-
рьов.— Федько Ординцев, іди сюди! Гришко з Хомкою —
ставайте до мене!

І раптом, махнувши руками, він кидає своїх на купу
городян, викрикуючи високим альтом:

— Вали-и на Шихан! Бий женихів, не жалій кулак-
ків! Вали-и...

Збіглися хлопці, жваво працюють кулаками, скрего-
чуть зуби, глухо бухають удари в груди, раз у раз від-
бігають набік бійці, обплывуючи втоптаний сніг черво-
ними пльовками, ссякаючись червоними бризками крові.

— Не бійся, наша! — кричить Кулугуров.

— Тримайся, слобода! — дзвенить Мишчин альт.

Кипить крутий бій, бійці зійшлися й ламають один
одного на всю силу, завзято змагаючись за перемогу.

— Бий женишків, оладочників! — покрикують сло-
бідські.

— Стійте, наші, не тікайте! — командують Кулугуров
з Базуновим, але міська молодь уже відступає, не витри-
мує дружного й швидкого натиску слобідських; так уже
здавна повелося, що слобода перемагає, бере бій на
площі й жене міських до церковної огради.

Глядачі-городяни, бачачи, що дітей їхніх подолано,
гарячаться й кричать до своїх дорослих бійців:

— Чого дивитесь? Гонять наших! Он, як б'ють! Гай-
да ви, пора!

І от, збоку, на слободян, що зарвалися, кидаються
Маклакови, Коптев, Толоконников, б'ють підлітків, куди
влучать, шпурляють їх на землю, немов траву косять.

— Ого-го-го! Пішли наші, пішли! — радісно гогоче
юрба глядачів, підбадьорюючи свою сторону, і, пристри-

бом ідучи за боєм, ніби ненавмисно дають стусани в боки слободянам, що лежать на землі.

— Лежачого не бийте, дияволи! — злобно голосять переможені, відлазячи набік.

То там, то тут, присівши навпочіпки й прикриваючи ліктями обличчя свої від навмисно несподіваних ударів городян, вони чекають нагоди, щоб непомітно втекти за річку.

Матвій Кожемякін теж разом з усіма городянами піддається збудженню, святкує перемогу і кудись біжить, сміючись. Але побачивши, як б'ють лежачих, спиняється і тихенько йде осторонь. Йому хочеться крикнути до людей:

«Нащо нечесно б'єте?»

Та він не знаходить ні часу, ні сміливості на це і знає, що його крику не чули б.

Спритно, як той вуж, крутиться проміж ніг тих, що біжать, Мишка Ключарьов, качається по землі, як барильце, син кращого бійця в слободі Ординцева Федька і пихкає від злості, вмиваючи снігом розбите обличчя.

Розгубилася слобода, розвіялась, рознесло бійців, немов вихором.

— Ого-го!—ревуть переможці, стоячи на березі річки, а внизу, з криги, долинає:

— Тримайтесь, наші, ідемо!

Короткий зимовий день, уже синій присмерк оповив річку, тануть у ньому снігові халупи слободи; розполохані дзвоном до вечірньої відправи, полетіли в гнізда птахи з дзвіниць; стає холодніше.

По кризі річкою, не поспішаючи, темною хмарою ідуть на місто слобідські бійці; городяни, стоячи над кручею, придивляються до них, перераховуючи:

— Стрельцов іде, старий чорт...

— А Квашнін — тут?

— Он, збоку...

— І Македошка вийшов!

— Ординцев попереду...

— Багатенько їх висипало сьогодні!..

— Гей, напівшановні! — кричить з річки завжди п'яний слобідський швець Македон.— Будь ласка на поле, ми б вас потяпали!

Городяни, підтягаючи пояси, спускаються на кригу, умовляючись:

— Ти, Коптев, на середину стань, а Маклакови — з пліч тобі...

— Севачова з Єрмилом та Толоконниковим на ліве б крило, та ще туди котрі дужчі, та тим крилом і хльоснути їх, коли вони розійдуться.

— Приятелі! Прип'ятели? — кричить слобідський народ, стаючи стіною. Весь він кошлатий, засмиканий, багато бійців уже дуже напідпитку, всі — і п'яні і тверезі — однаково одчайдушно зухвалі на язик, дрочаться з городянами з великим умінням, зі смаком, в усіх є щось вовче, розпачливе й лякаюче.

Македон, п'яненкокий і весь вивихнутий, пританцьовуючи, співає на все горло:

Окуровські воеводи —
Знамениті куроводи;
Не горюючи живуть,
У сусід курей крадуть...

А чийсь розвеселий голос вторує:

В них дружини все — Олени,
Кулаком пики хрещені — ач, ти!

— Геї ви, — похмуро кричить Толоконников, — виходьте, чи що, хто проти мене, веселі злодії!

— Єруслан Лазарич? Здоров будь! Скучив мій кулак за твоїм боком!

— А ти виходь!

— А ти зажди!

— Боїшся?

— Трясусь. Ноги за вуха заскакують!

— Ось я тобі одірву їх, вуха ті!

— Ото добре буде! Оглухну я — ніколи дурної мови твоєї не почую!

— Ну-те, хлопці, з богом! — каже слюсар Коптев, обома руками натягаючи шапку на голову. — Берись дружно! Бий злодіїв!

І люто вие, збуджуючи себе та своїх:

— Давай бою-у-у! Пішла наша, пішла-а! Бий їх! Бий! Бий!

Ринули городяни важкою хвилею на міцну стіну слобідських, забухали кулаки, заляскали неміцно стиснуті зуби, почувлися оглушливий рев і виття:

— У-ух! А-ахх!

— Молодчики-слобода, стійте дружно! — гучно кричить високий кремезний Ординцев і, наче сокирою рубає, б'є по головах городян. Проти нього — Коптев, без кожушка, в роздертій сорочці. Вони давні приятелі, куми.

— Єгоре Іваничу — ех! — вітається Ординцев, з розмаху б'ючи кума в скроню.

— Ізоте Кузьмичу, візьми-но! — відповідає Коптев, завдаючи йому удару в груди.

А швець Македон, тримаючи в зубах шапку, швидкими ударами хльостає Маклакова то в одно то в друге вухо й мукає. Важкий Маклаков мотає головою, ловлячи якусь хвилину, і раптом, ударивши шевця зверху, немов забиває його в кригу.

— На ось!

Знову розмахнувшись, він хоче збити Ординцева, але довгий кушнір Квашнін б'є його одною рукою під пахву, другою — по зубах; міський силач присідає, а Квашнін кричить:

— Ти встань! Ні, ти постій! Я тобі додам ще разок! Ти мені за шлею недодав, то я тобі...

Старий, сутулий ведмідь Стрельцов, спокійно і розмірено розбиваючи обличчя городянам великим кулаком, сипло кричить:

— А ти не розмовляй! Ти — бий собі! Рахунки твої — в будні зведеш!

Міських тиснуть до берега — здається, що ось зараз їх притиснуть до кручі й роздушать, розчавлять десятками важких кулаків.

Чути важкі удари, крикання, злобне виття й стогін, плюються люди, лаються свердлячою російською лайкою.

І дедалі лютіше б'ють в середину стіни міських, розламуючи її, перекидаючи людей під ноги собі, немов сподіваючись знайти за ними головного й найстрашнішого ворога.

Та вже чути тривожний крик Федьки Ординцева:

— Тату, дивись-но, заходять, тату!

— Наз-зад, наші, наза-ад! — кричить Мишка Ключарьов.

Пізно. Справа і ззаду накиннулись міські з пожежником Севачовим та кращими бійцями на чолі; пожежник низенький, голова в нього вросла в плечі, руки короткі, — піднявши їх на рівень плечей, він дуже швидко штовхає кулаками в животи і груди людей і перекидає, розштовхує,

перебиває їх надвоє. Вони згинаються, охкаючи, при-сідають і лягають йому під ноги, наче зрубані колоди.

— За-хходь-те! — кричить він.

Пробився до нього слобідський боєць Стрельцов, на-хилив голову, як бик, і перекинув пожежника, але тут і сам присів, ударений в скроню Толоконниковим.

— Лама-ай! — виє Шихан.

— Віддай, наші, віддай! — кричать слобідські під-літки, бачивши, що батьків їх, братів, дядьків розбито, розкидано по кризі на річці.

Та вже дорослі розпалились і не можуть вести бій правильно; проти кожного з дужих людей слободи — п'я-теро-шестеро городян; бій закінчено, почалася бійка — люди пригадали обопільні кривди й глузування, стару задрість, давні сварки, пригадали все темне, нагрома-джене змалку одним проти одного, оскаженіли і б'ються люто, як звірі.

— Віддай, наші, віддай! — кричать розкидані слобо-дяни, не встигаючи зібратися в ряд; їх розбивають на дрібні купки і дружно женуть вузькими вулицями сло-боди, в поле, в замети пухкого снігу.

Вертаючись додому, переможці горлають на вулицях слободи похабні пісні про зарічанських дівчат і жінок, плюють у шибки вікон, відчиняють ворота; зустрівши жі-нок і дівчат, говорять їм паскудства.

Кожемякін бачить, як усе, що було барвисте і гарне, — вправність, сила, молодецтво, зневага до болю, влучні удари, гострі слова, гарячі, завзяті веселощі — все це вилиняло, згасло, зникло, і звідусіль, злим струменем, пробивається темна ворожість чужих одно одному лю-дей, — та сама незрозуміла ворожість, яка в базарні дні розгорялася на Торговій площі між мужиками і міща-нами.

Часто бувало, що та чи інша сторона, відбивши від стіни супротивників заздалегідь наміченого бійця, обшу-кувала його і, знайшовши в рукавиці свинчатку, гирку чи пару мідних п'ятаків, нещадно била стусанами поруш-ника бойових законів.

Коли обидва ряди бійців схоплювалися востаннє, зма-гаючись за перемогу, і в тісній купі ламали ребра один одному, з ревом, виттям і лютими криками, у Матвія завмирало серце, стискуване почуттям відчуженості від цих людей.

А часом він, ясно відчуваючи свою самотність, сповнювався тоскної заздрості і, чуючи хрипкі, але молодецькі вигуки, почував люте бажання кинутися в бійку й безжалісно бити всіх, поки вистачить сили.

Йому довелось битися: він ішов додому, випереджуваний стомленими бійцями міста, дивився, як вони мацають пальцями розхитані зуби й опухи під очима, чув, як покрякують люди, пробуючи гнучкість ниючих ребер, намагаються викашляти біль з грудей та все плюють на дорогу червоними плевками.

На Порічній наздогнало трое парубків, і один, схопивши його ззаду за плече, здивовано протягнув:

— Це що за людина?

— Кожемякін.

— Кож-жемякін? Який це Кожемякін?

Другий парубок, хихикаючи, пояснив:

— Савеліїв син.

— Савеліїв? Якого це Савелія?

— Відчепись! — похмуро сказав Матвій, впізнавши по голосах, що його спинили Маклаков, Хряпов і Кулугуров.

— Савеліїв син? — казав далі Хряпов. — А може, ти — сучий син, га?

Цей парубок завжди викликав у Кожемякіна презирство своєю жорстокістю й бешкетництвом; його лайка обпекла юнака гнівом, він підняв ногу, з розмаху вдарив бешкетника в живіт і, бачивши, що той, охнувши, присів, мовчки пішов собі. Та Кулугуров і Маклаков кинулися на нього ззаду, ударами по вуху повалили на сніг і стали топтати ногами, приказуючи:

— Ти ного-ою, — ти в че-ерево?

Матвій заплутався в кожусі, не міг устати, — вони били його довго, намагаючись розбити обличчя. Він прийшов додому обірваний, в крові, в саднах, з погідбваними очима, і, умиваючись на кухні, чув жалібний зойк Наталі:

— Ли-ишечко! Оце-то побили! Хто це?

Матвій не відповідав, і тоді Пушкар з гордістю пояснив:

— Наші, звичайно, слобідські! Він — міський, виходить, вони його й били! Ну, от, брат, і був ти в першому бою — це добре! Ех, як я, будши парубійком, бої любив!..

Матвій перестав ходити на річку й старався обминати міський майдан, знаючи, що при зустрічі з Хряповим і

його товаришами він знову неминуче битиметься. Часом, перед тим як лягти спати, він ставав навколішки і, звівши руки вздовж тіла, нахиливши голову — так стояла Палага пам'ятного дня перед батьком — шепотів усі молитви і псалми, які знав. У відповідь на них блимала лампада, освітлюючи лик богоматері, як завжди задумливий і сумний. Молитва стомлювала юнака і цим заспокоювала його.

...В монастирі з'явилася нова клирошанка,— висока, тонка, як берізка, вона нагадувала своїм покірним поглядом Палагу,— очі її одного разу спинилися на обличчі юнака й зразу полонили його. Рот її — маленький і яскравий — теж нагадував Палагу, а коли вона високим ясным голосом співала: «Господи помилуй...» — Матвієві здавалося, що це вона для нього просить милості, він згадував матір свою, яка, жаліючи всіх людей, пішла в глухі ліси молитися за них і, може, вмерла вже, виснажена молитвою.

У чорному шличку й шерстяній рясці, клирошанка була схожа на маленьку дзвіничку, яка задушевним срібним дзвоном кликала людей до миру, до життя тихого й любовного. І стояла вона попереду всіх на криласі, як у повітрі, благоліпно повита блиманням вогнів і прозорим димом ладану. Оковані сріблом риз, осяяні тихими вогнями, суворі лики ікон дивилися на неї з іконостасу так само уважно й невідривно, як Матвій дивився.

Клирошанка, бачив він, помічала цей погляд, прикутий до її очей, і, вирівнюючи тонке тіло, немов поривалась підвестися вище, а голос її лунав дедалі гучніше й солодше, немов бажаючи зміцнити чиюсь маленьку, як пролісок юну, надію.

Дивні мрії викликало у Матвія її бліде обличчя і тіло, непроникно одягнене в чорний одяг: йому здавалося, що колись жінка скине з пліч своїх все темне і стане перед людьми прекрасна й чиста, як біла лебідка з казки, стане і, простягаючи людям міцні руки, скаже голосом Васили Премудрої:

«Я мати всього сущого!»

Тоді всім стане соромно перед нею, соромно аж до сліз покаяння, і всі, поклонившись мудрій красі її, обновлять життя ясною силою любові.

Він не питав, звідки з'явилась клирошанка, хто вона, паче боявся дізнатись про щось непотрібне. І коли монастирська воротарка, добра бабуся Таїсія, ласкаво усміхаючись, спитала його: «Слухаєш нову клирошанку?» — він, поклонившись їй, поквапливо відійшов, кажучи:

— Хороший голос. Прошавайте!

Раптом клирошанка зникла: не було її за всеношною, за утреною, і в обідню не було.

«Може, захворіла?» — тоскно подумав він.

Та ввечері в день благовіщення він почув, що Наталя, якій відомо було все в житті міста, розказує урочисто й докладно:

— Багатії вони, Чернозубови оті, на весь Гнилищенський повіт перші; плоти гонять, біляни, тартак у них свій. Ну, от, добродії ви мої, як помітив свекор, що й молодший його син на неї цілиться, на Катерину оцю, вирядив він її в монастир наш на схорону. Тут вернувся жених, а він — одноокий, ще як хлопчиком був, сича ловив, а сич око йому і виклював. «Де Катерина?» А в батька, старого дідька, своя думка: мовляв, став до неї брат твій залицятися надмірно. «Єгор?» — «Він самий!» А одноокого звуть — Леоном. От і пішов цей Левон на тартак, та брата — кілком, та й влучив, на гріх, у скроню, — той зразу душу свою богіві й віддав! От, значить, поліція, от — чиновники оті! І взяли її, Катерину, на допит, повезли під вартою...

— Це нова клирошанка, про неї ти? — спитав Матвій тихенько.

— Про неї, про саму! І є, любі мої, чутка, ніби не без гріха вона тут: плуталася ніби з майбутнім свекром. Сирота, в сирітстві все може бути...

Матвій стояв на дверях, тримаючись за одвірки, наче розіп'ятий, і бурмотів:

— Це ти брешеш, — усе брешеш!

Наталя стала палко доводити йому, що вона каже правду, але він пішов до себе, став перед вікном, і йому здавалося, що звідусіль здіймається душна муть, — наче знову воскресла осінь, — здіймається густою хмарою і, закриваючи ясну пляму вікна, гасить блиск юного дня весни.

На перший день великодня він пішов на кладовище христосуватися з Палагою і батьком. З тихою радістю

побачив, що його дерева прийнялись: тонкі гілки беріз були густо обнизані бруньками, на кінцях лап сосни тремтіли жовті свічки, блискаючи на сонці золотими краплями смоли. З дерну могили боязко дивилися в небо білдолілові проліски, коливались атласні зірки первоцвіту, і вже набухав жовтий вінчик кульбаби.

Між хрестами мовчки ходили люди. Кожемякін здаля побачив кошлату голову Ключарьова; півчий без шапки сидів на чийсь могилі й стиха тонким прутом розхитував стебло квітки, наче примушуючи її кланятися сонцю і землі.

Похристосувались. Чорний чоловік невиразно сказав шось про ранню весну.

— У тебе хто тут?—спитав Матвій, киваючи на могилу.

Ключарьов постукав об землю ногою й відповів:

— Нікого нема.

І, оглянувшись, запропонував:

— Ходімо. Вогко тут.

Від хрестів на стежку падали легкі тіні, молода зелень трави темніла під ними.

— Нудьгуєш? — спитав півчий, скосивши очі набік.

— Н-ні! — не зразу й нетвердо відповів Кожемякін.

— Шакир — він правду каже! — вів далі чорний чоловік. — Нудьгуючий народ ми, росіяни. З нудьги видумуємо всяке. Особливо — тут...

— Та й Шакир тутешній!

Ключарьов насунув кашкет на ніс і промовив:

Вони з Пушкарьовим — особливі! В бога твердо вірять, наприклад...

Матвій здивовано відсахнувся від нього.

— А ти хіба не віриш?

— Я не про себе кажу, а взагалі,— неохоче сказав півчий.

Матвій суворо зауважив:

— Як це — взагалі?

— А так! — позіхнувши, озвався Ключарьов. Але, оглянувшись навколо, заговорив таємничо й буркотливо: — Не знаю я, як це сказати, ну, однак, подивися: бог, Ісус Христос, а тут-таки—доля! Бог—то вже ніякої долі нема! Нічого нема, просто—бог! Скрізь він, і все від нього. А в нас— бог, доля, та сатана ще, чорти, домовики, водяник... Лісовики потім. У трясовині—болотяники. І всьому клирові віра є: Нічого не можна зрозуміти: що боже, а що від.

долі йде? Наш нікольський піп прекрасно в домовика вірить, я тобі забожуся в цьому! І в долю твердо вірить: така — каже мені — твоя доля, Якиме! Нічого, каже, не зробиш! Я кажу — яка ж доля, якщо бог? Сміється: це, мовляв, слово одно — доля...

Він широко повів рукою в повітрі й сказав, немов загрожуючи комусь:

— Знаю я, яке це слово! Це не слово, ні!..

Матвій згадав ту покірність, з якою люди говорять про долю, незчисленні приказки на честь її, йому не хотілося, щоб пожежник говорив про це, він попросився з ним.

А через кілька днів після цього півчий раптом спитав Кожемякіна байдуже й тупо:

— Ти до дівчат ходиш?

— Ні! — почервонівши, відповів Матвій.

— А чому?

— Нема з ким, — зніяковіло сказав Матвій, подумавши.

— А-а! — протягнув півчий таким тоном, начебто вважав причину здержливості юнака цілком достатньою, і зразу ж запропонував:

— Ходімо зі мною. Зі мною — не бійся. Завтра й підемо, сьогодні субота, гріх, а завтра...

Матвій подивився на його дерев'яне обличчя й подумав:

«Піду я, чи що? Як бика, поведуть. Який він безглуздий! То про долю, то, раптом, про це. Та сни його ще».

Було прикро думати про це, але сорому він не почув. Здержливість діставалася йому дедалі важче, і останнього часу, бачачи Наталю, він уявляв її собі в ту важку ніч, коли вона увійшла до нього в кімнату, послана Палагою.

Спогад про Палагу дедалі слабкіше заважав думати про інших жінок, і часто ці думи були тяжкі.

На другий день увечері він сидів у маленькій кімнатці одної з слобідських халуп, даремно намагаючись приховати нездоланне хвилювання, що охопило його. Перед ним на столі стояв самовар і, то зіщулюючись, то розбухаючи, зловтішно шипів:

— І-і-і...

І показував Матвієві жовте, скривлене й жалюгідне

обличчя, з прикритими боягузливо очима. Рипіли мостини, рипіли козлові черевики дівчини,— вона бігала по кімнаті так швидко, що Матвій бачив тільки темну косу, білі плечі і рожеву спідницю.

Ключарьов густим голосом умовляв його:

— Ти — випий! Тут — треба випити.

Він уже був п'яний, тримав на колінах у себе здоровенну молодицю й кричав:

— Дуняшо! Частуй його!

— Та вони не п'ють ніяк!

— Старайся!

Потім він зник, наче метушлива Дуняша раптом вимела його з кімнати шумливим подолом своєї спідниці. Усміхаючись, вона сіла поряд з Матвієм і спитала його:

— Можна тебе обняти?

— Можна,— бурмотів він, не дивлячись на неї.— Можна!

Вона обняла, заглянула йому в обличчя порожніми очима й здивовано спитала:

— Чого ж ти не веселий?

Матвій присунувся до неї, недоладно кажучи:

— Боязко якось,— я тебе вперше бачу.

Вона безтурботно засміялась:

— Та й я ж бо тебе вперше!

З цього дня Ключарьов став байдуже водити Матвія по всіх грузьких митарствах окуровського життя, спокійно брав у нього гроші, одержавши, зневажливо розглядав їх проти світла чи підкидав на долоні й потім ховав до кишені.

Він не канючив і не вимагав, а саме брав, як щось таке, що безперечно належало йому, але робив це так часто, що Матвій не раз зауважував:

— Дуже багато ти береш! Пушкар он бурчить на мене...

— Плюнь! Однаково! — відповідав Ключарьов і дарував дівчатам хустки, щедро частував горіхами, пряниками й наливками.

«Однаково!» — тупим відгомоном лунало в грудях юнака, і покійно, наче зв'язаний, він ішов за пожежником всюди, куди той кликав його.

Кожемякін помічав, що пожежник ставав дедалі мовчазнішим, пив і не п'янів, обличчя витягалось, очі вицвітали, він став ходити поволі, зашпортуючись ногами.

по землі й спотикаючись, начебто тінь його згустилась, обважніла і людині вже не під силу тягати її за собою.

Наталя зустрічала його похмуро. Шакир, забачивши чорну бороду півчого, міцно стискував губи й кудись не кваплячись ішов собі. Пушкар гримав на нього:

— Знову з'явився! Баламут, біс...

— Нездужається тобі, Макаричу? — питав Матвій, почувуючи, що цій людині тяжко.

Пожежник подивився вдалину мутним поглядом і в два удари сказав окурівське слівце:

— Нудно.

Юнак згадував батька, який теж умів сказати це слово — кругле, важке й містке — так, що земля наче здригалася від кривди.

Одного разу, гуляючи з Матвієм у полі, за монастирем, Ключарьов начебто трохи пожвавішав і розказав один з своїх сріх снів.

— І от, бачу я — море! — вирячивши очі й широко розводячи руками, гув він. — Океан! В одному місці — гора, просто під хмари. Я тут, у півгорі, притулився й сиджу, з рушницею, ніби на полюванні. Раптом підходить до мене якийсь чолов'яга, начебто без обличчя, в лахміття одягнений, плаче й каже: гора ця — мої гріхи, а сатані — тров! Уперся плечем у гору, натиснув і — перекинув її! Ну, і я полетів!

— Прокинувся?

Ключарьов не відповів. Приставивши долоню до лоба, він дивився на далекі горби, витягши шию й широко розставивши ноги.

Другого дня рано-вранці по місту закричали, що на городі поліції хтось «самогубством застрелився з рушницею».

Ключарьов перервав свої сні за пожежним сараєм, під старою покорченою вербою. Він нагнув товсту гілляку, обплутав її мотузком, прив'язав до неї рушницю, мотузочку відсобачки курка накрутив собі на палець і вистрілив у рот. Йому зірвало череп: навколо довгого тіла лежали шматки кісток, оброслі темним волоссям, на стіні сарая, наче спілі ягоди, застигли багрові плями крові, сірі клапти мозку прилипли до порослих мохом дощок.

Метушилася сувора окурівська поліція, примушуючи горбатого Самсона збирати осколки кісток; кашкетник ледве тримався на ногах з похмілля, ставав рачки, під-

водячи горб до неба, складав кістки в решето і після кожного шматка помахував рукою в повітрі, наче він пальці собі обпik.

— Це хто ж? — злякано питали один одного окурівці.

— Господи, та пожежник же!

— Ще в Ніколи співав!

— Відома особа.

— Та голови ж нема, ну, й...

Люди з Торгової площі солідно говорили:

— Майстрові люди — вони вже завжди як-небудь...

— Хіба він майстровий?

— Ну, пожежник, однаково!

— Майстровий зовсім інша річ! Він у свято отак не зважиться. Він — по вівторках.

— А так. У понеділок він ще п'є.

— І потім, майстрові — вони більше вішаються.

Більшість мовчала, пильно дивлячись на землю, забризкану кров'ю і мозком, на широку спину трупа і в обличчя людей, що розмовляли. Здавалося, що деякі напружено стараються запам'ятати всі риси смерті та всі слова, викликані нею.

Хтось заклопотано й боязко спитав:

— А де його закопають?

— Де таких закопано? Там і його.

— Я тому, що як він на криласі співав...

— Спів не виправдує...

Маленький дідок Хряпов говорив:

На моєму віку сімнадцята душа отак-о гине.

І перелічував на пальцях вішалників, пияків, замерзлих і потонулих п'яниць.

А Базунов, стоячи без шапки й стріпуючи сивими кучерями, голосно говорив, наче псалтир читав:

— Єгда же несть у серці людському страху божого — і людини не бе, а скот некорисний топче землю!

Був серпень, на вербі блищало багато жовтих листків, два із них, вузьенькі й гострі, лягли на спину Ключарьову. Над містом давно піднялося сонце, але тут, у вогкому кутку городу, земля була вкрита сивими краплями роси і чорною, холодною тінню сарая.

— Гайда-но додому! — сказав Пушкар, штовхнувши Матвія плечем.

Пішли. Вулиця хитко гойдалася під ногами; строкаті будинки ніби підстрибували й присідали, у вікнах бли-

шали грїмаси переляку, подиву й лицемірної лагідності. В ясній, чутливій тиші ранку тривожно лунав докірливий голос Шакира:

— Через того, що видумала руська...

-- Багато ти розумієш,— бурчав Пушкар.

— Моя — розуміть. Міне — жалка. Ну, навіщо навмисно видумуват різні слова? Найстрашніші слова, які є,— ай-яй, нехорущі діла! Сам боїться, іншого все лякаїт...

— Мовчи!

— Навіщо мовчить? — уперто й ласкаво говорив татарин.— Через того руська нудно живе — видумувать! Робота мала. Навмисно вибираїт ваша руська, котра дума важка! Робота не любить він ніякої...

— Відчепись, дідьку...

З тиждень Матвій не виходив з дому, почувачи себе приголомшеним, ніби той постріл пролунав у нього в грудях, струснувши в них усе тривожне й неясне, що майже склалося там у байдужість людини, переможеної життям без битви з ним. Враження механічно, силою ваги своєї, складалися в душі поза волею в міцну й грузьку масу, викликаючи сумне відчуття безсилля,— в ній легко й швидко гасла кожна думка, яка намагалася щось заперечити, чимось перешкодити цьому процесові поглинання людини життям, страшним своєю одноманітністю, злиденністю своїх бажань і намірів,— нудним і сумним окурівським життям.

Щоб розірвати міцні петлі безвихідної нудьги, яка спочатку дратує людину, будячи в ній звіра, потім, нишком змертвивши душу її, перетворює на тупу худобину, щоб не задихнутися в тугих сітях міста Окурова, потрібне безперервне напруження всієї сили духу, необхідна стала віра в людський розум. Та її дає тільки прилучення до великого життя світу, і треба, щоб, як зорі на небі, людині завжди було ясно видно вогні всіх надій і бажань, що незгасно палають на землі.

З Окурова не видно таких вогнів.

...Повільно й нудно минула зима. Весною Кожемякіна знову вдарило горе. Раз прибігла Наталя з тривожним криком:

— Іди-но, Матвію Савеличу, чогось Пушкарьов зане-
дужав у нас!

Солдат сидів у дверях амбара на великому клубку відшлітованого канату і, впираючись руками в полотноще дверей, плював на землю кров'ю, прика-
зуючи:

— Хм-на! Начебто тее,— Матвію... проштрафився я...
н-на... у грудях, чогось, чи що...

Робітники, стоячи позад нього, ліниво докоряли:

— Треба було тобі отаку вагу перевертати...

— Ідїть геть! — кволо сказав солдат, витираючи до-
лонею кров з губ.— Тече, скажи, будь ласка...

Спробувавши стати на ноги, він похитнувся, мало не
впав і, зніяковіло хитаючи головою, пробурмотів:

— На тобі! Пив — з рік тому, а похмілля — осьь...

Коли його підняли, канат був облитий кров'ю і одяг
його вологий. В кухні, перехрестившись до образів, він
витягнувся на лаві, наказавши робітникам:

— Ну, ідїть звідси! Куховарко — принеси-но мені
льоду, я поковтаю трохи.

І, залишившись віч-на-віч з Матвієм, суворо загово-
рив, дивлячись у чорке чоло печі:

— Це кінець мені! Тепер — тримайся татарина, він
усе розуміє, Шакирка! Я тобі кажу: серед звірів — со-
баки, серед людей — татари — найнадійніші! Бережи його,
додай йому... Ох, молодий ти дуже! Я було думав — ще
років з п'ять побігаю,— аж — ні,— ось вона!

Він наморщив брови й закліпав очима. З лавки на
підлогу важко падали краплі крові. Наталя принесла
льоду і стала коло дверей, зажурившись.

— Ну,— чого тобі? Іди, іди,— ач ти!

І, коли вона пішла, хазяйновито сказав:

— Ти її не займай, вона — нічого баба! Шакир її ви-
школив. З бабами — обережно! Жарти — жартами, а баби
своєї ціни варті! Оженитися захочеш, шукай наречених
у слободі в нас, наші хоч і злиденні, голодні, а розум-
ніші за тутешніх,— це правда!

Він утомлено заплющив очі. Обличчя в нього морщи-
лося й чорніло, немов він обвуглювався, спалюваний не-
видимим вогнем. Гачкуваті пальці ворушились, лежачи
на коліні Матвія,— їх рухи вводили в тіло юнака хо-
лодні уколи страху.

— У голові шум,— говорив Пушкарьов,— немов тар-

гани шарудять, н-на... Женитись не спіши: від долі й рачки не втечеш...

Матвієві хотілося втішати його, та соромно було говорити неправду перед цією людиною. Юнак важко мовчав.

— Як помру,— сипло і мляво говорив Пушкар,— покликай цирульника, хай поголить мене! Поминок — не роби, не любиш ти жебраків. Звичайно -- дармоїди. Ти ось що: залишайся в мене племінники — Саватійко з Зосимом — ти їм допоможи коли!

— Гаразд,— насилу сказав Матвій.

— Дуже добрим не будь — зжеруть до кісток! Одягніть у мундир мене,— як треба! Ти не реви...

— Жалко тебе! — схлипуючи, сказав Матвій.

— Нічого,— сипів Пушкар'єв, не відкриваючи очей.— Мені теж жалко помирати... Про мундир не забудь,— до ладу щоб мені! Государя Миколу Павлича, можливо, зустрінеш...

Він раптом начебто спалахнув і виразно вимовив:

— Сімдесят два роки безпорочно служив,— скрізь діла чесно вів... це в господа записано! Він, батечко, вищий за царів справедливістю...

Легенько відіпхнувши Матвія, він знову ослабнув.

— Чого ж це попа нема? Погано мені,— піді-но, пошли Шакира... хутчій!

Матвій вибіг у сени,— в кутку стояв татарин, затуливши обличчя руками, і бурмотів. По двору металась Наталя, з її безладних криків Матвій дізнався, що лікар спить, п'яний, і його не можуть розбудити, нікольський піп поїхав до млина, сомів ловити, а варваринський хворий — бджоли його покусали так, що й очі не бачать.

Юнак стояв на ганку і, бачачи крізь відчинені двері амбара сірі ниті, нудно витягнуті по пустирю, думав:

«Тепер мені коло цього ходити...»

Йому хотілося йти до Пушкаря, вікно в кухні було відчинено, він чув шепіт солдата і короткі, ниючі вигуки Шакира:

— Будь спокійна, бачка! Моя — вірна — ахх!

Потім татарин висунув з вікна голову, гукнувши:

— Касяйн!

Солдат ще більше обвуглився, сиве волосся на щоках і підборідді стирчало, як голки в їжака, і обличчя стало похмуро суворим. Ледве блимали маленькі очі, залиті

смертною сльозою, пальці правої руки, складені для того, щоб перехреститись, нерухомо лягли на серце.

— Не чує! — говорив Шакир, пересуваючи губетейку з вуха на вухо. — Не рухайть рука...

— Матвію, ти тут? — спитав солдат. — Пальці мені... склади хрестом...

— Я склав, — сказав Шакир.

— Руки на грудях... Чого ж ви попа... біси...

По підлозі повільно, темною стрічкою текла кров.

«У підпічок налететься, тхнутиме», — здригнувшись, подумав Матвій.

Щелепа солдата відвалювалась, а губи в нього все ще шелестіли, ледве чутно вимовляючи останні слова:

— В руки твої... Саватійка з Зосимом не забудь... Матвію... Прощай... Чи Шакир тут?..

— Тут, бачка, тут!

Татарин стояв і, дивлячись на свої долоні, теж шепотів щось, ніби читаючи невидиму книгу.

— Скажи дядеві, Рахметуллі... Спасибі йому за дружбу! Коли що негаразд — клич його... Матвію... Рахметулла — все може, герой... Дякую за дружбу... скажи...

Прийшов високий і сивий монастирський батюшка, глянувши на помираючого і ласкаво сказав:

— Ну-бо, залиште нас...

— Ух який! — тихенько говорив татарин Матвієві, сидячи з ним на призьбі. — Скільки є крові, — до останній крапля жив...

— Жаль мені його, — широко озвався Матвій, — так жаль! Батька я не жалів отак-о...

— Я йому хлопчаком знав... тепер такий великий татарин — ось плаче! Він моя колінах держав, трубам грав, барабанам бив — більса двасять літо пройшов! Абзей моя, Рахметулла казав: ти руська, міцна серця твоя — татарська серця, кругла голова — татарська голова — вірна! Один бог!

Матвій глянув на двірника і з легкою образою спитав:

— Не любите ви росіян?

— Хоруша — все любить, нехоруша — ніякий не любить, — татар прямий! Це — руська нікого не любить, ні хоруша, ні поганий — брехати любить руська! Пушкар — прямий, ух! Наша народ проста, вона прямий любить...

Татарин говорив довго, але Кожемякін не слухав його, — з вікна долинав тихий голос священика, який чи-

тав відхідну. На даху бубновського дому сиділи, понаїжувавшись, ворони, гріючись на сонці.

Потім піп вийшов на ганок, кажучи хазяїновито:

— Ну ж, будь ласка, попрощайтесь з тим, хто йде в путь безповоротну...

Шакир гукнув на робітників; ворони стрепенулись і, нахилиючи голови, підозріливо оглянули двір. Звідусіль до кухні збиралися люди, мужики йшли, поправляючи сорочки, вибираючи з борід кострицю й зосереджено дивлячись під ноги собі.

Увійшовши до кухні, Кожемякін почув стриману мову Наталі:

— Копійочки б оце на очі покласти, бо — оскліють, не заплющатся, іншого кликатимуть...

Глянувши через плечі людей в темне обличчя покійного, молодий хазяїн тупо додав:

— Щелепу підв'яжить...

Він пішов на завод і довго сидів там, дивлячись, як бородатий Михайло, задкуючи, шліхтує мотузок, протираючи його по черзі то кінським волосом, то мокрою ганчіркою. Мужик вимахував руками так, начебто йому хотілося йти вперед, а хтось штовхає його в груди і він мимоволі задкує. Під ноги йому потрапила бобіна, він відіпхнув її, вдаривши п'ятою. Конус дерева відкотився і, зробивши півколо, знову ліг під ноги, і знову Михайло, не оглядаючись, відкинув його, а він знову підкотився під ноги.

«Дурень який! — подумав Матвій, — відкинув би набік дужче».

Настирливо лізли в очі струни прядива, з них стирчала срібними голками перебита костриця. Робітники, прив'язані до цих сірих, тремтливих ліній, що обманливо відходили в далечінь, зрідка і знехотя говорили щось один одному, а хазяїн думав:

«Навіщо це мені? Кинути б та поїхати куди-небудь...»

Лагідний весняний день танув у блідому небі, тихо гойдався торішній сухий бур'ян, з поля гнали череду, сонно і сито мукали корови. Земля, що недавно відтанула, дихала вологістю, обіцяючи густі трави і багато квітів. Стукав бондар, нудно дзвонили до вечірньої великопiсної відправи в маленький, непереконаливий, але крикливий дзвін. В монастирському саду копали грядки, було чути молодий сміх і гомін городниць; цвірінкали

горобці, співав жайворонок, а від горбів за містом здіймалася легка блакитна пара.

Під звуками і рухами життя явного ледве чутно, безперервно тремтів тихий подих травня — шовковий шелест молодих трав, шурхіт свіжого, липкого листя, лускання бруньок на деревах, і всюди невидимо шумувало міцне вино весни, насичуючи повітря своїм пряним запахом. Немов туго натягнені струни гули в повітрі, скоряючись ласкавим дотикам чийхось легких рук, — пливла над землею співуча музика, викликаючи до життя перші квіти на землі, нові надії в серці.

Юнакові стало до сліз сумно за себе й жалко всього цього нудного, м'яко розлитого навколо, що покірно зникало в невеселому небі, яке низько спустилося над землею.

«Всі відходять, — думалось йому з легкою, як туман, прикрістю, що раптом торкнулася серця. — Як тільки хто кращий — то вмере, то втече, як Созонт і Марков, а то проженуть, як дячка...»

Прийшов Шакир і, скинувши шапку, став просити грошей.

— Та ти шапку надінь! — сердито й зніяковіло сказав Матвій. — Чого це ти?

Татарин кволо усміхнувся.

— Не знай. Заважати боявся моя — думаєт ти...

— Ні, вже ти не бійся! — неголосно й дружньо сказав юнак. — Я сам усього боюся тут...

— Нісьога! — бадьоро труснув головою татарин. — Не треба скушна думать — все хоруша буде! Весна прийшов... Давай ділам говорити: могил копати треба, старого земля ховати треба...

...В день похорону Пушкарьова йшов дощ, і людей зібралось небагато, навіть жебраки полінувались — не всі поприходили.

Шакир ішов обік, без шапки, в тубетейці самій, вона змокла, лисніла під дощем, і по смаглявому обличчю в татарина текли струмки води. Часом він, піднявши руки до обличчя, нахилив голову, мокрі долоні блищали й тремтіли; нічого не бачачи поперед себе, Шакир потрапляв у калюжі, і це викликало у людей, які супроводжували труну, неприємні усмішки. Кожемякін бачив, що го-

родяни дивляться на татарина скоса, і чув позад себе засуджуюче бурчання:

— Нехрист, а теж супроводжує...

— На кладовище, мабуть, не пустять його...

Матвій і сам не знав, чи можна татарині увійти на кладовище, він дивився на Шакира, рясно поливаного теплим, весняним дощем, і думав:

«Трудно буде йому...»

А дощ більшав, жвавіше застукав по дахах, зашелестів віттям дерев, по дорозі ще веселіше побігли струмки, гучніше захлюпала грязюка під ногами робітників, що швидко ступали, несучи легку, довгу труну. Городяни розтанули в дощі, біля солдата залишилися тільки жєбраки та свої.

Поклали хороброго солдата Степана Пушкарьова в одній ограді з Палагою. Мокрий вугруватий нікольський піп нашвидку проспівав вічну пам'ять, дячок побрязкотів згаслим кадиллом, і обидва, попідбиравши поли, поспішно побігли до приміщення сторожа. Михайло, Іван і Яким, поквапливо опустивши труну в яму, заходилися скидати на неї мокру землю, вони згортали її ногами й лопатами, віко труни лунало глухо, як відвологлий барабан. Разом з землею в могилу падали ясні, великі краплі з тонких гілок берези, з широких лап святково вбраної, чисто вми-тої сосни.

Кожемякін плакав, уткнувшись головою в дубовий Палажин хрест.

— Ну, гайда додому, Матвію Савеличу! — глухо сказав Михайло. — Чого вже?!

Крізь сльози і сіру сітку дощу Матвій бачив татарина, він стояв біля огорожі обличчям на схід, його шапка лежала біля ніг, на траві, дощ розплескав її в темну, безформну грудку.

— Заждімо, — сказав Матвій, кивнувши на Шакира.

Всі подивилися туди, на сіру зігнуту спину й круглу голову, всіяну дощем.

— М-да! — промовив Михайло. — Ось і не нашої віри, а — почуває...

Іван задумливо сказав:

— Хороша людина був солдат. Суворя, а хороша!

Помовчали, пощупилися, обтрушуючи мокрі бороди, потім Михайло спитав:

— Тепер хто прикажчиком буде?

Матвій не відповів. Тоді Іван, тяжко зітхнувши, байдужим голосом мовив:

— Нам — однаково, хоч би хто...

І всі по черзі висловилися, не дивлячись на хазяїна і один на одного:

— Аби діло знав...

— Нам — хоч татарин, хоч чуваш-мордвин...

— Наше діло — працой...

Кожемякін, почувавши за вдаваною байдужістю слів невміло приховані надії та назріваючу образу, думав:

«Трудно буде Шакирові, — трудніше, мабуть, ніж мені...»

Додому він ішов поряд з татариним, а робітники ступали позаду. Часом хто-небудь гучно пирхав, здуваючи краплі дощу з борода й вусів...

З цього дня Кожемякін зажив так, начебто поїхав саньми по зимовій, гладенько вкоченій дорозі. Далекий, одноманітний шлях не має мети і наводить байдужу дрімоту, заколисуючи думки, присипляючи рідкі, скороминущі тривоги. Часом струсне на вибої, підкине на розкати, — здригнеться людина, ліниво підведе голову і, сонно оглянувши звичний шлях, давно знайомі місця, знову надовго задрімає.

В душі, як у землі, вкритій снігом, глибоко лежить насіння недодуманих думок і почуттів, які не встигли розквітнути. Крізь товщу лінивої байдужості й сумної недовіри до сил своїх в таємні глибини душі непомітно проникають нові зерна вражень буття, нагромаджуються там, обтяжують серце і найчастіше вмирають разом з людиною, не дочекавшись світла й тепла, потрібного для росту життя і поза душею і всередині її.

ЧАСТИНА ДРУГА

З тиждень сіявся дрібний рясний дощ, шарудів на даху, шмагав дерева, зітхав і плакав, переставав на годину-дві і — знову сипався дрібним пилом.

Місто змокло, розпухло і немов тануло, всюди ліниво текли струмки, захлинувшись, земля не могла більше поглинати вологу і, вся в латках калюж, у сірих наривах бульок, стала подібна до брудного тіла старої жебрачки.

Сонце наче погасло, світло його розпливлося по землі сірою, рідкою каламуттю, і важко було зрозуміти, котра година дня проходить над порожніми вулицями міста, які мовчки потопали в грязюці. Та часом — годину і дві — в синюватосірому небі жалібно блищала холодна безформна пляма, — баби називали її «сонечком покійничків».

Матвій Кожемякін сидів біля вікна, журно дивлячись, як у саду дощ збиває з дерев останні листя; падаючи, воно судорожно стрибає на холодній лусці струмка.

Увійшов Шакир і сказав, вискаливши зуби:

— Пані з хлопчиною кухня сидить, мокрий обидва всі.

— Хто така? — здивовано спитав Матвій.

— Не знай. Три день кватирам шукав — нема його!

— Де тут квартири!

Шакир пересунув тубетейку з лоба на потилицю, поторкав пальцем кінці вусів і запропонував:

— Давай їй горище, порожнє воно, куди його? Хлопчика дуже веселий!

— Ну, що ж, давай,— не думаючи, погодився хазяїн.— А чи годиться для житла?

— Сам побачить!..

— Ніколи на ньому не жили.

— Візьмемо карбованес! — сказав татарин і, підморгнувши, пішов.

Думки Матвійові, маленькі, напівживі й несміливі, завжди супроводжувались якимись тіннями: з'являлась думка й тягла за собою щось, що ліниво заперечувало її. Він звик до цього і ніколи не знав, на чому спинитися в повільній ході думок, немов чужих йому, які перебігали над поверхнею чогось щільного й нерухомого, що мовчки заперечувало все його життя. Він чув, як над його головою тупотіли, вовтузились, і міркував:

«Пожилиця,— немов хвороба, несподівано. Коли молода — плітки, звичайно, підуть. Хлопчина кричатиме, камінцями шпурлятиме і шибки поб'є... До чого це?»

Знову з'явився Шакир, весело сказавши:

— Здав за карбованес!

— Тільки скажи — щоб тихо жили, хазяїн, мовляв, галасу не любить...

— Вони — смирні! — впевнено вигукнув татарин і тихенько усміхнувся, а Кожемякін подумав:

«Чого він тішиться?»

Другого дня, за ранковим чаєм, Наталя, усміхаючись, сказала:

Ой, Матвію Савеличу, та й чудна ж пожилиця, от чудна!

Шакир, рвучко підвівши голову, дрібно засміявся, його обличчя вкрилося добрими дрібними зморшками, він нахилився до хазяїна і, граючись пальцями перед своїм носом, вимовив, захлинаючись сміхом:

— Зубу щіткам чистив!

— Ну-у? — здивовано й не вірячи протягнув Матвій.

— А їй-богу! — поквапливо вигукнула Наталя.— З крейдою,— крейда в неї в слоїчку!

— Болять зуби, може? — зацікавився хазяїн.

— Ні-і, не скаржилась...

І, усміхаючись на всю широчінь вгодованого, трохи лукавого обличчя, Наталя скоромовкою вела далі:

— Видно — здалеку вона і звичаю особливого, великатна така, все — будь ласка, та все на ви! Принесла я відро води — дякує — дякую, мовляв вам, я, мов-

ляв, сама б узяла, не турбуйтеся другим разом, будь ласка!

— Гарна? — задумливо спитав Кожемякін.

— Нічого ніби. Плечка кругленькі, та й груди немовби в дівчини. З обличчя сурійозна, а усмішка — приємна, лагідненька.

— Молода, значить...

— На синочка зважаючи — років двадцяти п'яти, а може, і восьми. Звідки б така?

Зітхнувши, Наталя додала:

— Жаліслива. А майна тільки й того — дві корзинки та скринька шкіряна, з мідними бляшками.

До вікна штовхався вітер, бризкаючи дощем, надворі плаксиво булькотіла вода, стікаючи з кадки під ринвами; Шакир, вдоволено усміхаючись, голосно сьорбав чай, солодкий голос Наталі співав якісь незвичайні слова — Кожемякін оглядався навколо, почувавши незрозумілий неспокій.

— Бог з нею! — сказав він, опустивши очі. — Нехай живе, аби лише тихо. А хлоп'я що?

— Ласкавенький: увійшла я, а він намилений, кричить — здрастуйте, як вас звать? Далебі!

— Ну, коли вони ласкаві, то й ми з ними ласкаві будемо! — заявив хазяїн, з добрим почуттям у грудях.

Шакир ствердно кивнув головою, а Наталя, немов засоромившись чогось, промовила:

— От тільки зуби ото, — дуже смішно! Встромила в рот щіточку косяну та й ялозить, та й ялозить по зубах, — як тільки щоки не проб'є?

Після обіду в небі з'явились яносині плями, відбиваючись у встояній воді калюж на подвір'ї. І ось — перед найбільшою калюжею сидить навпочіпки чубатий го-строносий хлопчик, ганяючи прутом цурку по воді, і щось кричить, а вода морщиться, ніби сміючись в обличчя йому.

Матвій тихенько відчинив вікно, — в кімнату влетів, зриваючись, дзвінкий голос:

Чи не в сні це бачу я,
Чи палка моя молитва
Доле-тіла до царя?

Біля ганку, схиливши голову набік і поскубуючи бороду, стояв Шакир, а в дверях амбара хиталась криво-

бока постать двірника Маркуші. Ховаючись за лутку, Матвій Савелійович дивився на зграбненьку постать хлопчика й думав:

«Худуватий, ноженятка тоненькі; я в ці літа не такий був — значно ситіший!»

Спогад про себе здійнявся в грудях теплою хвилею, приголубив. Хлопчик встав, витер руки об штани, підтягнув їх і — знову заспівав, ще чіткіше розрубуючи слова:

Ах ти, во-оле, моя во-оле...

Нашвидку закачав штани, хоробро ступив у калюжу червоними, як гусячі лапи, ногами й виводив далі щонайглибшим басом:

Зо-ло-тая ти мо-оя!

Ліва штанина спустилась у воду, співак вистрибнув з калюжі і, посковзнувшись, став рачки.

— Ах, бодай тобі! — крикнув він, обтрушуючи грязюку з розчепіrenих пальців.

Матвій Савелійович висунувся з вікна й співчутливо сказав:

— Вилає тепер матуся...

Знову присівши навпочіпки, хлопчик полоскав руки у воді і, піднявши догори темnobрове, обсіпане білявими вихрами обличчя, заспокійливо усміхаючись, відповів:

— Нічого!

— Як тебе звати?

— Боря. А вас?

— Мотя.

Кожемякін підняв руку до обличчя, бажаючи приховати усмішку, намацав бороду і ніяково поправився:

— Дядьо Матвій, — Матвій Савелійович...

Засунувши руки в кишені штаненят, хлопчик, примружившись, спитав:

— Це ви й є хазяїн?

— Я самий. А що?

— Так! — сказав Боря.

Але, подумавши, додав:

— Товстий ви однак!

— Ти ще, значить, не бачив по-справжньому товстих!

— Ну-у! — сказав Боря, усміхаючись. — Не ба-ачив!
Ще й яких! У нас, у Каїнську...

— Де це?

— В Каїнську. Ви не знаєте?

— Це якої губернії?

Хлопчик по-учительськи поправив його:

— Це не в губернії, а в Сибіру...

Кожемякін розсунув вазони, виліз з вікна до половини, оглянув двір: Шакир пішов, Маркуша, наче ведмідь, щось робив у пільмі амбара.

— Чого ж у Сибіру? — неголосно спитав він.

Хлопчик здивовано поглянув на нього і, широко усміхаючись, сказав:

— Смішний який ви! Так уже побудували місто — в Сибіру. Ваше місто — тут побудували, а те — там, от і все!

— Це правда! — поквапливо погодився Кожемякін. — Де поставили місто, там воно й стоїть. Грамотний ти?

— Звичайно! — відповів Боря, знижуючи плечима.

— І я от теж! — сказав Кожемякін, а його співрозмовник підняв прут з землі і глянув на небо, звідки знову сівся мокрий пил.

— Борисел! — гукнув ясний і холодний голос. — Ти б ішов до кімнати, — дощ!

На ганку стояла висока жінка в темному платті, гладенько причесана, бліда й сувора, наче монашка. Було в неї також щось спільне з непогожим днем — сумне й наполегливе. Вона бачила Кожемякіна у вікні і, напевно, здогадалася, що він господар дому, але — не поклонилась йому.

— Іди, будь ласка! — сказала вона.

«Будь ласка! — подумав Кожемякін, зачинаючи вікно. — До сина б то, — будь ласка?..»

Короткий день осені швидко танув у вогкій млі. В перехрестя віконної рами стукалася гола гілочка горобини; вітер здіймався, кроплячи шибки дрібними слізьми, крізь стіни просочувався сумний шепіт.

Тринадцять раз після смерті хороброго солдата Пушкарьова плакала осінь; нічим не відділені один від одного, порожні роки пройшли повз Кожемякіна тихенько один за одним, наче темні прочани на богомільля, не залишивши нічого за собою, крім спокійної, звичної нудьги, — такої звичної, що вона вже не відчувалася в душі, немов добре розношений чобіт на нозі.

А сьогодні нудьга стала неспокійною. Наче сірі бульки на калюжах, у голові виникали несподівані й сердиті думки,— хотілось піти на горище і спитати ту жінку:

«Ти — хто така? Чому з Сибіру? Навіщо кажеш синові-дитині — будь ласка? А зуби крейдою чистиш — навіщо?»

Матвій ходив у присмерку по кімнаті і якимось маленьким шматочком душі, що раптом прокинувся, розумів, що все це запитання безглузді. Охочіше й легше думалося про хлопчика.

«Меткий!»

Цей хлопчик начебто штовхнув червоною від холоду, мокрою рукою застояне колесо спогадів, воно знехотя повернулось і ось — повільно крутиться, розмотуючи сіру стрічку прожитого. М'яко човгаючи по підлозі повстияними туфлями, він дійшов у спогадах до Палаги, і думка знову повернулася до пожилиці.

«Чиновниця, видно... горда, не поклонилась...»

Увійшла Наталя, тихо питаючи:

— Засвітити лампу?

— Зажди. Сам засвічу.

Зітхнувши, вона розказала, що коли на горищі затопили піч — весь дим повалив у горницю, отож пожилиця з сином на підлогу лягли, щоб не задихнутися.

— Зійшли б сюди! — похмуро сказав хазяїн. — Адже не вкушу.

— Шакир поліз на дах, а в димарі вороняче гніздо...

— Що ж дивного?..

Наталя знову зітхнула і, опустивши голову, провинно сказала:

— Будочник прийшов...

— Чого?

— Не знаю. А ніби як щодо пожилиці...

— Ну, от,— забурчав Кожемякін,— видумали ви з Шакиром, теж...

Він не кваплячись вийшов до кухні, але будочника вже не було. На столі горіла лампа, стояв дерев'яний ківш, від нього тхнуло пивом. Шакир сидів біля стола й клацав пальцями по ручці ковша, а Наталя, сховавши руки під фартух, стояла біля печі,— було зразу видно, що обоє вони чимось злякані. І Матвій злякався, коли вони, квапливо і тихо, розповіли йому, що поліція наказує дивитися за пожилицею якнайпильніше,— жінка ця

не може відлучатися з міста, а ті, у кого вона живе, повинні доносити поліції про все, що вона робить і що говорить.

Це загрожувало якимись невідомими тривогами, але разом з тим збуджувало цікавість, а вона, обточуючись з кожним словом, ставала дедалі вимогливішою й гострішою. Всі троє дивились одно на одного, здивовано кліпаючи, і говорили півголосом, а Шакир навіть вогонь у лампі зменшив.

«За що її?» — напружено думав Матвій.

Шакир догадувався:

— Гроша фальшива?

Але Наталя сказала:

— Не схоже ніби...

— Звідки нам знати, хто на що схожий? — тихо зауважив Кожемякін.

— Може, з чоловіком зробила що? — вголос думала Наталя.— Обличчя в неї сувореньке,— пиріжка, може, спекла?

— Мовчай! — наказав Шакир.

Поліція в усіх окурочців викликала однаково складне почуття, що передавалося спадково від покоління до покоління: її ненавиділи, боялись і — запобігливо підлешувались до неї; не розуміли, навіщо вона потрібна, і настирливо лізли до неї в усіх випадках життя. І тепер, говорячи про пожилицю, всі думали про поліцію.

— Сказали їй про будочника? — спитав хазяїн.

— Ні.

— Треба сказати.

— Правда! — погодився Шакир.— Ми її як знаємо? А поліцію ай-яй добре знаємо!

Наталя заметушилась:

— Молодичка самотня, без чоловіка, хто їх розбере, чого їм від неї треба? Жіночка молода. Таки піду, скажу...

Кожемякін задумався.

— Зажди! Став-но самовар хутчій! Ходи зі мною, Шакир...

Прийшовши до горниці, він засвітив лампу і, почувавши себе так, наче він розв'язує важливу справу, повчав татарина:

— Нам — однаково, що — поліція, що — невідома людина. Ми бажаємо жити, як жили,— тихо! От я покличу

її і питаю: що таке? І якщо виявиться, що що-небудь, ну,— тоді нехай очистить нас...

— Авжеж! — нудно сказав Шакир, поправляючи постільки, а потім випростався і, зітхнувши, пішов.

Кожемякін став перед дзеркалом, у мертвому склі відбивалось лобате, пухле обличчя; русява борода, стискуючи, подовжувала його, блакитні, трохи мутні очі освітлювали розсіяним, невеселим світлом. Йому не подобалося це обличчя, він завжди вважав його пустим і, незважаючи на бороду,— бабським. Сьогодні на ньому — в очах і на розвинених губах — з'явилося щось нове й теж неприємне.

«Вона, мабуть, не набагато молодша за мене?» — раптом і боязко подумав він.

Наталя внесла самовар.

— Піди,— наказав він неголосно,— скажи їй — хазяїн, мовляв, просить,— ввічливо, гляди, скажи! Просить, мовляв, зійдїть... будь ласка! Так. Ніби нічого не знаєш, лагідненько так! Нам кривдити людеЙ нема чого...

Наталя пішла, він обсмикав сорочку, погладив руками жилет і, стоячи серед кімнати, став прислухатися: ось на сходах чітко стукають каблуки, відчинилися двері, і увійшла жінка в темній спідниці, картатій шалі, гладенько причесана, висока й струнка. Лоб і щоки в неї були наче виліплені з снігу, брови нахмурені, між очима сердита складка, а під очима тіні втоми чи суму. Дивитися в обличчя їй — ніяково. Кожемякін поклонився і, не підводячи очей, став присувати стілець, нерішуче, майже провинно кажучи:

— Здрастуйте, добродійко! Будь ласка, ось — чайку чи не зволите,— не візьміть за кривду,— чашечку!

— Дякую вам...

Тепер її голос звучав тепліше й лагідніше, ніж тоді, на дворі. Він глянув на неї,— і обличчя в неї було інше, нема складки між бровами, темні очі усміхаються.

«Ось вона, жінка,— мигцем подумав він,— розбери, яка вона!» — і, ніяково покашлюючи, спитав про її ім'я.

— Євгенія Петрівна Мансурова,— роздільно вимовила пожилиця і раптом сама, перша, сказала, усміхаючись:

— Паспорта в мене нема, але — ви не турбуйтеся, я — під наглядом поліції, і начальство вже знає, що я живу у вашому домі.

Ці виразно сказані слова приголомшили Кожемякіна, він аж спітнів і не зразу, розгублено промовив:

— Нічого...

У голові в нього стрибали й стукали в скроні полохливі думки:

«Житиме в мене—наказано їй, чи що, від начальства? Може, на зло мені, чи на сміх? А будочник як же?»

Вона ще говорила про щось, але слова її лунали незнайомо, і вся вона з кожною хвилиною ставала незрозумілішою, бентежачи здичавілу людину свободою своїх рухів і безтурботністю, з якою ставилася до поліції.

— Тепло як у вас! — чув він і, щоб не помилитися в змісті її слів, повторював їх про себе.

— Я люблю, щоб тепло було...

— А чим це так гарно пахне?

— Медом,— липовий мед, стільники! — тикаючи пальцем в стіл, говорив Кожемякін, уперто розглядаючи самовар, повитий парою. І несподівано для себе запропонував: — Ви б медку взяли,— для сина?

— Спасибі! — сказала жінка, якимось особливо дзвінко.— До нього прийшов отой ваш татарин,— славний він у вас, мабуть?

Це було зрозуміло йому.

— Чотирнадцять літ живе,— полегшено зітхнувши, повідомив він.— Дуже чесний! Татари дуже чесні,— начебто й не найманий, а — свій...

Шаль спустилася з круглих пліч у жінки, і стало видно, що гладеньке волосся її заплетене в товсту косу, а в кінець коси вплетена чорна стрічка.

«Не дівчина, а — з косою?» — мигцем подумав він, наливаючи чаю.

Усмішка жінки була якась повільна й мінлива: спалахнувши в глибині очей, вона красиво розширяла їх; здригались, випрямляючись, зведені зморшкою брови, потім з-під трохи піднятої губи весело блищали дрібні білі зуби, все обличчя ласкаво світлішало, на щоках з'являлися гарні ямки, і тоді ця жінка нагадувала Матвієві колись знайомий, але стертий часом образ.

«На Палагу не схожа,— думав він,— а на когось схожа?»

Та ось усмішка збігла з обличчя, знову зморшка звела брови, губи щільно стиснулись, і перед ним сидить чужа, сувора людина, викликаючи невиразну тривогу.

«Що б їй сказати? — міркував Кожемякін, підсовуючи на столі тарілку з коржиками і пряниками.— Усміхнулася б ще...»

І пропонував глухим голосом:

— Ось — призволяйтесь,— домашнього печива...

— Спасибі! — ласкаво кивнувши головою, мовила вона, взявши коржик. Кисті рук були в неї вузьенькі, човником, і коли вона брала що-небудь, тонкі пальці обіймали річ дружньо, ласкаво й міцно.

— Отже,— знову заговорила вона,— вас усе це не стосується, тікати я не збираюсь...

«Це про що ж вона? — безцеремонно вп'явшись у неї очима, догадувався Матвій.— Ось знов усміхається...»

— Тікати — навіщо? — сказав він, немов упрощуючи.— Тікати тут нема куди — болота, ліси все. У нас — добре. Весною, звісно, добре. Літом теж. Хлопчиків вашою сподобається. Риба в річці є. Пташок ловитиме. Грибів — не злічити! Возами їздять по гриби...

— А гімназії у вас нема ж?

— Це — училище?

— Атож.

— Училище — є.

— Скільки класів?

— Три... здається.

— Це не гімназія...

Матвій зітхнув,— стало трохи досадно, що в Окурові нема гімназії.

— Глухо у вас! — мовила жінка, теж зітхаючи, і почала розказувати, як вона, спинившись у заїзді, чотири дні ходила по місту, шукаючи квартири, і не могла знайти жодної. Скрізь її зустрічали образливо грубо й підозріливо розпитували, хто вона, звідки, чого приїхала, що хоче робити, де чоловік?

— Так дивно, наче я не росіянка чи потрапила в чужу країну, говорю незрозумілою мовою, і всі мене бояться!

Це було відоме йому, зближало з нею, будило співчуття.

— А де ваш чоловік?

Обвівши його уважним поглядом, вона коротко відповіла:

— Помер.

І йому здалося, що це слово, завжди сумне, сьогодні позбавлене свого важкого змісту.

— Простудився і — помер! — виразно повторила вона. — Там дуже холодно, в Сибіру...

— Він там посаду мав?

Трохи підвівши плечі, жінка просто сказала:

— Та ні! Я ж вам кажу, — нас заслано було, розумієте? На заслання...

І додала ще якесь, зовсім нечуване слово. Матвій сів на стільці зручніше.

— За що ж?

Кусаючи губи, вона накинула на плечі шаль, оглянула кімнату і теж спитала суворо й поважно:

— Ви знаєте, — що таке політика? Політичний злочин?

— Н-ні, — сказав Кожемякін, зіщулившись і опускаючи очі під її поглядом, важким, таким, що наче відштовхував його.

— Ну, це я вам іншим разом поясню! — чув він. Знову її мова звучала ласкавіше й лагідніше.

— А тепер — до побачення! Спасибі вам. Справді, не знаю, що стала б я робити, якби ви не здали мені за тишню ваше горище!

Виходячи, вона ще усміхнулась, і це трохи заспокоїло тривогу; яку знову здійняли в нього лякаючі слова — Сибір, заслання, політичний злочин. Особливо багатозначним було слово політика, він чув його в зв'язку з чимось страшним і тепер напружено згадував, — коли і як це було?

Він почував себе стомленим, начебто розмова з пожилицею тривала цілі години, сидів біля стола, закинувши руки й міцно стискаючи долонями потилицю, а в пам'яті настирливо й зловісно, наче осінній вітер, свистіли слова — Сибір, заслання. Та десь під ними тихо росла ласкава думка:

«Підборіддя в неї — наче проскура. І ямка на ньому — дитяча, куди ангели дітей уві сні цілують. А зуби білі які, — навіщо вона їх крейдою?»

Раптом його тяжко штовхнув у груди і в голову темний спогад. Кілька років тому, увечері, в понеділок, день буденний, на дзвіницях міста раптом загули великі дзвони. В монастирі дзвін кричав поквапливо, наче крикливиця, і здавалося, що дзвонять на сполох, а в Миколи дзвонар бив нерівно: то з великою силою, то ледве торкаючись язиком міді; мідь схлипувала, кричала.

Матвій вибіг за ворота, а Шакир і робітники кинулися хто куди, повилазили на дах дивитися, де пожежа, але заграви не було й димом не тхнуло, а місто було охоплене вихором тривоги: звідусіль вискакували люди, кидалися одно до одного, кричали, стрімголов бігли кудись, зникаючи в густому лапатому весняному снігу.

Хтось мчав чорним конем до монастиря і, простягнувши руку наперед, несамовито горлав:

— Пе-ре-ста-аньте! Не дзво-оні-іть!

А в Ніколи дзвонили дедалі густіше й похмуріше.

Біжучи, люди здогадувались про причину сполоху: одні казали, що пограбовано церкву, хтось крикнув, що отець Віталій помер у цей час, а старий Чапаков, відставний унтер, розказував, що Наполеонів онук знову зібрав дванадесять язик, перейшов кордони й Петербург оточує. Було страшно слухати ці крики людей, невидимих у густому місиві снігу, і всі слова звучали правдоподібно.

— Річки он поскресали невчасно! — говорив хтось позаду Матвія, безнадійно й густо.—Потоп наступає, чуеш...

— Хто каже?

— Делеша прийшла!

— Нам потоп не тривога — ми високо живемо...

У вечірньому присмерку, в мутній імлі снігу, що падав, голоси лунали глухо, слова падали на голову, наче каміння; з'являлись і зникали будинки, люди; здавалось, що місто зірвалося з місця й попливло кудись, погойдуючись і виючи.

Ось старий Базунов, його вели попід руки син і зять; без шапки, в непідперезаній сорочці й чорному хаптані поверх неї, він став якось зразу усім поперек дороги й хрипким голосом оголосив на все місто:

— Чого даремно гавкаєте? Хіба не чуєте по дзвоні — цар Олександра Миколаїч душу богові віддав? Скидайте шапки!

Всі раптом замовкли, і стало не так страшно йти вулицями міста серед темних і німих людей.

Потім Кожемякін стояв у церкві, слухав, як священник, схлипуючи, читав папір про вбивство царя, і завжди запам'ятав важливі, сумні слова:

— «Незбагненні веління промислу — здійснились...»

Було в цих словах щось віддалено знайоме, багатьма способами зв'язане з усім життям.

Його дуже непокоїв Шакир, він теж стояв у церкві, трусив головою й мукав, наче в нього боліли зуби,— Матвій боявся, щоб окурівці не помітили й не побили татарина.

Але церква була майже не освітлена, тільки у вітварі та перед іконами, особливо шанованими, розрізнено блимали свічки і лампади, жалібно кидаючи жовті плями на чорні лики. Вогкий морок душив людей, облич їхніх не було видно, вони щільно набили храм величезним, безголовим, сопучим тілом, а над ними, на амвоні, наче в повітрі, хиталася темна постать священика.

З церкви Матвій виніс тупе нерозуміння й біль у голові, наче він учадів. Стояли без шапок в огряді церкви, Шакир чухав груди, цмокав і нив.

— Навіссьо се? Ай-яй, який людя, бешкети завсе...

— Мовчи-но! — сказав Кожемякін.— Слухай, що говорять...

Говорили багато хто й різне, але всі однаково похмуро, неголосно й невпевнено.

— Мабуть — англічанка підкупила...

— Турки теж...

— І турки! Вони — можуть!

— Побив він їх!

— Ой, Шакир, гляди, причепляться до тебе! — шепнув Кожемякін татариніві.

А той — фозсердився:

— Я — турка? Ми Росіям живем, ми — своя люди, що ти?

І все плив, знижуючись, тихий, задумливий гомін:

— Не вперше-бо намірялися вони на нього...

— Хто?

— А оті...

— Хто — оті?

— Ну, а я звідки знаю? Спитай поліцію, це вона має знати!

Раптом чийсь високий голос крикнув, бадьоро й дзвінко:

— Тепер, обивателі, переміни треба чекати!

І зразу ж багато голосів підхопило з надією:

— Звичайно ж...

— Переміни... авжеж. .

— Після Миколи Павлича були переміни...

— Атож! Відкупи, перше...

- Не дай боже!
- Мужиків з кріпацтва вивів...
- Рекрутчина загальна...
- Це теж багатьох підбило!
- А на фитанцях як нажились деякі?
- Не дай господи, як почнеться ламання знову!

Десь позад Матвія гучно й зловтішно заревли:

— Панки це, дворянчики все, політика це, тісно, бач, їм! Політику, кажу, зроблено! Через мужиків вони, щоб знову кріпацтво встановити...

— Пра-авда! — хрипко закричав Базунов. — Дворяни! Політика зроблена-а!

І чоловіка з двадцять іменитих громадян, збившись до купи, галасували навперебій про дворян, про жадібність їхню, марнотратство й жорстокість їх, про гордоці й усі пороки нелюбого, здавна ворожого стану панів.

— А сам — який? — бурчав Шакир.

— Праведники! — тихо озвався Кожемякін. — Гайда додому!

І час було йти: вже хтось високий, в кошлатій шапці, розмахував рукою над головами людей і горлав:

— Стій, мерзотнику! Ти — хто? Городовий! Я тобі покажу, крамольнику! Візьми його, Захаре! Ти хто, старий, га? Б-базунов? Ага!

Кожемякін з Шакиром відійшли кроків на десять, і густий сніг погасив виючі голоси людей; на вулиці стало тихо, а все, що чули вони, наче сплило геть з міста в мовчанку білих полів.

Та сьогодні, зараз ось, все це знову вернулось, пам'ятне й стиснуте, стало перед очима збережене, як написане палаючими барвами на стіні церкви, загрожувало й заповнювало страхом, навіваючи суперечливі думки:

«Нехай їде, бог з нею! Син про царя співає — рідний, голубчик — про царя! А мати — он воно що! Куди тепер їхати їй? Нема тут квартир, а й були б — не пустять її, — побити навіть можуть. Це — якраз!»

Увійшла Наталя, весело питаючи:

- Забирати самовар?
- Пошли Шакира хутчій!..

І Шакир прийшов веселий.

— Чого скалиш зуби? Сядь-но...

Татарин сів, струшуючи головою й усміхаючись.

— Знаєш, — тихо заговорив Кожемякін, — за що вона

в Сибіру була? Пам'ятаеш — царя вбили? Вона з отих людей...

Шакир заперечливо потрусив головою.

— Ні, вона чотир роки раніше Сибірям їхав...

І, не чекаючи заперечень хазяїнових, жваво вів далі:

— Борка все знайт, ух який хлопчик! Хороший людя,— ух!

— Чим? — спитав Матвій, і не вірячи і радіючи.

— Ух,— все,— дуза!

— Та ти не ухкай,— ти до пуття скажи!

Татарин махнув рукою і засміявся, вигукуючи:

— Гайда скрізь! Йому всі людя хороша — ти, я — йому всі рівний! Веселий! Я кажу: пані, вона каже: нема пані, Євгень Петрівна я! Я кажу — Євгень завжди пані буде, а вона каже: а Наталя коли буде паңі? Все пані, от як вона! Сміяв я, і Борка теж, і вона,— заплакав потім, от який смішний!

— Сміється вона? — сумніваючись, спитав Матвій.

— Скільки хоч! Голова смикнув догори, катай — гайда!

Він шумно сьорбав чай, обпікався, перехоплював блюдце з руки на руку, пирхав і все говорив. Його по-жвавлення й лагідний блиск радісно здивованих очей сполохали страх Матвій.

— Що ж вона казала? — допитувався він.

— Все! Ух, такий простий...

— Ну, бог з нею! — вирішив Кожемякін, полегшено зітхаючи.— Ти, одначе, не кажи, що вона з тих!

— Навіщо казатиму? Хто мені вірить?

— Поганому всяк повірить! Люди в нас лихі, все може бути. А хто вона — це діло не наше. Нам — одно: живи непомітно, як ми живемо, от і все завдання!

Він довго говорив Шакиру щось неясне й для самого себе; татарин сидів весь пітний і кліпав повіками, зга-няючи сон з очей своїх. А на кухні, за вечерею, про по-жилицю невтомно говорила Наталя, теж задоволена й зацікавлена нею і хлопчиком.

— Така лагідна, така вже великатна, ну — справжня пані!

Матвій, дедалі більше заспокоюючись, сказав:

— Ото ви, братця, наголодувалися по людині! Ні-чого не бачивши, а вже й те і сє! Одначе ти, Наталю, не дуже розпускай язика на базарі та скрізь,— тут усе-таки поліція причетна...

І замовкли, запитливо поглядаючи одно на одного.

Дрібно барабанячи пальцями по столу, Кожемякін почував, що в життя його увійшло щось загадкове і втекти від цієї загадки нема куди.

«Та й охоти нема втікати,— покірно подумав він.— Нехай буде що буде,— хіба не однаково?»

І згадав, що Шакир у перший рік життя в домі в нього вмів сміятися легко й весело, як дитина, а потім — розучився: сміх його став звучати пригнічено й неприємно, наче виття. А ось тепер — татарин знову сміється, як перше.

«Дітей він любить,— коли вони свинячим вухом не дращняться й камінням не кидають...»

Вночі, лежачи в постелі, він чув над головою легке шарудіння, тихі кроки, і це було приємно: раніше бувало на горищі шаруділи тільки миші та вітер, влітаючи в розбите дахове вікно, стукав чимось, чогось шукав. А взимку, тихими морозними ночами, коли в полі, дивлячись на місто, задро й жалібно вили вовки, горище озивалося на вовче виття моторошним співчутливим гудінням, і під цей незрозумілий звук згадувалося страшне: Палага, що стікала кров'ю, розбитий паралічем батько, Сазан, який тихенько пішов собі кудись, сірий мозок Ключарьова та його сірі сни; згадувалася Собача Матка, юродивий Альоша, і наполегливо хотілось уявити собі — який був на вигляд Пит Слідопит?

Коли над містом співала й металася хуртовина, закидаючи снігом будинки до дахів, шурхаючи сухими кошлатими крилами по віконницях і по стінах,— привиджувався хтось величезний, тихенький і м'який: він покірно згорнувся в кулю з лахміття й котиться по землі від краю до краю, придушуючи на шляху своєму ліси, заповнюючи яри, давить і руйнує міста і села, заганяючи м'якою важкістю своєю уламки в землю і в потворне, безголове тіло своє. Непомітно, безшумно зникають під ним люди, росте воно й котиться, а позад нього — тільки гладенька пустеля, і лине над нею тужний стогін:

— Поможи!

Перший місяць життя пожилиці минув непомітно швидко, сповнений нових маленьких турбот: Шакир умовив хазяїна перекласти на горищі піч, перестелити роз-

сохлу підлогу, зробити ще безліч маленьких по-
лагоджень,— хазяїн кривився й скаржився:

— Тут на полагодження стільки грошей піде, що й
за два роки вона мені не відшкодує, пожилиця та!

— Нісього! — весело втішав татарин.— Наша каже —
«хороша людя дорожче за гроші!»

— Та я не стільки про гроші, а морока це — сту-
кають, скриплять!

На час, поки горище влаштовували, пожилиця з сином
переселилася наниз, у ту кімнату, де вмерла Палага;
Кожемякін сам запропонував їй це, але тільки-но вона
опинилася на одній підлозі з ним,— відчув себе пригні-
ченим цією близькістю, чогось злякався й поїхав по
прядиво.

Іздив і все думав про неї одні й ті самі дволичні,
мляві думи, які обтяжували голову, нічого не даючи
серцю.

Ясно було тільки одно:

«Вона теж усім тут чужа, ніби як я...»

Ця сумна думка була приємна й підганяла додому.

Вернувшись і побачивши кімнату Палаги порожньою
вже, Матвій зітхнув, жаліючи чогось.

Находила зима. Ранками купини грязюки, голе віття
дерев, залізні дахи будинків і церков укривалися синю-
ватим інеєм; холодний вітер розігнав осінні тумани, по-
вітря, ще недавно вологе й мутне, стало неспокійно про-
зорим. Відкрилися глибокі пустинні простори, почорніли
ліси, стало видно, як на роздягнених горбах навколо
міста безпритульно хитаються тонкі сірі билинки.

Вже відгуляли рекрути — в цьому році не дуже бурх-
ливо: вирвали три ліхтарі на базарній площі, повибивали
шибки в будинку земської управи і, коли билися із сло-
бідськими, зламали частину церковної огради біля
Миколи,— палиці потрібні були.

А в Балимерах племінник куркуля Мокія Чапунова
в зашморг поліз зі страху перед солдатчиною, але це не
помогло: вийняли з зашморгу й забрали лоба.

Вечори робилися невичерпно довгими. Минулими ро-
ками Матвій проводив їх на кухні, читаючи вголос про-
лог чи мінеї, в той час, як Наталя що-небудь шила.
Шакир робив діло Пушкаря, а кособока безрідна лю-
дина Маркуша, двірник, сидячи на підлозі, стругав па-
лички і планки для пташиних кліток, які робив добре,

чепурно й міцно. Інколи грали в карти — в дурня та в свої козири, або розмовляли про міські новини чи слухали розповіді Маркуші про різні забобони, про мудрість чаклунок і чаклунів, про пошуки кладів, жарти домовиків та всякої нечистої сили.

Але тепер на кухні став першою людиною син пожилиці. Чубатий, горбоносий, невтомно рухливий, з меткими на круглому обличчі очима, що все помічали, він рано-вранці діловито збігав згори й здоровкався, простягаючи руку зі зламаними нігтями.

— Я вам допомагатиму, Наташо!

В коротенькій рудій курточці, як видно, перешитій з чоловічого піджака, в товстих штанах і валянках, обшитих шкірою, в котиковій, завжди зсунутій на потилицю шапочці, він сідав біля Наталі чистити овочі і на розпитування її відповідав тоном дозрілої, бувалої людини.

— Як же ви, любий мій, їхали?

— Дуже просто,— кіньми!

— Усяких міст, думаю, бачили?

Примруживши очі, він перелічував:

— Катеринбург, Перм, Сарapulь,— найкраще — Казань! Там цирк, і один кінь був — як тигр!

— Ой, господи! — зітхала Наталя.

— СмугастиЙ, а ноги — довгі, і від нього нічого не можна сховати...

Докладно розказавши про коня, подібного до тигра, або ще про яке-небудь диво, він струшував з колін картопляне лушпиння, оглядався й говорив:

— Шакир, давайте що-небудь робити!

— Гайда, завод дивимось!

На пустирі Боря зустрічали широкими усмішками, цікавими поглядами.

— Добренького ранку!

Змахуючи шапкою, Борис Якимович солідно відповідав:

— Здрастуйте, панове! Боже поможи!

— Дякуємо! — відповідали панове, човгаючи личаками по натоптаний землі.

— Маркушо! Давайте мені роботу!

— На ось, голубе, на! — силувато говорив Маркуша, вилицюватий, оброслий рудою шерстю, з вузькими невидними очима. Його великий рот розсу-

вався до волохатих, гострих, як у звіра, вух, що насторожено притулилися до черепа, і оголювались широкі жовті зуби.

— Ти, Борю, остерігайся його! — попередили одного разу Борю мужики.— Він чаклун, зачаклує тебе!

Людина віком семи років зневажливо відповіла:

— Чаклуни — це тільки в казках, а на землі нема їх!

У вогкому повітрі, сповненому солодкуватого запаху в'ялої трави, розсипався регіт:

— Ах, матінко моя, га?

— Маркух — чув?

— Нема, брат, тебе...

Напівсліпий Іван гладив хлопчика по спині, приказуючи:

— Ой ти, забавка,— ой ти, мала божа кісточко!

Маркуша трусив животом, а Шакир дивився на всіх тривожно, примруживши очі.

Кожемякін, з подивом стежачи за хлопчиком, уникав розмов з ним: кілька спроб розговоритися з Борею закінчилися невдало, відповіді і запитання маленького пожилця були незрозумілі й часто здавалися зухвалими.

— Подобається тобі в мене? — спитав він одного разу.

Хлопчик змахнув віями, зсунув шапку на потилицю.

— Хіба я у вас?

— А як? Будинок ото чий? Мій! І двір і завод...

— А місто?

— Місто — цареве.

Боря подумав.

— Ви що робите?

— Я? Вірьовки, кодоли...

— Ні,— тупнувши ногою, повторив Боря,— що робите ви?

— Я? Я — хазяїн, стежу за всіма...

— Вас зовсім і не видно!

— А твій тато що робив?

— Тато — це хто?

— Батько,— невже не знаєш?

— Батько називається — папа.

— Ну, папа! У нас папою дітлахи білий хліб звать. То він що робив, папа твій?

— Він?

Боря нахмурився, подумав.

— Книги читав. Потім — писав листи. Потім карти

креслив. Він дуже хворів, кашляв усе, навіть і вночі. Потім — помер.

І, оглянувши двір, накритий сірим небом, хлопчик пішов, а тридцятилітній чоловік, дивлячись услід йому, думав:

«Бреше щось!»

Іншим разом Кожемякін спитав:

— Як матуся — здорова?

Боря, поклонившись, відповів:

— Дякую вам, так, здорова.

«Ач ти!» — приємно здивований ввічливістю, вигукнув Матвій про себе.

— Не нудьгує вона?

— Вона — велика! — напоумливо відповів хлопчик. — Це тільки маленьким буває нудно.

— Ну, — я ось теж великий, а нудьгую!

Тоді Борис порадив йому:

— А ви візьміть книжку й читайте. Робінзона або «Рідне слово», — краще Робінзона!

«Яке рідне слово? Про що?» — міркував Матвій.

І кожного разу Боря залишав у голові дорослої людини якісь досадні колючки. Викликаючи подив сміливістю своїх розмов, хлопчик будив майже неприязне почуття відсутністю шанобливості до старших, а дружба його з Шакиром діймала самолюбство Кожемякіна. Часом він спантеличував безглуздими запитаннями, на які нічого не можна було відповісти, — зсуне брови, наче мати, і настійливо допитується:

— Чому тут багато ворон?

— Ну, хіба це можна знати?

— А чому не можна? Забороняється?

— Ні-ні, — а просто — навіщо?

— Ви їх любите?

— Ворон? Їх же не їдять, дивак ти!

— Чижів теж не їдять, а ви їх любите!

— То вони ж співають!

Здавалося, що це задовольняло Борю, але, подумавши, він спитав:

— Хіба люблять за те, що — можна їсти або — що співають?

Кожемякіна ображали подібні запитання, йому здавалося, що ця маленька шельма навмисно говорить дурниці, щоб виставити себе не дурнішим за дорослого.

Одного разу Маркуша, сидячи в кухні, повчав Бориса:
— Кіт — це, голубе, звір розумніючий, він на три лікті в землі бачить. У чаклунів завжди коти поради-ники, і перевертні, вважай, усі вони, коти оті. Коли кіт здиhaє — дим у нього з очей іде, бо в ньому вогонь є, по-глядь його вночі — іскри бризкають. Стародавній звір: бог зробив людину, а диявол — ката та й каже йому: дивися за всім, що людина робить, очей не спускай!

— Ви бачили дияволів? — спитав Боря дзвінко й суворо.

— Борони боже! Навіщо вони мені потрібні?

— А ви, дядю Матвію, бачили?

— Ну от, — де ж їх побачиш?

Хлопчик, нахмурившись, солідно сказав:

— Це ви все смієтесь з мене, бо я — ще маленький! А дияволів — ніхто не бачив, та й зовсім їх нема, мама каже — це просто дурниці — дияволи...

Він примружив очі, оглядаючи темні кутки кухні.

— Якби вони були, і домовики теж, я вже зна-йшов би! Я скрізь лажу, а нічого нема ніде — тільки порох, робишся брудний і чхаєш потім...

Маркуша, здивовано роззявивши рота, затрусився в нападі судорожного сміху, і волохате обличчя його об-лилося слізьми, наче спітніло, а Матвій слухав сиплий, ридаючий сміх і поглядав скося на Борю, думаючи:

«Прехитре хлопчєня це! Обережно треба з ним, бо й висміє,— ніякого страху не має він у собі, сунеться скрізь, немов кошеня...»

Було страшно бачити, як чіпкий чоловік навіщось мандрує по крутій і слизькій покрівлі амбара, висить між голими гілляками дерев, дригаючи ногами, лізе на паркан, втиканий гострими цвяхами, падає і — лається:

— Ото, болячка, чорт!

«Без батька, — без основи», — думав Кожемякін, і увага його до хлопчика дедалі зростала.

Діймала пісня, яку Боря невгамовно виспівував — на землі, на даху, висячи в повітрі.

Чи з росою ти спустилась,
Чи зві сві побачив я,
Чи палка моя моли-итва
Доле-тіла до царя?

— Це про якого царя складено?

— Що визволив селян...

Пильно дивлячись в обличчя дитині, Кожемякін тихо сказав:

— Так, от він визволив людей, а його вбили...

Боря з палкою цікавістю вигукнув:

— На війні?

— Ні, просто так, на вулиці, бомбою...

— Цього не буває! — сказав хлопчик несхвально й недовірливо. — Царя можна вбити тільки на війні. Вже коли бомба, то, значить, була війна! На вулицях не буває бомбів.

Кожемякін ніяково замовк, і гостре почуття жалості до сироти вколало напівживе серце окурівського жителя.

«А що як виявиться, що й батьки твої до війни цієї причетні?» — подумалось йому.

Ставлення матері до сина здавалось чудним, — не любить, чи що, вона його?

Одного разу Боря раптом зник з двору. Шакир і Наталя забили привогу, а пожилиця зійшла до кухні й стала спокійно умовляти їх:

— Нічого страшного нема, — приїде! Він звик бігати сам.

— Ой, матінко! — метушачись, наче злякана курка, кудкудакала Наталя. — Куди йому бігати? Як це можна! Місто ж велике, і собаки в ньому, і люди п'яні, а й твеза лиха людина — хіба диво?

— Ну, от, і нехай він побачить усе це! — сказала пожилиця, усміхаючись.

«Невже не боїться?» — думав Матвій, непомітно розглядаючи її впевнене обличчя, і — нагадав їй:

— Сім років йому.

— У січні — вісім уже буде.

«У квітні зачатий!» — швидко полічив Матвій.

Шакир, насунувши шапку, побіг на вулицю і скоро привів Бориса, синього від холоду, з напівзамерзлими лапами, але дуже задоволеного прогулянкою. Наталя розтирала йому руки горілкою, а він розказував:

— Хотіли на мене напасти два великі хлопчики, а я на них як посварився кулаком...

— Не хвастай, Борько! — сказала мати.

— Чому ти знаєш, що цього не було? — задумливо спитав він.

— Тому, що тебе знаю.

— Правда, не було! Нічого цікавого не було. Просто йшли люди туди й сюди, небагато людей,— потім один чоловік кидав на собаку льодом, а будочник сміявся. Коло церкви лежить мертва галка без голови...

Пригладжуючи його вихри, мати ласкаво мовила:

— Ну ось це правда!

— Атож,— сказав хлопчик, зітхнувши.

Кожемякін тихенько засміявся.

— Хотів придумати цікавіше щось, а матуся й не дозволила!

— Він у мене мрійник, а це — шкідливо! Треба знати життя, а не видумувати.

Вона наче на стіні написала ці слова великими літерами, і Матвієві легко було запам'ятати їх, але зміст цих слів був неясний для нього.

«Хіба можна видумати життя?»

Він помітив, що пожилиця завжди говорить на два лади: або нешанобливо — насмішкувато й зухвало, або суворо — наче наказуючи вірити їй. Часто її темні очі вороже й гидливо звужувались під вагою опущених брів і вій, губи здригались, а рот ставав схожим на злу червону квітку, і вона кидала крізь зуби:

— Це — дурниці! Це — нісенітниця!

Визивно випростувалась, і всі складки її одержі теж ставали прямими, наче на водоохрешних іграшках, вирізаних з дерева, чи на іконах.

Вона рідко виходила на двір і до кухні,— Наталя казала, що вона цілі дні все пише листи, а Шакир носив їх на пошту мало не щодня. Одного разу Кожемякін, взявши конверт з рук у татарина, з подивом прочитав:

— Казань. Його превосходительству — еге-е... превосходительству, дивись-но ти! — Георгію Костянтинівичу Мансурову? І вона Мансурова,— дядько, чи що, це? Неси швидше, Шакир, гляди, не загуби!

З того часу він став кланятися їй шанобливіше, ніжче і квапився поклонитися першим.

Інколи він зустрічав її в сінях чи бачив на ганку, як вона кликала сина. На ходу вона майже завжди щось співала, без слів і не розтуляючи губ, брови в неї трохи здригались, а ніздрі прямого, великого носа трохи роздувались. Обличчя її часто здавалося задирливим і якимось не пасувало до її орядної, стрункої і сильної постаті.

Було помітно, що холоду вона не боїться,— чекаючи сина, подовгу стоїть на морозі в самій кофті, шоки в неї червоніють, волосся вкривається памороззю, а вона не здригається і не шулиться.

«Здорова! — схвалював Матвій.— Звикла по Сибірах...»

І дуже хотілося поговорити з нею про що-небудь весело й просто, та — бракувало слів і рішучості.

Трапилось, що Боря проколов собі долоню об зубець гребінця, коли, пустуючи, чесав прядиво. Рясно закапала на сніг червона кров, мужики, обступивши хлопця, дивились, як він стискував і розтуляв яскраво забарвлені пальці, і цмокали, бурчали щось, нахилиючи над ним темні пики, як великі собаки над маленьким, чужим.

— Це зовсім не боляче! — кривлячись і розмахуючи рукою, казав Боря.

— Дай-но, я тобі замовлю кров,— сказав Маркуша, стаючи навколішки, перехрестився, весь наїжився й загрозливо забурмотів над рукою Борі:

— Як з гурми вода, цур, з біса руда! От іде чоловік старий, от біжить кінь гнідий — заклинаю тебе, коню,— стань! Цур! В Окіяні-морі синій камінь латир, я молюся до каменя...

— Не треба! — крикнув хлопчик.— Пустіть мене!

Та його не слухали,— сивий, напівсліпий і червоноокий Іван докірливо кричав:

— Це від порубу замова, а не від поколу!

— Іди до дідька, не лізь! — відказав Маркуша.

Кожемякін бачив усе це з амбара, спочатку йому не хотілось втручатися, та коли Боря крикнув, він злякався й відвів його на кухню. З'явилась мати, цього разу схвильована, і, промиваючи руку, стала сварити сина, а він ніяково виправдувався:

— Та мені ж не боляче, тільки злякався я!

— Чого злякався? Пустувати не боїшся?

— Зажди, мамо! Він там почав говорити,— що він говорив, дядьку Матвію?

— Замовляв кров,— пояснив Кожемякін.

Не глянувши на нього, пожилиця спитала:

— Ви вірите в замовляння?

— Аякже! Адже ось — спинилася кров?

— Це — від переляку, а не від замовляння! — сухо сказала жінка.

— Вони, мамо, зробилися зовсім як індійці, а я як білий бранець...

— Ну, не верзи дурницю! Ти сам індійчєня!

І, подивившись в обличчя Матвієві прикро блискучим поглядом, сказала, наче загрожуючи:

— Цікаво поговорити з отим,— замовлювачем!

Почуваючи себе відкинутим її словами, Кожемякін трохи підвів плечі і пішов з кухні, а крізь непричинені двері до нього доходила кваплива, виюча мова татарина:

— Пані-мачко! Не треба туди йому пускати самому! Такий там,— ах! Маму лає завжди, кров любить дивитися,— не треба!

А пожилиця сказала:

— Ви мені розпестите сина, Шакир! Йому треба все бачити.

Сумний голос татарина переконував:

— Мачка Євгенія! Не треба,— нічого не треба! Ти не потрібна і хазяїн — не потрібна, ах! Боятися треба!

Пожилиця дзвінко засміялась.

— Годі, Шакир, не вірю я вам!

А Кожемякін, розуміючи виття Шакирове, не розумів її хоробрості, і вона дратувала його.

«Зажди, пані,— злякаєшся! Гордість зітреться,— смирнішою будеш!»

І, почувуючи вперте бажання налякати її, він згадував тихе, примарне окуровське життя, яке ця жінка заперечувала, не знаючи, що з нього сміється, не зазнавши його влади.

Він у думках лічив недовірливі усмішки пожилиці, повчальні зауваження, які вона кидала мимохідь, і — сердився. Він усвідомлював себе здатним подолати в ній те чуже, незрозуміле, що заважало йому підійти до неї, створюючи невідчутну, але дедалі помітнішу перепону. Настирливо намагався розговоритися з нею і — не міг, бентежачись, ображаючись, не розуміючи її мови й соромлячись признатися в цьому.

Йому часто здавалося, що коли пожилиця говорить,— слова її сплітаються в тугу сітку й недоступно відокремлюють від нього цю жінку мережею заплутаних петель. Хороше обличчя її робилося неясним за сіттю цих слів, вони звучали дивно, наче вона говорила мовою, не знайомою йому.

Одного разу він особливо ясно відчув її віддаленість.

від життя, знайомого йому: сидів він у кухні, писав листа, Шакир зводив рахунки товару, Наталя шила, а Маркуша на підлозі, біля печі, стругав свої палички й розказував Борисові про людські долі.

Двері тихо відчинились, увійшла пожилиця, посвари-лась пальцем на сина, що лежав біля ніг Маркуші, і тихенько сіла поряд з Наталею,— сіла так, наче збиралася підстергти й піймати когось.

— Ну й от,— повільно й сиплувато казав Маркуша,— виходить, народиться людина, а з нею й доля її народиться, та все життя й ходить за нею, як тінь, і ходить, братіку ти мій! Ти б у правий бік, а вона тебе в лівий штовхне, ти вліво, а вона тебе вправо, так і мотаєть, так усе й мотаєть!

— Вона яка? — вдумливо спитав Боря.

— Вона б то? Усяка, кому — пити, а кому — втонути!

— На кого вона схожа?

Кожемякін перестав писати, стежачи за пожилицею,— нахиливши голову набік, стиснувши губи й примруживши очі, вона сперлася плечем на стіну і, перебираючи тонкими пальцями торочки шалі, уважно слухала.

— На вигляд яка, значить? — говорив Маркуша, рухаючи шкірою на лобі.— Різко це,— на Камі-ріці один мужик шукою її бачив: витягнув янтір, аж зирк — шука невеличка. Він її — за зябра, а вона йому й каже людським голосом: пусти, мовляв, мене, Іване, я твоя доля! Він — тікати. Ну, втік. Йому — без біди минулося, а дружина скоро захворіла та на п'ятий місяць і померла...

— Від чого? — знову спитав Боря, заглядаючи в підпічок.

— Доля, значить, її така,— судилось так!

— А шука?

— А шука — попливла, куди їй треба. Доля — вона, любий мій, різно показується, коли треба і зайцем, і собакою, і котом теж — до сухого листу може. Було у Воронежі — іде ото жінка, а холодно — вітер, дощ, звісно, осінь. І от нанесло їй вітром на шоку листочок, а він, бач, і прилип до шоки. Вона його здійняла та й кинула на землю, і чує, у вуха їй шепочуть: поклала б ти мене за пазуху, пригріла б, я ж бо доленька твоя нещаслива! Здуріла молодичка, злякалась, та — тікати! Прибігла ото додому, а чоловік та двоє діток грибами пооб'їдались, помирають. І повмирали, а вона відтоді так

і живе, як листок на вітрі,— куди її понесе, туди вона і йде!

Він замовк і позіхнув довгим виючим позіхом, з коліна його, накритого шматком шкіри, безперервно й безшумно сипалися тонкі сірі стружки, а ззаду, по білій стіні печі, розплаталася тінь кошлатої голови.

— Це таргани під піччю? — спитав Боря, зітхнувши.

Наталя відповіла:

— Може, таргани, або — мишенята.

— І домовик теж,— знову заговорив Маркуша,— він підпічок любить, це — саме його місце!

Пожилиця поворушилася й лагідно сказала:

— Борисе, іди спати!

— Ну, мамо, рано ще!

Вона поважно повторила:

— Іди, я прошу!

Хлопчик підвівся, труснув головою і, оглянувши кухню так, наче вперше був тут, попросив матір:

— Тоді й ти іди!

— Я посиджу ще тут...

Він неохоче підійшов до дверей, відчинив їх, виглянув у сіни й повільно переступив поріг.

— Провести піти,— сказала Наталя, відкладаючи шитво,— а то ти б, Шакир, пішов.

Татарин схопився з місця, але пожилиця похитнулася уперед і суворо спинила його:

— Ні, будь ласка, не треба!

«Що це вона?» — подумав Кожемякін.

І неголосно зауважив:

— Злякається, може...

Вона глянула так сердито, наче викликала на суперечку.

— Чого?

— Темна! — сказав Шакир, ніжно усміхаючись, а Маркуша навіщось гукнув, наче сич, і тихенько за-сміявся.

Пожилиця, косячись на нього, голосно промовила:

— Він знає, що вночі — темно.

Всі замовкли, слухаючи, як поквапливо стукають по сходах маленькі ноги й зриваються зі сходин. Потім нагорі зарипіли і грюкнули двері.

— Дійшов! — полегшено зітхнула Наталя.— Мабуть, сердечко так билося!

Кожемякін бачив, що дві пари очей дивляться на жінку докірливо, а одна — хитро й насмішкувато. Стало жаль її. Не схвалюючи її вчинку з сином, він милувався нею і думав, з почуттям, близьким до задрості:

«З характером, видно!»

Ось вона знову притулилася до стіни і якось надто голосно й владно промовила:

— Розкажіть, Марку, ще що-небудь!

Його вуха здригнулись, він підвів волохате, безоке обличчя й одностонно просипів:

— Я, панійко, не Марко, а Єлисей, це прізвище мое — Марков! Єлисей, а по батькові — Петрів, а по роду — Марков, ось хто я!

Кутаючись у шаль, вона усміхнулася.

— Добре, знатиму. Що ж, Єлисею Петровичу, долі оті — завжди лихі, чи ні?

Маркуша струсив стружки з коліна, посопів і не кваплячись почав знову витягати з себе слова, схожі на стружки.

— Якщо ти з нею не сперечаєшся — вона нічого, а хто її не шанує, тому — лихо!

— Ви вашої долі не бачили?

— Ні-і! А от пекар один муромський, то він мало не побачив. Бився він, бився — все нема щастя! І дізнався, випадково, про один таємний вірш з чорної книги. Пішов на перехрестя в ліс, де дороги зійшлися, хреста здійняв та й читає вірш той. Раз читає і два — нічого, а почав утретє, по лісу я-ак гукне: не можу-у-у... А він — хоробрий, хоч і тремтить весь, аж піт його облив, ну, все читає, і на самому кінці, на останньому, значить, слові — чує, іде! Важко так сунеться й стогне, ну — не здолав він — навтьоки! І з того дня, панійко, сталися йому в серці корчі...

— Ви в бога вірите? — раптом спитала пожилиця, нахилиючись уперед.

Шакир і Наталя боязко переглянулись, а Кожемякін здригнувся, наче його вколело.

Маркуша труснув головою й дмухнув, начебто відганяючи джмеля.

— Звір, панійко, і той богу мслиться! Он, дивися, коли місяць уповні, собака виє — це чого? А при сонечку собака вгору не бачить, око в нього на далину постав-

лено, по землі, земна тварина,— а при місяці він і догори бачить...

— Заждіть,— перебила пожилиця йому мову,— значить, ви вірите в бога?

Він важко підняв голову, подивився на неї чимось з-під густих брів і спитав:

— А хіба я гірший за собаку?

— Бог — всемогутній, га?

— Ну, то що буде?

— Що ж таке — доля? — спитала вона.— Звідки ж доли ці?

Маркуша усміхнувся, покрутив головою і, знову зігнувши спину, нудно завів:

— Доли ті? А від бога, панійко, від нього все! Народилася, скажімо, ти, він зразу архангелам наказує — дати їй долю, отій! Дадуть і запишуть,— від того й говориться: «так на роду написано» — нічого, значить, не вдієш!

«Навмисно він говорить нудно так,— думав Матвій,— позлити її хоче,— відступилася б краще!»

— От тобі й доли! А є ще прадолі — вони на міста даються, на села: цьому місту — під горою стояти, тому селу — в лісі!

— Але послухайте,— лагідніше спитала вона,— навіщо ж бог...

Тепер Маркуша не дав їй закінчити запитання:

— А навіщо — діло не наше! Дано нам що дано, та й — гаразд. А навіщо — помреш — дізнаєшся...

Нахилившись до нього й говорячи ніби в тім'я мужикові, вона знову наполегливо спитала:

— Ви знаєте ангелів-хранителів?

— Ангелі — якже! — озвався він, хитнувши головою.— Ангель — це для вгодних богів, рідко на кого це, на — дурників, блаженних, юродивих, ангелі,— щоб їх охороняти, через те вони й зимою босі ходять та все зносять. Ангель, сказано, хранитель, значить — уже вирішено: цього — охороняти, він богів вгодний, потрібен!

— А доли?

— А вони — на випробування. Народилась ти, а — яка ж ти будеш? От тобі долю й дають — покажи себе, значить, якого ти смиренства!

Кожемякін бачив, що пожилиця гнівається — брови її зійшлися в одну рису, а по обличчю перебігають тіні,

і здавалося, що їй важко сидіти, якась сила підводить її. Він кашлянув і примирливо сказав:

— Дивно вам думи наші слухати.

— А ви — так само думаете? — швидко й виразно спитала вона його.

Він не знав, чи так само думає, але, заскочений зненацька, відповів:

— Та воно як же?

— І в долю вірите?

— У долю всі вірять! — сказала Наталя, мигцем глянувши на Шакира. — Про неї і в піснях співається...

Пожилиця поклала їй на плече руку, як видно, бажаючи щось сказати, але настійливо, як сама вона, і ніби новим голосом заговорив Маркуша:

— Тут, панійко, в слові цьому, задачу завдано: бог каже — доля, а диявол — воля, це він, щоб збити нас, підказує! І хто як чує. В деяку душу обманне це слово западе, дияволове б то, і почне людина думати про себе: я в усьому вільна, і стане від цього або дурною, або в розбійники потрапить, — ось воно!

Обличчя Маркуші покривилось, волосся на ньому наїжилось, а від кутків губ до вух вилізли дві різкі зморшки. Труснувши головою, він зігнав їх, а Матвій, помітивши це, неприязно подумав:

«Сміється, дідько!»

— Я тобі скажу, — лізли по кухні кошлаті слова, — був у нас в Кулигах — це рязанського краю — парубок, Тодось Натрускін на прізвище, вважав себе розумним, — у Москві бував, і заборонили йому в Москві жити — став, бач, нову віру видумувати. Ну, прибув до Кулиг і все говорить: це — не так, того — не треба, це — не побожому. І попові отак каже, всім! А хто знає, як побожому воно? Це треба здогадатись. Мужики якийсь час слухали його, усміхались. Тільки — спіймали вони конокрада та й б'ють, а Натрускін прибіг у те місце, давай кричати: не треба! Тут його заодно й поклали, чи то кілком, чи іншим — вколошкали, значить! От — він думав — воля, а доля його й притиснула до землі. Це, панійко, завжди так: вільні, ті недовго живуть. А якби жив у злагоді з своєю долею — ну, прожив би непомітно, спокійно. Проти вітру — не стій, мало там що за вітром пущено. Отак було з купцем одним весьєгонським...

Раптом жінка подалася вперед, наче кидаючись на Маркушу, і, простягнувши руку до нього, ласкаво, густо заговорила:

— Послухайте, це ж бо все згубне для вас, ви ж — розумніші за це, це — ланцюги для живої вашої душі й страшенна плутанина, — страшенна!

Кожемякін теж подався до неї, витягнув руку вздовж стола і, міцно вчепившись пальцями в край дошки, прикрив очі, усміхаючись напружено вичікувальною усмішкою.

Йому давно не подобався балакучий, все знаючий чоловік, схожий на чаклуна, не подобався й збуджував пошану, близьку до страху. Вилицювате обличчя, сховане в шерстяній масі волосся, широконосе й усміхнене темною усмішкою до вух, здавалося хитрим, непевним і нечесним, але було в ньому — в його ледве видних очах — щось стале, що підкоряло Матвія. Працював Маркуша погано, ліниво, тільки клітки робив з любов'ю, продавав монашкам та на базарі, а гроші кудись ховав.

Шакир не один раз пропонував звільнити його, як людину нероботящу, але хазяїн не наважувався.

— Облиш, ну його! Не об'їсть. А проженемо — нашкодить ще чим-небудь!

І була інша причина, що примушувала тримати Маркушу: його розмови про таємні, непоборні сили, які керують життям людей, легко й щільно зливалися з усім, про що думалося ночами, що було пережито й пізнано; вони зліплювали все минуле в одне міцне ціле, в сіре коло високих стін, кожен новий день вкладався в ці стіни, немов нова цеглинка, — ці розмови присипляли душу, що намагалася часом підвестися, заглянути далі завтрашнього дня з його липкою, звичною нудьгою.

І ось тепер він бачив, як пожилиця, плавно й гарно помахуючи рукою, наче стирає, знищує чорну тінь Маркушиної голови, що нерухомо притулилась до стіни печі.

Не кліпаючи, він стежив, як мінялося її обличчя, освітлене добрим сяйвом очей, стежив за живим тремтінням губ і ласкавим співом голосу, що вільно, щедро линув з грудей, в словах, нових для нього, повних стійкої віри. Спочатку вона говорила просто й зрозуміло: про Христа, єдиного бога, про те, що написано в євангелії і що відоме Матвієві.

Та ось дедалі частіше до мови її стали долучатися

темні плями якихось незнайомих слів, вони поділяли, розривали зрозуміле, і перше ніж він устигав здогадатися, що означало те чи те слово, мова її заходила кудись далеко, і неясно було: який зв'язок між тим, що вона каже зараз, і тим, що казала вона на хвилину раніше?

«Не квапся!» — в думках просив він її, соромлячись попросити вголос.

— Все це — стародавнє, не християнське, — повчала вона палко й ласкаво, наче мати сина. — Справа в тому, що ми, слов'яни...

«Чому — слов'яни?» — питав себе Кожемякін.

— Релігійний культ...

«Культ?» — повторював Матвій смішне слово з подивом і досадою, а у вуха йому настирливо сідали все нові слова: культура, легенда, містика. Їх ставало дедалі більше; вони повивали розповідачку нудною хмарою, затемняли обличчя її і, наче відсуваючи кудись набік, робили чудною і чужою.

Зітхнувши, він оглянувся: Наталя, що, як видно, задрімала, штрикнула себе голкою в палець і тепер, вирячивши очі, висмоктувала кров, цмокала і плювала на підлогу, Шакир, зігнувши спину, скрипів по паперу іржавим пером, а Маркуша, поблискуючи лезом ножа, невтомно розкидав тонкі серпички і кільця стружок.

Голос пожилиці урвався, немов надмірно туго натягнута струна, вона встала, оглянула всіх, спитавши неголосно й ніби провинно:

— Нецікаво вам?

Матвій Савелійович ніяково опустил очі, збираючись сказати, що занадто квапиться вона, важко слухати, а Наталя поспішно й ласкаво мовила:

— Як же, Євгеніє Петрівно, нецікаво? Ду-уже цікаво!

Помахуючи в повітрі затерпими пальцями, Шакир серйозно й схвально говорив:

— Нашим книгам коран маленькі слова твоя е, мачка, е!

— Спасибі, Шакир! — сказала вона, сміючись, вправним рухом накинула на плечі шаль, що спустилася, і, зітхнувши, пішла до дверей.

— Ну, — на добраніч!

Кожемякіну здалося, що в голосі в неї звучить образа.

Маркуша обережно розігнув спину, підвів голову і, розсунувши рота до вух, захихикав:

— Ані зерна не зрозуміла, хи! Навішував, навішував я їй на вуха — не розуміє, бачу! Ой ти, господи-богородице-Миколо, скільки людей на землі, а пуття нема!

Кожемякін підвівся, грубувато кажучи:

— Ніхто, видно, не розуміє того, що треба, не тільки вона...

— О-от! А я про що кажу?

Шакир дивився на Маркушу, вискаливши зуби.

— Ти лякайш всі люди, а вона про сам бог говорить — не страшно!

— Молода! — відповів Маркуша. — Змолоду всі вдають хоробрих, а поживе, дивись — злякається!

Матвій теж згадав, як вона на початку розмови говорила про Христа: слухав він, і здавалося, що жінка ця знала Христа живим, бачила його на землі — такий незвичайно простий і близький людям був він в її оповіданні.

Він пішов до себе, взяв євангеліє і довго читав ті місця, про які вона згадувала, читав і з великим подивом бачив, що справді Христос простіший і зрозуміліший, ніж він раніше здався йому, але, в той же самий час, він ще далі відійшов від життя, наче між живим богом і Окуровим виросла нудна, непрохідна пустеля, повита туманом.

«І так з усім, що вона говорить, — сумно думав він, — все начебто ясніше, а — йде далі!»

Не спалося йому тієї ночі: лунали в пам'яті незнайомі слова, стукаючись до серця, як змерзлі пташки в шибку вікна; чітко і ясно стояло перед ним добре обличчя жінки, а за стіною зітхав вітер, важкими шматками падав сніг з даху і з дерев, немов лічачи хвилини, ляпали краплі води, — відлига була тієї ночі.

Задрімавши, він бачив незрозумілі сни: літають у полі над лисими горбами сірі тіні й безпорадно стогнуть:

— Слов'яни, слов'яни!

Іде Маркуша, весь обвішаний клітками, усміхається й бурмоче:

— А я про що кажу?

А на одному горбі, оголеному від снігу вітрами, зраненому щілинами, розплатався хтось та й кричить:

— Це — не так, — не так!

Заспівали півні вогкими голосами, закрикали ворони, в монастирі вдарили до заутрені,— маленький дзвін кричав мляво й непереконливо.

Матвій, не розплющуючи очей, полежав ще з півгодини, потім босий підійшов до вікна і довго дивився в ранковий присмерк, що повільно танув, на розм'яклий, пухкий сніг.

«До заутрені піти, абошо?» — спитав він себе й згадав, як три роки тому, гарячого літнього вечора, Наталя, хитро усміхаючись, встромила йому папірець, шепнувши: — Візьміть-но гостинчик, Матвію Савеличу!

Він розгорнув аркушик і прочитав кучеряво написані слова:

«Якщо ви можете зберегти секрет, то сьогодні після одинадцятої години підійдіть до монастирського паркана, де черемха, вам скажуть його, дуже важливе».

«Клирошанки пустують», — не здивувавшись, подумав він тоді.

Все місто знало, що в монастирі пустують; сам справник Ногайцев казав напідпитку, ніби йому відома монашка, груди в якої дуже неоднакові: одна важить п'ять фунтів, а друга шість з чвертю. Але ж «не согрішивши, не покаєшся, не покаявшись — не спасешся», пустують — за себе, а моляться день і ніч — за весь світ.

Він пішов на заклик неохоче, більше з цікавістю, ніж з певним бажанням, а прийшовши на місце, ліг на теплу землю і став дивитися в щілину паркана. Ніч була місячна, в густому монастирському саду, вкритому тінями, стояла дрімотна тиша; раптом одна тінь заворушилась, зашаруділа травою і — чорна, похитуючись, підійшла до огорожі. По зросту і ході він зразу догадався, що це обслуговувачка прочан Раїса, жінка літня, яка дуже п'є, згадав, що давно вже її маленькі запливлі жиром очі при зустрічах з ним солодко мружились, а по жовтому обличчю, наче масло по гарячому млинцеві, розпливалась настирлива усмішка, згадав — і йому стало гірко й соромно.

Не озиваючись на зітхання і кашляння, не сміючи встати й піти, він пролежав під огорожею до ранку так нерухомо, що на світанку обережна пташка, кропив'янка, сіла на стеблинку полину просто над його обличчям і тільки побачивши розплющені очі, злякано кинулась геть, у кущі бур'яну.

Потім згадалося, як міська сваха Бобиха приходила сватати його до наречених з якоюсь вадою: були серед них косенькі, шепеляві, кривенькі, а одна — з приданим, з немовлям. Коли він сказав Бобисі:

— Чого ти мені отаких сватаєш?

— А яких, голубе?

— Та з вадами все...

Зухвала, розбещена баба, підморгуючи, відповіла:

— Який купець, голубе, такий і товар! Думаєш, місто забуло за мачуху? Ой, ні! У міста пам'ять міцна!

І затряслася, охоплена тихеньким, поганим смішком.

...Він простояв біля вікна аж до того часу, коли всі в домі повставали, поспішно вмився, одягся, пішов на кухню, відчинив двері й став на порозі. Сидячи за столом, Маркуша тримав Борю між коліньми, говорячи йому:

— Язичник, значить? Вона в тебе скаже! Це, виходить, ябедник, або говорю багато — язичник? Та, любий мій, я всякого можу заговорити, від мене не врятуєшся! А ти от спитай-но її, як треба бородавки лікувати? Он вона в тебе, бородавка та!

Кожемякін ступив до кухні і, несподівано для себе, суворо сказав:

— Ти б не забивав голови дитині чим не треба!

Сказав і — сподобався сам собі.

Чистенький, рожевий і милий, Боря підвів брови, ласкаво вітаючись.

— Здрастуйте!

Матвій потиснув йому руку.

— Доброго ранку!

— Дякую! — шаркнувши ногою, сказав Борис.—
І вам теж!

Тоді Матвій, почувуючи маленьку нову радість, засміявся, схопив хлопчика на руки й запропонував йому:

— Ну, давай приятелювати, абощо, га?

— Звичайно, давай! — погодився Борис. Помацав волосся на голові в Матвія й оповістив: — От м'яке волосся в тебе! М'якше за мамине.

— Та ну?

— Слово честі!

— Це, брат, добре.

— Чому?

Матвій зніяковів.

«А пес знає — чому! Ото допитливий!» — подумав він, спустивши Борю на підлогу й питаючи:

— Ти чай пив?

— Ні ще. Ще мама не одяглась.

— Не одяглась?

Він на секунду заплющив очі.

— Давай краще зі мною чай пити! Оладки звелимо зробити, га?

— Давай!

А за чаєм дружба зміцніла: хлопчик захоплено розказував дорослому про Робінзона, дорослий, по-дитячому захоплений простою і чудесною історією, вислухав її з великим зацікавленням і попросив:

— Дай-но ти мені цю книжку!

Удень, зустрівши пожилицю, він насмівся сказати їй:

— А втішний син у тебе, Євгеніє Петрівно! Та й — розумний!

— Приємно чути,— мовила вона, ласкаво усміхаючись.

Усмішка ще більше підбадьорила його.

— І добріший за тебе нібито...

Жінка нахмурилась і пройшла кудись мимо, кинувши на ходу:

— Я — не дитина.

«Ото сказала! — думав Кожемякін, скрививши обличчя.— А я дитина, чи що?»

І, ображений, ліниво пішов на завод.

Він ясно бачив, що для цієї жінки Маркуша значно цікавіший, ніж Маркушин хазяїн: ось вона, після розмови на кухні, дедалі частіше стала сходити туди й навіть удень начебто полювала на двірника, висліджуючи його вільними годинами й заходячи з ним у розмови. А старий дедалі глибше ховав очі й бурчав щось загрозиливе, струшуючи важкою головою.

«Даремно це вона! — роздумував Матвій.— Мене — уникає, а тут...»

Через кілька днів, тихим присмерком зимового вечора, вона прийшла до нього, весела, в червоній кофті з косим коміром, схожій на чоловічу сорочку, в чорній спідниці й димчастій, як осіння хмара, шалі. Косу свою вона виклала на голові короною і стала ще вищою.

— Я прийшла просити вас про велику послугу,— го-

ворила вона, сидячи біля лежанки, в затишному кутку кімнати.

Від червоної кофти у нього потемніло в очах, і він ледве бачив її обличчя на білому блиску кахлів.

Вона говорила, що їй нема з чого жити, треба заробляти гроші, і ось вона знайшла роботу — вчитиме доньку скарбника Матушкіна та внука Хряпова, купця.

— Це — Ванюшка, — пробурмотів Кожемякін, почувавочи, що треба ж сказати що-небудь, — у нього батько з матір'ю на пароплаві згоріли...

— Але вчити дітей мені заборонено, і треба, щоб ніхто не знав про це...

— Не дізнаються! — палко сказав Матвій і весь спітнів, подумавши: «Ех, звичайно, дізнаються!»

Йому прийшла до голови щаслива думка:

— А ви — так, начебто нема вчення, просто — ходять діти до Борі,gratisя...

— Звичайно! — весело сказала вона. — Тепер ще — чи не можна мені займатися тут, у вас?

Він зрадів, схопився з стільця, майже крикнувши:

— Та скільки ви схочете!

— Три рази на тиждень, по годині? Вас не турбуватиме це?

— Мене б то? — вигукнув він.

Її брови здригнулись, нахмурились, але зразу ж вона безтурботно засміялась.

— Звичайно, про це дізнаються і — заборонять, але, поки можна, треба робити, що можеш. Ну, спасибі вам!

Міцно потиснувши йому руку, пішла, залишивши по собі духмянний, п'яний запах, а Матвій, збуджено походжаючи по кімнаті, втирав пітне обличчя й міркував:

«Дізнаються? Хабара дам — ковтай! Отця Віталія попрошу. Тепер, мила...»

Він уперше назвав її так, лякливо оглянувся й підняв руку до обличчя, ніби бажаючи прикрити рота. Зі стіни, з рами дзеркала, на нього дивився великий, повний, бородатий чоловік, обстрижений в кружок, в підд'ювці й бузковій сорочці. Червоний, пітний, він стояв посеред кімнати й ніяково усміхався лагідною, дурнуватою усмішкою.

«Ото ти який!» — закинув йому Кожемякін, підходячи до вікна і дивлячись у синій присмерк саду.

Стіни будинку щипав мороз, і колоди потріскували.

Лоскотало серце неспокійно радісне передчуття чогось, що скоро й неминуче почнеться, про що соромно і моторошно думати.

«Ії й обняти не посмієш, отаку-о»,— сумно усміхаючись, сказав він собі і відійшов у темний куток кімнати, в думках молячись:

«Царице небесна! Поможи й помилуй,— віджени спокусу!»

Уже двічі падав мокрий весняний сніг — «онук по діда приходив»; будинки й дерева прикрасились крижаними підвісками, біде, але тепле березневе сонце райдугою мінилося в крижаних бурульках, а заспані вікна будинків дивилися в блакитне небо, як прозрілі сліпці. Галки і ворони лагодили гнізда; в полі, над таловинами, співали жайворонки, і Маркуша з Борисом ясними днями ходили ловити їх на дзеркало.

Матвій Савелійович прочитав «Робінзона», «Рідне слово», «Дитячий світ» та ще штук із п'ять таких самих цікавих книжок,— це ще більше зміцнило його дружбу з сином пожилиці.

А вона все усміхалась ласкавою, рухливою усмішкою і — проходила повз нього, завжди однаково чемна і стримана в словах. Три рази на тиждень Кожемякін підходив навшпиньки до переділки, що відокремлювала від нього ту горницю, де вмерла Палага, і, притуливши вухо до тонких дошок, слухав, як пожилиця вчила блакитнооку, кучеряву Любу і незграбного, широколицього Ваню Хряпова.

Чути було добре, дошки майже не скрадали звуків, до того ж він трохи розсунув їх сокирою, розширивши щілини.

Майже завжди після уроку грамоти пожилиця щонебудь читала дітям або розказувала, вражаючи його різноманітністю знань, а часом примушувала дітей розказувати про те, як вони прожили день.

— От, слухайте, як ми ловили жайворонків! — виголошував Борис. — Якщо на землю покласти дзеркало так, щоб дурний жайворонок побачив у ньому себе, то — він побачить і думає, що дзеркало — теж небо, та й летить донизу, а думає — ех, я лечу догори все! Страшенно дурна пташка!

— Вона не дурніша за тебе, — втручалася мати й починала цікаво говорити про те, як живуть жайворонки.

«І все вона знає!» — дивувався Матвій. Багатство знань, викликаючи в нього пошану до цієї жінки, прохолоджувало його мрії, сполохувало несміливі бажання і — дедалі дужче вабило до неї.

Одного разу він почув, як вона голосно й сумно читала дітям вірші:

Чорнії стіни в суворій темниці
Вогкість повила, укрили мокриці;
Падають краплі їдкі зі склепіння...
А за стіною — природи радіння.
Купа солеми лежить підо мною;
Черв її точить. Гидливо рукою
Скинув я жабу із неї... а з вежі
Видно і небо й простори безмежні.
З холодних грудей моїх з кровію лнуть
Розпачу зойки, ніщо їх не спинить;
Глухо кайдани мої забряжчали...
А за стіною пташки десь співали...

Увечері, зустрівши її на кухні, він попросив:

— Оце, повз двері проходячи, чув я — вірші читали ви, — чи не дасте їх мені?

— Не можу. Я напам'ять читала, книжки нема в мене.

— Ну, напишіть.

— Добре. Вам сподобалось?

— Атож, дуже!

Вона повільно сказала:

— Це написав Щербина, — я дуже любила його ранище, — давно, давно!

— Ви напишіть, а я — у зшиток собі вкладу...

Придивляючись до нього, вона спитала жартівливо:

— У зшиток? Ви, може, самі пишете вірші?

— Ні, навіщо ж! Так це в мене, — з нудьги події різні записую для пам'яті, — признався він.

— Хіба-а? — запитливо протягла вона, і йому здалося, що очі її стали більші. — Цікаво! Ви не дасте мені прочитати ваші записки?

Її голос звучав надзвичайно ласкаво, так вона ніколи ще не говорила з ним; він посмілювався і докірливо сказав:

— Ніяково буде, там усяке написано... А ви краще прийдіть до мене вільної вашої години, — я вам на вибір прочитаю...

... Жінка задумливо мовчала, дивлячись кудись повз

нього, він стежив за її очима і, холонучи, чекав відповіді.

— Що ж? Добре! — якось раптом і рішуче сказала пожилиця, випроставшись. — Коли?

— Хоч зараз!

— Ах ви, письменник! — тихо вигукнула вона і зразу ж, іншим голосом, немов розсердившись, спитала: — Вам скільки років?

— Тридцять один... два...

— Неправда! П'ятнадцять! — мовила пожилиця знову по-новому. Матвій здригнувся:

«Невже — заграє?»

А вона, проходячи до дверей, суворо кинула:

— Я прийду через годину!

Він наказав Наталі ставити самовар, кинувся до своєї кімнати, вихопив з шафи два товсті зошити, ляпнув ними по столу і — вирішив, що треба одягтися по-святковому.

...От уже минула одна з найдовших годин в його житті. Наталя, солодко усміхаючись і дивлячись набік, давно поставила на стіл киплячий самовар. Матвій сидів перед ним одягнений у сорочку з синього кашемиру, що її вишили монашки золотистим шовком, у важкі штани з французького плису, насилу натягнув на ноги давно невзувані лакові чоботи й намастив волосся помадою. Пробирав почепити на груди важкого батькового годинника, але він не вліз до кишеньки сорочки, а надіти жилет — не наважився, в кімнаті було жарко. Сидів не ворущаючись, намагаючись не бачити свого обличчя, потворно відображеного ясною міддю, і напружено слухав, коли, нарешті, застукують по сходах її тверді кроки.

«Сімнадцять хвилин... вісімнадцять», — лічив він, ображено поглядаючи на жовтий циферблат стінного годинника, величезний, як місяць уповні на сході, і такий самий мутно-зловісний.

Високий комір сорочки душив шию, чоботи стискували пальці і при кожному русі ніг сухо рипіли.

На двадцять третій хвилині вона відчинила двері — він підвівся навстріч їй, покірно кланяючись.

А вона, тихо посуваючись до стола, оглянула його з ніг до голови й спитала:

— Чого це ви таким кучером убрались?

Матвій сів, провинно зауваживши:

— І ви... у червоній кофті...

— Що ж із цього виходить?

— Я не знаю! — сумно сказав Кожемякін.

— Я теж, — почулось у відповідь.

Та раптом вона впала на стілець і — наче спалахнула вся — дзвінко зареготала, закинувши голову, вигинаючи шию, скрикуючи крізь сміх:

— Ой, пробачте! Ви — страшенно смішний, — слово честі! Нестерпно смішнючий!

Він був щасливий, хитався на стільці, погладжуючи долонями плисові свої коліна, і, широко роззявивши рота, вторував їй басовитим грудним смішком.

— Ах, дивак ви! — говорила вона, втираючи сльози; добрі очі її дивилися сумно.

Тремтячою рукою він наливав чаю, кажучи з тихою радістю:

— Дикий, — тут усі — дикі... а я, видно, особливо, — живу сам і...

Між бровами її лягла складка.

— Чаю наливатиму я, а ви — читайте! — діловито сказала вона. Матвій помітив перемену в обличчі й у голосі її, встав з місця — чоботи неприродно зарипіли. Серце в нього облилося гіркотою, він опустив очі:

— Та й дурний я!

— А це — чому? — не зразу і неголосно спитала жінка.

— А от — хотів як краще, як більше пошани до вас, а вийшло — смішно тільки...

Різким рухом руки розстебнув два гудзики коміра сорочки, сів збоку стола й розгорнув зошит.

— Ну — читайте, — заспокійливо сказала пожилиця, — читайте!

Він кашлянув, глухим голосом прочитав кантату про богиню Венус і глянув на гостю, — вона усміхалась, кажучи:

— Вірші — допотопні, а читаєте ви похмуро дуже!

— Як умію, пробачте...

— Та вона наполегливо повторила:

— Ви читайте просто, як говорите, це краще буде...

Йому здавалося, що тут дві жінки: одна хороша й мила, з нею легко й приємно, а друга — любить глузувати й командувати.

— Ось іще вірші:

Ти, смертний, пробудись і про корисне дбай,
Хай віра і діла поліпшують тебе.
Мить дорога, завжди до цілі поспішай
Й до смерті приготуй себе.

— Веселенькі віршики! — лїниво сказала жінка.
Кожемякін зітхнув, читаючи далі:

Ти смієш мудрувать, як весь вік помилятиш
Судилось розуму високому у нас,
Родились ми для праці, а не щоб втішатись,
Для втіхи є межа і час.

— Звідки ви взяли таку премудрість? — спитала вона
знизавши плечима.

Він неохоче пояснив:

— Обладнання мідне до вікон купував, то в ці
вірші шпінгалет було загорнуто...

— Що ж вам тут подобається?

— Слова значні,— відповів він ображено.— Тут отакі
слова хто скаже?

— Н-ну? — вигукнула вона, усміхаючись.— Отакими
словами себе — як це? не поліпшиш!

«Не буду я коромислом вигинатись перед тобою!» —
подумав Матвій і, перегорнувши зразу кілька сторінок,
тим самим глухим, буркотливим голосом, поволі вимов-
ляючи слова, почав:

— «75 року, Травня 21-го дня.

Позавчора Півнева гірка майже зовсім вигоріла, де-
в'ятнадцять будинків злизав огонь. Пройшла чутка, ніби
швець Сетунов, який дражнив мене, бувало, по злобі на
сусідів підпалив, одначе не вірю цьому. Ранком учора
спіймали його на своєму пожарищі, коли він затулки
пічні виривав, повели до пожарні, а вночі — помер».

— Били? — тихенько спитала гостя.

— Не знаю. Мабуть, що били! — не дивлячись на неї,
відповів літописець.— У нас це дешево.

— А чим він вас дражнив?

— Так, хворий він був, а я — молодий.

«Того ж року, Серпня 2-го дня.

Слюсаря Коптева дружина миш'яком отруїла. За тиж-
день перед тим він їй, напідпитку будши, шоку до вуха
роздер, козуха порубав сокирою і сарафан, материну

спадщину, штофний. Вели її до тюрми, а вона, будши ніби як не при розумі, вийшовши на базар, зірвала з себе весь одяг» — ну, тут недобре починається, пробачте!

У кімнаті знову пролунало тихе запитання:

— Послухайте, навіщо ви це записали?

— Не знаю...

Але подумавши, пояснив:

— Я — видатне записую. Ось це цікавіше буде.

«Того самого, Вересня 20-го дня.

У Маклакових лихо: Федорів дядько знахарку Тіунову дуже побив. Вона йому утин лікувала, та через старість, а може, через те, що п'яна була, і впустила сокиру на поперек йому, він, схопившись з порога, почав її за коси тягати, та й ударив об поріг потилицею, голова в неї тріснула, і від того вона віддала душу богіві. В місті про суд говорять, а Маклакови ті багаті, а Тіуниха випивала дуже; мабуть, зійде, ніби нагло стара померла».

Пожилиця разом з стільцем присунулась ближче до нього, — він глянув на неї і злякався: обличчя в неї зморщилось, наче від болю, а очі стали величезними й потемніли.

— Я нічого не розумію! — дивно усміхаючись, мовила вона. — Що таке утин? Навіщо сокира?

«Ага! — подумав Кожемякін, пожвавлюючись, — і ти не все знаєш!»

І став пояснювати, дивлячись у її здивоване обличчя.

— Це — засіб такий старовинний...

— Сокира — засіб? — спитала вона. — Господи, як безглуздо! А — утин?

— Утин називається, коли поперек болить. Тут ще деркач потрібен. Хвора людина лягає на поріг, на спину їй кладуть деркач, яким у печі жар замітають, а деркач січуть сокирою — не міцно — тричі по три рази. І треба, щоб хворий за кожним третім разом питав: «Що січеш?» А знахар йому: «Утин січу!» Тоді хворий повинен сказати замову: «Січи утин дужче, та ще більше, розмети, деркачу, утин на дванадцять доріг, дванадцятю бодай він пішов на весь мій вік! Пресвята Параскево П'ятнице, пожалій кісточки, що болять!» А тоді деркач треба викинути під ворота, і добре, щоб удосвіта кіт обнюхав його.

Жінка підвелася на стільці й оглянула кімнату.

— Ви — чого? — неспокійно спитав Матвій.

— Нічого.

— Може — не треба читати?

— Ні, будь ласка! Але — послухайте, лікар у вас є?

— Є, якже! Старенький з військових, — п'є тільки, а так — хороший...

— Читайте! — сказала вона, схиляючи голову.

«Того самого, Жовтня 6-го дня.

Сьогодні акторку ховали, з тих, що виставляють з дозволу начальства в пожежному сараї. Померла вона ще позавчора, зійшовши кров'ю від невідомої причини, а кажуть — від побоїв. На покрову була жива, я її бачив, грала вона благородну жінку, і було нудно спочатку, а потім страшно стало, коли її вояк, у пожежній касці з картону, за коси схопив і, про людське око, проколов ножем. Вояк цей ніби чоловік її був і все вив дико, а вона висока, худюща, і голос хрипкий. Базунов на виставі всіх розсмішив, крикнувши до неї: «А ти, пані, не кашляй, кашель я у себе вдома щодня чую і гривеник за це — дорого!» В нього невістка на сухоти хвора. Акторку несли повз нас два пожежники та два товариші її, а третій, чоловік нібито, позаду йшов, з городовиком, п'яний, вічну пам'ять несамовито горлав і плакав; будочник стримував його, щоб не бешкетував, однак не міг. На кладовище не пустили, а звелено закопати біля Мордовського городища, де Ключарьова та інших подібних закопано». Все.

— Ви добре робите, записуючи це, — повільно і вдумливо сказала пожилиця, — дуже добре!

— Чому ж? — спитав він. — Інколи перечитаєш це — нудно дуже!

— Хіба? Тільки нудно? Не більше?

«Чого вона добивається?» — подумав Кожемякін і, не відповівши, вів далі:

— «76-го року, Квітня 29-го дня.

На базарі невідомого чоловіка чиновник Бистрецов піймав, посадили в поліцію, а він звідти вночі втік, тепер зранку шукають його, деякі верхи помчали, деякі пішки ходять. Побили прохожого якогось, виявилось, не той, кого треба. Базунов розказував, що чоловіка підіслано поляками ліси казенні палити, було в нього знайдено запалювальні папери. Як утік — не можна

зрозуміти, бо коли його схопили, то одну руку з плеча викрутили. Толоконников хвастався й божився, що це він сам і викручував. Йому в цьому вірити можна, звір».

Жінка провела рукою по обличчю, потім відкинулася на спинку стільця, схрестивши на грудях руки.

— Знайшли?

— Ні. Вам не нудно?

— Будь ласка — читайте! — попросила вона, заплющивши очі.

Кожемякін нахилився над зошитом.

— Тут до 79' року домашнє все йде: про Шакира, як його за Наталю били...

— Хто?

— Городяни. Про деяких робітників думки різні...

— Чий думки?

— Мої. Теж про домашнє, про себе, — я це промину?

— Воля ваша, — сказала вона, зітхнувши. І щільно закуталася шаллю, дарма що в кімнаті було жарко.

«Даремно, мабуть, затіяв я все це!» — безнадійно подумав Матвій, поглядаючи на її нудно витягнене обличчя та очі, оточені тіннями. Перегортаючи сторінки, він говорив, дослухаючись до свого однотонного голосу:

— От — собор добудували, молебствіє було. Маляр-обпився, — нецікаве все. Трьох бійців слобідських гирками забили. До Вагіних у двір вовк забіг, розірвав собаку. Дурниці різні: кравець Синюхін носа своячці своїй відкусив. Калістратовим ворота дьогтем вимазали, — ну, це помилка була... Дзвона соборного хотіли підіймати: шістсот двадцять пудів дзвін важив, стали пробувати — тріснув. Підняли його вже 82-го року, перед успінням. Пожежі, звичайно. Це вже шороку місто горить, навіть дивитись мало цікавості, не те що писати про це. Хлопчаки вминали мокрий сніг на весняній кризі, семеро провалилось, трое потонуло зразу, а ще один, вихованець мій, Саватійко Пушкарьов, від простуди помер. Секлета Добичина, по гриби пішовши, — пропала, одні кажуть — у болоті загрузла, інші думають — пішла в Чорноборський монастир. У неї не все гаразд було з священиком Нікольським, отцем Віталієм...

Поки він перелічував усе це, читаючи, як дячок поминання, жінка тихо встала, відійшла в присмерк кімнати й спинилася там біля вікна.

«Чого непокоїться?» — думав він, скося поглядаючи на неї і почувуючи, що йому стає дедалі ніяковіше з нею.

— Ось, — навмисно, з великим зусиллям, пожвавлюючись, вигукнув він:

— «79-го року, Червня 3-го дня.

На базарі живу русалку показували, піймано в річці Тигрі, згори жінка, а хвіст — риб'ячий, сидить у ящику з водою, ніби в кориті, і коли хазяїн питає, як її звати й звідки вона родом, вона відповідає нудно: Сарра з Самарри. З двома ерами, чи й з трьома. Плечі голі і в прищах, наче б у людини. Багато хто не вірить, що справжня, а Базунов навіть кричав, що Самара на Волзі, а не на Тигрі, і що Тигр-ріка давно в землю увійшла. А русалчин хазяїн пояснив, що Самарою називається Самарія, про яку в євангелії писано, де Ісус Христос біля криниці розмовляв з жінкою, що мала сім чоловіків. Базунов зніяковів, посварився на нього кулаком та й пішов. Уперше він знав сорому, і всім його аж жаль стало, а деякі дуже зловтішалися. Старенький, уже понад дев'ять десятків літ йому. У тому самому балагані таз бляшаний стояв, налитий водою, і хто в цю воду трояка чи п'ятака кидав, назад узяти ніяк не міг, вода руку невідомою силою відпихала, а пальці судомило. Воду цю хазяїн продавав по гривенику за пляшку, казав, що проти гарячки помагає».

— А — війна? — спитала пожилиця здаля.

Кожемякіну здалося, що в голосі її бринять сльози, він злякався, заквапився.

— Війна? Це — зараз! Не зовсім про війну, але — турок є! Ось!

«Воеводіна пані полоненого турка привезла, всі ходять за річку дивитись, і я теж бачив: чоловік на зріст високий, з обличчя чорний, головатий і вусатий. А одягнений по-російськи, в цивільне, рудий сюртук, штанці чорні, тільки на голові червона шапка, на зразок каструльки. Усміхається не злобно, а ніби навіть провинно. Гуляв він з Воеводіною за слободою, на горбах, — вона йому по плече й товстувата, очі в неї вирлаті, добрі. Сміялась, а голос хрипкуватий. Турок з палицею ходить, праву ногу тягне, видно, був покалічений. У місті про пані недобре говорять, а Базунов підбиває скаржитися губернаторові, боячись, щоб плем'я не пішло. І так,

каже, в панах наших російської крові не більше як сім крапель залишилося».

— Потім ось іще про те саме:

«Жовтня 29-го дня.

Чув від отця Віталія, що пані Воеводіну до Воргорода повезли, захворіла на смерть турецькою хворобою, називається — Баязетова. Від хвороби цієї очі лопаються і помирає людина, нічим її не вилікувати. Отець Віталій сказав — ось вона, жіноча жадібність, до чого призводить».

«Коли б не образилась!» — схаменувся Кожемякін, глянувши на гостю: вона, стоячи біля печі, схрестила руки на грудях, низько опустивши голову.

— Тут ще,— поквапливо заговорив він,— Плевну брали, але я тоді в селі Воеводіні був, і нічого видатного не трапилось, тільки черемисина якогось дьогтем облили на базарі. А ось:

«80-го року, Червня 5-го.

У чиновника Бистрецова біда: помер нагло брат, офіцер, що приїхав у гості, а мертвого мила з дому не викинули на перехрестя...»

— Якого мила? — тихо, наче зітхнувши, спитала пожилиця.

— Мертвого, що ним покійника обмивають,— пояснив він.— Воно, бачите, шкодить, його треба на чотири вітри викидати. А Бистрецови — не викинули, і дружина його, мабуть, умилася милом тим і вся вкрилася наривами,— пробачте, французькою хворобою. Він її бити,— чоловік тобто,— а вона гарна, молода така...

— Господи, боже мій! — заговорила пожилиця, тихо, наче в повітрі посуваючись до стола.— Як усе це страшно,— вам же страшно, га?

Він розгубився, не розуміючи її хвилювання, лякаючись його, і, оглядаючи кімнату, говорив, немов прохаючи пробачення:

— Страшно — ні. А от — нудно дуже,— так нудно — сказати не можна! «Це я брешу! — подумав він зразу ж.— Брешу, бо страшно!»

І, начебто підслухавши його думки, вона сердито сказала:

— Не може бути,— не вірю я вам! Читайте про 81-й рік...

«Ну, от! — в думці вигукнув він.— Ех, даремно все

почато, — хотів щоб ближче до неї, а сам накидаю мотлоху цього на дорозі! А тепер — ще це...»

І глухим, притишеним голосом, кваплячись, пробурмотів:

— «Березня 5-го дня.

В Петербурзі вбили царя, винуватять у цьому дворян, а говорити про це забороняють. Базунова поліцейський наглядач ударив дуже в груди, коли він про дворян говорив, загрожували до пожарні одвести, та чоловік відомий і старий. А Кукішева, крамаря, — який, соромлячись свого прізвища, Кекішевим називає себе, — його забрали, він перший крикнув. Убити царя намагались багато разів, та все не вдавалось, а нарешті першого числа застрелили бомбою. Зрозуміти цього зовсім не можна».

Він замовк.

— Все? — спитала пожилиця.

Йому здалося, що голос її звучить боязко й ображено. Вона знову посувалася до стола повільно й непевно, як осліпла, обличчя її змарніло, розширені зіниці трепетно мигтіли, наче в кішки.

— Все! — відповів він голосно, бажаючи сколихнути тяжке нерозуміння, що охоплювало його.

Незграбно, якимось боком і важко, вона сіла на стілець, хмуро усміхаючись і питаючи чужим голосом:

— Що ж, — плакали люди, жаліли, га?

— Н-не знаю. Бабки плакали, — то вони ж завжди, хто б не помер...

— Але ж він, — з запалом і наполегливо вигукнула пожилиця, міцно зчепивши пальці й хрускаючи ними, — він же стільки зробив добра народові — ви знаєте?

«Непричетна! — вирішив Матвій, спалахнувши радістю й полегшено зітхаючи. — Слава тобі, господи!»

І, нахилившись до неї, ласкаво, як тільки міг, довірливо заговорив:

— Я, бачите, мало ж знаю! Звичайно, може дехто й жалів, та я людей мало бачу...

— Чому? — пильно дивлячись в обличчя йому, спитала жінка.

— Так, якимось не виходить. Пристосуватись не вмію, — та й нема до кого тут пристосуватися — підійдеш ближче до людини, а вона намагається обманути, образити як-небудь...

Вона знову стала на ноги й пішла, шаль спустилася з плеча її і волоклась по підлозі.

— Але все-таки! Що ж говорили про нього?

— Та так,— догадувалися,— хто вбив, навіщо? Потім погодилися, що дворяни. Цікаво всім було, вперше трапилося таке...

— Вперше! — вигукнула вона неголосно.

— Він же тут не бував, по картинках тільки знали, та в календарях, а картинки та календарі не в кожного теж є,— далеко ми тут живемо!

— Довго говорили про це?

— Н-не знаю! Тут усе швидко минається; у кожного своє життя, свій інтерес...

Він помовчав, оглядаючи високу постать, і запропонував:

— Та от, якщо не стомилися ви, то я докладно розкажу, як це було...

Пожилиця швидко обернулася до нього, вигукуючи:

— Будь ласка, ах, будь ласка!

«Жаліє, видно!» — думав Кожемякін.

І почав розказувати про страшний вечір, як він недавно пригадався йому, а жінка тихо й нечутно ходила по кімнаті туди й сюди, похитуючись, наче великий мати́ник.

Вітер ліниво гнав з поля сухий сніг, повз вікна летіли білі хмари, гострі рідкі сніжини черкали по шибках. Потім якось раптом усе припинилось, у крайнє вікно глянув місячний промінь, ліг на підлогу під ноги жінці світлою плямою, а віконна рама в плямі цієї була наче чорний хрест.

Матвій скінчив оповідання; гостя з усмішкою глянула на нього й мовила неголосно:

— Так, справді,— мертве мило! Н-ну, почитайте ще,— можна?

«А — примхлива, важко догодити їй!» — подумав Кожемякін, тихенько зітхаючи.

— «81-го року, Квітня 7-го дня.

Позавчора ранком Базунов, сидячи біля воріт на лавочці, впав, зрозуміли, що удар це, поклали на серце йому теплого гною, потім у кріп поклали...»

Він спинився — пожилиця чи то плакала, чи то сміялась, заповнюючи кімнату гавкаючими звуками.

— Це було кілька сотень років тому! — уривчасто,

лякаючим голосом говорила вона.— Якогось князя в кріп поклали... Володимирка, чи що,— о, господи!

«Чого вона?» — неприязно думав Матвій.— Якщо удар, завжди серце гріють та в кріп кладуть,— пояснив він, скоса стежачи за нею.

— Так, мертве мило! — мовила вона крізь зуби.— О, боже мій, звичайно!

І оглядалась навколо, наче допіру тільки помітивши згаслий самовар, тарілки з солодощами, вази з варенням, химерну раму дзеркала, годинник на стіні та всю цю велику, незатишну кімнату, повну запахів здобного тіста, помади і оливи. Волосся на скронях у неї розкошталось, і голова здавалась окриленою темними крилами.

Матвій нахилився над зошитом, читаючи далі:

— «А він двічі сказав — ні, ні, та й — помер. Сьогодні його урочисто ховали, все духовенство було і обидва хори півчих, і все місто. Найстаріша й найрозумніша людина в місті була. Сперечатися з ним ніхто не міг. Хоч мені він і не друг і навіть нагрів мене на двісті сімдесят карбованців, а жалко старого, і коли опустили труну в могилу, заплакав я»,— ну, далі про мене пішло...

— Що він робив? — спитала пожилиця, встаючи.

— Усе взагалі... гроші на проценти давав теж.

Вона блідо й напружено усміхнулась.

— Ну, дякую вам! Досить, я більше не слухатиму...

І простягнула йому руку, кажучи:

— Чудна ви людина, дивно! Як ви можете жити в цьому... спокійно жити? Це жахливо!.. І це соромно, знаєте! Пробачте мені,— соромно!

Він нічого не встиг сказати у відповідь їй — жінка хутко пішла, безбарвно повторивши на порозі в дверях:

— Дякую вам!..

Кожемякін поскидав зошити на підлогу, поклав лікті на стіл, голову на долоні і, розглядаючи в самоварі руде, потворне обличчя, гірко задумався:

«Соромно? А тобі яке діло? Ти — хто? Сестра старша чи мати мені? Чужа ти!»

Сперечався з нею і почував, що жінка ця торкнулась у грудях в нього нариву, який давно вже безболісно й таємно назрівав там, а зараз ось — потривожений, виявився й тихенько, але невгамовно болить.

— Чи прибирати самовар? — солодко спитала Наталя, просунувши голову в двері.

— Забирай! Поможи-но мені чобота скинути...

Вона сіла на підлогу перед ним, її усмішка здалася Матвієві прикрою, він одвів очі набік і похмуро пробурчав:

— Чого вискалилась? Що ти розумієш?

Напружуючись, вона покійно відповіла:

— Я, батечку, нічого не розумію,— навіщо?

— А — смієшся! — тупаючи затерплюю ногою, сказав він миролюбніше.— Вечеряти не чекайте, гуляти піду...

— Яка тепер вечеря! — вигукнула кухарка.— Ти дивись-но, година після опівночі часу. І гуляти б пізно...

— Яке тобі діло? — крикнув він.— Чого ви всі вчите мене?

Через півгодини він ішов за містом, чорною смугою дороги, відповідаючи пожилиці:

«Живу я не гірше за інших, для сміху з мене — нема причин...»

Місяць зайшов, зорі були великі й яскраві. Обабіч дороги синювато світилися плями снігу, який ще не розтав і був присипаний знову нанесеним звечора сухим і дрібним сніжком. Атласне зимове вбрання землі було подерте на клапті, і оголена, стиснута темрявою земля здавалася маленькою. Від рябих стовбурів і чорного віття придорожніх беріз не падали тіні, все навколо змерзло, зморщилось, а горби надувалися, наче темні опухи на побитому, потоптаному тілі. Під ногою хрустіли скляні скоринки льоду, спалахували сині іскри — відображення зір.

Було тихо, як на дні виру, з холодної пільми виступало, не гріючи душі, минуле: невиразні, стерті обличчя, важкі, нудні розмови.

...Червоношока, кирпата Дуняша косить скляними очима і, облизуючи язиком пухлі, десятками мужчин ціловані губи, каже, наче у сні марить:

— Ти б, Мотенько, оженився зі мною, хорошої дівчини за тебе, однаково, не видадуть...

Він — випив, і йому смішно чути її шепеляві слова.

— Чому?

Вона заплітає товстими пальцями мочальне волосся в косу й тягне:

— А чутки? Он, балакають, ніби ти з татариним своїм одну бабу ділиш...

«Даремно вона це говорила — навчили її, а сама вона й не вірила, що може заміж за мене вийти!» — думав він, поволі йдучи далі від міста.

Була ще Саша Сетунова, сирота, дочка шевцева; перший звів її Толоконников, а після нього, заради шматка хліба, пішла вона по руках. Цій він сам пропонував вийти за нього заміж, але вона глузливо відповіла йому:

— А тобі годі дуріти!

Була вона маленька, худа, а ноги товсті; обличчя гостре і злі, чорні, як у миші, очі. Вона подобалась йому: було в ній щось міцне, чесне, і він наполегливо умовляв її, та Саша сміялася з його мови негарним сміхом.

— Кинь ти оцю дурість, купець! Адже коли повінчаюсь я з тобою — через тиждень за коси тягатимеш і чоботом в живіт битимеш, а я й так скоро помру. Краще налий-но чарочку!

Випивши, вона ставала блідою, люто вирячувала очі й співала завжди одної й тієї самої гидкої йому пісні:

За-ди-ля чо-го берегтись мені?
Гілчин був одвіт,—
І я вже засохлая-а-а...

— Кинь, будь ласка! — умовляв він. — Що я, плакати до тебе прийшов?

Усміхаючись п'яною усмішкою, показуючи якісь зелені зуби, вона швидко зривала з себе одягу, глузливо, як її батько, покійник, скрикуючи:

— Ах, пробачте! Про-обачте...

Ставала злобно безсоромною, і на другий день він згадував про неї зі страхом і гидливістю.

Одного разу вночі вона вибрала всі гроші з його кишень і пішла, залишивши записку на клаптику паперу, видертому з поминання, — просила не заявляти поліції про крадіжку: попросити в нього грошей бракувало сміливості в неї, і не вірила, що дасть він.

«Ніхто нікому не вірить», — роздумував Матвій, спотикаючись.

І згадав про те, як першого часу після смерті Пушкаря, Наталі хотілось заступити при ньому те саме місце, яке Власівна посідала при його батькові. А коли городянки на базарі й у пральні почали цькувати її за спів-

життя з татариним, все з неї зійшло, як дощем зміло. Заметалась вона тоді, заголосила:

— Шакирочку, та невже розлучать нас, сердешненький?

Татарин, жовтий від зла і страху, скреготав зубами, бурчав:

— Що робим? Ти — грішна, я — грішна, всі — праведні! Тікати треба...

Одного разу він прийшов з базару побитий до крові, сидів зігнувшись, мацав пальцями розхитані зуби, плював й скиглив:

— Гайда, пішов, Шакирка-шайтан, зовсім геть земля, пуста башка!

А Матвій стояв біля печі й почував себе безсилим помігти цій парі потрібних йому, близьких людей, мовчав, соромлячись дивитися на їх сльози і кров.

Наталія поливала голену голову водою, а Шакир відпихав її геть.

— Тобі теж башка розбивати будуть! Хазяїн — ай-яй! Пророк твій Ісус, син Маріїн, — як казав? Не роби ворожнеча, не проганяй друга. Я тобі казав — коран! Ти мені — твоя книга розказував. Не потрібна тут я, і ти не потрібна...

«Ось як живемо!» — в думці крикнув Кожемякін до пожилиці.

Що більше думалось, то більше життя ставало схожим на поганий сон, в якому приємне було скороминущим, спалахувало неясними натяками.

Ось він сидить у гаряче натопленій кімнаті отця Віталія, перед ним величезний мужчина в парусиновому підряснику, з засуканими по лікті рукавами, з долотом у руці, на підлозі — стружки, сбрубки дерева; отець Віталій любить вулики довбати — видовбає за рік штук з десять та й дарує їх усім, кому треба.

— Так, так! — каже він, мружачи маленькі добрі оченята. У нього велика сива борода, високий лоб, маленький, червоний ніс потонув між пухлими жоками, а рот у нього десь на шиї.

— Так! А хреститися магометанин цей не хоче? Не відаю, що можу вдіяти в казусному такому випадку! Як віддаси це забуттю на пожиток? Над силу! Бешкетник у нас житель, вельми і навіть надмірно. Дуріють, окаянні, з нудьги та в неробстві, а здурівши — казяться не знати

як. Оле нам, людові смиренному, серед цієї звірини! Совісно мені, пастиреві, перед тобою, а що створю — не вем! Так, ось тобі й пастир...

Він стукав ручкою долота по коліну, і, мабуть, боляче було йому — кривився, здригався, та все-таки стукав.

— Хоч сказано: паси вівці мої, а про свиней — ні слова, крім того, що в них Христос бог наш безпритульних чортів заганяв! Дуже це сумно все, сину мій! Парафіянин ти зразковий, а от посприяти тобі в справі твоїй я не можу. Одно хіба — пришли ти до мене татарина свого, порозмовляю з ним, утішу, може, як, — пришли, так! Ти знаєш діло моє і свинське на мене рохкання це. І ти, по людяності, пробачиш мені безсилля моє. Оле нам, людиноподібним! Ну — путей добрих бажая ширю! Секлегочко — проведи!

З кутка звідкись підвелась маленька жінка, оката, носата, з тонкими бровами.

Матвій догадався, що це й є Добичина, вдова племянника отця Віталія, учителя, що замерз під час хуртовини цієї зими. Вона недавно приїхала до Окурова, але вже ходила чутка, що отець Віталій проміняв на неї свою дружину, хвору на водянку. Обличчя в цієї жінки було непривітне, а лікті вона тримала трохи піднявши, наче курка крила, збираючись летіти.

Вдруге він бачив її літнього вечора, вертаючись з Балимер: вона сиділа край дороги, під березою, з козубом грибів за плечима. З-під ніг у неї на всі боки розповзалось коріння дерева. Одягнена в синю спідницю, білу кофту, в жовтій хустці на голові, вона була така ясна, несподівана і здалася йому дуже гарною. Під хусткою, за вухами, в неї було засунуто грона ще нестиглої калини, і блідорожеві ягоди висіли на щоках, як сережки.

— Хочете — підвезу? — запропонував він, спинивши коня.

— Спасибі, я пішки дійду, а от якщо гриби візьмете, — сказала вона без кривлянь, неминучих в окурівських жінок. — Ну що, татарина вашого перестали кривдити?

— Лають, та хоч не б'ють, і за те спасибі!

— Чула я тоді, як ви говорили, і дуже з запальності вашої дивувалася!

— Людина він хороша, — збентежено сказав Матвій.

— Так. Батюшка дуже його полюбив.— Вона задумливо й сумно усміхнулась.— Казав про нього: цей магометанин до Христа набагато ближчий, ніж інші парафіяни мої! Ні, ви подумайте,— раптом сказала вона так, начебто давно й багато говорила про це,— ось полюбили одно одного іноплеменні люди — хіба не добре це? Адже рано чи пізно всі люди до одного бога прийдуть...

— Та-ак! — сказав Матвій, здивований її розумними словами.— Як це правдиво ви!

— Прощайте,— мовила Добичина, кивнувши головою, і пішла обік дороги, а потім — полем, просто на місто.

Він подивився на неї тоді й подумав, що, мабуть, все життя до цього дня вона пройшла ось так: обік, сама і просто куди треба.

А скоро й пропала ця жінка. Згадуючи про неї, він завжди бачив оголене коріння, що судорожно вчепилося в землю, і грона калини на щоках у неї.

...Попереду в п'їтмі рухалося щось велике, як будинок, шаруділо й рипіло.

Два вози хмизу випливли з темряви, на них коливалися коротенькі, безногі постаті мужиків. У холодному повітрі ліниво попливло похабне окурівське слово.

— Чого ходиш тут, мать...

«От,— роздумував Матвій, повернувшись услід за возами,— зустріли людину — вилаяли! Знають, що хороша людина трапляється рідко, і лають, про всякий випадок, кожну...»

На сході з'явилася жовтуваточервона пляма, оголивши в п'їтмі старі дерева, голі гілки розкинулись на цій плямі, малюючи плутаний візерунок. Сніг утратив синій блиск, а земля стала чорною. Вдалині громадились невиразні обриси міста — хрестоподібна купа будинків мерзлякувато притулилася до землі і вже подекуди знехотя дихала в небо сизими димами,— наче нічні сні сумно відлітали. Дерев саїв накрили й обплутали будинки темними сітками; місто здавалося величезною людиною: спіймана і зв'язана, напівжива, напівмертва, лежить вона, міцно притиснута до землі, тісно стуливши ноги, розкинувши довгі руки, замість голови в неї — монастир, а тонка, висока дзвіниця Ніколи — наче уламок списа в її грудях.

Засунувши руки в кишені, Кожемякін пильно дивився

й почував, що сьогодні місто будить у ньому не нудьгу і страх, як завжди, а щось нове, незвідане, жалісливе.

«Пожила б ти тут років з десятків,— думав він, звертаючись до пожилиці,— поживи-но от!»

На вулиці з рипінням відчинялись ворота, стукали хвіртки, гуркотіли прогоничі віконниць, не кваплячись виходили люди—немов місто, прокинувшись, ліниво кашляло й відхаркувало темні шматки харкотиння.

Біля воріт дому стояв Шакир з лопатою в руках; побачивши хазяїна, він смішно затупотів ногами.

— Встав уже? — привітно крикнув Матвій.

— Давно.

— Рано!

— Серсям не спить.

— А я, брат, на кладовище заходив...

— Теж серсям не спить?

Матвій подивився на добре, сумно усміхнене обличчя і, легенько штовхнувши татарина ліктем, сказав:

— Тямуший ти, Магомет!

— Нісього! Сам знаїш — добре скоро не роблять! Трошкам терпіти треба...

Пересунувши шапку з лоба на потилицю, татарин сказав, зітхнувши й плюнувши:

— На воротах пишуть вуглям, крейдом поганий слова — грамоту вчили дяля цьому, так?

— Де? — похмуро спитав Матвій, оглядаючи ворота.

— Стирав я...

Вони подивились один на одного, потім уздовж вулиці.

— Це, мабуть, хлопчаки-півчі! — похмуро зміркував Матвій.— Іх, напевно, регент намовив. Ти гляди, щоб вона чи Боря не прочитали...

— Глядимо завжди...

Кожемякін пішов у дім, згадуючи постать регента, довговолосої людини з зеленими очима, в рудому пальті.

З недавнього часу він майже щодня приходив надвечір до воріт і, походжаючи по тротуару, співав неголосно, виразно:

Не гуляв з обушком я у лісі гу-стім!

Не лежав я в рові...

Пісня його лунала сумно й переконливо,— був він худенький, чахлий, а довге, гостреньке личко — все в пришах.

Ходив ще повз ворота якийсь службовець з управи, але цей був завжди п'яний і — не співав.

...Минуло днів з п'ять у затаєному чеканні чогось; пожилиця кивала йому головою начебто ласкавіше, ніж перше, і усмішка її, здавалося, лагідніша стала, довше затримувалася на обличчі.

Але Матвій ображено думав:

«Ласки просити я в тебе не буду!»

І дедалі напруженіше чекав — коли ж, нарешті, вона стане близька й зрозуміла?

Раптом сталося щось, що спантеличило його: увечері, на кухні, Маркуша розказував Борисові про таємничу пташку щура, яка живе на перехрестях лісових доріг; прийшла пожилиця, прислухалась до оповідання й несподівано промовила:

— А ви ж самі, Петровичу, не вірите в ці байки!

Маркуша сердито підкинув голову, поворушив вухами й суворо просипів:

— Мені, панійко, п'ятдесят два роки — он воно скільки! Мені дурниціям вірити не личило б...

Вона довго мовчала, здивовано кліпаючи великими очима, а потім, подивившись на всіх, нерішуче й неголосно спитала:

— Навіщо ж іншим прищеплювати віру в дурниці?

Одноманітно, наче безнадійно скаржачись, Маркуша бурмотів:

— Спокою не стало, що це! Я всю землю пройшов від моря до моря, і в Архангельському був, і в Одесі, і в Астрахані, у мене п'яти знають більше, ніж в іншого голова! Мене крутити нема чого...

Матвій бачив, що пожилиця наче злякалася чогось, обличчя в неї зблідло, витяглось і начебто стало злим. Тихше, але ще наполегливіше, вона сказала:

— Ви можете пояснити мені — навіщо ви навчаєте того, в що у вас нема віри? Ви ж обманюєте людей!

Він вигнув спину, наче кіт, і глухо засміявся, трусачи головою:

— А вони — хай не чіпляються!

«Прожену я його!» — сердито вирішив Кожемякін.

Пожилиця ходила по кухні непевними кроками й говорила, розгублено усміхаючись:

— Знаєте, Матвію Савеличу, це страшніше за всіх домовиків і лісовиків, долі й щастя — і навіть за ваші записки, — ви розумієте? Наташо, будь ласка, одведіть Борю нагору, — іди, Борисе!

А Маркуша, чомусь радіючи, сміявся бухаючими звуками й викрикував:

— А вони — хай не чіпляються, люди ті! В мене — своя душа, може, гірше за твою плаче, авжеж! А тут питають — що це, це як? Ну, скажеш їм: це ось що, а це — ось як, а сам ото думаєш: ідіть ви до дідька, не до вас! Чи так воно там, чи не так, скажеш їм — ну, вони відчепляться. Цар я їм, чи що? Коли б я цар, або святий був, я б ділом потішив, а я не цар — ну, будь і слову радий, авжеж! Мені себе заспокоїти треба, мені своя душа ближча. І піп, проповідь кажучи, про себе говорить, всяк про себе, а людям — їм хоч що говори, однаково буде — відчепиться! Чорти є? Є. Відчепися! А може, нема їх? Нема. Відчепися! Ось тобі, панійко, і вся розмова, — і є — відчепись, і нема — відчепись! Всі отак говорять, і я — теж. Я знаю діло: хоч у що вір — помреш! Словами смерті не подолаєш, живим на небо не візьмуть, ні, панійко...

Але вона, зігнувши шию, наче вдарили її по голові, тихо пішла з кухні.

Тоді Матвій суворо сказав:

— Ти, Маркушо, — притримуй язика. Я тобі брехати не дозволю!

І почув у відповідь незнайомий, твердий, грубий голос:

— А не чіпляйтесь — не збрешу! Чого вона чіпляється, чого ганяє мене, забавка я їй? Бог, та те, та се! В мене ліва п'ята розумніша за її голову — чого вона з мене душу тягне? Те — не так, друге — не так, а мені що? Я свій вік прожив, мені плювати, як там — правильно-неправильно. На кладовище дорога відома, не сам я туди піду, понесуть; не бійсь, з дороги не зіб'ються!

Він перестав стругати, говорив, наче гавкав, густо, злобно, уривчасто, і кінця його словам не почувалось.

Схопився Шакир і — завив, махаючи руками:

— Ай-яй, безсоромна, — ух, старий!

А той крутив головою та все бурмотів:

— Відчепися та й — кінець, — атож!

— Кинь, Шакир, — махнувши рукою, сказав Кожемякін, ідучи з кухні.

Стомлений, пригнічений, він сів на ганку, намагаючись зрозуміти те, що трапилось.

«От — я його побоювався, ставив окремо від людей, а він — порожнє місце!»

І здивовано вигукнув про себе:

«О-ось чого вона за ним стежила! Підстерегла-таки,— розумна!»

Над проваленою покрівлею бубновського дому ясно блищав серп місяця, наче збираючись жати дрібні, рідкі зірки. Гавкали собаки, щось трішало й рипіло, а в тіні амбара хруснув лід і немов схлигнули.

— Це ви? — здригнувшись, спитав Матвій.

— Я,— не зразу відповіла пожилиця і, висока, чорна, вийшла на світло.— Що це тріщить?

— Як видно, бідарі добрались, Бубнових дім обдирають на паливо,— пояснив він, дивлячись на неї з пошаною й відтінком того почуття, яке раніше викликав у нього знахар Маркуша.

— Просто як усе у вас,— тихо сказала жінка.

— Виморочне, охороняти нема кому...

І, заглянувши в бліде її обличчя, обережно спитав:

— Образив вас, Маркуша той?

— Та-ак,— опустившись на приступку ганку, заговорила вона.— Тобто — не образив, але... не знаю, як сказати. Мені завжди здавалося, що говорить він бездушно,— з прихованою усмішкою, не вірячи в свої слова Я багато зустрічала людей,— мужики взагалі потайні, недовірливі,— після цих зустрічей в душі залишається щось важке, незрозуміле,— а ось сьогодні вияснилось...— Вона замовкла на секунду і раптом тихо, наче упрохуючи когось, скрикнула:— Дуже хочеться, щоб я помилилась! Страшно це! Згадалися ваші записки — мертве мило та все...

«Що вона говорить?» — думав Кожемякін, напружено вслухуючись у її слова.

— Прожену я його!

Вона тяжко зітхнула:

— Ну, от! Ех, який ви...

— Прикро дуже! — пояснював Матвій.— Бувало — слухаєш його; подив такий у душі: все людина знає, все пояснює, а він — он як, просто — базікав...

— Ви не можете уявити собі,— заговорила пожилиця, наче скаржачись, як недавно Маркуша скаржився,—

яке ж це разюче,— невір'я його! Коли не вірять освічені люди — знаєте, є й були такі — думаеш: ну, що ж? Кволі квіти! А він же — ґрунт, він — народ... і не один десяток років переконував людей у тому, в що не вірив, це жахливо! Я не знала, що такі люди є, а тепер мені здається, що я бачила їх десятки,— таких, які, кажучи так і ні, кажуть — відчепись! Який страшний внутрішній розрив людини з людьми, зі світом! Однаково, щоб сказати людям, аби дали спокій,— який спокій? Серед освічених не віруючі ні в що все-таки хоч у себе вірили, в свою особу, в силу своєї волі,— а цей же себе не бачить, не почуває! Згадайте, як він говорив про долю! Який безмірний, глибокий і незворушний розпач,— ви розумієте?

Ні, він погано розумів. Жадібно ловив її слова, складав їх ряди в пам'яті, але зміст її мови вислизав від нього. Признатися в цьому було соромно, і не хотілось переривати її скарги, але що більше говорила вона, то частіше розривався зв'язок між її словами. Спалахували запитання, але не встигав він спитати про одно — виникало інше й теж настирливо просило відповіді. В грудях у нього щось металось, стараючись за всім устигнути, все схопити, і — все сплутувало. Та були сьогодні в її мові деякі близькі, зрозумілі думки.

— Живеш, живеш і раптом з жахом бачиш себе в чужій країні, серед чужих людей. І всі одно одному чужі, нічим не зв'язані,— нічим живим, а так — мертва петля здушила всіх та й душить...

— От! Справді — петля!

— Хочеться заповнити цю яму між тобою і людьми, а вона дедалі ширшає, глибшає...

— Глибшає? Так...

Ці незрозумілі шматки її мови будили в ньому довіру до неї, і коли вона на хвилину замовкла, задумалась, він раптом оглянувся, ніби побоюючись, щоб хтось чужий не підслухав його, і спитав:

— Євгеніє Петрівно, скажіть ви мені, як це сталося, що ось ви росіянка і я росіянин, а розуміти мені вас важко?

Вона швидко обернулась до нього.

— Важко?

— Дуже! Деякі слова...

— Ах, що слова! — сумно вигукнула вона. — Але —

чи зрозуміло вам, що я добра хочу людям, що я — чесна людина?

Він по совісті відповів:

— Так, чесна, інакше я думати про вас не можу, далєбі!

І ладен був перехреститись.

— Спасибі! — тихенько сказала вона, схопивши його за руку. Потім, оглянувши двір і небо,— зіщулилась.

— Страшнуvато у вас і холодно.

— Ходімо до горниці! — благально запропонував він, і коли вона, безмовно підвівшись на ноги, пішла попереду,— його охопило жаром ясне передчуття нових днів.

Задумливо походжаючи по кімнаті, вона говорила, високо підвівши брови:

— Це теж жахливо... і дуже правдиво: ви росіянин, я росіянка, а говоримо ми — різними мовами, не розуміючи одно одного...

Сидячи на лежанці, він уважно стежив, як мінилося в неї обличчя, як змінялися подив, тривога й нудьга, а серце билось:

«От, сьогодні, сьогодні!..»

Він бачив, що сьогодні ця жінка інша, ніж того вечора, коли слухала його записки,— не така зарозуміла, насмішкувата й горда, і тривога її мови зрозуміла для нього.

«Ага, відчула?» — думав він, трохи тріумфуючи, але більше жаліючи її.

Вона здригалась, куталася в шаль, часто підносила руки до скронь, і на щоці в неї тремтіло темне пасмо волосся.

— Я теж не розумію вас,— чув він.— На вигляд ви такий, пробачте, звичайний...

«За що — пробачити?» — думав Матвій.

— І раптом — оці несподівані, страшні ваші записки! Читали ви їх, а я чула якийсь докірливий голос, начебто з далини глибокої, з минулого, хтось каже: ти куди пішла, куди? Ти французьку мову знаєш, а — російську? Ти любиш романи читати і щоб гарно написано було, а ось тобі — роман про мертве мило! Ти світову історію читала, а історію душі міста Окурова — знаєш?

Вона глухо засміялась.

— Наче я птицею була того вечора, піймали ви мене й вискубували крила мені, так, знаєте, не кваплячись, по

пир'ячку, беззлобно... з нудьги... Пішла я другого дня гуляти, вийшла за місто і з гірки подивилась на нього якимись новими очима. Лежить на снігу павуче гніздо, і невидимо тягнуться від нього на всі боки до сіл оті павутинки,— ваші окуровські, липкі думки, вірування, отруйна піна мертвого мила! Тягнуться далеко й обплутують, отруюють безліч людей дикими забобонами, тупою, байдужою жорстокістю. Цей ваш страшний мудрець — як його?

— Базунов? — похмуро підказав Матвій.

Її слова про місто викликали в нього тінь образи: він згадав, яким недавно уявився йому Окуров, і, зітхнувши, сказав:

— Городок, звичайно, маленький, ну і думи наші маленькі...

А вона, закинувши руки за голову, тихенько вигукнула:

— Ах, який жаль, що я жінка!

Щось знайоме йому прозвучало в цих словах.

— Чого — жаль?

— Це дуже заважає часом,— сказала пожилиця задумливо.— Так... є тепер люди, які почали говорити, що наш час — не час великих завдань, визначних справ, що ми мусимо взятися за просту, чорну, буденну роботу... Я сміялася з цих людей, але, може, вони мають рацію! І, може, проста робота і є щонайбільше завдання, справжнє геройство!

І раптом знову закрутився танок чужих думок, незрозумілих слів. Здавалося, що вони в'ються навколо неї, як вихор на перехресті, штовхають її, не даючи змоги знайти прямий шлях до людини, що самотньо сидить у темному кутку, і ось вона хитається з боку на бік, то підходячи до нього, то знову віддаляючись у туман незрозумілого й збуджуючого тоскнущого нудьгу.

«Не зі мною, сама з собою говорить вона! — думав Кожемякін.— Маркушка не зовсім, видно, помилився...»

І коли вона пішла,— якимось раптом, непомітно, наче розтанула,— він спочатку відчув, що її висловлювання нічого не залишили в нього ясного й міцного, а тільки плутанину незнайомих слів.

Та — помилився: з того вечора він почав думати про неї, до цих дум домішувалося щось поблажливе й жалісливе — йому стала відома її вада.

«Страшнуvато? В чужій землі? — згадував він її слова й сумно усміхався, почувавши себе в чомусь дужчим за неї.— Отож-бо!»

Другого дня ранком Боря, прибігши до нього, сказав, що мама захворіла й не встане сьогодні.

— Та ну-у? — лякливо вигукнув Матвій.

Він сміливо пішов нагору, але, увійшовши в маленьку кімнату зі стелею, подібною до віка труни, сторопів.

— Чого це ви?

— Та ось,— усміхнулась вона,— голова болить, гарячка...

В очах у нього стояло, все затуляючи, рожеве обличчя на білій подушці, в хмарі пишно розкошланого волосся.

— Журавлиного морсу треба вам.

— Це — добре,— погодилась вона.

— Зараз звелю. Невже через Маркушу це ви? — не-сміливо спитав він, опустивши очі.

— Ні-і, звичайно! Хоч — і це недешево коштує, погодьтесь! — Прикривши очі віями, вона невесело усміхнулась, кажучи: — Наче я оступилась, знаєте, і всередині все здригнулось несподівано й боляче...

Матвій пішов, думаючи:

«Як гаряче прийняла!»

І в кухні раптом чомусь згадав, що у вікно горища бідно каланчу — вона стирчить між дахами міста, наче велика сіра дуля.

Хворіла вона тижнів із п'ять, і цей час був його святом. Майже щодня він приходив довідуватися про її здоров'я і засиджувався в тісній кімнатці біля ніг жінки до пори, коли помічав, що вона стомилась і не може говорити.

Говорила вона багато, охоче, і головне — що він зрозумів і що зразу піднесло його в своїх очах — було просте аж смішне: виявилось, що все, про що вона говорить,— написано в книжках, все, що знає вона,— прочитано нею.

Він наполегливо просив:

— Як тільки встанете — книжки ті мені роздобудьте!

— Неодмінно. Я така рада, що ви хочете читати!

— І я радий.

А в думках вів далі:

«Знатиму не менше за тебе».

Думати про те, що перевагу над ним цій жінці дали тільки книжки, було приємно.

Найбільше вона говорила про те, що людей треба вчити, тоді вони стануть кращі, житимуть по-людськи. Розказувала про людей, які хотіли навчити російський народ добра, розбудити в ньому пошану до розуму,— і за це їх було посадовлено в тюрми, заслано до Сибіру.

Було дивно чути, що є люди, які ніби сміють ставити себе, свою волю проти всього життя, але — згадувався батько, чимось схожий на цих людей, і він слухав довірливо. В розповідях пожилиці таких людей було багато — десятки; вона говорила про них з великою любов'ю, очі горіли захватом і скорботою; він скоро піддався красі її повістей і повірив в існування на землі великих подвижників правди і добра,— визнав їх, як визнавав Маркушиних домовиків і лісовиків. Він слухав розповіді про їх життя і подвиги побожно й співчутливо, як житія святих, але не міг уявити собі таких людей на вулицях міста Окурова.

І кожного разу, коли жінка говорила про багатотрудне життя сіячів розумного, він мимоволі згадував яскраві батькові оповідання про стародавніх людей, які замолоду весело промишляли душогубством і розбоем, а під старість таємно й покірно йшли в скити «душу спасати». Було для нього щось спільне між цими двома рядами однаково чужих і невідомих йому людей,— з'єднувало їх якесь інше життя, він милувався ним, але воно не вабило його до себе, як не вабили його й усі інші казки.

— Як же зробити, щоб хороші люди волю мали сіяти розум і добро? — питав він.

Пожилиця довго докладно пояснювала йому шляхи до свободи,— в такі хвилини вона була особливо гарна,— та слова її збуджували подив у нього, і він обережно відказував:

— Звичайно, це добре б, та як її, всю Росію, до одного зведеш? Які, приміром, звідціля — від нас от — люди на цареву службу годяться? Нікому нічого не цікаво, крім свого дому, своєї сім'ї...

— Цікавість прокинеться!

— Що ж буде? — міркував він уголос.— Ну, от, покликає тутешніх, а їм нічого, крім Окурова, не треба і нічого не відомо; дремовцям — крім Дремова, мямлинцям — крім Мямлина, та так усі одинадцять повітів, кож-

ний сам за себе, і почнуться між ними невгамовні чвари, а воргородські — розумніші та й меткіші за всіх, вони гору й візьмуть! Вони, звичайно, обстануть за ті повіти, що на півдні живуть, ті їм дорожчі...

І, недовірливо усміхаючись, говорив:

— Ні, спочатку усіх би нас окропом обдати, чи що, або — пропекти, як ото сковороди в чистий понеділок пропікають!

Вона сердилась, змахувала руками, вони оголювались вище ліктів, а кофта на грудях часом розхристувалась. Кожемякін опускав очі, серце в нього частіше билось, в голові стукали молотки, і кілька хвилин він нічого не розумів і не чув.

Розказала вона йому про себе: сирота вона, дочка офіцера, виховувалася в дядька, полковника, вийшла за між за вчителя гімназії, чоловік став учити дітей не по казенних книжках, а по совісті, а вона, як уміла, допомагала чоловікові в цьому, зробили в них одного разу трус, знайшли заборонені книжки й заслали обох їх до Сибіру — от і все.

Так просто і дивно. Він чекав великого оповідання, чогось страшного, а вона розказала коротко, знехотя, хмурячи брови й гидливо шморгаючи носом. Йому хотілося спитати — чи любила вона чоловіка, чи щасливо жила, взагалі хотілось, щоб вона сказала ще щось про себе, про своє серце, — він не насмілився й спитав:

— А дядечко живий?

— Атож. Він віце-губернатор тепер... — позіхнувши легенько, відповіла вона.

— І не заступився за вас?

— Ми з ним по-різному думаємо.

— Однаково, адже ж — рідний.

Нахмурившись, вона спитала:

— Що значить — рідний?

— Одна кров, один рід-плем'я...

— Ну, це — старовина, роди і племена ваші! — усміхаючись, сказала вона і раптом, міцно заплющивши очі, тихенько сказала:

— Рідний — це той, чия душа близька мені...

«Заграє?» — холонучи, подумав Кожемякін.

Часто після розмови з нею, схвильований і сповнений сумно-ласкавого почуття до людей, що стоять за межами його світу, він ішов у поле і там, сидячи на горбі,

дивився, як насувається на місто присмерк — час, коли ясне і темне борються одно з одним; як мирно приходять ніч, кроплячи землю росою, і — відходить, тихо поступаючи перед новим днем.

У ці години самотності він позмінно переживав суперечливі бажання. Хотілося щось зробити й гордо сказати жінці — бачиш, який я? Хотілось просто прийти й лягти собакою до її ніг.

Мирно і сумно думалося, що добре б віддати їй усе — майно, гроші, а самому піти куди-небудь, як пішов Сазан. Але дедалі частіше й упертіше він спинявся на ясному бажанні сказати їй:

«Обоє ми з тобою — всім чужі, самотні люди, — давай житимемо разом весь вік!»

І уявлялося тихе життя, без потреби в людях, без прихованої злости на них і без побоювання перед ними, тільки — удвох, душа з душею. Було солодко думати про це, в грудях теплішало, наче ранок розгорявся там.

Молоді трави на горбі радісно кланялись світанкові, струшуючи на парну землю срібло роси, рожевий дим здіймався над містом, коли Кожемякін ішов додому.

Часом пожилиця читала йому вірші, і, коли вимовляла слово любов, він ніяково опускав очі, думаючи:

«Заграє?»

Одного разу вона серед розмови стомлено заплющила очі, — він заціпенів, боячись поворухнутися. А через дві-три хвилини розплющила повіки і, усміхаючись, сказала:

— Бачила сон...

Хороший?

— Атож. Шкода, що хороші сні короткі.

«Заграє!» — вирішив Матвій.

Вона стала на ноги в дні, коли берези вже одяглися жовтуватим липким листям, прилетіли ревниві зяблики й насмішкуваті шпаки.

Теплого, сліпучо яскравого полудня, коли навіть в Окурові здається, що сонце розтануло в небі і все небо стало як одне блакитне сонце, — схудла, бліда жінка, в червоній кофті й чорній спідниці, зійшла в сад, довго, без слів наспівуючи, наче молячись, ходила по доріжках, радісно усміхалась, вдячно погладжувала атласні стовбури беріз і ставила ноги на теплу, пітну землю так обережно, наче не хотіла й боялась пом'яти гострі стебла трав і молоді розетки подорожника.

Волосся в неї було причесане короною і блищало, наче порошне золото, вона розглядала проти світла свої жалібно-худенькі руки,— Матвій, ідучи збоку, теж дивився на прозорі пальці, налиті червоною кров'ю, і думав:

«Немов королева в казці вийшла з полону чарівника!»

Сивувате, оксамитне листя конюшини було вкрите дрібними срібними краплями вологи, наче спітніло від радості бачити сонце; ласкаво мигтіли братки; лілові дзвоники гойдалися на тонких стеблах, на гілках вишень блищали шматочки янтарного клею, на яблунях — блідорожеві кульки ще не розпуклого квіту, тихо тремтіли тонкі гілки, повні живого соку, струмував гіркуватий, смачний запах травневого полиню.

На вулиці весело кричали діти, далеко в полі грав пастух, а в монастирі копали грядки і дзвінкий голос високо вів подячну пісню:

— О, всепетая мати, що бога породила...

Жінка глянула в обличчя Матвієві ласкавим поглядом глибоко запалих очей.

— Всепетая мати — це й є весна, а бог — сонце! Так колись вірили люди, — це не погано! Добрі боги створені весною. Сядьмо!

Сіли на лаву під вишнями, золоті стрічки лягли на плечі, на груди й коліна їй, вона їх гладила блідими руками, а крізь шкіру рук було видно кров, кольору ранкової зорі.

У Матвія паморочилась голова, замирало серце, перед очима мигтіли різнобарвні плями, — повільно, наче підіймаючи велику вагу, він встав і промовив тихо:

— Євгеніє Петрівно, полюбив я тебе дуже, виходь, будь ласка, заміж за мене...

І спалахнув весь пекучою радістю: вона не розсердилась, не нахмурилась, а, усміхаючись якось особливо привітно й по-дружньому, сказала тихо:

— Ах, як це жалко!

Він сів поряд з нею й схопив її за руку, притулив до обличчя собі.

— Не можу більше чекати, — так хочеться, щоб ти вийшла за мене, а — боязно... ну, скажи — вийдеш?

— Ні! — сказала вона.

Він не повірив.

— Ти зажди...

— Ні! Я й так запізнилася вже...

— В чому — запізнилася? — швидко спитав він.

— Мені слід було сказати вам це «ні» раніше, ніж ви спитали мене, — говорила вона спокійно, ласкаво, і тому, що вона так говорила, він не вірив їй.

— Бачите, Матвію Савеличу, ще коли я вперше — пам'ятаєте? — прийшла до вас, я зрозуміла: ось цей чоловік закохається в мене! Я стала боятися цього, уникала знайомства з вами, — ви помітили це?

— Так! — сказав він, жадібно слухаючи.

— Але тут це — важко, неможливо! Шакир і Наталя так часто говорили, який ви добрий, чудний, як багато пережили горя, кривди...

— Так! Дуже...

— Їм теж хочеться, щоб я вийшла заміж за вас...

— Звичайно! — радісно вигукнув він, схоплюючись на ноги. — Вони ж теж обоє люблять вас, їй-богу! От ми й житимемо — четверо! Як у фортеці!

Вона глибоко зітхнула, розрівнюючи землю ногою.

— Мені захотілось підійти до вас ближче...

«Навіщо вона говорить це?» — тривожно подумав він.

Слова її падали холодними краплями дощу.

— Ми можемо бути тільки друзями, а дружиною вашою я не буду. Не думайте про це, — чув він кризь шум у вухах.

Встала і не кваплячись пішла, а він дивився, як вона відходить, і бачив, що земля під ногами в неї хитається.

Настали важкі дні, кожен приносив нові поштовхи, що перекидали, незвідані відчуття, строкаті думки; часом Кожемякіну здавалося, що груди його відкриті, в них спішно входить все зле й важке, що є на землі, і боляче топче серце.

Все зникло для нього в ці дні; роботою на заводі він і раніше мало займався, її без помилок вів Шакир, але перше його цікавили люди, він приходив на завод, у кухню, слухав їх розмови, розпитував про новини, а тепер — нікого не помічав, стежив за пожилицею, ходив за нею і думав про себе часом:

«Мабуть, на собаку я схожий при ній...»

Коли йому зустрічався Боря, який цілі дні бігав десь

поза домівною, він хапав його на руки, пригортав, лоскотав бородою обличчя й жадібно допитувався:

— Любиш мене? Ну, по совісті, любиш?

Хлопчик відбивався руками і ногами, реготав і кричав:

— Пусти-и! Дядю Матвію, мені ж нема коли, ну, пусти ж! Ми — до лісу, з Любою і Ванюшкою...

Він стрімголов утікав, а Матвій, дивлячись у землю, рахував про себе:

«Вісім йому, мені б — сорок, а йому вже — шістнадцять! А п'ятдесят — двадцять шість,— так! Господи, напоуми ти її...»

— Євгеніє Петрівно, що ти зі мною робиш? — докірливо шепотів він.

А вона, наче каміння кидаючи, відповідала:

— Не можу. Не можу.

— Та зажди, не говори отак-о! Дай хоч надію...

— Ні! Не треба надіятись...

— Скажи ти мені, Христа ради, що це, як? От — ти кажеш — хороша я людина і друг тобі, а ти для мене — хороша жінка і друг, і обоє ми — росіяни, а ладу — нема між нами: мною бажане — тобі не потрібне, твої думки — мені не ясні,— як це вийшло?

Вона йому казала щось, він слухав її плавну мову і, озлобляючись, загрожував у душі:

«Несміливий я, щастя твоє! Зв'язуєш ти мене словами оцими чаклунськими... і якби не так я тебе дуже любив!»

— Невже ти й пожаліти не можеш? — спитав він її одного разу.

Вона випросталась і відповіла суворо:

— З жалощів — не люблять!

— Як це? — здивовано вигукнув він.— Що ти, Євгеніє Петрівно, кажеш? Через те й люблять, що жаль людини, що недобре їй бути самій...

— Тут ми ніколи не зрозуміємо одно одного! — зітхнувши, сказала вона.

Але часом він почував, що їй удається замовляти його любов, як знахарки замовляють біль, і днів зо два зо три вона здавалася йому улюбленою сестрою: довго чекав він її, ось вона з'явилася, і він розмовляє з нею про все — про батька, Палагу, про все життя своє, вільно й просто, як з людиною.

Інколи це дивувало його:

«Що це, про що я кажу?»

Та, глянувши в обличчя їй, бачив добрі очі, повні уваги й співчуття, трохи розтулені губи, серйозну складку між бровами,— обличчя рідної людини.

Саме ця людина ввижалася йому темними зимовими ночами, коли він перевертався в постелі, намагаючись заснути під злий шерех хуртовини й тріск морозу, образ такої людини плавав перед ним весняними ночами, коли він бродив по полю навколо міста.

І знову в грудях здійснювалося непоборне бажання обняти й цілувати її, як Палагу, і щоб вона вдячно плакала, як та, і говорила крізь сльози:

«Як у ручаї викупалась я, немов душу ти мені обмив пестощами твоїми...»

«Силоміць хіба?» — дедалі частіше думалось йому.

Але — не смів: у ній було щось таке, що легко відбивало думку про насильство. Напівхворий, з почуттям злоби на себе і на неї, він думав:

«Що ж, який цьому кінець?»

І заводив з нею розмову про жалість:

— Адже ось — жалієш ти Палагу, народ, товаришів твоїх...

— Це — не те! — говорила вона, заперечливо крутячи головою.— Так мені й вас жалко: мені хочеться добра для вас, хочеться, щоб людська душа ваша розквітла на всю силу, щоб ви жили серед людей не зайвою людиною! Зрозуміти їх треба, полюбити, допомгти їм розібратися в темній плутанині цього злиденного, ганебного й страшного життя.

Говорила вона про сотні маленьких міст, таких самих, як Окуров, так само полонених холодною нудьгою, що доводить до розпачу, і похмурим страхом перед усім, що нове для них.

Набиті напівсліпими людьми, які байдуже вірять усьому, що не тривожить, не заважає їм жити в звичному, брудному, ганебному спокої,— розкинулись, розвалилися ці чужі одно одному міста по великій землі, наче купи цегли, колод і дошок, заготовлених кимось, хто хотів спорудити казково величезну будову, але той, хто заготовив усе це багатство,— пропав, зник, і весь дорогий матеріал теж пропадає без будівника і хазяїна, повільно згниваючи під зимовими снігами й дощами осені.

Добре вона говорила — палко й так гарно, наче мо-лода черничка акафіст богородиці читала, полум'яно ві-руючи, захоплюючись і заздрячи діві Марії, що породила бога-слово.

Її тонкі пальці ворушились, наче граючи на невиди-мих гусях чи вишиваючи ясними шовками картини ми-нулого життя народу в Новгороді та у Пскові, очі па-лили дитячою радістю, все обличчя сяяло.

— Бачите — він умів жити інакше, наш народ! — вигукнула вона, гордо струшуючи головою.

Часто, слухаючи її мову, він заплющував очі, і йому ввижалося, що він знову маленький, а з ним розмовляє батько, — тільки іншим голосом, — так схоже на батьків-ські історії змальовувала вона це життя.

— Тепер — не те! — сумно відказував він.

Він не дуже хотів заперечувати їй, було жаль і її і себе, жалко усіх цих казок, приємних серцеві, але — треба було показати, що й він теж знає дещо: він знав справжній російський народ, який живе в Окуровському, Гнилицькому, Мямлинському і Дремовському повітах Воргородської губернії.

І де дивлячись на неї, однотонно, наче читаючи псал-тир по померлому, він розказував, як мужики пиячать, б'ються, крадуть, б'ють дружин і дітей і снохачтвують, і обманюють його під час поїздок по окрузі за прядивом.

Спочатку вона слухала уважно, розпитувала, співчу-вала, а потім починала кусати губи, і привітні очі її ди-видилися повз Матвія.

— А як вони один одного їдять, і як важко розум-ному проміж них! — говорив він, притишуючи голос. — От, Маркуша про мужика Натрускіна казав, — жодного села, мабуть, нема, яке б такого Натрускіна зі світу не зігнало!

— Ага, от бачите! — вигукнула вона, тріумфуючи. — Є ж інші люди...

— По одному на тисячу!

Він розказував їй про Савку з його страшним сло-вом: «Х-хазяїн...»

— Ось справжній мужик — він за карбованець батька з матір'ю продасть, та ще спробує гнилих підкинути!

Пожилиця заперечливо крутила головою — це ще з більшою силою будило в ньому суворі спогади. Запалю-ючись, він розмахував у повітрі рукою, наче очищав до-

рогу всьому поганому й злому, що здаля йшло на нього темним натовпом, і, захоплючись, говорив їй, як на сповіді:

— Коли кохану мою жінку били, лежав я в саду, думав — б'ють чи ні ще? Не заступився, не поміг! Звичайно — батько! Ну, хоча б у ноги йому кинувся... Так і витоптав він немовляточко з неї, — було б йому тепер п'ятнадцять літ...

— Перестаньте про це! — тихо просила вона, не дивлячись на нього.

Коли він уперше розказав їй про свій гріх з Палагою та про те, як батько вбив мачуху, — він помітив, що жінка слухала його жадібно, як ніколи ще, очі в неї блищали темним вогнем і обличчя щохвилини мінялося. І раптом по скорботному обличчю покотилися сльози, а голова повільно опустилась, наче хтось силою зігнув шию людини проти її волі.

Він схопив її за руку, міцно тричі поцілував і пішов геть, пробурмотівши:

— Спасибі, Євгені Петрівно, — піду на могилку до неї, — скажу, що ось... спасибі!

...Весна була гаряча, загрожувала посухою, з боліт здіймався густий, опаловий туман і, розпливаючись в безвітряному повітрі, приносив у місто душний, кислий запах гниючої трави. Сонце було мутне, гаряче і, позбавлене проміння, здавалося вмираючим, як зів'яла квітка соняшника. Ночі не дихали відсвіжуючим подихом, а щільно, наче трауром, повивали місто гарячими тінями. Місяць сходив величезний, немов колесо; багровий і злий, він підіймався над містом повільно і теж виливав важку задуху. Озимина померхла, трави поруділи, жовтець, червона нічна красуня, лілові дзвіночки та всі вбогі квіти безплідних полів, жалібно позгортавши посохлі пелюстки, покійно нахилилися до землі, а по ній уже пішли щілини, подібні до уст, судорожно скривлених муками жаги.

Вдень у місті, гудучи, як струни, літали хмари жирних мух, і тільки стрижі, жадібно скрикуючи, мигтіли над вулицями, а всі інші птахи сумно ховалися в затінках; на вечір з болота налітали комарі й неугавно плакали цілу ніч.

Пітні люди рухались повільно, знехотя, дивилися в небо похмуро й докірливо, а говорили одне з одним стом-

лено, ліниво, безнадійно й швидко дратувались, кричали, лаючись неподобними словами.

Кожемякін не спав ночами, від безсоння боліла голова, на скронях у нього з'явилося срібне волосся. Тіло, сповнене болю незадоволеного бажання, яке дедалі дужче розпалювалось, немов тануло, шоки змарніли, запалі очі дивилися неухважно й безпорадно. Як крізь туман, він бачив співчутливі погляди Шакира і Наталі, бачив, як усміхаються робітники, знав, що по місту ходить погана, прикра для нього і пожилиці чутка, і внутрішньо відмахувався від усього:

«Однаково...»

Ночами йшов у поле й слухав там жалібний шелест поскохлої трави, шарудіння голодних мишей, тривожне цвірінькання коників — дивний, сухий шум, що линув звідусіль, наче слабкі зітхання задиханої землі; ходив і думав двома словами, здавна відомими йому:

«Пожалій. Покохай».

І здавалося, що все навколо безперервно, гарячим шепотом повторює ці слова.

Ходив він, заклавши руки за спину, як бувало батько, важко човгаючи ногами, зігнувши спину, опустивши голову, — в думках роздягнувши кохану жінку, ніс її перед собою, в гарячому повітрі ночі, і казав їй:

«От, батько в мене був хороша людина, так — звір, а вже я — не звір, а від тебе діти були б ще більше людьми! Євгеніюшко! Адже так тільки й можна — любов'ю тільки нових, хороших людей народиш!»

Уявляв собі груди її, стиглі плоди, покликані годувати нове життя, і згадував рожеві соски Палажиних грудей, жалібно підняті догори, наче вони просили дитячих уст. Потім ці почуття темніли, ставали важчими, він стискував кулаки, ішов швидше, обливаючись потом, і лягав де-небудь при дорозі на запарошену траву стомлений, задиханий.

А інколи повертався додому й тихенько, як звір, ходив по двору, поглядаючи на вікно горища примруженими очима, кусаючи губи й ледве стримуючи бажання голосно крикнути, владно покликати її:

«Іди сюди!»

Не міг зважитися на це і, спустошений, зламаний, вигорілий, ішов до себе, валився на постіль, віддаючись владі кошмару тяжких видінь.

«Якби в мене батькова вдача була — давно б уже скінчилося все це! Ні, треба силою...»

А на подвір'ї якось раптом з'явився новий чоловік, маленький, незграбний, обідраний, з тонкими ногами і непотрібною борідкою на жовтому обличчі. Очі в нього смішно косили, забігаючи кудись у перенісся; щоб приховати це, він примружував їх, і здавалося, що в обличчі в нього погано сховано маленький ніжик з двома лезами, одне — більше, друге — менше.

Він заступив місце Маркуші і з перших-таки днів усіх зацікавив своєю люб'язною, ввічливою усмішкою, жвавою, гострою мовою; а хлопці на заводі зустріли його насмішкувато й неприязно: худий і сутулий Хома, мужик з Воеводіна, з головою, схожою на сокиру, і якимись чужими очима, уважно оглянув нового двірника й переконано заявив:

— Це ось від отаких посуха!

Чоловік сховався за спину Шакира, відповідаючи звідти несподівано дзвінким голосом:

— Посуха, любий пане, зовсім не від мене, посуха — від ярів, як казали мені дуже вчені пани! Ярочки ви розвели, панове хазяї, і спускаєте воду,— посухи дуже люті чекають вас, добродії мої!

Хома розтулив рота, подивився на товаришів, заглянув через плече Шакирове й безнадійно сказав:

— Який ти дурень, брат,— ну, й дурень!

І всі зареготали, крім Шакира. Він одвів нового двірника до амбара, повчаючи його:

— З ними — мовчай більше, вони тебе бити захочуть!

— Я кулакові не вірю! — закинувши очі в перенісся, сказав новий чоловік.

«Ось іще один... якийсь!» — подумав Кожемякін, сидячи в затінку від амбара.

Наймаючи двірника, він прочитав у паспорті, що чоловік цей — міщанин з міста Тупого Кута, Олексій Ілліч Тиверцев, двадцяти семи років, подивився на нього й зауважив:

— А схожий ти — на дячка...

— Це вже як вам буде завгодно! — ввічливо озвався міщанин.— У нас в Куті всі самі на себе не схожі,— як собі хочете!

Кожемякіну здалося, що в чоловікові цьому щось ненадійне, шахраювате, і він був прикро здивований, помі-

тивши, що Євгенія Петрівна стала зразу говорити з Олексієм подовгу, довірливо й палко, а той слухав її якось особливо уважно і відповідав серйозно, небагатослівно й точно.

Йому згадалося, як вона перший час життя в домі ходила на завод і мерзла там, намагаючись розговоритися з робітниками; вони відповідали їй неохоче, усміхалися в бороди, непомітно перекидалися один з одним натякаючими поглядами, а коли вона виходила, говорили про неї похабно і хоч без злоби, але в байдужості їх слів було щось гірше, ніж злоба.

Потім, побачивши, як він, хазяїн, ставиться до неї, вони почали низько кланятися жінці, здаля скидаючи шапки і дивлячись на неї, як жебраки, а говорити стали жалібними голосами, зітхаючи й погоджуючись з усім, хоч би що вона сказала.

— Затуркані у вас тут люди! — сумно говорила вона.

«Вийди-но ти за отакого затурканого — він тобі покаже!» — думав Матвій.

Його взагалі й завжди ображала її увага до простих людей; вона начебто віддавала їм щось таке, що йому було більше потрібне, ніж цим людям, і на що він мав права більше, ніж вони. Ось тепер з'явився цей тонконогий Олексій, і вона цілими вечорами розмовляє з ним — навіщо?

Після вечері, коли роботу закінчено і задушлива ніч, обіймаючи місто і людей липкими, пітними обіймами, безнадійно стогнала про щось тисячами тонких і похмурих комариних голосів,— сиділи вп'ятьох на ганку чи в садку. Шакир розпалював невелике димне вогнище і, помахуючи над ним гілкою полиню, наганяв на хазяїна і на пожилицю сині цівки їдкому куриву. Люди кривились, кашляли, а комарі, пронизуючи серпанкові тканини диму, невгамовно кусались і дзижчали.

Зливаючися з їх піснями, тихо бринів високий голосок нового чоловіка:

— У нас по повіту води багато — з десятків річок тече, а землі малувато і — неродюча, то народ наш по світу розбігається весь майже. Били нас у старі часи поляки, тільки ми з того биття нічого не вивчилися,— одначе жінки на продаж панчохи плетуть та ковбаси роблять — Москва тих ковбас багато їсть! А мужики здебільшого зітхають: дуже, мовляв, важко жити на землі

цій; бог — не любить, начальство — не шанує, попи — нічого не навчають, самим учитися — охоти нема, і ніяк не можна зрозуміти, навіщо ми народились і яка приємність у Тупому Куті жити?

Він кидав на всі боки косенькими своїми очицями, чемненько усміхався, бив долонями комарів і, невгавуючи, точив слова, а вони текли, дзвенячи, як тонка цівка води з дірявого відра.

— Люди, так скажу, — сидячої породи; років по п'ятдесят думають — сидячи — як би це добренько пожити на землі? А на п'ятдесят першому — ніжки простягнуть і помирають немовляточками, тільки одна різниця, що борідки сивенькі.

Над садом нерухомо стоїть місяць, наче приліплений до мутного неба. Тіні короткі й незграбні, запорошене листя на деревах в'яло опущене, все навколо німотно змагає в гарячій, мертвій тиші. Тільки часом здаля, з болота, долине злий крик водяного бугая чи стогін сича, та в бубновській садибі завие здичавілий кіт, наче п'яний слобідський парубок.

Пожилиця сидить, зігнувшись, сховавши обличчя, слухає мову Тиверцева, дивиться, як трясеться його непотрібна борідка, як він пересуває з вуха на вухо пожованний кашкет; часом вона питає про що-небудь і знову довго мовчить, легенько ляскаючи себе маленькою долоною по лобі, по шиї і по щоках.

«Говорити вона стала менше, більше питає», — думав Кожемякін, стежачи, як у повітрі мигтить, наче біла пташка, її рука.

Звідкілясь збоку підбігає сіренька дума:

«От — сидять п'ятеро людей, всі різні, а в усіх е одно — безпритульний народ...»

— Ой, господи! — стогне Наталя. — Спати — жарко, сидіти — душно!

А Шакир, розмахуючи полинем, гаряче каже двірникові:

— Навіщо навмисна збирати таким думкам? Бог каже — працєю, росіянин каже — навіщо працєю — всі помираем! Навіщо такий думка навмисна бере? Е, хитрий росіянин, не хоче працювати!

Одного разу після такої розмови Матвій ревниво спитав пожилицю:

— Чого це ви довірливо так з ним?

— Він — цікавий! — сказала Євгенія.

— А я гадаю, що і йому, як Маркушці, теж на все наплювати.

І, подумавши, додав:

— Тільки — з іншого боку...

Жінка оглянулась, наче пошукавши когось очима, і задумливо сказала:

— От — Натрускін, пам'ятаєте?

— Євгеніє Петрівно! — заговорив він тихо й жалібно. — Ну, пожалій же мене! Покохай! Як жебрак, прошу, — в усьому повірю тобі, все робитиму, як звелиш! Скажи мені: віддай усе мужикам, — віддам я!

— Знаєте, що я вирішила? — почув він її спокійний голос. — Поїду я від вас скоро! Всі бачать, як ви ставитеся до мене, — це важко. Навіть Боря питає: чого він дивиться на тебе, наче індієць, — чуєте?

— Пропаду я...

Вона трохи підняла плечі і не кваплячись, відійшла, похитуючи головою.

І те, що вона йшла геть від нього не поспішаючи, викликало в ньому гостру думку:

«Не зважається, боїться; може, думає — обдурю, не оженюсь — мила! Ні, треба сміливіше — чого я боюсь?»

Через кілька днів з «гнилого кута» подув вологий вітер, над Ляховським болотом здійнялась чорно-синя хмара і, розгортаючись у гарячому небі траурною запоною, попливла на місто.

Гамірно закричали ворони і галки, звідкілясь налетіли стружки й безладно закружляли по двору, полетіла костриця і волокна прядива, десь гучно грюкнули ворота — наче вистрілило, — звідусіль з дворів полинули крики жінок, які підставляли кадки під ринви, верещали діти.

На монастирській дзвіниці в край дзвона біла гілка липи, видобуваючи з міді радісно стогнучий звук; у полі тривожно грав пастух, збираючи череду, — там уже металась білі блискавиці, плавав важкий гуркіт грому.

Кожмякін вийшов на ганок і, мружачись від куряви, слухав трепет землі, висохлої від спраги.

У пожилиці тільки що почався урок, але діти вибігли надвір і почали крутитися в куряві разом зі стружками й опалим листям; маленька, біла як пушинка, Люба, притримуючи плаття стиснутими коліньми, ляскала в до-

лоні, дивлячись, як казяться Боря і товстий Хряпов: схопившись за руки, вони скільки сили тупали ногами об землю і, червоні з напруження, горлали в обличчя один одному:

Боже, дощику нам дай,
Та завтовшки, як нагай!
Хай жита і ячмені
Поливає усі дні!

— Не та-ак! — несамовитим голосом кричала Люба. А вони крутилися в стовпі куряви, кричачи ще дужче:

Божа матінко, прошу,
Пошли щедрого дощу!
На проса і на гречки
Пошли дощику річки!

— От і синочок мій теж язичником стає,— почув Матвій позад себе, обернувся й охопив жінку жадібним поглядом.

На ній була надіта біла мордовська кофта без коміра, широка й вільна. Тонке полотно, прикривши тіло м'якими складками, дразнило уяву, спокусливо окреслюючи круті плечі і груди.

По даху важко стукали ще рідкі теплі краплі; падаючи на двір, вони відскакували від гарячої землі, а порох кидався за ними, ковтаючи їх. Хмара покрила двір, стало темно, потім блиснуло — здригнулося все, обламаний будинок Бубнових підстрибнув і з оглушливим тріскотом ударився об землю, заверещали діти, кинувшись в амбар, і зразу — наче річка полилася з неба — зі свистом ринула густа злива.

Закипіла курява, знялася від сухої землі сірим димом і зразу ж лягла, вбита; темножовтими стрічками потяглися ручаї, з дахів падали світлі потоки, та ось дощ полив ще рясніший, і стало видно тільки ясну стіну живої води.

— Як дивно, господи! Як добре! — чув Матвій кризь веселий хлюпіт і шарудіння.

У голові його гуло, в грудях ходили гарячі хвилі.

— Холодно,— сказав він, не оглядаючись,— вогко, ішли б до горниці...

— Що в саду тепер робиться! — вигукнула вона знову. «Не піде!» — думав він.

І раптом відчув, що її нема в сінях. •

Тихо й обережно, як сліпий, він увійшов до Палажиної кімнати,— жінка стояла біля вікна, дивлячись у сад, закинувши руки за голову. Він нечутно вклав гачок у пробій, обняв її за плечі й заговорив:

— Євгенієчко,— хоч убий потім — однаково...

Тіло жінки обпекло йому руки, він стиснув її дужче,— вона відхитнулась назад, Матвій побачив ласкаві очі, напіврозтулені губи, чув тихі слова:

— Голубчику ви мій, не треба, облиште...

Легко, наче дитину, він узяв її на руки, обняв усю, а вона спритно повернулась грудьми до нього й на мить притулила вологі губи до його сухих губ. Хитаючись, охоплений червоним туманом, він ніс її кудись, але жінка раптом забилася в його руках, глухо скрикуючи:

— Облиште!

Вирвалася, як слизька риба, відбігла до дверей і звідти, поклавши руку на гачок, а другою поправляючи кофту, говорила словами, що позбавляли сили:

— Я не можу обманути вас — я знаю себе: якби трапилось це — я була б гидка собі,— ненавиділа б вас. Цим не можна бавитися. Пробачте мені, якщо я винна перед вами...

Він сидів на стільці, розуміючи тільки одно: іде зовсім! Коли вона вирвалася з його рук — разом зі своїм тілом вона позбавила його зухвалості і сили, він зразу зрозумів, що все скінчилось, ніколи не взяти йому цієї жінки. Сидів, хитався, міцно стискаючи руками обважнілу голову, бачив її схвильоване, рожеве обличчя й вологий блиск очей, і здавалося йому, що вона тане. Вона перекинула серце його, як чашу, і вихлюпнула з нього все, крім важкого осадку нудьги й сорому.

— Ідіть уже! — сказав він, безнадійно махнувши рукою.

Пішла. На одвірку, звискуючи, гоїдався гачок. Дві шпильки лежали на підлозі і маленька біленька грудка носової хусточки.

«Побачать, здасться їм, чого й не було», — подумав Кожемякін, підіймаючи шпильки, кинув їх на стіл, а на хусточку наступив ногою й забув про неї.

Злива пройшла, по саду швидко перебігали золоті плями сонця, струшували віттям чисто вимиті дерева, з листя падали ясні, живі, як ртуть, краплі, і повітря,

тепле, наче в лазні, було густо насичене запахом пареного листя.

Надворі свіжо лунали голоси.

— Я думала — гра-ад буде! — співала Наталя.

Сміялись діти, їм вторував Шакир своїм невеселим, схлипуючим смішком, дзвінко розсипалися слова Олексія, — завжди особливі:

— Як милостиньку шпурнули нам, — сердито кинуті! Натє, захлинітьсє, осоружні!

Слухаючи, як неприємно відбиваються всі звуки в порожніх його грудях, Кожемякін подумав:

«А вона мені не хотіла милостині дати...»

Раптом стало соромно до озлоблення, захотілося схопити себе за чуба, вистрибнути у вікно й лягти в грязюку обличчям, як свиня, або кричати, лаятись...

Гамірно цвірінькали горобці, в зєлені горобини тєнкав зяблик, схвальнє каркали ворони, а надворі кричала Люба:

— Ой, ой, ти потонеш...

Пролунав сердитий вигук Євгенії:

— Борисє, перестань!

А Ванюшка Хряпов басом сповістив:

— Він узє однаковє моклий...

Матвій відчув, що по обличчю його важко течуть сльози, одна, холодна, потрапила в рот, і її солонуватий смак викликав у нього бажання завити, як виють вовки.

«Підє, поїдє!»

Йому здавалося, що він не матимє сили зустріти її ні завтєра, ніколи, — як подолати свій чоловічий сорєм перед нею та цю злість, що все зростає?

«Я — сам поїду! Щє скажєш їй що-небудь...»

Боязко відчинилися дєвері, — Матвій швидко втер обличчя, обернувсє: цє Шакир.

— Чай пити треба!

— Не питиму я. Скажи Олексїєві коня запрягти. Я, може, в Балимєрах нєчуватиму.

Татарин зник і за дєверима сказав комусь сумно:

— Балимєрам їдє...

Знову відчинилися дєвері, і ясно спалахнула надїя, — він опустив голову, слухаючи тихі, ласкаві слова:

— Ось щє, Матвійє Савєличу, давайтє забудємо- всє цє, тємнє, поговоримо по-дружньєму...

— Євгеніє Петрівно, рідна! — озвався він, не дивлячись на неї.— Зачарувала ти мене на все життя! Соромно мені,— іди собі, будь ласка!

В ньому кипіло бажання кинутись до неї, схопити її й так стиснути, мучити, щоб вона кричала з болю.

— Послухайте, я — не можу, бо...

— Іди собі! — глухо й наполегливо повторив він.

Вона нечутно пішла.

Через півгодини він сидів у маленькому плетеному шарабані, без потреби поганяючи коня; в обличчя й на груди йому стрибали бризки теплої грязюки; хлюпали колеса, пирхав, виграючи селезінкою, ситий кінь і чітко бив копитами по калюжах води, ще не випитої землею.

Міцно зціпивши зуби, Матвій оглядався назад — в чистому й прозорому небі низько над містом стояло сонце, відбиваючись у шибках вікон десятками вогнів, і кожен з них пашів жаром услід Матвієві.

Розстебнувши комір сорочки, він прикрив очі віями і мотав головою, щоб уникнути брудних бризок, а вони кропили його, і разом з ними стрибали якісь гостренькі думки.

«Ніколи я на жінку руки не підіймав,— хоч які вже були ті, і Дунька, і Сашка... хіба ця — рівня їм! А замучив би! Мила, впала ти мені на душу блискавкою — і спалила! Побити б, а тоді — в ногах валятися,— сльози б твої пив! Ось їду до Мокія Чапунова, недоброї людини, снохача. Запалю тепер себе з усіх кінців — на якого дідька я потрібен!»

Думки з'являлися звідкілясь збоку і знизу, кружляли, наче мухи, зникали, не займаючи того, що скипілося в грудях мертвим тягарем і боляче тиснуло на серце, видушуючи тугі сльози.

«Понад тридцять років дурневі!» — докоряв він собі, а здаля, наче роззявлена паща, повна нерівних гнилих зубів, швидко й жадібно насувалась на нього вулиця села.

Ось велика хата Чапунова, і сам Мокій, сидячи на призьбі, киває йому лисою, як яйце, головою.

— Чи живі-здорові?

— Візьми коня! — сказав Кожемякін, вискакуючи в грязюку.— Гуляти приїхав я...

Клишоногий, босий мужик зібрав обличчя в дрібні складочки і, діяльно почухуючи низько підперезаного, надутого живота, хазяйським баском прогукав:

— Анно! Любко! Ворота відчиніть!

Зігнувся і, натякаюче примруживши порожнє, світле око, сказав уже іншим голосом:

— Погуляти захотілось після дощику? Добре діло! Земля зітхнула, і людині треба...

Матвій дивився в бік міста: поле куріло блідорожевою парою, і всюди на ньому золотисто блищали червоні плями, наче хтось щедро порозкидав клапті кумачу. Сонце опустилося за далекі горби, міста не було видно. Заграва заходу широко розпростерла вогненні крила, і в червоному вогні топилася хмара, схожа на величезного сома.

— Мямлинські, бач, ліс запалили, три доби горіло, мабуть — погасло тепер, га?

— Ну, а я звідки знаю! — сердито відповів Матвій.

Колії доріг, повні води, світяться, лежали, як шовкові стрічки, і показували шлях до Окурова, — він перебігав очима по них і чекав: ось з-за горбів на червоному небі з'явиться чорний вершник, — Шакир чи Олексій, — ляпаючи ліктями по боках, помчить поміж цими стрічками і ще здаля гукне:

«Євгенія Петрівна послала!»

У полі важко й низько летіли ворони, і коли птах летів над калюжею, то роздвоювався. Вийшла з двору висока жінка з густими бровами на сумному обличчі, уклонила Матвієві.

— Ключі дай, батечку...

— Ось із нею, з Анною, я гулятиму! — суворо оповістив Матвій, коли вона пішла.

Зав'язуючи пояс, мужик зморщився, перепитуючи:

— З оцією? З Анною?

— Атож!

— З нею — не можна! — хихикаючи, сказав мужик. — Ти сам знаєш — не можна!

— Чому?

— Та вона ж ніби синова дружина, невісткою мені доводиться, — сам знаєш!

Кожемякіну хотілося сперечатись, сваритись, кричати.

— Сволота ти, Мокію! Де в тебе син?

— А він, розбійницька душа, на своєму законному місці...

— Та він бо ж не крав у тебе грошей — сам ти під-
клав йому, сам, щоб Ганну відбити, ну?

Мужик позіхнув, перехрестив рота і спокійно відповів:

— Ніхто нічого не знає цього. Це все брешуть на мене, ти не вір. Закон є, по закону Васьці доводиться в острозі сидіти, а нам з тобою на волі гуляти! Ходімо до хати!

Бажання сперечатися зникло — ні з ким було сперечатися. І дивитися на дорогу не хотілось — захід згас, кумач з полів хтось позбирав і шовкові стрічки теж, а калюжі стали синіми.

У хаті зустріла солдатка Любов, дружина Мокійового племінника, жінка худа, маленька, з масними очіцями й великим шрамом на лобі; кланяючись у пояс, вона про-співала:

— Бояринові ясному Матвієві Савеличу!

Він давно не був у цій хаті, чистій, чистій, не схожій на селянську, але йому здалося, що тільки вчора бачив він божницю з п'ятьма образами, дзеркало в рамі «дімком», нерухомий маятник, гирі з підковою на одній з них і низький, широкий піл.

Любов принесла піднос з горілкою й закускою, він випив зразу три чарки і сп'янів. Він не любив пити, йому не подобався смак горілки, і не задовольняв її вплив — послаблюючи тіло, хміль не вбивав пам'яті, а тільки затьмарював її, наче заслоняючи те, що відбувалося, прозорою запоною.

Три дні він знехотя й невесело борсався в брудному потоці невігадливого сільського розгулу, кілька разів плакав п'яними слізьми і кричав у спотворене обличчя Любові, що двоїлося:

— Любко! Зроби, щоб бути тобі схожою на ту, — хоч на хвилинку одну — все віддам! Не можеш, баберіє!

І Мокій теж плакав, плакав і кричав:

— Ти — Матвій, а я — Мокій, тільки й різниці, — любий, розумієш? Хіба ми не люди бога нашого, га? Нам з тобою всі пси — собаки, а йому всі ми — люди, — та й годі! Ні-як-кої різниці!

— Неправда! — відказував Кожемякін, б'ючи себе кулаками в груди. — Вона — відмінна від усіх, — нема за неї кращої, нема!

Чапунов цілував його в щоку й умовляв:

— Кинь — усі люди! Де нам правда? Хіба — я правда? Поганий я мужичисько, невірний, шахрай я — ось тобі істинний Христос!

І — хрестився, заводячи:

— Го-осподи — нащо терпиш нас?

А Кожемякін падав навколішки перед ротатою Любкою, яка теж пхинькала, розказуючи їй:

— Стикнувся я з жінкою одною — від усього життя спасіння в ній, — кінець! Нема верхівця! Не послала Міста побудувала нові, людьми населила хорошими, завела на дзвіницю, й кинула сюди ось! Пішла! Виходить, поганий я для неї...

Бився головою об лаву й ридав:

— Чого я тут, коли поганий? Господи — поставив ти її проти мене й убив душу мою — за що?

Любка п'яними руками намагалась підвести його з підлоги, сльози її капали на шию і потилицю йому, і він чув завиваючий голос:

— Страднику ти мій сердешний! Купи-но ти медівника, помолись-но ти над ним пресвятим заступникам — Усині, Бородині та Маментію Микиті! Скажи-но ти їм віще слово: вже й гей ви еси, три брати, гей ви, три буйні вітри, а вселіть-но ви нудьгу-сухоту в рабнію-любіню — ім'ячко її назви...

Мокій, сидячи на підлозі, тягнув Кожемякіна до себе.

— Розтривожив ти мені серце! Любко — клич Ганку! Любий, — Ганку бажаєш — дай їй двадцять п'ять карбованців! Йй, стерві, — і мені дай теж! Я — надлюка, брат, ех! Вона перед тобою поступиться, вона б то? Нема тобі ні в чому заборони, розтривожив ти мене!

І горлав несамовитим голосом:

— Гос-споди-и! Навіщо я тобі потрібен?..

Все навколо хитко гоїдалось, кружляючи в повільному танку, а біля печі, як вартовий, мовчки стояла ви́сока Ганка, склавши хрестом руки на грудях, дивлячися в стелю; стояла вона, наче кам'яна, а очі в неї були тьмяні, як у мерця.

— Іди собі, звіре здохлий! — кричав на неї Мокій.

— Годі, батечку, куди мені йти! — почув Кожемякін нудну, холодну відповідь.

— Савеличу, Матвіечку! — казився Чапунов, лазячи по підлозі, наче павук. — Дивись — он вона, петля моя! Ось чим мене бог прибив, — за шахрайство моє!

Раптом диким голосом заспівав:

Розцвітала ягода калина-а...
На узгір'ї, ех — та й край села...

— Ганко, співай, відьмо!

Висока жінка заплющила очі й несподівано гарним голосом лагідно й сумно підхопила пісню:

Під калиною біленький камінь...
А під каменем — милий мій лежить...

— Матвійчику, дивись на неї, чаклунку!

Зарізаний милий в темну нічку...
Та ще й невідомим-им вожем...

Любка, похитуючись на лаві, завила, як голодна вовчиця:

Ой, груди розкриті, ребренька побиті...
Білі ручки закривавлені...

Мокій хотів підвестись на ноги, але став рачки, хриплячи:

Ех, був розбійник — став покійник...

Ці кошмарні люди, мова, пісні проводжали Кожемякіна всю дорогу від Балимер до міста; він вертався додому вночі, тихенько, напівхворий з незвичного похмілля і пригнічений похмурим соромом.

«Веселощі теж!—думалось йому.— І завжди це так,— сльозою якоюсь кислою підмочено все — і пісні і танці. Не стільки веселощі, скільки просто гамір та крик,— дай покричу, що буде?»

У темному небі яскраво цвіли зорі — згадувалося, що батько одного разу назвав їх російськими, а Євгенія Петрівна знала ім'я кожної великої зірки. І квіти вона називала іменами незнайомими.

Тхнуло гаром — десь горіли торфовища, їдкий дух лоскотав ніздрі, голова паморочилась. В Ляховському болоті нявкали сови, наче коти.

Коли Євгенія Петрівна йшла двором, трохи піднявши спідницю і обережно ставлячи ноги на землю, вона теж нагадувала кішку своєю гидливістю і, може, так само обтрушувала, непомітно, під спідницею, маленькі ноги,

забруднені порохом чи грязюкою. А найчастіше в суворості своїй вона схожа на монашку, хоч і в світле одягається. До церкви — не ходить, а про Христа вміє говорити просто, гаряче й безстрашно.

Одного разу він сказав:

— А в бога ви, Євгеніє Петрівно, якось не по-нашому віруєте!

Вона відповіла:

— Дуже можливо, бо ви тут визнаєте бога, але — не віруєте в нього...

— Як же це?..

— Та так уже...

— Усякий бога визнає.

— Так, так! Бог — є, і ви — є, а зв'язку між вами і богом — нема...

Йому здалося, що вона стверджує щось небезпечно; еретичне, і він перестав говорити з нею про це.

«Як я тепер зустріну її? Пика ж у мене, мабуть, ні на що не схожа. Настраждався! Лазню треба витопити, вимитись треба, тварюці!...»

Викупавшись у грязюці, неподобно закалявши й змучивши тіло, він думав про себе принизливо, гидливо, а до пожилиці ставився спокійніше, чистіше, відчуваючи себе винним перед нею.

Стримуючи коня, — наче красти їхав, — він тихо спинився біля воріт дому, виліз із шарабана і став обережно стукати залізним кільцем хвіртки. В темряві впали в очі написані крейдою великими літерами на воротах соромітні слова.

«Дияволи!» — злобно подумав він і, скинувши кашкет, став стирати крейду кашкетом.

Почулися швидкі кроки босих ніг, грюкнув засув, ворота відчинились — Шакир, у довгій, по п'яти, сорочці, мовчки взяв коня за вуздечку.

— Ти б тихше! — сказав Матвій. — Перебудуєш усіх...

— Нісього, — сумно пролунало в п'яті.

— На воротах знову написано...

— Завжди написано!

Матвій вийшов на ганок й спитав звідти:

— Чи Боря здоровий?

Невидимий за конем Шакир голосно відповів:

— Поїхала вона обое...

Кожемякің опустился на приступку ганку, ...

— Скарбничихам жити хоче.

Ображено, не вірячи своїм словам, Матвій бурмотів:

— Виїхала,— як же це? Без хазяїна? Треба б почекати мене! Як же ти відпустив?

І, не бажаючи того, проговорився:

— Що ж зі мною буде!

Коротка літня ніч, доживаючи свою останню годину, ховалась між дерева і в кутки, в руїни бубновської садиби, лягала на траву, немов п'їтьма її, нечутно розриваючись, згорталась у клубки, набувала форми амбара, дерева, даху, очищаючи повітря рожевуватому світлу, і просочувалась в груди людині, холодно й тісно стискуючи серце.

Відчуття втоми розливалось в тілі, отруєному і в'ялому, в пам'яті скиглив верескливий Любчин голос:

Ой, та й ні роду, ні племені нема...

Підійшов Шакир, схожий на покійника в довгій своїй сорочці, і тихо сказав:

— Лист є її...

— Що — лист? — озвався Матвій безнадійно й байдуже. — Нашо він мені!

— Так бог судив! — сказав татарин, ідучи в сіни. Рипнули двері — Матвій оглянувся й подумав:

«От і все...»

Потім він довго, до світанку, сидів, тримаючи в руках аркуш паперу, всіяний дрібними цятками літер, вони зливалися в чорні смужки, і прочитати їх не можна було, та й не хотілось читати. Нарешті, коли небо стало якимось яснозеленим, в саду прокинулись птахи, а від огорожі і дерев поповзли тіні, наче ранок, сполохавши, проганяв рештки ночі, що не встигла сховатися, — він повільно, рядок по рядку став розбирати багатослівний лист.

«Любий Матвію Савеличу!

Я пішла, щоб не мучити вас, а скоро, напевно, і зовсім виїду з Окурова. Не стану говорити про те, що роз'єднує нас; мені це дуже сумно, тяжко, і не можу я, мабуть, сказати вам нічого такого, що переконало б вас. Повірте — не дружина я вам. А жаліти — я не можу, пожаліла одного разу чоловіка; і чотири роки довелось

брехати йому. І собі самій, звичайно. Є й ще причина, чому я відмовляю вам, але навряд чи вас утішило б, якби ви знали її.

Я хочу подякувати вам за ласку, за добре ставлення до сина, за те, що ви допомогли мені багато дечого зрозуміти. Страшного життя торкнулась я і тепер, здається, стала простіше думати про людей, серйозніше дивитися на своє життя, на всю себе. Може, найглибше й найрозумніше, що сказано про подвиги,— «найкращий подвиг — у терпінні, любові і праці». Господи боже мій, як мені хочеться, щоб ви подумали про те, що таке — Росія і чого в ній так важко жити людям, чому всі такі нещасні й судорожні або нещасні й нерухомі, наче закам'янілі! Вам не пізно вчитися, адже душа у вас ще юна, і так тяжко бачити, як ви погано живете, як пропадає хороше ваше серце, потрібне людям так само, як і вам потрібне хороше! Буду я жити й пам'ятати про вас, людину, яка живе в маленькому місті сама, як у великій тюрмі, де всі люди — з нудьги — тюремні наглядачі і стежать за нею. Мені боляче думати про вас. Не гнівайтесь, прощайте і простіть, якщо я винна перед вами.

Євгенія Мансурова».

«Як дрібно пише,— подумав Матвій і знову почав читати лист.— Хороше серце потрібне,— чого ж не взяла? Тобі — не потрібен, значить — кому ж? Так, ласкава ти зі мною, погладила та й пішла собі...»

Але від цих дрібних чорненьких слів, не раз перекреслених, як видно, писаних нашвидку, віяло знайомим приємним теплом її голосу й погляду. Прочитавши лист ще раз, він згадав щось, обережно, кінцями пальців склав папір і покликав:

— Шакир!

Татарин був позад нього.

— Лазню звели витопити. Гарячіше...

Шакир роззявив рота, бажаючи щось сказати.

— Відчепись! Я спати піду. Готова: буде лазня — розбуди...

...З тиждень він прожив чогось сподіваючись, і з кожним днем це сподівання ставало все неспокійнішим, натякаючи на велике горе попереду.

Він не вірив, що все і назавжди скінчено. Було дивно, що Євгенії нема в домі, і здавалося, що до цього ніколи не можна звикнути. Похмурі, надуті обличчя Шакира і Наталі, гострі усміщечки Олексія начебто обвинувачували його.

«Невже вона сказала їм, як я її тоді схопив?» — думав він, самотньо тиняючись по саду.

Він звик чути ранками невгамовний голос Бориса, від якого нудьга будинку ховалась кудись. Звук говорити з Євгенією про себе і про все вільно, не соромлячись, любив слухати її впевнений голос. І дедалі виразніше почував, що йому потрібні її розповіді, міркування, всі ті її розмови, інколи незрозумілі й чужі його душі, що, проте, завжди будили якісь особливі думки й почуття.

«Як вона тоді Маркушу розкрила!»

Мимоволі порівнюючи ці кілька коротких місяців з усією довгою, сірою смугою минулого, він ясно бачив, що пожилиця вивела його з колишнього, байдужого життя в кутку, поставила на якийсь поріг та й — пішла, струснувши його душу, занепокоївши його назавжди.

Часто здіймався роздратування проти неї.

«Ти — дай мені книжки ті, де вони? Ти їх не ховай, авжеж! Ти договори все до кінця, щоб я зрозумів, щоб я міг сперечатися, — може, я доведу тобі, що все — неправда, всі твої слова! І народ — неправда, і все...»

Цілими днями він складав промови проти неї, сповнені докорів, обвинувачень, навіть глузувань, але раптом — наставала якась особлива хвилина, всі його думки здавались йому видуманими, непотрібними, порожніми і згоряли в безмежному почутті туги за нею.

З нестерпною очевидністю він відчував, що ця жінка потрібна йому і що пропаде він без неї тепер, коли душу його всю зрушено. Доведеться пиячити, гуляти, морочитися з продажними жінками і всіляко обманювати себе, щоб хоч як-небудь сховатися від страшної самотності, що знову і з новою силою йде на нього.

Нерухомо сидячи де-небудь у саду, він роздумував, скований тугою:

«Прийду до неї і скажу: роби, що хочеш, тільки не кидай! А вона відповість — нічого не хочу».

Ставало страшно. Тоді він виймав з кишені її лист, зім'ятий, відомий йому напам'ять, і заспокоювався трохи:

«Документ, не відмовиться!»

Якось раз, після вечері, сидячи у себе в кімнаті під вікном, він почув у саду дзвінкий Олексіїв голос, який завжди щось заперечував:

— Є такі заспокійливі приказки, ніби припарки на хворе місце кладуть їх: «всі чоловічки з одної пічки», «вся бісота з одного болота», — брехня це! Люди — різні, такі вони й бути повинні. От, Євгенія Петрівна, хіба вона на людей схожа? Як зірка на гривеники. А хазяїн — схожий на купця? Як-кий з нього купець? Йому під вікнами на катеринку грати.

«Чому це — на катеринку?» — не ображаючись, усміхнувся Кожемякін.

— А я на що схожий? Ні-і, почалося розмежування людей, і тепер у кожного повинен бути свій розбіг. Ось я, в місті Вологді, в божевільні служив, то лікар — прерозумний пан! — розказував мені: все більше що не рік людей божеволіє. Це значить — почали думати! Це з незвички божеволіють, — не звикши мішки на пристанях носити, обов'язково підвередишся й грижу дістанеш, як ось я, — так і тут — підвередується душа з незвички думати!

— В місті говорять, — сказала Наталя, — чорнокнижництвом ніби багато хто цікавиться почав. Тільки Євгенія Петрівна сміється — дурниці, мовляв, це чорнокнижництво...

— Лексію! — покликав Кожемякін, висунувшись із вікна.

І, коли косий чоловік підійшов до вікна, він, не сердячись, спитав його:

— Це ти чому про катеринку?

Очі двірника метнулися до вух, він розвів руками і, видимо, не дуже зніяковівши, відповів:

— Та це, пробачте, до слова прийшлося. Винен, звичайно!

Матвій усміхнувся.

— Та я — нічого. Ти — по-своєму думати можеш, я — по-своєму. А про що мовилось?

— Про пані Мансурову, — неохоче відповів Олексій. І, знову блиснувши очима, продовжував, одверто й довірливо: — Щодо російського народу взагалі, як — на мою думку — всі люди перебувають не на своєму місці й неправильно розуміють себе. Йому б з природи душі шинкарем бути, а він, не знати з якої причини, в монахи

лізе — це я про дядька свого. Або — раптом хороша людина починає пиячити, аж подобу свою втратить. А в Пензі служив я у судді — виявилось, він смішні вірші складає. Суддя ж,— це хто? Я до нього потрапив — він мені життя переламати зразу може, а він смішні вірші похабного сорту пописує! Це не відповідає серйозному обов'язкові. І дуже багато прикладів є. Про вас подумалось: купець, а натиску нема у вас, живете так невідповідно до звання — сам, від усього осторонь. Купець — взагалі... мусить, наприклад, мати дітей досить! Пробачте...

— Та я не обвинувачую тебе,— повторив Матвій за-спокійливо, а сам думав:

«Влучно говорить, не боїться, добрий, видно, парубок...»

Два дні після того Олексій ходив похмурий, а потім підійшов до хазяїна на подвір'ї і, скинувши кашкет, ввічливо попросив звільнити.

— Чого ти? — здивовано вигукнув Кожемякін.— Чим тобі погано у мене?

— Я добуду до другого строку, а ви поки пошукайте собі іншу людину,— помахуючи кашкетом, говорив Олексій.— Я, пробачте, дуже вами задоволений, тільки не до вподоби мені у вас...

Одвернувшись набік, усміхнувся і з деяким запалом пояснив:

— Я, бачите, люблю, щоб хазяїн собака був, щоб він мені душеньку гриз, а я б йому міг суперечити. Така вдача — дуже люблю суперечки і сварки, нічого не вдієш!

— Смішний ти, брат! — з невеселою цікавістю сказав Кожемякін, оглядаючи його щупле тіло.— Даремно йдеш — куди? Сила в тебе невелика, почнеш сваритися — поб'ють де-небудь...

— Такий умогляд і вдача! — відповів двірник, смикнувши плечима догори.— Нудно у вас в місті — не дай бог як, сперечатися тут нема з ким... Скажеш людині: чув ти — цар Діоклетіан наказав, щоб з п'ятниці ворони більше не каркали? А людина кліпне очима та й питає: ну? чим вони йому завадили? Нудно!

— Атож, тут — нуднувато,— тихо погодився Кожемякін.— Це й батько мій бувало говорив, років з двадцять тому...

Двірник гостро глянув на нього і, приклавши руку до рота, чемно й тихо покашляв.

— Хоча — не тільки тут, я-от у десяти губерніях жив — теж не весело! Скрізь люди ніби черви на кладовищі: є свіженький покійничок — візьмуться, зжеруть; нема — самі собі ворушаться...

Його жовті щоки надулись і непотрібна борідка наїжилась.

— От, учора ходив самогубця дивитись...

— Це того, що в земстві служив?

— Атож. Лежить мертва людина, а обличчя таке задоволене, ніби каже до мене: я, брат, помер і — дуже це приємно! Йй-богу, начебто найрозумнішу справу зробив!

— Пиячив він...

Двірник відступив на крок убік, кинув кашкет на голову і сухувато сказав:

— Навряд чи з радощів...

— Та-ак,— озвався Кожемякін.

— Одначе хочеться посвятувати, один раз живеш. То я вже піду, де веселіше, пробачте за турботи!

— Твоє діло. Куди ж ти?

Олексій оглянувся, подумав.

— Та я хотів до Воргорода йти і в актори найнятись, ну — а як у мене грижа, а там вимагається за посадою кричати багато, то Євгенія Петрівна каже — не візьмуть мене...

— Коли вона це казала?

— Учора.

— Хіба ходиш до неї? — тихо спитав Кожемякін.

— Аякже! Не пропускаю, як можу, вони — людина величезного розуму, і слухати мову їх завжди свято...

— Правда,— мимоволі сказав Матвій.— Ну, що ж! Значить — прощай, брат!

— Красно дякую! — сказав Олексій, труснувши протягнутою хазяїнову руку.

«Один раз живеш,— думав Кожемякін, походжаючи по саду.— І все прощаєшся. Як хоч трохи цікава людина, то зараз і йде кудись. Отаке місто нещасне!»

Він на мить заплющив очі й зі злою виразністю бачив своє житло — напам'ять знав у ньому всі щілини в паркані, сучки в мостинах, розколини в стінах, висоту кожного дерева в саду й усі нові гілки, що вирости цього літа. Здавалося, що й число волосин у бороді Шакира

відоме йому; і знає він усе, що може сказати кожен робітник на заводі.

Раніше він знав і всі свої думи, було їх небагато і були вони випадкові, безладні,— тихо прийдуть і сумно підуть, нічого не вимагаючи, не збурюючи душі, а немов приголубивши її присипляючими пестощами. А тепер тих дум нема, і навряд чи повернуться вони; нових— багато, і всі міцно зв'язані, одна тягне за собою другу, і від кожної в усі боки неспокійно розходяться промені.

«Піду до неї та й скажу — сплутала ти мені душу неоправно...»

В неділю увечері він стояв біля ганку чистенького будиночка скарбника й не знав — як увійти: через парадні двері чи через двір, на кухню?

Він часто бачив Матушкіна в скарбниці, це був пан суворий, голений, зі злими губами, говорив він коротко, гостро і дивився на людей прямим, засуджуючим поглядом.

«Загорлає ще, якщо з парадного зайти»,— сумуючи, міркував Кожемякін.

У саду, за парканом, втиканим довгими цвяхами, було чути голос Борі, що хвилював серце,— хотілось перелізти через огорожу й довіритися меткому хлопчикові.

Він присів навпочіпки і, знайшовши шіліну в паркані, став неголосно кликати Бориса, але — клацнула клямка хвіртки, і на вулицю виглянула сама Євгенія Петрівна; Кожемякін випрямився, скинув кашкет і нахилив голову.

— Здрастуйте! — чув він привітний голос, і гаряча рука міцно схопила його за руку.— Ви чого ж так довго не приходили?

«Хіба нічого не трапилось?» — хотів спитати він.

— Я бачила з вікна, як ви підійшли до будинку. Ходімо в сад, познайомлю з хазяйкою, ви знаєте — у неї зовсім ноги відібрало!

— У мене теж! — пробурмотів він.— Думав — не навжусь увійти...

Знайома усмішка перебігла по обличчю жінки.

— Скарбника боїтесь? Він поїхав у відпустку, надовго. Борисе, дивись, хто прийшов!

З кущів вискочив Боря, переможно заверещав і вчепився в гостя, як реп'ях.

— Що ж ти, брат, забув уже мене? — глухо питає Кожемякін, боячись, що ось-ось заплаче.

— Зовсім ні, дядю Мотю, слово честі!

— Понад два тижні минуло, а ти...

— Одинадцять днів, — поправила Євгенія Петрівна.

«Лічила!» — радісно подумав він.

— Дуже ніколи, — кричав Боря.

Промайнула біла голова Вані Хряпова.

— Це прийшов канатник...

— Здрастуйте, здрастуйте! — махаючи замазаними землею ручками, кричала кучерява Люба.

— Ось Варвара Дмитрівна...

У великому плетеному кріслі напівлежала на диво маленька фігурка жінки і, простягаючи дитячу руку, далеким голосом говорила:

— Дуже рада, дуже...

— Зажди, тьотю Варю! — діловито сказав Борис, — спочатку ми йому покажемо...

— Зникни, Борько...

Відганяючи сина, Євгенія Петрівна сховалася з ним за кушами — Кожемякіну здалося, що вона зробила це навмисно, він зітхнув.

— Євгенія Петрівна стільки хорошого розказала про вас...

Ніяково усміхаючись, Кожемякін дивився в прозоре, з величезними очима обличчя жінки.

«Страшна яка...»

Слова її падали повільно, як осінні листя тихого дня, але слухати їх було приємно. Односкладово відповідаючи, він згадував усе, що чув про цю жінку: свого часу місто багато і зловтішно говорило про неї, про те, як вона першого року після приїзду скди хотіла всім подобатися, а чоловік ревнував її, як він потім почав пити й завів любовницю, а вона з сорому сховалася й наче померла — давно вже ніхто не говорив про неї ані слова.

Тихенько наспівуючи й обмахуючись листком лопуха, підійшла Євгенія:

— Ви не знаєте — багато згоріло лісу?

— Не чув... горить ще...

— Це мужики підпалили? — спитала вона, сідаючи в ногах у хазяйки.

— Вони, напевно. Ліси ж не чищені, бурелому та сухостою багато, вогневі — пожива...

— А мужикам узимку хати опалювати нема чим...

— Пропадають ліси, пропадають люди,— тихенько сказала скарбникова дружина.

— Це ви про самогубця?

— Взагалі, про всіх тут...

Говорили про сумне, але якось так уміло й гарно, що слухати було цікаво й легко.

Шкіра на скронях у хазяйки майже голуба, під очима лежали чорнуваті тіні, на тонкій шиї коло вуха поспішно тремтіло щось, і вся ця жінка здавалася зламаною, такою, що доживає останні дні.

«От і Євгенія, тут живучи, такою самою стала бі!» — раптом подумав Кожемякін і — здригнувся.

Помітивши, що хазяйка уважно прислухається до його слів, він відчув себе так само просто й вільно, як у добрі години наодинці з Євгенією, коли забував, що вона жінка. Сиділи в затінку від двох величезних лип, їх густе віття вкривало зеленим навісом майже весь невеликий сад, і закопченого димом неба було не видно крізь запону з листя.

— А Олексій іде від мене,— сказав Кожемякін Євгенії.

Прикривши обличчя лопухом так, що було видно самі очі, вона сказала:

— Це я порадила йому. Нехай іде до великого міста, там життя розумніше. От і вам теж треба б виїхати звідси...

— Що ж це буде, якщо всі виїжджати почнуть? — усміхнувся він.— Треба кому-небудь на одному місці жити.

— А вам навіщо?

— Так. Та й не придатний я для великих міст, боязкий дуже.

І розказав, як, уперше приїхавши до Воргорода, він у гостиниці познайомився з якимись людьми, а вони умовили його грати з ними в карти. Не сміючи відмовитись, він уже сів за стіл, але старенький буфетник викликав його в коридор і сказав, що люди ці шахраї і неодмінно обіграють його. Старенький запропонував замкнути його в порожньому номері, а їм сказати, що його спішно викликали в справі. Години зо три сидів він замкнений, а за цей час у нього в номері підмінили пухову подушку пір'яною. На вулицях він почував себе так, наче вор-

городські люди вороги йому: якийсь маляр оббризкав його зеленою фарбою, а купці, яким привіз він свій товар, бажаючи пожартувати з його молодості, напоїли його горілкою і...

— Далі вже й розказати не можна, що робилося, їй-богу! — зніяковіло признався він, не дивлячись на жінок. — Немовби я не росіянин і треба було їм хрестити мене в свою віру, тільки — не святою водою, а всякою скверною...

Прозоре обличчя скарбникової дружини налилося чимось темним, і, поправляючи волосся маленькими руками, вона говорила:

— Чому в нас усі, скрізь, у всьому так люблять силувати людину? Тільки-но хто-небудь хоч трохи не схожий на нас — всі починають гризти його, точити, стирати з душі його все, чим вона відмінна...

А Євгенія гаряче говорила знайомо йому:

— Думають, що щастя в мертвій рівновазі, в спокої, в незмінності, і все, що хоч трохи порушує цей спокій, — ненависне...

«Завжди одно говорить! — думав Кожемякін. — Як молитва це в неї...»

Навколо було мирно, затишно, весело лунали голоси дітей, обидві жінки були якимось особливо близькі, і було трохи жалко їх.

Мова, рухи, обличчя, навіть плаття і черевики — все в них було інше, не окуровське: наче на пустирі, заваленому уламками й сміттям, серед глухого бур'яну, з насіння, випадково занесеного вітром здалеку, вирости на короткий час дві квітки, чужі цій землі.

Під усім, що вони говорили, ховалося щось, що ласкаво виправдувало людей, — це було особливо приємно чути, і це найбільше збуджувало почуття жалощів до них.

Він пішов від них уже вночі, трохи примирений з Євгенією.

«Треба порушувати спокій, — ну, ось порушила ти! — сумно думалося йому. — А тепер що я робитиму?»

Він став ходити в дім скарбникової дружини дедалі частіше, довго засиджувався там і, якщо Євгенії не було, — скаржився хворій хазяйці: похитнулось його життя, жити, як раніше, не може, а інакше — не вміє. І говорив, що, мабуть, почне пити.

— Ах, ні, ні! — скрикувала вона, лякливо кліпаючи вмираючими очима.— Це тому все, що ви прозріли і для вас незвичне сонячне світло...

Її слова здавались йому солоденькими, порожніми, були неприємні й непотрібні, він хотів тільки, щоб вона переказала його скарги Євгенії, яка начебто ховатися стала, завжди кудись ідучи.

Він не наважувався більше говорити їй про кохання, але хотілося ще раз залишитися на самоті з нею і сказати щось остаточне, якісь останні слова, а вона не давала йому часу на це.

І якось, зустрівши його біля воріт, несподівано сказала, наче вдарила:

— Ну, через три дні я виїжджаю.

Сказала вона це голосно, хоробро, з неприємною усмішкою на губах, з потемнілими очима.

Його обдало холодом. Стоячи перед нею, він, пригнічений, не міг сказати й слова.

— Ходімо в поле! — запропонувала Євгенія, взявши його під руку.

І коли пішли, вона, притискаючи його лікоть до свого боку, тихо заговорила:

— Ну, дитино моя велика, жалко мені вас,— дуже, як брата, як сина...

— Женю! — прошепотів він.— Як я буду?

— Зрозумійте ж — не себе я жалю, а не хочу обманювати вас!

Він глянув в обличчя їй і майже не впізнав її — такою небувало близькою здалася вона йому. Задихаючись, відчув, що серце його розтопилося і тече по жилах гарячим, оновлюючим плином.

— Рідна! — бурмотів він.— Вже однаково! Я вже не думаю про одруження,— що там? Он скарбничиха яка страшна, а мені тебе жалко. І нащо тобі собака? А я б собакою бігав за тобою...

— Облиште! — сказала вона, оглянувшись.

— Про одно прошу тебе,— гаряче говорив він,— будь сестрою милою! — не кидай, не забувай хоч. Напиши, сповісти про себе...

— Так. Звичайно! Ви ще зустрінете жінку і крашу за мене,— сказала вона, з досадою поправляючи кофту на грудях.

Він заперечливо махнув рукою.

— Ні. Даремно людини не буду кривдити,— завжди б на її місці ти була — хіба добре?

Дійшли до Мордовського городища — чотирьох горбів, порослих дерном, тут окуровці закопували померлих від пияцтва і самогубців; одне місце, ще недавно скопане, не встигло зарости травою, і здавалося, що з землі здерли шкіру.

— Сядьмо.

Він покійно опутився рядом з нею. Взявши за руку її, гладив долонею і тихенько приказував:

— Прощай, Женечко, прощай, мила...

— Слухайте,— говорила вона, не відбираючи руки і торкаючись плечем його плеча.— Ви дайте-но мені грошей...

— Бери скільки хоч...

— Мені — не треба! — сердито сказала вона, виврававши руку.— Я куплю на них книжок і пришлю вам, зрозуміли?

Коли вони вертались до міста, він почував, що якесь нове, стійке й сильне почуття зародилося в його грудях і тихо перемагає все попереднє, суперечливе й болісне, що збуджувала в ньому Євгенія.

Але дома, вночі, знову здалося, що все, сказане нею сьогодні, просто — слова, втішливі й нехитрі.

Згадалася зла мова Маркуші:

«Людям хоч що кажи,— все буде: відчепіться!»

Стало тоскно і холодно, наче в льох зіпхнули його ці слова.

«Поїде — забуде... Здичавію я тут, як свиня в лісі, і здохну з нудьги».

Та раптом він подумав, що її можна прив'язати до себе грішми, вона ж — бідна, а треба сина виховувати.

«А так!—роздумував він дедалі впевненіше.—Візьме грошей і вважатиме себе вдячною мені. Звичайно!»

І другого дня запропонував:

— Євгеніє Петрівно, візьми ти, будь ласка, грошей у мене...

— Так, так! — покvapливо погодилась вона.— Мені нема з чим їхати. Ви дайте карбованців з двадцять!

— Від'їзд — дрібниця! — хмуро сказав Матвій.— Я — для Борі і, взагалі, на життя...

Вона випросталась, очі її сердито спалахнули, але зразу ж, одвернувшись набік, непевно промовила:

— Ну-у,— це потім, якщо треба буде коли-небудь...

— А зараз би взяла?

— А зараз...

Подумавши, Євгенія сказала, так діловито, наче мова йшла про тисячі:

— А зараз я візьму двадцять п'ять карбованців,— не двадцять, а двадцять п'ять! От.

«Дурень я! — вилаявся Кожемякін, ніяково опустивши очі.— Хіба її підкупиш? Вона й ціни грошам не знає».

Вийжджала вона ранком, до світанку, холодним присмерком, коли місто ще спало.

Обличчя в неї було рожеве, жваве, а очі блищали тривожно й сухо. У сірому халаті з парусини і в білій вуалі на голові, вона крутилась біля візка і, розмахуючи широкими рукавами, нагадувала запізнілу осінню пташку на відльоті.

Не виспавшись, Борис кліпав очима, що злипалися, і капризував, сердито кажучи Шакирові:

— Чого такі маленькі коні?

— Тут худоба дрібний,— сумно відповідав татарин.

— Вони й не довезуть нікуди зовсім! Це ж переодягнені собаки...

Наталя ходила по двору, втираючи опухлі очі.

— Євгенієчко Петрівно, коржички в кульочку, під сидінням покладені...

Мотав синім голим черепом Шакир, прив'язуючи до задка воза старий шкіряний чемодан; йому, солучи, допомагав молодий візник, ликатий, густо оббризканий ластовинням.

Кожемякін стояв біля воріт, гладячи по голові Бориса, і говорив йому:

— Ти — не забувай! Пиши, га? Про маму, про себе, як і що,— га?

— Звичайно, писатиму! — неохоче відповідав хлопчик.

З вікна стирчала розкошлана голова скарбничихи, і повільно пливли безкрівні слова:

— Ви, Матвію Савеличу, залишіться чай пити?

— Широ дякую,— бурмотів він, стежачи за Євгенією.

А Євгенія говорила якісь непотрібні слова, очі в неї бігали чи то тривожно, чи то розгублено, і незвично метушливі рухи знову нагадували пташку, що засиділася в клітці,— ось дверцята відчинені перед нею, а вона стрибає, дивлячись на волю круглим оком, і не зважається

вилетіти, наче маючи сумнів — чи не пастка нова — ці відчинені двері?

Жалко було її.

«Сама. Куди їде? Сама...»

— Готова! — сказав Шакир.

Євгенія Петрівна підійшла до Матвія, підіймаючи вуаль з обличчя.

— Ну...

І, схопивши його за рукав, повела в дім, уривчасто говорячи:

— Треба спочатку з Варварою Дмитрівною, з Любою попрощатися... вона спить.

Матвій почував, що вона каже не ті слова, які хоче, але не заважав їй.

Він залишився в передпокої і, слухаючи, як у кімнаті, схлипуючи, цілувались, бачив перед собою землю, спухлу горбами, непривітно наїжену лісом, в улоговинах — темні села і холодні петлі річки, а серед усього цього — нескінченну курну дорогу.

— Ну — прощайте, друже мій...

Вона поклала міцні руки свої на плечі йому і, заглядаючи в обличчя мскрими, сяючими очима, стала щось говорити утішливо й поквапливо, а він обняв її і, цілуєчи в лоб, у щоки, відповідав, не розуміючи і не чуєчи її слів:

— Не забувай Христа ради, все-таки я — людина! Не забувай, будь ласка!

Потім, стоячи на ганку, затуманеними очима ревниво бачив, що вона і Шакира теж цілує, як поцілувала його, а татарин, тупаючи ногами, як кінь, штовхає її в плече синьою головою й кричить:

— Сивітлий...

Плаче Наталя. І, обнявши одно одного, вони втрьох танцюють якийсь важкий, судорожний танець.

«Всі її полюбили, не один я...»

— Ах, господи! — кричав Боря, стрибаючи у візку. — Та дядю ж Матвію, іди ж!

Він підійшов до хлопчика, стомлено кажучи:

— Пиши, га? Будь ласка...

— Я писатиму, — дуже довгі листи...

Ляскаючи його долонями по щоках і по вухах, хлопчик шморгав носом, стримуючи сльози, а краплі їх висіли на підборідді в нього.

Поїхали, повившись хмарою куряви, з гуркотом, дзвоном і скрикуванням; над візком маяла біла вуаль і мигтіла рука Євгенії, а з вікна відповідала скарбничиха, махаючи хусткою.

Дві собаки вибігли звідкілясь і, розтягаючись, як гумові, помчали за кіньми.

— Ну, от,— говорила скарбничиха, сякаючись,— поїхала наша мила гостя! Ідіть, Матвію Савеличу, псп'ємо чаю і поговоритимемо про неї...

— Зараз... дякую вам!..— пробурмотів він, похитнувся і пішов слідом за візком.

Ішов поволеньки, наче підкрадаючись до чогось, що нездоланно тягло вперед, і так, непомітно для себе, виїшов за місто, пильно дивлячись на дорогу.

Там, у димній хмарі, котилася, підстрибуючи, темна пляма, і— коли горбина дороги закривала її— серце наче падало в грудях. Ось візок виїхав на останній горб, загойдався на ньому і зник з очей.

Кожемякін спинився, скинувши кашкет.

«Прощай, Євгеніє Петрівно!»

Годину тому він боявся уявити собі, що буде з ним, коли вона поїде, а ось— поїхала вона, стало дуже сумно, але— він переживав тяжчі й гостріші хвилини.

Занепокоєний, що йому не так боляче, як він сподівався, Кожемякін знову і швидше пішов уперед, прислухаючись до себе.

«Втомився я за ці дні!— думав він, наче виправдуючись перед кимось.— Чекав усе, а тепер вирішилось, ну, воно начебто і полегшало на душі. Коли покійник у домі— погано, а закопають і— полегшає!»

Коряві берези, вже оббризкані жовтим листям, ясно маячили в прозорому повітрі осіннього ранку, нагадуючи заплілі свічки в церкві. Вузькими смужками ланів, хитаючи головами, поволі ступали маленькі коні; сині і червоні мужики безмовно ходили за ними, нахилившись до землі, рудої і сухої, а коло дороги, в затоптаних канавах, блідо блищали жовті і лілові квіти. Над запорошеним дерном нерухомо здіймалися жорсткі безсмертники,— Кожемякін дивився на них і згадував слова, що відлунали:

«Треба любити. тоді не буде ні страху, ні самотності.— треба любити!»

Він дійшов до горба, де востаннє мигнув візок, по-

стояв, подивився мокрими очима на синю стіну далекого лісу, прорізану дорогою, оглянувся навколо: стелеться по нерівному полю світла стежка річки, плутаючись і немов не знаючи, куди їй подітися. Земля схожа на стерту шахівницю — всі квадратики нерівні, переплутані. По межах поля стоять ліси, підпираючи порожнє небо, і останні стрижі, з дзвоном, креслять повітря швидким, як блискавка, льотом. Ледве чутно цвірінькання коників, з ланів пливуть, як стогін, похмурі вигуки:

— О-о, мила...

Кожемякіну здавалося, що в грудях у нього порожньо, як усередині дзвона, серце висить там, важке, холодне, і нічого не хоче.

Вдалині розкинулося місто, здіймаючи в ясну пустелю неба хрести церков, ледве чутно б'ють у дзвони, глухо стукають бондарі — у них багато роботи: настала пора капусту квасити і гриби солити.

«Жінкам — цікавіше жити! — знехотя подумав Матвій.— Справи в них отакі... діти теж...»

Над Чорнораменським лісом виплило біле осіннє сонце, а з міста, навстріч йому, наче миші з темної щілини, вибігли якісь люди й покотилися, застрибали по дорозі.

Місто спалахнуло проти сонця різними вогнями й барвами. Кожемякін пильно розглядав іграшкові будиночки, — всі вони були зв'язані садами і парканами і відокремлені один від одного глибокими зіяннями — пуστοю, яка оточувала кожен будинок.

Росла, розширюючи груди до болю, вичавлюючи сльози, жалість, до неї домішувалась образа на когось, — захотілося бігти в місто, стати там на площі — на видному для всіх місці — і говорити до тих, що йшли повз нього:

«Любі мої люди, нещасні люди, — нестерпно, до смертної туги жаль вас, усі вас — покидають, усі вам — судді, ніхто вас не любить, і нема у вас друзів — милі мої люди, рідні люди!..»

Він довго думав про це, а потім витер кулаком мокрі очі й сердито спинив потік жалібних слів:

«Ніхто не почує, а почують — висміють... Та й годі...»

І опустив голову, чужий сам собі.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Двічі вдарив дзвін,— здригнувшись, занили шибки у вікнах, прокинувся нічний сторож, ліниво застукала тріскачка, і наче хтось ласкавий, тихенько зітхнувши, погладив м'якою рукою дерева в саду.

Кожемякін важко підвів сиву голову над зеленим абажуром лампи і, приклавши долоню до чола, подивився на годинник,— він показував без чверті три.

Тиша безмісячної ночі, сполохана на хвилину стогоном дзвона, насторожилась, наче кішка, що прокинулась, і знову, щільно і м'яко, лягла на землю.

Старий тихенько зітхнув і, вмочивши перо в чорнильницю, зігнувся над столом, акуратно виводячи на білій сторінці зошита чіткі слова:

«Закінчуючи записи мої і дні мої, скажу тобі, далекий друже: страшна й гірка мені не смерть, а ось оце самотнє, безпритульне життя гірке й страшне. Як це трапляється і від чого: сила-силенна людей на землі, а жив я серед них, ніби й не було мене. Жив усе в убогих думках про себе самого, як курча в шкаралупі, а вилупитись — не знайшов сили. Думаю — і здається мені: ось навідали мене думки щасливі, нікому невідомі й усім потрібні, а запишеш їх, і дивляться вони на тебе з паперу, немов кирпата мордва — всі на одно обличчя, а очі в усіх підсліпуваті, червоні від хвороби і сльозяться».

Написавши ці рядки, він подивився на них, примружившись, з тугою почувуючи, що слова, як завжди, вкоротили, знебарвили думки, які мучили його, і задумався про таємний зміст слів, що часом несподівано відкривали перед ним свої місткі душі і чудні зв'язки свої одного з одним.

Згадалося, як одного разу слово «гнів» стало чомусь рядом із словом «огонь» і наповнило стомлену в самотності душу гнітючою тугою.

«Гнів,— міркував він,— прогнівитись, огніватись,— ось він звідки, гнів,— з огню! У кого огонь в душі горить, той і гнівний буває. А чи я бував гнівний? Нема в мене огню, холодна душа моя, через те всі слова і думки мої неживі якісь і безкровні...»

За шафою безперестанку скребла миша — Кожемякін знав її, по ночах вона сірою грудочкою викочувалась на середину кімнати і, зірко блискаючи чорним гудзичком круглого ока, спритними лапками втирала гостру мордочку.

Цієї ночі вона порушувала тишу душі; Матвій Савелійович тихенько сказав:

— Кш! Я тобі...

І підвівся на ноги, почувуючи лякаюче завмирання серця; все тіло раптом зробилося м'явим, неслухняним, а кров наче згустилась, тече важко і — ось спиниться зараз, потопить серце.

Відчуття нудоти і слабкості паморочило голову, оповивши думки липким туманом, який усе гасив; придержуючись за стіну руками, він дійшов до вікна, розчинив віконниці й ліг грудьми на підвіконня.

У чорному небі тремтіли золоті ланцюги зірок, було так тихо, наче земля спинилася в бігові і висить нерухомо, як маятник поламаного годинника.

І серед тиші, спокійної, наче вода на дні глибокого колодязя, дерева, громаддя будинків, каланча і дзвіниця собору, піднесені до неба, як два товсті пальці, — все було повите чимось єдиним і сумним, немов ряса в ченця.

Завив спросоння собака, якого вкусила блоха, а може, йому приснилося щось страшне, зашелестіла трава — пройшов їжак, тричі клацнувши щелепами; але звуки ці, несподівані й непотрібні, нічого не сколихнули в темному, устояному мовчанні душної ночі, насиченому одурманюючим, солодким запахом липового цвіту.

Десь близько розсипався сухий, досадний тріск, стало чути важке й ліниве човгання ніг по землі і старечий голос, що бурмотів:

— Господи Ісусе...

«Старий, понад вісім десятків йому,— думав Кожемякін про сторожа,— а ось, усе пильнує людей, оберігаючи від лиха нічного. Не вберегти ж йому, а вірує, що — може! І до смертної години своєї...»

Старий покірно заплющив очі.

«Так, коли-небудь уночі, спіткає й мене остання година моя...»

Ця моторошна думка наче вколола хворе серце, воно забилось дужче й рівніше, старий чоловік уперто зсунув брови, відійшов до постелі, ліг і став перечитувати свої записки, згадуючи, чи все, що треба, він розказав про життя.

«188...»

Три тижні минуло від того дня, як виїхала вона, а дедалі впертіше поривається полонена душа моя слідом за нею, дивитись ні на що не хочу і не можу ні про що думати, крім неї. Невгамовна денна туга моя, а ночами приходять люті ревності і прикро шматують серце солодкими спокусами. Ходжу по двору і саду,— хоч би слідок ноги її побачити! Згадую розумну мову й усмішку бачу, дражнить вона мене й позбавляє розуму. Дрова колоти брався, в полях блукаю, аж знесилююсь, нічого не допомагає. А ночами іду на горище, лежу там на постелі її, горю, плачу і злобою сходжу. Змія, проповзла ти крізь серце моє, ніколи не вилікуюсь від цього. Загравала ж ти зі мною, було це, а — навіщо, коли я не потрібен тобі? Тепер, мабуть, інший дивиться на тебе довліючими очима, і знову усміхаєшся ти йому, манячи до себе й розпалюючи плоть незгасним вогнем. Огидні були мені скопці, а нині думаю: тільки вони, може, знайшли певний засіб проти озлоблення плотського, яке зводить людину до безумного пса. Раз би один після солодкої муки любовної заснути поруч тебе, Євгенієчко, і навік би погодився заснути, умер би в радості, ноги твої безперестанку цілуючи...»

Прочитав Кожемякін це місце, потихеньку зітхнув і, поправляючи окуляри, подумав про себе, як про чужого:

«Не стільки тут любові, скільки прикрощів. Дрібне серце, дрібне...»

І став читати далі, перегорнувши кілька сторінок.

«Знайшов сьогодні в псалтирі єдиний до цього часу, короткий лист її, пише: «От ми і приїхали до Воргорода, відпочинемо тут два дні, а далі вже на пароплаві, цієї славною рікою».

Згадалася широка сіросиня смуга ріки, тягнеться вона глибоко в далечінь і зникає між горами й луками, немов заходячи в надра землі, а пароплав здався мені маленьким. Як поштовий візок на вибоїстій дорозі, стрибає він на воді. А нема в ньому нікого, крім суворої жінки з вихрастим хлопчиком, і обоє вони — як мухи. Говорила, що треба жити в темній нашій щілині, в дурості людській для користі їх, а сама ось виїхала. Сперечаючись з Маркушею, взяла верх над ним словами, а правда залишилася його і стоїть непохитна: всякому до себе!»

«Знову полюбив я до церкви ходити. Добре: багато людей навколо, а один ти серед них, над людьми і тобою бог — і теж один. Добре, що новий піп Олександр проповідей не говорить, а просто вийде з хрестом і усміхається до всіх, наче обіцяючи щось ласкаве сказати. Прислали його з Воргорода, прошпетився чимсь нібито; до нас на покару посланий. Отець Павло перед смертю своєю що-неділі проповіді казав; виходило в нього нудно, і дуже злився народ — обідати час, а ти стій та слухай, як не по-божому живеш. А цей і словам, і часові міру знає, править неголосно, душевно і просто, обличчя негарне, а добре й миле, тільки шоку все посмикує в нього, і здається, ніби він моргає оком, мовляв, заждіть, зараз ось, цю ж хвилину! Дивишся на нього та все чекаєш — ось він що-небудь зробить чи скаже, незвичайне, всім приємне, і дуже добре стояти в темному кутку з цим чеканням у душі».

«Цілу ніч до світанку блукав по полю і згадував Євгеніїні слова про самотні міста, як от наше; говорила вона, що їх понад вісім сотень. Стоять вони на землі, одно одного не знаючи, і, може, в кожному є ось така сама плутана людина, так само не спить вона ночами і

нудно їй жити. Як господь дивиться на міста ці і на людей, подібних до мене? І в чому, де виправдання нам?

Ніч була місячна, до півночі вбралася земля памороззю, гарно стало, як посріблилося все й посивіло. А світанок був чистий, безхмарний і ласкавий, місто зробилося милим і для очей і для душі, коли стояло, ніби рожевим снігом всіяне, і дим з димарів здіймався, немов з кадил багатьох. Тут знову згадав її слова, що земля — храм, а життя — служба божа. Хороші слова, і вранці рано, поки люди не прокинулись, начебто правдиві вони, а денному життю — не відповідають. Де ж тут храм, якщо базар, і яка служба божа, коли торг і бійка щодня майже!

Хочеться мені іншим разом обійти невидимкою все місто з будинку в будинок, посидіти в кожній сім'ї та обдивитися — як люди живуть, про що говорять, чого сподіваються? Чи, як я, сподіваються не знати чого, життя таке саме незрозуміле їм, і думи їхні позбавлені обличчя?

Трапляються в місті різні випадки, смішні і сумні, а мені записувати їх неохота. Пливе сміття поверх річки, і — хай пливе, а що в глибині течії — невідомо. Он, у Стоякіних трирічна дитина гасу напилась, а в бондаря Мигунова втекла сестра хтозна-куди. Локтев, крамар, голову дружині провалив, здуріла вона, мову й розум втративши, і все таке. А на весіллі у Титових понапивалися всі, полягали спати хто де, ранком Яків Титов прокинувся, а поряд нього в постелі сестра молоді, розбудив він її, а вона в крик: «Лишенько, що ж це? Де ж це мій чоловік?» А він у снігах, із свахою спить. Попокричали, попобилися, попоплакали, та й знову бенкетувати. Жінки теж на весіллях багато п'ють. Яка ж одначе потреба пам'ятати все це й записувати, який тут смисл? Нема ніякого смислу в цьому...»

«Сьогодні ранком застав мене сумного Шакир і причепився, добряча душа; умовляти почав: не одна, мовляв, хороша жінка на світі живе, По-їхньому, по-татарськи, звичайно, не одна, а для нас, видно, інакше заведено, кожному дається на все життя одна любов, як тіль. Він, дивак, все умовляє мене вивихнутими словами: пропав

твоя голова, хазяйне, коли так житимеш. А кому вона потрібна, моя голова? Ти, каже, себе мало любити вмієш, тобі треба другу людину, щоб багато любити її. Полюбиш, себе забудеш, добре буде. Отця Віталія згадав, як він його повчав, і — хоч татарин, а пожалів людину, аж заплакав. Спився отець Віталій, дійшов до білої гарячки та й помер. Ходив по вулицях у неподобному вигляді, очі кров'ю налиті, тіло голе, спиняв людей і скаржився:

— Був той Діоскор жидовин! Дияволи, пощо ви мені цього не сказали, навіщо приховали від мене, адже це я — Діоскор, моє прізвище Діоскуров, знали ви це!

І, в божевіллі, багатьох людей бив. Хороша людина пропала. Чому в нас хороші люди погано живуть і так тяжко кінчають життя своє? Отакий безпритульний народ усі ми.

Яка ніч недобра: вітер вие, збільшуючи скорботу, хмари швидко біжать, наче неприємна їм земля. Серпик місяця тонкий, загублений у хмарах і блищить ледве-ледве, немов осколок денця пляшки в темній купі сміття».

«От і покрова минула. Осінь стоїть суха й холодна. По саду летить мертвий лист, і земля озивається на кроки по ній дзвінко, як чавун. З'явився в місті проповідник-лідок, збирає людей і про душу говорить їм. Наталя ходила сьогодні слухати його, тепер сидить у кухні, плаче, а сказати нічого не може, одно каже — страшно! Розтовстіла вона потворно, аж задихається від жиру й неприродно багато їсть. А від Євгенії ані словечка. Забула».

«Проповідник у Сичугових живе. Дідок маленький, ніби підліток тілом, дуже старий, голівка гола, тільки від вуха до вуха сивенький, рідкий вінчик. Вуха гостренькі, мишачі, ніс довгий, загнутий донизу, і рота не видно в заростях борідки та жовтих вусів. Очі запали, і їх теж не видно, тільки сльози безперестанку течуть з них по темних щоках. Неблагообразний, говорить важко й нерозбірливо, а руки весь час тримає на столі й весь час ворухить пальцями, кривенькими, як пташині кігті, немов на невидимих гусях граючи. Посадили його на покуті, під образами, позад нього горіла лампада з синього

скла і світло від неї, падаючи на голову дідка, синило її дуже моторошно.

Говорив про душу, що треба її берегти й любити, а ми їй зв'язуємо крила й позбавляємо її Христа. Ворог душі найперший і найлихіший — плоть, душа в ній подібна до в'язня в темниці. Людина двоскладова, у двоскладі цьому і є вічне горе її: плоть від диявола, душа від бога, диявол хоче, щоб душа зробилась учасницею в усіх гріхах плотських, а людина не повинна цього допускати. Все ніби правильно, а далі — сумнівно й незрозуміло; спитали його, як же плоть перемогти? А він відповів — давайте їй повну волю в усьому, чого вона хоче, тоді вона сама себе подолає й зжере, і визволиться душа, чиста для служіння божого.

Сидів рядочком з ним проважати й його, людина начебто знайома мені, з негарними такими очима, вирячені вони, немов у рака, і перекочуються з боку на бік непоказно, як скляні кулі. Обличчя кругле, жирне, немов млинець. Часом він пояснював старцеві слова і робив це незграбно: ідіть, каже, проти всіх мирських заповідей, душевного спасіння ради. Коли говорить, обличчя надуває сердито й пирхає, а голос у нього сиплуватий і теж ніби знайомий. Був там ще один одноокий і спитав він товстого:

— Виходить — не согрішивши, не покаєшся, не покаювшись, не спасешся,— так? Це ми чули!

Всі почали бурчати на нього, а товстий не відповів. Потім довго догадувались, де душа? Одні казали — в серці, інші — в черепі, в мозку, а одноокий знову зухвало сказав:

— Невідомо — що, невідомо — де, а ви кажете — головне!

Слова — незвичайні і пропали без пуття. Старець задрімав, а супутник нечемно поторсав його, питаючи:

— Гей, де душа?

Той, зляканий поштовхами, довго тремтів і схлипував, потім пояснив: дано в плоть на випробування. І всі заспокоїлися, замовкли. Слухав я це, дивився на людей, і здавалось мені, що вже було це все одного разу чи, може, уві сні я бачив. Був там ще чоловік, тонкий і довгий, як жердина, носик гудзичком і весело задертий, вуса пухнасті, очі ясні, лоб великий, а обличчя маленьке й не підхоже для нього. Стояв він мовчки й усміхався, розгля-

даючи всіх, як знайомих. А коли пішов я додому, причепився він до мене, сказавши, що він двоюрідний брат невістки Хряпова, тієї, що втопилася, під час пожежі, на пароплаві. Зветься Семен Дроздов, здався мені дуже кумедним, і зайшли ми з ним до Савельєва в трактир, чайку попиту, а там одноокий уже сидить, слобідський він, Тіунов, рідний син повитухи й знахарки Живої Води, яка звідницею була. Сам він чоловік ні до чого не причалений, волоцюга, пройдисвіт і в мові дуже зухвалий. Зчепився Дроздов сперечатися з ним, каже:

— Це дуже добре, що люди душу шукають, давно пора, без душі живемо.

А одноокий, борідку на палець накрутивши, вишкірив зуби й відповідає:

— Всі ці розмови — на злиденний каптан золоті гудзики, на дурнячу голову бархатний ковпак. Зібралися вівцю випасати, та забули її придбати. Спочатку б жінок та дітей перестали чим заповавши бити, горілки менше дудлили б, а вже потім і пошукали б—де душа сховалась?

— Ні,— каже Дроздов,— не знайшовши душі, правильної поведінки не знайдеш...

А той — своєї:

— Проповідників оцих в шию треба гнати: самі вони досить усього нажеруться, а людей повчають — не займайте, шкідливо!

— Цей навпаки: все, каже, можна.

Одноокий аж підвівся і немов укусити хоче.

— Без нього знаємо! Ти мені скажи, що найперше потрібне мені і всякому для доброго життя...

— А от душа й потрібна!

Тут одноокий зовсім розлютився, тикає чорним пальцем в обличчя Дроздову й говорить на весь трактир:

— Згниєте ви в грязюці, поки, в носсах колупаючи, душі шукати станете, не нажили ще ви її: непосіяного — не зіжнеш! Цікавитесь розшуками душі, а тільки що — один одного за горло, і життя з вами небезпечне, як серед звірів. А людина в зневазі і сама на землі, як на болотяній купині, а навколо трясовина та лісова п'ітьма. Кожен самотній, всі розгублені, всюди тривога і безпритульне тиняння по землі. Себе б перше знайшли, один одному подали б руки міцно й нерозривно...

Говорить Тіунов цей поважно і спокійно, а здається— ніби кричить щосили. Я думав, що його наб'ють; в трак-

тирі п'ятірок зо три людей було і люди все серйозні, а вони нічого, слухають, начебто й не про них мова. Здивувався, і люди здалися мені новими, особливо той слобідський.

Не йде з думки старенький: і ветхий, і не такий-то вже мудрий, а піклується про людей, повчає їх, бажаючи добра. А інші, в повній силі і доброму розумі, тікають кудись геть від людей, де для них веселіше й легше.

Потім Дроздов до мене ночувати пішов, у Хряпова ворота з восьмої години замкнено, а була одинадцята. Так і тепер живе в мене».

«Дроздов годинника розібрав на шматки, а полагодити його, видно, неспроможний, каже, що загубилось якесь трибічне колесо; пес його знає, чи бувають такі колеса. Кумедний він. Про скарби багато говорить, ніби вміє їх шукати і багато дозволяючих замов знає. Бреше, мабуть. А з інших місцевостей люди цікавіші й меткіші за наших, як видно. Ось тепер двірник новий Максим, ярославський парубок, теж голова. Гарний незвичайно, рудий, очі блакитні, брови темні, рот — як у жінки: малий і ласкавий. Працює добре, не поспішаючи, але споро і з любов'ю; наче їсть роботу. Спочатку походить коло діла, обдумає і зразу бачить, з чого легше почати. Шакир дуже його хвалить: незаконна, каже, людина, не росіянин. А мені ці слова прикрі і не дуже до душі Максим цей. Книжок багато має, тримає їх у чорній скриньці, а скриньку на замок замкнено. Вечорами читає вголос, недавно прочитав дуже жалісну історію: жінка вражена була великою любов'ю і покійно загинула від неї, як Палага, і як усім би жінкам слід було.

Про жінок дуже пам'ятно Дроздов говорить, хоч і не завжди зрозуміло. З Максимом вони все сперечаються, і на всі слова Дроздова Максим відказує: брешеш! Видає себе Дроздов за незаконнонародженого, ніби мати прижила його з якимось графом, а Максим питає:

— Ванькою звали графа того?

От би Максимові проповідувати, дарма що молодий він, а суворий до людей.

— Не поважаю,— каже,— я народу: ледар він, любить жити в неробстві, особливо взимку, любові до діла не носить у собі, через те й спокою в душі не має. Коли

багато говорить, це для того, щоб приховати вади свої, а якщо мовчить — виходить, нічому не вірить. Начала в ньому неясне і незрозуміле, і зовсім це без користі, що навколо нього таку величезну кількість властей понастановлювано: якщо в самій людині начала нема — зовні начала цього не заженеш. Хиткий народ і невіруючий.

Він пройшов Русь хрест-навхрест, і з усім, що я бачу в людях, його слова в згоді. Народ незрозумілий і нудьгуючий — чого б це? Максим каже — від дурості. Чи так? Дурні і самі весело живуть, і для інших забавні...»

«Спитав я Дроздова — чим він живе?

— А ходжу,— каже,— туди й сюди та дивлюся, де хороші люди, побачу — потрусю біля них. Наглядів вас на бесіді тоді, сидите ви, як уві сні, зразу видно, що людина некорислива і нічого вам від людей не треба. Ось, тепер коло вас поживу.

Нехай живе; він хороший, тільки — дуже совкий, до всього береться, а зробити нічого не може: схопив замок до амбара лагодити, виламав сердечко та й кинув: це, мовляв, не аглицький замок! А ніхто й не казав, що аглицький. Шакир почав його лаяти, а він лупає очима, як дитина, і видно, що сам збентежений промашкою своєю, мовчки розводить руками та усміхається лагідно, зовсім блаженний якийсь. Шакир його не любить і каже мені:

— Я таких людей боюсь, вони скрізь зайві і скрізь носа тикають, їм однаково, що робити, вони з цікавості за все можуть узятися, шкідливі люди.

А Наталя все хоче відгодувати його, та він їсть мало й погано, а сам невгамовно тенорком розповідає що-небудь завжди. Минулого разу за чаєм раптом ошелешив Максима:

— А ти ж бо теж, мабуть, незаконнонароджений.

— Брешеш! У мене мати-батько в законному шлюбі.

— Це,— каже,— нічого не доводить. Ти дивись: ішла вулицею жінка — раз! Побачив її благородний мужчина — два! Куди зволите йти, і — край! Чоловік у такому хвилинному випадку зовсім ні до чого, тут голвне — жінка, вона живе по натхненню, їй, як землі, тільки б насіння дістати, така справа: давай землі соку, а як — однаково. Через те інша весь вік і метушиться,

шукає, кому життя її судилось, шукає чоловіка, приреченого їй, та так іноді й не знайде, гине навіть.

Коли він про жінок говорить, очі в нього темніють, голос спадає до шепоту, і зіщулюється він, наче зляканий, чи що.

— В жінці,— каже,— може, з двадцять душ сховано й більше, через те вона й живе то так, то сяк, через те й не можна її зрозуміти...

Максим кривиться, рубає:

— Брешеш!

— Ні, зажди-но! Хто народжує — жінка? Хто дитині душу дає — ага? Інша з двадцять раз родить — виходить, мала з двадцять душ у собі. А котра родить тільки двох дітей, інші душі в ній залишаються і всі в плоть просяться, а з цим чоловіком не можуть вони воплотитися, вона почуває. Тут вона й починає бунтувати. По-твому — розпусниця, а з обов'язку її — анітрохи.

Про жінку і про душу він найбільше любить говорити, і слухати його цікаво, хоч і незрозумілий зміст його мови. Ніколи не чув, щоб про жінок говорилося так: начебто з пошаною, навіть із страхом, а все-таки — розпусно.

Розповів Дроздов, як одна купчиха умовляла його допомогти їй тестя отруїти.

«Тесть — безногий дідок, їздив він по всьому дому в саморухомому кріслі, колеса суконною крайкою обмотані; їздить він, покашлює на всіх, голівкою смикає,— тихо-тихо в дому. Я при його персоні був хлопчиком, було мені тоді років з п'ятнадцять, прибирав я після нього, довіряв він мені листи читати і взагалі наглядав за мною добре, навіть бувало сварився: я тебе, дурня, в люди хочу вивести і повинен ти мені коритися. Я корився — що мені? Син його чоловік несміливий був, але потай злий і жону тиранив, а батькові поперек дороги не ставав, наїде на нього старенький і почне довбати, а Кирило, опустивши очі, на все відповідає: слухаю, татоньку! Нишком він до горілки припадав; не те, щоб уже пияк був справжній, а так, на зло своїй долі, пив. А дружина з бідних міщанок, гарна, з характером, з фантазією в голові.

І ось почала вона мене пригодувати: то солоденького дасть, а то просто так, очима приголубить, ну, а відомо, про що в такі роки хлопчиська думають,— тягнусь я до неї, як травина до тепла. Жінка як захоче — до неї й камінь пригорнеться, не то що живе. Тривало так у нас мі-

сяців зо три — ні з гори, ні під гору, а в горі, та на горі: настав час, підійшла вона щільно до мене, обіймає, цілує, умовляє:

— Ти,— каже,— Сеню, людина добра, ти — чесний, ти сам усе бачиш, поможи мені, нещасній! Кирило,— каже,— таємно зіп'ється і мене даремно занепасть, поки Юхим Ілліч своєї смерті дочекається,— поможи, пожалій, дивись — яка я, хіба мені таким життям жити треба?

Правду це казала вона — життя не по ній. Мені і хочеться допомогти, і жаль її, а — боязко. Заждіть, кажу. Взяла вона з мене клятву на образ божої матері Смоленської, що я буду вірний їй. А все-таки, видно, злякавшись, що я перекажу її прохання старому свекрові, вона мені миш'ячку підсипала на пиріг з малиною. Ще коли я їв, почуваю — недобре щось, а як із'їв усе, тут мене й схопило — матінко моя, як! Одначе, злякавшись, спочатку потерпів трохи, а потім кажу: «Везіть мене до лікарні, погана моя справа». Одвезли, а я там почав одужувати і на п'ятий день надвечір уже все гаразд було майже, тільки ослаб дуже і тіло все рудими плямами вкрилось. Питають мене — як та чого, а я збрехав влучно: хотів, мовляв, цукорцем посипати пиріг, та помилився.

Лежу — раптом вона йде, бліда, аж, мабуть, синя, брови нахмурені, очі палають, і так іде, немов на ланцюгу ведуть її. Підсіла на ліжку; от, каже, я тобі чайку принесла, те та се, а потім тихо шепоче:

— Сказав, що це я тебе?

— Що ви,— кажу,— я ж клятву давав.

— Брешеш,— каже,— сказав, по очах бачу! Тільки — даремно це — чим доведеш?

Тут мені стало прикро.

— Ви,— кажу,— ідіть собі, я у ваших справах помічником не хочу бути, коли ви мені віри не ймете.

І розказав їй, як я пояснив у лікарні все це. Тут вона заплакала тихенько.

— Господи,— каже,— як я боялася, що скажеш ти! Спасибі,— каже,— тобі, любий, хай тебе нагородить пресвята богородиця, а вже з ним, з кощєм, я сама тепер справлюсь, тепер,— каже,— я знаю, що потроху треба давати, а не зразу,— це вона про миш'ячок.

Встромила мені в руку три зелені папірці, просить, цілуючи в лоб:

— Іди собі, будь ласка, з міста, бо, якщо трапиться

в нас що-небудь,— догадаєшся ти, та й прохопишся нена-роком, іди ж, зроби ласку!

Я, звичайно, погодився — мені що? Міста всі однакові, а їй відмовити сили в мене не було. І пішов я тоді до Саватьми».

— Ну, а як вона? — питаю я Дроздова.

— Не знаю,— каже.

— Отруїла свекра?

— Не чув. Я,— каже,— як відійду набік від чого-небудь, то вже воно мені й не цікаве зовсім, забуваю все.

Прослухав я цю історію і не можу збагнути: що тут добре, що погане? Багато чув я подібного, всюди орудують люди, начебто не зовсім погані і навіть — добрі, і навіть часом іншому добра зичать, а все робиться якось коштом третього й на погибель йому.

А добре Дроздов розповідає й любить цю справу. Просто все в нього й нікого не осуджено наче він про мертвих говорить».

«Сьогодні за обіднею здалося мені, що піп Олександр у мій бік особливо ласкаво дивився; дочекався я його на паперті, підійшов під благословення, питаю — чи не дозволить коли прийти до нього, а він раптом заквапився, схопив за рукав мене й скоромовкою запрошує:

— Завітайте, коли хочете, зробіть ласку!

Та й повів за собою. Ходить швидко, дрібненько ступаючи, шубка в нього старенька й не на зріст, видно, з чужого плеча. Молоденький він, худючий і збентежений; прийшовши до себе додому, зразу заметушився, закрутився невідповідно до сану, бігає із горниці в горниці, і то за ним стілець їде, то він рукавом ряски із стола що-небудь змахне та все просить пробачення:

— Ой, пробачте великодушно!

Щока в нього здригається, тонкі волосинки димом навколо голови, очі сірі, великі й дивляться найчастіше в стелю, а по кістках обличчя гуляє усмішечка, і він її немов стерти хоче, раз у раз проводячи по щоках сухенькими руками. Зовсім не схожий на себе, яким у церкві править, і чи то — хитрий, чи то — дурнуватий, а взагалі обпечений якийсь, і немов винен і передо мною, і перед дружиною своєю. Вона старша за нього й солідніша, ходить в окулярах, брів не помітно, груди плоскі, а хода

як у солдата. Сіра вся і з обличчя і платтям, дивиться крізь окуляри пильно й допитливо, просто у вічі тобі, і цим дуже бентежить. Їсть попик поквапливо, ніж, виделку — впускає, хліб кришить, кульки качає з м'якуша й ліпить їх по краю тарілки, а попадає мовчки здіймає їх довгими пальцями і весь час стежить за ним, як мати за дитиною, то серветку на шиї поправить, то хліба підсуне під руку, рукав ряски закачає і — все мовчки.

Розповів я йому, як старенький про душу говорив, він змахнув руками, немов злетіти над столом захотів, і скоромовкою каже до дружини:

— Ось, Анюто, бачиш, от, ага?

А вона рішуче відповідає:

— Це помилка через неуцтво.

Він до мене кинувся, просить:

— Говоріть далі, шановний Матвію Савеличу.

Я сказав, що, мовляв, з незвички й малої освіти доладно переповісти проповідь старенького важко мені, думки в мене заскакують, — тут він знову кинувся:

— Саме — так! Найпевніше слово — заскакують думки, так, так, так! Це наше спільне, загальноросійське: у народу думка на схід заскакує, а в нас, в освічених, вперед, на захід, і звідси велике, не усвідомлюване нами горе, найтяжче горе і стояння на одному місці багато віків. Бо вкопані ми історією проміж двох шляхів, вкопані по груди. Старенький той думкою своєю за тисячу сімсот літ назад заскочив: це в другому столітті після різдва Христового деякі люди думали, що плоті треба повну волю дати і що вона духові не шкодить. І запевняли навіть, що чим більше розбещена плоть, тим чистіша духом людина. Ім'я людям цим гностики, і я вам запропоную книжку про них — дуже цікава й красномовна праця.

Години зо дві він мені розповідав про еретиків, і так добре, з таким запалом, — просто завмер я, тільки дивлюсь на нього в цілковитому подиві. Ряску скинув, залишився в старенькому підряснику, стрибає по горниці, як дрізд по клітці, і, вимальовуючи візерунки в повітрі правою рукою, немов б'ється, шпагою вимахуючи.

Попада підняла окуляри на лоб і каже неголосно:

— Сашо!

А він не чує, стоячи боком до неї й питаючи:

— Що є душа? Вона є тугий сувій, ряд нашарувань стародавніх, нових і найновіших почуттів, ще не освітле-

них світлом духу божого, і сувій цей треба розгорнути, і треба уважно, любовно прочитати написане на ньому гострими перстами життя.

А попадає — знову і вже суворо:

— Сашо!

Почув він, оглянувся й раптом зав'яв, усміхається, а шока тремтить.

— Так, — каже, — так... добре, Анюто.

Та й сів у куточку, пригладжуючи волосся. Поговорили ще дещо про місто, але вже ліниво і з натугою, потім я попрощався і пішов, а попадає вийшла за мною до передпокою і там, осяявшись хорошою такою усмішкою, сказала:

— Ви вже, будь ласка, залиште його розмови в своїй пам'яті, не розголошуючи їх.

— Нікому мені, — кажу, — розголошувати.

Потиснула міцно руку й просила, щоб заходив я. Задала вона мені всім цим якусь задачу, а яку — не зрозуміти. Попик цікавий і навіть милий, а є в ньому щось неправильне. Звичайно, всіх розмов його я не пам'ятаю точно, а чувається, є в них ніби не церковне.

А живуть вони бідно: посуд різний, меблі теж, черевики і платтячко в попаді полатані, одного багато — книжок; помітив я, що в сусідній кімнаті дві шафи набито ними, і все книги товсті. Одну він мені встроїв, товстий твір цивільного друку, хоч і про ересі.

Дивлюсь я на людей: на вигляд різномасний народ на землі, а тільки виявиться нутро, і всі якісь схожі одно на одного безпритульністю своєю і неспокоєм душі».

«Максим цей на руку зухвалий: учора побив на заводі двох хлопців, прийшли вони до мене в синцях, у крові, скаржаться. Покликав я його, покартав, а він при скаржниках, не запиноючись, зухвало пояснює:

— Якщо вони й знову покажуть Шакирові свиняче вухо та з віри його сміятимуться, знову я їх віддубасю без жалю!

Я, звичайно, суворо йому нагадав, що хазяїн тут не він, але слова його сподобались мені: людяні на заводі підібралися бешкетники все. Останнім часом люди взагалі ніби лихіші стали, особливо слобідські.

Дістав Максим у Васі, сина трактирника Савельєва,

книжку без кінця, під назвою «Темні і ясні сторони російського життя», проїжджий якийсь залишив книжку. П'ятий вечір слухаю я її: гостра книжка й дуже прикра, слухати важко, а сперечатися — не можна, все правда! Виходить, є правдолюби, знають вони, як ми в Окурові живемо, і це особливо впливає: начебто прийшла невидима людина й докоряє. Максим і Шакир дуже вдоволені з книжки, а мені з Дроздовим не подобається вона. Що це за нескінченне судьбище: всі одно на одного наговорюють, скаржаться, а ділом допомогти ніхто не хоче. Дроздов знову прошепетився: зуби Шакирові зіпсував, взявся лікувати, змазав чимось на зразок царської горілки, рота всього обпik, а зуби кришаться. Сам дивується: каже, що лікував цими ліками рязанського губернатора, то той — нічого».

«П'ять тижнів без просипу пив, а тепер ледве живий, голова — шинок, серце болить...»

Кожемякін здригнувся з огидою, згадавши кошмарні дні пияцтва, і мимоволі перед ним закрутився темний танок сцен і осіб.

Ось, голосно цямкаючи, сидить Дроздов за обідом, вуса лізуть йому в рот, він витягає їх звідти пальцями, відводить до вух і співуче, піднесено говорить:

Душа собі поживи дожидає,
Душі спрагу треба теж залить!
Старайсь про душу в голоді подбати,
Від клопоту мирського віддалить!

— А ти — жери! — бурчить Наталя.

Максим неприязно дивиться на Дроздова і теж бурмоче:

— Комар...

Шакир, лякливо вишкіривши чорні зуби, відводить хазяїна в куток кухні й шепоче там:

— Старий Хряпов розказував — Дроздов острогам сидів, гроші крав...

Кожемякін не хоче вірити цьому й обережно відказує:

— Не схожий він на шахрая.

— Ти його багато бачив? — запевняє Шакир. — Люди різні і шахрай різний...

Дім сповнений обтяжливої ворожості і нудьги, ніхто,

крім Дроздова, не усміхнеться, а він усміхається невелике село й заграє з усіма, як прибудний собака.

«Піду до попа!» — сказав собі Кожемякін, знемагаючи від нудьги.

З цього й почалось. Коли він вийшов за ворота, на вулиці, проти них, стояв чоловік у каптані й кашкеті, на-сунутому на ніс. Нахиливши голову, як бик, він дивився з-під козирка, витріщивши рачачі очі, а денце кашкета і каптан були всіяні дрібним сріблом паморозі.

— Кожемякінних будинок це?

— Атож.

— Старий помер?

— Давно.

— Ти син його чи що?

— Син.

Міцно вдаряючи в землю важкими ногами, в яскраво начищених чоботях і шкіряних калошах, чоловік перейшов на тротуар і не поспішаючи рушив геть, а Кожемякін ішов позад нього, не бажаючи випередити, і тривожно думав — хто це?

— Не впізнаєш, чи не хочеш? — спинившись на мить і показуючи червоне обличчя, що його ще більше розширила неприємна усмішка, спитав чоловік.

— Начебто знайомі, — поспішно відповів Матвій, боячись, що цей чоловік вилає.

А він, бундючно випнувши живіт, пішов поруч нього і, штовхаючись ліктем, сипло говорив:

— Знайомі-таки, — працював я в батька. Савку пам'ятаєш? Бив ще мене, а ти тоді, з переляку, горілки дав мені і грошей, — не ти, звичайно, а Палага. Убив, чути, він її, — правда чи що?

І, оглянувши Матвія з ніг до голови, похмуро казав далі:

— Не скажеш, мабуть! Малий ти тоді був, а кажуть он, покохався з мачухою. Я тебе ще в Сичугових упізнав — очі все ті самі. Зайдімо до трактиру — ну? Старе згадати?

Кожемякін не встиг чи не наважився відмовити, зустріч була схожа на моторошний сон, серце стиснулось у трепетному спогаді про Палагу й темному страху перед Савкою.

І от вони сидять у похмурому кутку великої кімнати, Савка, скрививши товсті губи, смикає круглою головою

в закошланих жмутках волосся, схожих на овечу вовну, і командую:

— Гей, шестірко!

Кожемякіну совісно: в трактирі служить тільки син Савельєва, тихий, наче полинялий підліток Вася, книголюб і гармоніст, Максимів приятель.

— А ти — із старцем?

— Із старцем. Здыхає він у мене, старець той. Пий за спомин Палажиної душі!

Випили, і він похмуро спитав:

— Не жонатий, чуєш? Чому?

— Та так якось...

— М-да-а,— сказав Савка, знову наливаючи чарки.— У тебе ніби полюбовниця була, пані, кажуть?

— Брешуть! — з досадою відповів вжалений Кожемякін.

— А може, соромно сказати, якщо покинула вона? Покинула чи що?

Кожемякін тоскно оглянувся: кімната була обклеєна зеленими шпалерами в плямах великих червоних квітів, столи понакривані скатерками, теж червоними; на вікнах стирчали чахлі гілки герані, з жовтим листям; глибоко в кутку, зігнувшись, сидів линючий Вася, награвочи на гармонії, настирливо й дратівливо звискували дисканти, хрипіли басы...

— Невесело живеш, га? — чіплявся Савка, цмокаючи губами.

Хотілося піти, але не встиг: Савка замовив ще горілки, швидко одну за одною випив дві чарки і, багровий, негарно блискаючи прояснілими очима, став розказувати, навалившись грудьми на стіл:

— Я тоді довго валявся, побитий; в монастир тітка повезла, до монаха-лікаря, там я й залишився за конюха, чотири роки товкся. Життя було легке, монахи доброї душі люди, а стало нудно...

— Нудно?— підхопив Кожемякін знайоме слово, і воно оживило його.

— Терпіння нема, отак! Пиячити почав з монахами, ну — прогнали!

— Всі чогось нудьгують,— тихенько сказав Кожемякін, розглядаючи темні, жорсткі шерстинки на червоних лапах у Сави, і кривився — від цієї моторошної людини нестерпно тхнуло цибулею, ваксою і оливою.

— Навколо всі нудьгують, наскрізь! — озвався Сава, гучно цмокнувши, наче від задоволення. — Чого не роблять проти: кіньми бавляться, голубині табуни, карти, бої півнячі — не допомагає! Тут і жінки, і вино, і за грішми ганяються, все — повз серця, не захоплює, ні!

Він надув щоки, загрозило витріщив очі і, запустивши пальці обох рук в закошлане волосся, замовк, далі, пирхнувши й розтягнувши обличчя в усмішку, мовчки налив горілки, випив і, не закусуючи, кивнув головою.

— Пий, чого не п'єш? Надивився я, брат! Є такі, що вони, ніби вдоволені, вцепляються в діло, немов кліщ у собаку, і чекають чогось, надуваються. Ці ніби пияки, в них звичка вже, а раптом і вони — зап'ють чи ще що, — та й посунався каменем з гори!

Напиваючись і багровіючи, аж синіючи, він ставав дедалі розв'язнішим, говорив швидше, рівніше й усміхався дедалі частіше.

— Я був теж уклепався в роботу — ось моя точка, думаю, селянином народився, так і померти! Прийшов у село, взяв наділ, грошенята були, оженився — все як треба. Шість років спину гнув, на сьомий кинув — на дідька воно мені? І жінку, і дітей покинув — живіть собі! Два хлопчакі в мене. Як почали мене, брат, тиснути в селі — тільки держись! Той скімлить — дай, другий просить — подай, родичів знайшлося десятків зо два, все злидарі. Одні канючать, другі крадуть, треті без всякої совісті за горло беруть, цькують, — ми, мовляв, громада, а ти нам послушник!

Він зареготав і зразу ж погасив сміх, перекинувши в зубату пашу чарку горілки.

— Ну, я не дурень! Пішов до міста. Мотався, мотався — ніякого пуття, ні спокою. Знов у монастир, а вже важко стало — в селі підвередився, в місті розбестився, серце в мене болить ще з того часу, як били мене. Тут і трапився мені старець-богомол, не цей, інший. Шахрай був і великий бабій. Я й присмоктався до нього. Проповідував він — ох ти, матінко моя! — дуже промовистий, собака, бувало до сліз подфряпає словами. Все викривав, все життя, і нікого не боявся. А в своїй компанії сміється: язик, каже, краще за руки годує, знай, бий у дзвін, не твій він!

— Сам ото не вірував, чи що? — тихо спитав Кожемякін.

— Пес його знає. Ні, в бога він, мабуть, вірував, а от людей — не визнавав. Замотав він мене — то пекельними муками страхає, то сам у пекло жене і себе і всіх; пияцтво, і сміхи, і розпутство, і страшенний слізний зойк — все в нього впереміжку. Потім пареної калини об'ївся, здох нагло. Ну, здох він, я іншого заходився шукати — і знайшов: сидить на Ветлузі в глухому сільці, бурмоче. Прислухався, бачу — мені годиться! Що ж, кажу, дідусю, знайшов ти скарб, істинне слово, а від людей ховаєш, хіба це не гріх?

Савка страшно вирячив очі і, блискаючи зубами, захитав важкою головою.

— Я в цих ділах насобачився до великих тонкощів. Він мені — старий, мовляв, я, мені не вчити, а помирати треба. Ні-і, брат, брешеш! Ну, знайшов я його й воджу ось, старого пса, — я ці штуки добре збагнув!

Звідкись, наче зі стелі звалився, до столу підійшов одноокий Тіунов і попросив:

— Дозвольте — пристати до компанії?

А увіткнувшись в стілець, наче цвях, закричав:

— Васю, графинчик!

— То, значить, проповідуючи — не вірує? — ласкаво спитав він, просвердлюючи обличчя Кожемякіна гострим темним оком. — Ні в чох, ні в сон, ні в пташиний грай? Таких багатенько бачив я!

Кімната хиталась, стіни коливалися, наче паруси, а ззаду в Кожемякіна жебонів знайомий голос:

— «Ну, тепер, пелюдський любові моєї тиране, словною своїм зойком цей густий ліс...»

— Яка підла! — вигукнув тихий Вася, а знайомий голос вів далі:

— «І коли ти з доброї волі любити мене не хочеш, то я примушу тебе до того з наругою над твоєю честю...»

Кожемякін обернувся, тримаючись за стіл, — позад нього, за другим столом сиділи Вася з Максимом, майже торкаючись головами один одного, і Максим читав, як дячок над покійником.

«Чого це я начебто всіх людей знаю і все, що скажуть, — знаю?» — раптом подумав Кожемякін.

Савка хрипко сміявся, кажучи:

— Він — снохач, розпусник, глитай знаменитий по своєму місцю...

— О-от! — пронизливо кричав Тіунов.— Нагрішать, намотають людських кишок на шию, а прийде кінець життя — злякаються й хочуть бога обманути!

— Пр-равда! Як звати?

— Яків Захарів...

— Пий за правду!

Савка матюкався, а Тіунов усе точив їдкі слова:

— Удають перед богом, ніби помилились у думках, зберігаючи душеньку чистою для нього...

Велика голова Савки безсило похилилась, червоні пальці повзали по столу, перекидаючи чашки і чарки, він густо сміявся, цмокав і бурмотів:

— Так...

— Ось ти багато бачив,—дзвенів пам'ятний голос одного.— А як треба жити з гідною людини пристрасцю, ну?

— Однаково! — крикнув Савка, стукнувши долонею по столу, і зареготав.

Його сміх витверезив Кожемякіна; підвівшись з стільця, він сказав:

— Ну, я пішов...

— Ні, все-таки? — питав Тіунов.

— Однаково! Кожемякін — стій...

— Ви думаете — дурнями легше жити?

— А так! Дурнями...

— Ніколи! Дурень не горить, не гріє, дурні люди те саме, що глина — в сльоту за ноги тримає, в добру годину — не родить!

— А мені — наплювати!

І, піднявши руку, люто загорлав, вирячуючи очі:

Ой, мене матінка моя породила,
Ой, та на горе, значить, на біду,
Ех, і не дала вона мені долі,
Ой, сам я доленьки своєї не знайду!..

По обличчю в нього текли сірі п'яні сльози, і Кожемякіну раптом стало жалко Савку.

— Що, брат,—спитав він, теж заплакавши,— що-о?

Потім вони, обнявшись через стіл і звалюючи посуд, цілувались, трошили черепки ногами і, нарешті, обнявшись, вивалились на вулицю, зворушені й закохані.

На вулиці Максим відіпхнув Савку.

— Ти, кабан, геть!

І взяв хазяїна під лікоть, але Кожемякін образився, замахав руками й загорлав:

— Сам геть! Я тобі — хто?

— А ви йдіть, соромно! — сказав Максим, пхаючи його вперед.

Прийшли додому. Розбудивши Дроздова, пили в кухні чай і знову горілку. Шакир кричав на Максима, тупаючи ногою в підлогу:

— Навіщо привів свиня?

А Тіунов, хитаючись, умовляв:

— Дозволь, князю, тут розв'язується суперечка одна, — тут за душу взяло!

Наталя, наче кам'яна, стоячи біля печі, затуливши чоло широкою спиною, неприродно голосно сякалась, кожного разу примушуючи хазяїна здригатись. По стінах кухні й по обличчях людей розповзалися якісь зелені узори, наче все обростало пліснявою, Савина голова — як морда сома, а строката Максимова пика — залізний, вкритий іржею заступ. В кутку, поклавши довгі руки на плечі Шакирові, хитався Тіунов, говорячи:

— Хіба ми не одному цареві служимо?

Не виспавшись, пом'ятий Дроздов, гордовито задерши носа й мружачи очі, чіплявся до Сави:

— Ви — про душу, шановний?

— Геть ти, хвіст...

А Дроздов ліз на нього:

— Ви — із старичком?

Сава обважнів, був похмурий, як чорний кіт у темряві, і очі його нерухомо дивилися вперед.

— А-а-а, — вив Дроздов, — значить, ви... значить, ви...

Сава взяв із столу огірок і ткнув ним у рот Дроздову, всі почали реготати, і Кожемякін сміявся, умовляючи:

— Не треба, братця, поганого, ну його, не треба!

— Я можу пробачити всяке свинство, — кричав Дроздов, — з пошани я все можу!

Тихо і сумно пролунав голос Шакира:

— Острогам був — пошана?

— Що таке? — здивовано волав Тіунов. — Стій, тут треба торкнутися глибини! Просто, по-азбучному...

А Дроздов, скривджено схлипуючи, доводив Шакирові, який відступав перед ним у куток:

— У мене мати три місяці з графом Рудольфом...

Рудий Максим тягнув його кудись, а Савка впевнено радив:

— Бий його, гнилу кістку, рви хвоста!

Знову кричав Дроздов:

— Не займай мене, я велика людина!

Потім лоскотав шию Кожемякіну вусами й шепотів на вухо йому:

— Неодмінно треба по дівчат послати!

Бив себе кулаком у груди і з гордістю доводив Тіунову:

— Хіба я схожий на людей? Бувають такі люди, га?

А Тіунов, підморгуючи самітнім оком, погоджувався:

— Де їм! Чи ти серед картоплі не цибулина?

Савка підвів голову й голосно закричав:

— Співайте, хлопці! Гей, німцю, хвосте, співай!

І, важко стукнувши кулаком по лавці, загорлав, вичривши очі:

— Алілуйя, алілуйя...

— Який дурень! — сказав Тіунов, махнувши рукою, і раптом всі наче провалилися кудись на час, а потім знову повилазили і, борсаючись, загорлали, забурмотіли. Не можна було зрозуміти, яка пора стоїть — день чи ніч, все повилося туманом, стало хитким і неясним. Ходили до лазні, парились там і пили пиво, а потім ішли садом в горниці, голі, і пхали один одного в сніг.

...З'явилось три дівці, одна сухенька і коса, зі скрученою шиєю, а дві інші, однаково одягнені й товсті, були на одне обличчя. Савка з Дроздовим не могли розібрати, котра чия, плутали їх, сварились і билися, потім Дроздов порадив Савці намазати обличчя його дівці сажею, так і зробили, а після цього дівця почала говорити басом.

Косенька сиділа на колінах у Кожемякіна, смикала його за бороду й питала:

— Любиш, сивий?

— Люблю! — покірно погоджувався він.

Савка, сидячи на підлозі, все горлав алілуйя і хотів заплющити очі, втискуючи їх під лоб пальцями, а вони вилазили назад, Дроздов же доводив Тіунову, обнявши й цілуючи його:

— Ти, Якове, одинарна людина, ти завжди одно бачиш, скрізь одно, а двоокі, вони все — двоять. Я кажу всім: дивись примружившись; я людина випадкова,

тільки — брешеш! — я бачу правильно! Хто життя почав? Жінка, — правда? Хто життя почав?

— А ти — хвіст! — уперто твердив Савка, все заганяючи очі під лоб.

Коса розгладжувала волосся на голові в Кожемякіна й говорила тихенько:

— І є в мене кіт, так він уже любить мене, так любить — не можна того й сказати! Так от і ходить за мною, так і бігає — куди я, туди й він, авжеж, а вночі ляже на груди мені й муркоче, а я слухаю й усе розумію, все як є, їй-бо! І тепло-тепло мені!

З нею було боязко, вона здавалась божевільною, а піти від неї — нікуди було, і він усе тулився спиною до чогось, що хиталося й рипіло. Раптом косенька вкусила його в плече й звалилася на підлогу, стала битися, наче риба. Савка схопив її за ноги й потягнув до дверей з криком:

— Ага, крикливиця...

Всі кинулись одно на одного, загорлали, збилися в чорну грудку і — зникли, провалившись крізь землю, з зойками і гуркотом.

...Обкладений подушками, весь обкутаний мокрими рушниками, Кожемякін сидів на постелі, стараючись тримати голову нерухомо, а коли ворушив нею, по всьому тілу розливався тупий, одурманюючий біль, спиняючи серце, засліплюючи очі.

За столом Максим читає книжку, і в пам'ять забиваються чудні слова:

— «Змилосердьтесь, государине, чи довго вам так нахабничати...»

Кланяється, наче сухе маковиння, гостра, одноока голова Тіунова і трубить:

— Говоритимемо просто, по-азбучному...

— Одноокий — пішов? — тихо спитав Кожемякін.

Максим, не підводячи голови від книжки, сказав задумливо:

— Він сам пішов, а того, Савку, вигнали. Дроздова б ще треба вигнати. А Одноокий, той — нічого...

Помовчав і додав:

— Він на якір схожий...

Надворі рясно йде сніг. Кожемякін дивиться, як падає, розвівається нескінченна тканина, торкаючись шибок.

«Господи, господи,— думає він,— який я сам собі гидкий».

І знову лізуть у вуха книжні слова:

— «А як рум'яна зоря одверзла сяючому сонцю двері, яке ясним своїм промінням прогнало п'тьму нічну...»

...Ніч. Лампу навіщось поставили на підлогу, і з усіх кутків кімнати на її зелену пляму, подібну до зіркового ока Тиунова, сердито й підстерігаюче дивиться тепла темрява, пропахла нашатирем і квашеною капустою. Босий, без пояса, розстебнувши комір сорочки, на стільці в ногах ліжка сидить Максим, то нахиляючи кошлату голову, то змахуючи нею.

— Нудно мені! — стогне Кожемякін.

— Розсолу, чи що, дати? — питає рудий, прикриваючи позіх складеною корячком долонею.

— Розказав би що...

— З книжки?

— Навіщо? Про себе.

Максим подумав, поторкав пальцями вухо й відповів:

— Про себе я нічого й не знаю.

І раптом, посунувшись вперед разом з стільцем, жваво заговорив:

— А от, я розкажу, ворона мене любила, це — цікаво! Було мені тоді років з шістнадцять, знайшов я її в кущах, на городі, крило в неї зламане і нога, в крові вся. Ну, я її обмив, під'язав кості ниткою з трісками; біла вона мене носом, коли я це робив — страх як, всі руки спухли,— боляче їй, звичайно! Кричить, б'ється, мало без ока я не зостався, та так кожного разу, коли я її перев'язував,— б'є мене без жалю, та й ну!

Усміхнувся, труснув головою, і обличчя в нього раптом стало іншим, наче маска спала з нього.

— А потім — звикла, та так — немов собака, справді! Куди я, туди й вона боком скаче, волочачи крило по землі, каркає та все крутить головою, ніби в очі мені заглянути хоче.

Він подивився в обличчя хазяїнові суворо, з докором, і впевнено сказав:

— А в неї око зовсім не дурне, це неправильно вважають, вона птиця розумна!

І, знову посміхаючись лагідною, трошки зніяковілою посмішкою, продовжував:

— Побачить мене та й стрибає під ногами, ходити

Не можна—так і дивись, що наступиш, це вона просить, щоб я її на плече взяв. Ну, візьму, а вона мене за вухо щипає і хропе якомсь, дуже дивно було це! Сміються з мене всі...

Замовк, похиливши голову. А Кожемякін думав: чого це люди частіше згадують і розказують про те, як їх любивши коти, птахи, собаки, коні, а про людську любов мовчать? Чи соромляться говорити?

Серед тиші кімнати знову зазвучав глухуватий, невеликий голос:

— Потім ударив, чи що, її хтось, а може, кішка пом'яла, бачу — вмирає вона, — взяв її в руки, а вона сховала голову під пахву мені, близько-близько притулилась до грудей, стріпнулася, та й кінець!

«Молодий, гарний, — думав Матвій Савелійович, заплющивши очі й прикидаючись, ніби заснув, — йому б до дівчат залицятися, на гармонію грати, а він живе ченцем, грошей не витрачає, чоботята погані й навіть святкової одежі нема, не купує. Нудний якийсь, усіх ладен осудити. Живе в кутку. Погані люди скрізь на вулицях галасують, а хто кращий — в куток ховається».

Йому хотілося вкласти всі свої думки правильно й нерухомо, щоб назавжди сховати під ними тривожне почуття, яке все більше розросталося в грудях. Хотілося спокою, тихого життя, але щось заважало цьому. І, розглядаючи крізь вії міцну постать Максима, він подумав, що, мабуть, саме цей парубок і є джерело тривоги, що він будить у душі щось нове, незрозуміле ще, але вже — прикре.

«Ось, зажди, я візьму себе в руки», — подумав Кожемякін, засинаючи.

...Потім трапилося щось незрозуміле, страшне і смішне: розбудив Кожемякіна тихий виск відчинених дверей і рипіння мостини, він вдивився в п'ятьму, ослаб, облившись холодним потом, хотів скрикнути й не міг, пригнічений страхом, — на підлозі нечутно звивалась довга сіра постать; витягнувши вперед тонку руку, вона лізла до постелі повільними рухами розчавленої жаби.

«Злодій! Максим!» — подумав Кожемякін, приходячи до пам'яті, і, коли злодій засунув голову під ліжко, важко звалився з ліжка на спину йому, сів верхи і, вчепившись у волосся, став стукати головою злодія об підлогу і криків:

— Гвалт!

Злодій, закидаючи ноги, бив його п'ятами, дряпав руками підлогу й шипів, як тепле пиво.

— Попався! — душачи його, шепотів Кожемякін, але від хвилювання серце в нього спинилося, руки ослабли, злодій, звиваючись, виліз з-під нього й голосом Дроздова прошепотів:

— Христа ради — зажди, не кричи! Ой, зажди-но, послухай...

— Ти-и? — здивовано спитав Кожемякін і раптом — зрадів, а в дальшу секунду стало прикро, що це не Максим.

Дроздов сів на підлозі і, наче кішка лапами, витираючи руками обличчя, швидко шепотів:

— Побий сам, га? Я тебе прошу богом, ну, на, бий, — тільки — не клич нікого!

Він буцав головою в груди Кожемякіна, схлипував, і з обличчя його на голі ноги Матвієві Савелійовичу капали важкі, теплі краплі.

— Мовчи! — сказав Кожемякін, ударивши його по голові, і прислухався — було тихо, ніхто не йшов. Дроздов гучно сякався в поділ сорочки. Потім він схопив за ногу хазяїна й притулився до неї мокрим обличчям.

— Хто тебе навчив, га?

Кожемякіну хотілось почути у відповідь — Максим, але Дроздов забурмотів:

— Звісно хто — нечистий!

— Дурень ти, дурень! — підводячись з підлоги, сказав Кожемякін ображено і вже без страху. Він засвітив світло і здригнувся, побачивши біля ніг своїх уламок ножа.

— Це ти — на мене? — пошепки спитав він, холонучи.

Дроздов, ставши навколішки, поквалливо зашепотів, відмахуючись обома руками:

— Що ти, що ти, Христос з тобою! Скриньку я хотів відчинити — ну, господи, на тебе, ото!

— Ах ти, — ото вже дурень! — піднявши ножа, сказав Кожемякін з почуттям, близьким до жалю. — Та хіба цим можна? Вона залізом обкована і подвійний замок, бовдуре!

Та зрозумівши, що він не те каже, Кожемякін рушив до дверей, а Дроздов, наче розчавлений павук, зламано поповз за ним, хапаючи його за ноги й благаючи:

— Не йди-и! Набий сам, голубе,— не боляче, га? Не кли-ич!

Обличчя його було в плямах, з носа текла кров, він утирався руками, подолом сорочки, і сіра сорочка робилася темною.

«Здорово я його побив!» — задоволено подумав хазяїн, сів на стілець і, думаючи про щось інше, поволі говорив:

— Я тебе, собаку, пригрів, притулив, скільки ти в мене зіпсував усякого...

— Прожени мене! — порадив Дроздов, подумавши.

— А не соромно тобі? — пробурмотів Кожемякін, не знаючи що сказати й не дивлячись на злодія. А той схопив його за руку і, ялозячи її мокрими губами, гаряче шепотів:

— Я людина слабка, я тяжко працювати не можу, я до тонкого діла придатний! Я б карбованців з десять узяв, їй-богу, ну,— п'ятнадцять, хіба я злодій? Мені час в інше місце.

— От покликати поліцію...— мляво сказав Кожемякін.

— Клич! — гучно сказав Дроздов і ще гучніше висяквся.— Вона тобі влетить в копійчку, вона — не як я — зуміє в скриньку заглянути!

І раптом він заговорив докірливо, без побоювання, вільно:

— Ех, ти! Хіба людина десять карбованців коштує, щоб її на суд, в острог, і все таке? Суддя теж! Віддавач до суду, ну, клич! Скандалу матимеш досить!

Кожемякіну стало соромно й ніяково.

— Мовчи, кажу, блудню!

Він не знав — що ж тепер робити? І не міг зважитися на що-небудь певне: кликати поліції не думав, вважаючи це клопітним і неприємним, бити Дроздова — гидко, та й досить бито його.

І коли в сінях раптом почулось шарудіння, він зляквся, схопився з стільця й розгублено сказав Дроздову:

— Ідуть, чуєш! Ти, чорт,— бреши що-небудь! Не хочи розголосу...

— Звичайно,— прошепотів Дроздов, згідливо кивнувши головою, і встав з колін.

У дверях з'явився Шакир, з палицею в руці, палиця тремтіла, він витягав ший, примруживши очі й вишкіривши зуби, а в нього за плечима здіймалась розкошлана Максимова голова й біле, сердите, нахмурене обличчя.

— Ну, чого ви? — ніяково почав Кожемякін, махаючи на них рукою. — Це ось він усе...

— Сновида я, — тривожно говорив Дроздов, хрестячись і киваючи головою. — Йй-богу ж! У місячному сні пішов, та ось, пикою об одвірок, справді!

— Ідіть, нічого! — стомлено пробурмотів Кожемякін.

Вони не кваплячись, зникли. Дроздов, нахилившись до дверей, прислухався і з хитрою усмішкою шепнув:

— У снігах стоять!

«Наче я йому товариш!» — майнула мимолітна думка. Матвій Савелійович сердито пирхнув: — От, покличу, то вони тебе так...

— Ім тільки скажи! — прошепотів Дроздов, безглуздо підморгнувши. — Людину по ший бити перша приємність для всіх!

Кожемякін відчув, що Дроздов обеззброює його.

— Ну, іди геть, блудню!

Але Дроздов знизав плечима, здивовано кажучи:

— Куди ж я піду? Ти думаєш, вони повірили? Аякже! Вони мене зараз бити почнуть. Ні, я вже тут буду — ось приляжу на лежанці...

Підійшов до лежанки, скрутився на ній калачиком і, протяжно позіхнувши, сказав:

— О, господи! Тепло...

Тоді Кожемякін, усміхнувшись, погасив свічку, сів на постелі, оглянувся — чорні шибки вікон раптом заблищали, наче швидко витерті кимось, на підлогу лягли картаті тіні й поповзли до дверей, а дійшовши до них, стали здійматися догори по них. Вітер шарудів, погладжуючи стіни будинку.

— Юродивий ти, Семене, чи що? — докоряючи, забурчав він. — Просто блаженний ти якийсь...

— Нічого, — не зразу озвався Дроздов. — Все добре вийшло. А то б поліція, туди, сюди, — витрати зайві. А так — дай мені завтра скільки не жалко, я піду собі, і — прощай!

— Невже не соромно тобі проти мене?

— І просити соромно, брат!

— А красти?

Дроздов зітхнув і відповів:

— Красти, звичайно, важче,— а все-таки, своєю рукою робиться, ніхто не бачить, ніхто не знає...

«От пес!» — подумав хазяїн.— Та страшно ж?

— І страшно,— а все-таки вільніше начебто! Взяв та й пішов, нікому не зобов'язаний.

— Нема у тебе в душі ніяких терезів, брат! Зовсім ти не розумієш, що добре, що погано.

— Ні, я розумію — ось ти хороша людина.

— А ти хорошого мене обікрасти надумав:

— Поганий — сам обікраде.

— Балакай з тобою! — вигукнув Кожемякін, мимоволі засміявшись.— І не збагнеш: чи то дурник ти, чи то — дитина, нерозумна голова...

І майже до світанку вони мирно розмовляли.

— Живеш ти — недобре! — впевнено доводив Дроздов.— Ніякої приємності в цьому житті, ніяких перемін нема...

— А як би, по-твоєму, жити? — насмішкувато питав Кожемякін.

— Та так як-небудь, щоб сьогодні одно, на завтра — друге, а через місяць там — третє що-небудь!

— В тюрму й сядеш отак-о.

— Скрізь люди однакові...

— Ти сидів?

— Я? Одинадцять місяців...

— От добре! За що?

— За гроші. Через них найбільше лиха,— сонно відповів Дроздов.

— Украв?

— Так, як то кажуть...

— Багато?

— Триста сорок сім з двогривеником...

Він схопився, спустив з лежанки ноги, вперся в неї руками і, нахилившись наперед, жваво заговорив:

— Жид мене підвів один, єврей, чорт! Били їх у нас у Звереві, жидів; крющники, візники, м'ясники, взагалі — люди. Ух, брат, як били — на смерть! Жінок, дівчат — за коси, спідниці, плаття поздирають, голих по землі волочать, та в животики штурхають ножищами, в животики, знаєш, дівчат, а вони — як фарфорові, їй-богу! Неможливо дивитись, збожеволіти можна, бо, брат, груди жіночі і животи — це такі місця, розумієш, Ісус Христос,

царі і святі,— все людське з жіночого живота та від грудей, а тут раптом — чоботищами, га?

— Що ти брешеш! — здригнувся і з огидою вигукнув Кожемякін, підвівшись і сідаючи на ліжку, та Дроздов, не чуючи, говорив далі тривожним, схлипуючим шепотом:

— Цього я не можу, коли жінку б'ють! Заліз на дах, за димарем сиджу, так мене й трясе, от-от упаду, руки тремтять, а знизу: «У-у-у! Бий-йй!» Пух летить, ах ти, господи! І я — все бачу, не хочу, а не можу очей заплющити,— все бачу. Голе оте жіноче тіло шарпають.

— Та за що? — спитав Кожемякін, охоплений мото-рошною цікавістю.

— Жиди, кажуть!

— Брешеш ти!

— Справді! Жиди — та й годі!

Дроздов усе нахилився наперед, і було незрозуміло, чому він не падає на спинку ліжка.

— Тут ти й украв?

— Ні, я через тиждень, чи що...

— У жида-таки?

— Ну, навіщо! У слідчого. Я, бачиш, як надивився на те, то ослаб розумом, чи що, злякався дуже! Ти подумай, адже жінку перебити — всьому кінець, вже тоді все припиняється! А вони їх — нещадно, так і рвуть!

— Годі про це! — суворо сказав Кожемякін, не вірячи і згадавши Палагу, як вона йшла доріжкою в саду, вибираючи з голови вирване волосся.— Ти про себе скажи...

— Я — про себе. Ну, от, ходжу ото я, зовсім збожеволів, раптом знайомий квасник каже: «Ти бачив погром? Іди до слідчого, розкажи про них, сучих синів!» Пішов я, прийшов, сидить молодий чоловік, чорненькі вусики, в окулярах золотих, в зубах паличкою копирсає і питає— що я знаю? Я кажу так і так, і дуже мені це огидно: тут людей перебили, розтерзали жінку, а він — уважно паличкою в зубах копирсає, на тобі! Потім відійшов у куток, до шафки, нахилився, а на столі — різні речі і, між іншим, бумажник. Ех, думаю, от діло зробити нагода випала! — хап бумажник та за пазуху. Відпустив він мене, а я просто до знайомого жида, кашкетник-дідок, розумний єврей, чудовий, все знав, з кантоністів, як почне розповідати, що з ним робили,— просто жах слухати! Вбогий, звичайно, діти, племінники, внуки — повна горниця, от-от розчавиш якого. Його теж пошарпали трохи — шибки по-

вибивали, меблі поламали, ну — живе все ціле залишилось, сховавшись. Дав я йому триста сорок сім з двогривеником — поділи, мовляв, між потерпілими, і сам поправся! А він — не зрозумів, та в поліцію й заявив на мене, ну, зразу ж приходить околоточний: «Ви Лобковичу-єврею дали гроші?» — «Дав». — «Де ви їх узяли?» — «Знайшов». А він — не вірить, та й той, копирсало, оповістив — пропав, мовляв, бумажник. Ну, мене в острог!

— Ах, брат, — тихо сказав Кожемякін, — справді, не при розумі ти!

— Атож! — погодився Дроздов, киваючи головою. — Тоді я був зовсім не при розумі, це й адвокат помітив, і судді.

— Судили?

— Авжеж! — з гідністю підтвердив Дроздов. — Дуже парадно, за всіма законами! Тут, на суді, жид і зрозумів, що помилився, аж заплакав і став просити, щоб не судили мене, звеліли йому мовчати, а він ще та ще, і — вивели його, аж жаль стало мені його! Дуже він журився, дурненький, йому, бач, здалося, що гроші жидівські, що я їх на погромі потяг...

Кожемякін зіскочив на підлогу, запалив свічку, помахав у повітрі вогнем і, наблизивши його до обличчя Дроздову, спитав:

— Набрехав ти все це?

Кліпаючи й усміхаючись спокійною, мрійною усмішкою, Дроздов відповів:

— Ні, навіщо брехати! Все правда!

Поставивши свічку на стілець, Матвій Савелійович пройшовся по кімнаті раз і другий, міркуючи:

«Не бреше. Дурник він...»

А Дроздов позіхнув, підгорнув ноги і, вкладаючись на лежанці, промовив:

— А мене-таки змагає сон!

— Узяв би хоч подушку, — запропонував Кожемякін, відходячи в куток.

Дроздов не відповів, а коли хазяїн підійшов до нього — він уже схропував, посвистуючи носом. Кожемякін стояв над ним, охоплений важким почуттям подиву, вдивлявся в його дитяче обличчя з напівроззявленим ротом і думав:

«Ненароком — пожалів, ненароком — украв! Що таке?»

Світало, свічка горіла жалюгідно й непотрібно, освіт-

люючи чорні плями на підлозі біля ліжка; жовтий язичок вогню коливався, наче бажаючи зірватися з світильні, здавалося, що плями рухаються по підлозі, наче сховались хочуть.

Кожемякін зітхнув, став не кваплячись, одягатись, скоса поглядаючи на лежанку, і, не знаходячи в збен-теженій душі ні зрозумілого почуття, ні ясної думки, думав:

«Ні, нехай іде собі, ну його... може, він навіть святий, а чого доброго, миш'яку дасть або ще що...»

Одягшись, він вибрав три, найбільше заяложені, папірці по п'ять карбованців і, розбудивши Дроздова, ткнув їх йому, кажучи:

— Ну, ти йди, куди треба, іди, брат, так!

Дроздов схопив його за руку, тиснув її, смикав і щасливим голосом говорив:

— О-от! Ну, спасибі, ах ти! А я просто змучився: зайшов сюди, та й не знаю, як вибратись. Ну, от, тепер я з крильми...

Кожемякін дивився вбік, не бажаючи бачити його обличчя.

Через годину, навіть не напившись чаю, Семен Дроздов, розпушивши вуса, прощався, тикав усім довгу руку і, сяючи, говорив поквапливо:

— На все добре, будьте здоровенькі і все таке!

Всі неохоче усміхались у відповідь йому, неохоче говорили короткі побажання добра. Кожемякіну стало неприємно бачити це, він поцілувався з Дроздовим і пішов до себе, а той багатонадійно сказав услід йому:

— Ти так і знай, Савеличу, я тобі добра твого повік не забуду!

«Ні, дурень він!» — зітхнувши, подумав Кожемякін, а сам почував, що йому жалко проводити цю людину.

«Ось — знову пішла людина невідомо куди, — поволі складалась сумна й досадна думка. — Він — пішов, а я залишився, і знову ніби уві сні бачив його. Нічого не можна зрозуміти!»

Того самого дня після обіду нагло померла Наталя. Про це в зошиті Матвія Савелійовича було записано так:

«За обідом стало Наталі недобре, відкинула голову, посинівши вся, і хрипить:

— Ой, лишенько, вдавилась я!

Максим сказав:

— Ще б пак! Ти ніби відрядно їси.

Іла вона з якогось часу, справді, над міру: так, що аж очі зупиняться, ледве дихає, руки опустить, як батоги, та так і сидить з хвилину, поки не відійде, аж дивитись неприємно, і Максим усе обмовляв її, а Шакирові соромно, почервоніє весь, і вуха — як розпечені.

Звикнувши до цього в неї, ми й цього разу ваги словам її не надали, а вона встала, пішла до дверей, та раптом, піднісши руки до горла, і впала, просто на поріг обличчям. Підвели її, розбилась, кров носом іде, поклали на лаву, відсапалася трошки — хрипить:

— Смертонька прийшла...

Послали за попом, а вона почала гикати, та й померла, ми й не помітили — коли; вже піп, прийшовши, сказав. Сказав він, а Шакир скривився, та боком-боком у снін і лізе на горище, хапаючись за стіну й поруччя, як п'яний. Я — за ним: «Куди ти?» Не розуміє, сів на східець, шепоче: «Алла, алла!» Почав я його умовляти, а сказати й нема чого, — проти смерті що скажеш? Обняв та й мовчу. З годину, напевно, сиділи ми так, мовчки.

Мені про неї сказати нічого було, не любив я її і навіть помічав мало — працює та їсть, тільки й усього на життя людині, що про неї скажеш? Звичайно — жалко, безсловесним жалем.

Поховали її сьогодні ранком; жалко було Шакира, ішов він за труною ззаду і обік, терся об огорожі, як пес, якого хазяїн ударив та й геть, а пес — не знає, чи можна наздогнати, полащитись, чи не можна. Жебраки дивляться на нього косо та підлоту всіляку говорять, безсоромно і злісно. Ой, не люблю жебраків, тирани вони для людей.

На кладовище не зайшов Шакир, закопали без нього, а я, його не бачивши, злякався, побіг шукати і землі жменьки на труну не кинув, не встиг. Він за огорожею в полі навпочіпки сидів, молився; повів його додому, і цілий день балакали. Дуже мила, дуже хороша людина він, чиста душа. Плакав і розповідав:

— Хороша жінка росіянка, хитра, все розуміє завжди, добра дуже, краще збреше, а не скривдить, коли не хоче. У важкий день так уміє зробити: обійме, каже — нічого,

минеться, ти потерпи, любий. Божа матір їй близька, завжди її пам'ятає. І мовчить, ніби їй нічого не треба, а розуміє все. Вночі умовляє: ми за інших не праведніші, забути треба кривду, самі кривдимо — хіба пам'ятаємо?

Потім Шакир сказав: «Ти мені не хазяїн, ти мені брат», і я йому від щирої душі це саме сказав, і що дуже поважаю його.

Спати він ліг у моїй кімнаті, я сказав, що боюсь небіжки, а сам за нього боявся — музків у домі досить, а туга — чортові подруга. Вночі він підведе голову, прислухається — сплю я чи ні і, ставши навколішки, молиться; так цілу ніч, до ранку, а ранком встав, подивився на мене, помахав руками та й — пішов. Я не пішов за ним, бачивши з обличчя його, що він уже переламав горе. А шкода, що про Наталю нічого доброго не придумаєш сказати. Так хочеться записати про кого-небудь — хороше, отакими особливими, великими словами, урочисто.

Відправляв похорон Наталі піп Олександр — добре править, поважно і глибоко, з почуттям, з дрозем у словах. Ідучи з кладовища, ласкаво сказав мені:

— Чому не зайдете? До дружини дядько приїхав, а також фісгармонію одержали — заходьте, дружина пограє.

Піду».

Пішов і зразу начебто перестрибнув у новий світ, зустрівши незвичайну людину.

Чоловік був незвичайний на вигляд і не по літах метушливий — це впало у вічі насамперед і спочатку дуже бентежило. Вже в самій манері, з якою він привітався, було щось цікаве й особливе.

— Ну, здрастуйте, — сказав чоловік баском, міцно смикаючи руку Кожемякіна донизу, — ну, от, чудово, сидайте-но! Матвій Савелич, так? Ну, а я — Марко Васильович...

І зразу ж, начебто забувши про гостя, дзигною почав крутитися по тісній, убогій кімнаті, розмахуючи руками й розповідаючи:

— Ліси там, Сашо, краси чудесної, річки бистрі й багатководні, худоба — велика й сита, а люди, ну, — люди сухіші за тутешніх, і це справа — не має ваги, а зліва — непогано, ціну собі знають!

Він був одягнений в сорочку з сірого сукна, з кишенею на грудях, підперезаний паском, старенькі, зношені штани були заправлені в халяви мазаних, погано вичищених чобіт, і все це не пасувало до його широкого кирпатого обличчя, до густої, законно російської бороди, від очей до пліч; нею обросла вся шия, вона навіть стирчала з вух, а голова в нього — лиса, тільки на скронях і на потилиці маяли сірі пасма рідкого волосся. Ноги — колесом, і живіт випинається, а руки короткі і весь час рухаються, обмацуючи речі, підсмикуючи штани, малюючи в повітрі візерунки.

«Негарне обличчя, а — приємне і навіть ніби апостольське», — подумав Кожемякін, уважно придивляючись.

Уздовж високого чола лежали глибокі зморшки, червоні в глибині, вони були схожі на дряпини, весь череп його, великий, гладенько витертий згори, кошлатий знизу і з боків, примушував думати, що людина ця непохитно вперта, але маленькі меткі очі блищали лагідно, весело й незгідно з думкою про впертість.

Обличчя Марка Васильовича було мінливе, як осінній день: то похмуре й пристаркувате, а то раптом загоряється, заблищать на ньому молоді, веселі очі, і весь він стає іншою людиною.

Щохвилини розправляючи вуса й бороду короткими пальцями, він походжав по кімнаті, викидаючи ноги з-під живота, не поспішаючи й поважно, наче індик, його статечна хода не відповідала безперервним рухам рук, голови, живій грі обличчя. Було в ньому щось смішне, що викликало усмішку, але всі слова його, чіткі і ясні, зачіпали увагу й увіходили в пам'ять глибоко.

Сива попададя, піднявши окуляри на лоб, поклавши на коліна руки і шитво, сиділа біля вікна, зрідка додаючи до дядькової мови двое-трое неголосних слів, а піп, збуджений і розкошланий, то схоплювався й летів кудись по кімнаті, збиваючи стільці, то, ніби у відчаї, падав на клейончатий диван і, хапаючись руками за голову, кричав:

— Але дозвольте ж, дядьку Марку...

А дядько Марко говорив спокійним баском:

— Не стрибай, це негідно твого сану! Я кажу — скиньте кайдани з людини, скиньте їх усі й назавжди, а ти — ось, — готові інші!

— Але ж неможлива, нездійсненна ця свобода ваша!

— Що ти — і всі ви — говорите людині? Людино, — кажете ви, — ти погана, ти всебічно кепська, ти загрузла в гріхах і худобоподібна. Вона вірить вам, бо ви не тільки словами, але й вчинками засвідчуєте ваше заперечення доброго начала в людині, ви звідусіль прищеплюєте їй безнадійність, переконуючи її в непоборній силі зла, ви в корені підриваєте її віру в себе, в дійове начало волі її і, обезкриливши людину, ви, догматики, повергаєте її ще глибше в грязюку.

— Ах, це ж бог знає що! — кричав піп, схоплюючись і тупаючи ногою, наче примхлива дитина.

З кутка чувся прохолоджуючий вигук:

— Сашо!

Піп, смикнувши головою догори, кидався на диван, і знову густо, впевнено, не кваплячись лунали поважні слова:

— Не повчайте людину, що вона і діла її, і все життя на землі, все — погане і непоправно погане, назавжди! Ні, переконуйте її: ти можеш бути кращою, бо ти — начало всіх діянь, джерело всіх здійснень!

— Вам не цікаво це? — раптом почув Кожемякін тихе запитання, здригнувся, підвів голову й зустрів сірі, допитливо примружені очі попаді, що нахилилась до нього.

Він ніяково провів рукою по обличчю й сказав, глибоко зітхнувши:

— Дуже цікаво, якже! Дуже, — просто по моїй недузі! Тільки — розумію насилу.

— А хто, по-вашому, має рацію? — спитала вона, усміхаючись і опустивши окуляри.

— Дядечко! — твердо й несподівано для себе швидко відповів він.

Попада випрямилась, вигукуючи:

— Чуєш, Сашо?

Пускаючи дим і пирхаючи, дядечко стояв посеред кімнати, дивився на Кожемякіна, весело підморгував до нього й говорив:

— Ну, розуміється! У кого скроні білі, той мене схвалить, бо життя йому відоме. А проповідники — хіба вони знають дійсність, хіба зважають на неї?

— Але ж ви самі завзятий проповідник, ви! — крикнув піп.

Дядько Марко відмахнувся від нього, сів рядом з Кожемякіним і заговорив:

— А ось що, шановний Матвію Савеличу, потрібна мені квартира, кімната яка-небудь, шукаю її понад тиждень і — нема!

— Не треба цього! — пробурчав піп.

Кожемякін встав і, кланяючись, схвильовано запропонував:

— Дозвольте мені прислужитися, — у мене є скільки завгодно, цілий дім, я сам, їй-богу!

Йому захотілося, щоб ця людина жила поряд з ним, щоб можна було бачити й чути її щодня. Він почував, що просить, як жебрак, і що це безглуздо й недостойно, і, хвилюючись, боячись відмови, бурмотів, опутивши голову.

Попада чомусь суворо й сухо сказала:

— Бачите, Матвію Савеличу, ви повинні знати: дядько — недавно приїхав із заслання, з Сибіру, він був засланий у політичній справі...

Кожемякін сів, радісно усміхаючись, і сказав:

— Знаю...

— Вже?

— Тобто — догадався я. З розуму, пробачте!

— Ах, он як! — ласкаво скрикнула попада, а піп з дядьком засміялися, переглянувшись, і дядько якимось особливо спитав:

— Що, попику?

Піп, узявши його під руку, притулився до нього плечем, кажучи:

— Воістину — так! Ой, дядю, я вас вельми люблю — і дедалі більше!

Кожемякін відчув себе легко й вільно і казав попаді:

— У мене, зволите бачити, жила торік одна жінка, пані Євгенія Петрівна Мансурова...

— Мансурова? Ба! — скрикнув дядько. — Це, голубе мій, знайома особа, — пам'ятаєш, Анно, Сисоєву? Це вона! О-от що... Я ж її бачив місяців зо два тому!..

Він пильно подивився в обличчя Кожемякіну; зібрав бороду в кулак, підніс її до рота і, пустивши клуб диму, сказав крізь волосся, що диміло:

— Прибив її ваш городок!

— Хіба? — тихо спитав Матвій Савелійович. — Як це?

— Так, — по голові. Раніше вона все мріяла про геройське життя, про великі діла, а тепер, згідно з багатьма, запевняє, — навіть кричить, — що наш, мовляв;

час — не час великого діла і всі повинні ввійти в просте життя, посіяти себе ось у таких містах!

— Вернеться? — з несміливою надією вигукнув Кожемякін.

— Сюди? Ні, не вернеться...

Дядько Марко вп'явся в обличчя Кожемякіна ясними очима і, хитаючи лисою головою, повторив:

— Не вернеться! Щодо посіву своєї душі на неораній землі — це слова слабкого тиску! Всі люди на Русі, голубе мій, хочуть жити так, щоб одержувати якнайбільше приємностей, витрачаючи якнайменше праці. Це — від сходу дано в плоть нам, — прагнення приємностей без витрати зусиль, щонайзгубніше прагнення! Ось піп якраз дуже щиро захоплений захистом цього...

— Дядю! — прохально й неголосно вигукнула попадя.

Дядько Марко знову почав походжати по кімнаті, поважно й уперто говорячи:

— Ніколи й нічого доброго не буде у нас, якщо ми не навчимося знаходити приємність у праці. Не влаштуеш життя, в якому приємність переважала б, бо життя по суті своїй — діяння, а у нас самий зміст діянь піддається сумніву. Це слід назвати безглуздя і навіть свинством! Бо, успадкувавши велику працю людей минулого, багатостраждальних предків наших, живучи на крові й кістках їх, ми, користуючись усім прекрасним, нічого не хочемо робити для збільшення його ні для себе, ні для нащадків наших — це вільно може бути назване поведінкою свині під дубом віковим, кажу я і — казатиму!

Він високо підсмикнув штани, аж одна штанина вискочила з халяви, нахилився, заправляючи її, і став схожий на цапа, який зібрався битись.

— Найбільше лицемірять і брешуть ледарі, бо найважче в світі виправдати лінощі. Створено життя, але треба дотворити його до досконалості, і ті, що не хочуть працювати, повинні, звичайно, твердити, що все життя, вся робота предків — безглузда, не має ціни...

Він випростався, червоний, і, відсапуючись, сказав:

— Всім користуючись — все заперечувати, отака підлота!

«Він — Євгенію?» — думав Кожемякін, не без приємного почуття. Було дивно чути гострі слова, вимовлювані

без крику, спокійним баском, але думи про Євгенію заважали Кожемякіну стежити за ходом мови дядька Марка.

«Не вернеться»,— повторював він. Йому здавалося, що до цього часу в нього жива була надія зустріти жінку, а тепер — зараз ось — умерла вона, і серцю боляче.

Попада засвітила лампу, Матвій Савелійович схопився, оглянув кімнату, повну сизого диму, і, кланяючись постаті старого, що плавала в ньому, збентежено, поквалливо став прощатись.

— Пробачте, засидівся, не помітив часу!

Всі проводжали його в передпокій і говорили звичайні слова так добродушно й просто, що ці слова здавалися значними. Він вийшов на тиху вулицю, наче з лазні, почувавши себе чистим і легким, і йшов додому повільно, боячись розхлюпати з серця те приємне, чим наповнили його в цьому бідному домі. І лише десь глибоко лежав важкий, їдкий осадок:

«Не вернеться!»

Дядько Марко прийшов через два дні ранком, і здалося, начебто в домі повиставляли рами, а всі кімнати налилися бадьорим весняним повітрям. Він зразу ж спинився перед Шакиром, розглядив його сіре обличчя з коротко підстриженими сивими вусами й рівною густою борідкою і раптом заговорив з ним по-татарськи. Шакир немов аж злякався, здивовано скинув догори брови, роззявив рота, наче задихнувшись, і, показуючи уламки чорних, викришених зубів, став сміятися звискуючим, радісним сміхом.

— Хороший народ татари! — впевнено сказав гість Кожемякіну.— Думають повільно, але чесно. Вони ще покажуть себе, заждіть, голубе мій!

І вже по-російськи почав розказувати Шакирові, що в Персії з'явилися проповідники нового закону, Баба, Ях'я, Беха-Улла, і написана священна книга Китабе-Акдес.

— Сказано в ній,— чув Кожемякін виразний, підвищений бас,— «нехай людина пишається тим, що любить рід людський...»

Плутаючи російську мову з татарською, Шакир тривозно й жадібно питав про щось, а Максим, який порався в кутку, розв'язуючи важкий шкіряний сундук, змахнув головою і сказав:

— Їм, татарам, та жидам ще, звичайно, треба всіх любити — вони в чужих людях живуть.

— Ти б, Максиме, почекав із словами! — незадоволено пробурчав Кожемякін, а дядько Марко, швидким жестом розправивши бороду, спитав:

— А нам, росіянам?

Максим, сердито смикаючи мотузки, відповів:

— Ми — в себе...

— Він — зухвайий! — сказав Шакир, лагідно сміючись. — Молодий такий!

Тоді Максим випрямився, оглянув усіх і, виходячи з горниці з мотузком у руках, буркнув:

— Молодість не гріх, та й не дурість...

— Сердитий! — весело крикнув дядько Марко услід йому, а Кожемякін зніяковіло додав:

— Дурний ще, ви вже не тее...

Дядько Марко поклав руку на плече йому.

— В арабів, голубе мій, є приказка: «Дурість чесної молодості повчальніша за діяння лихої старості».

І почав уважно розпитувати про Максима, вибираючи із сундука білизну, книжки, якісь згортки паперів.

«Наче він — з дитиною, зі мною», — без кривди подумав Кожемякін.

Цей чоловік з усіма поводився однаково: він, як видно, говорив усе, що хотів сказати, і все, що він говорив, звучало переконливо, в усьому почувалося ставлення до людей владне, командуюче, але добре, приязне.

Протягом першого дня він разів зо два пожартував з Максима, а увечері, в кухні, вже сидів навпочіпки перед його скринією, розбирав книжки і, недбало шпурляючи їх на підлогу, казав:

— Це — погань, це — теж, — теж...

Заклавши руки за спину, рудий парубок стояв позад нього, скрививши губи.

— Та ви самі — читали? — роздратовано спитав він нарешті.

Дядько Марко підсунув до нього рукою відкинуті книжки, пропонуючи:

— Бери яку хоч, питай, про що в ній мова йде, ну!

— Не хочу, — зітхнувши, мовив Максим.

— Ага, злякався!

— Анітрохи навіть!

— Кажі! Ось я тобі можу дати книжки, кращі за твої.

Максим теж присів навпочіпки, недовіжливо питаючи:

— Дасте?

— А дам!

— У вас — про що?

— Про все. Про життя, про народ.

— Народ я й без книжок знаю,— сказав парубок, знову зітхнувши.

Дядько Марко крякнув, сів на підлогу й обняв коліна руками.

— Знаєш?

— А звичайно. Ото мудрість!

— Ти мені, брат, розкажи про народ, зроби ласку! — попросив старий, начебто серйозно, а Шакир весело засміявся, та й Кожемякіну смішно стало.

— Реготати — легко! — сказав Максим, встаючи й сердито нахмурюючись. Схопив шапку, насунув її і пішов у сіни, бурмочучи: — Для сміху розуму не треба.

— Ого-о! — вигукнув старий, весело виблискуючи очима.

— Вухи треба крутити,— порадив Шакир, сердито махнувши рукою.

— Навіщо? Ми, брат, йому мозок накрутимо...

Дядько Марко легко підвівся з підлоги, потягнувся й сказав:

— Чайку б попиту, га?

«Упокой господи ясну душу його з праведниками твоїми»,— в думці сказав Кожемякін, перехрестившись, і, взявши зошит, знову заглибився в свої записи.

«До всякої людини дядько Марко підходить просто, начебто давно знаючи її, і дивиться в очі прямо, немовби говорячи поглядом:

«Не соромся, брат, бачив я людей значно гірших за тебе, кажи все прямо!»

Всі й говорять з ним, не оглядаючись, особливо Максим.

— Люди,— каже,— мені підозрілі, правди ні в кому нема, добрість їхня обманна, і не потрібні вони мені.

А дядько Марко сміється:

— Так-таки й не потрібні? Ти зажди, курча, кукурікати, зажди!

Сердиться Максим, а похмурість його начебто лияти стала, і зухвалістю своєю менше чваниться він.

Учора дядько Марко розповідав Шакирові татарську книжку, а я собі деякі вислови з неї записав:

«Візьміть закони божі руками сили й могутності і облиште закони неуків».

«Скоро все, що в світі, зникне, і залишаться самі добрі діла».

Втрутився Максим, почав палко запевняти, що російські проповідники розумніші за татар, а дядько Марко зразу й погасив запал його, спитавши:

— Ти минулого разу казав, що в чортів не віриш?

— І не вірю.

— Так. А дуже шановний наш письменник Серафим Святогорець каже: «Якщо не вірити в існування демонів, то треба все святе письмо й саму церкву заперечувати, а за це першої неділі великого посту виголошувється на подібних вільнодумців анафема». Як же ти тепер почуваш себе, еретику?

Засовався парубок, похмуро каже:

— Один якийсь...

Дядько Марко обіцяв йому з десяток інших подібних показати, а парубок просить:

— Серафима того дайте.

Сміється старий.

— Не віриш мені?

А Максим сердиться.

— Не вам, а йому.

І цього разу — не втік. А Шакир, сивий шайтан, з святом,— так весь і сяє, а дивиться на старого так замилювано, що й на Євгенію Петрівну не дивився так. Велике й прекрасне видовище являє собою людина, яка має здоровий розум і добре серце, без прикраси можна сказати, що така дуже подібна до весняного сонця».

«Дні йдуть з непомітною швидкістю і кожен залишає добру пам'ять про себе, чого раніше не було.

Писар з поліції приходив, таємно викликав мене й докоряв, що я знову впустив у дім підозрілу людину.

— Треба ж,— кажу,— жити йому в кого-небудь.

Допитувався, про що старий говорить, що робить, заспокоїв я його, дав троячку і навіть за ворота провів. Дуже хотілось порадити йому: ви б, хлопці, за собою пильнували в базарні дні, та й завжди. За чистими людьми пильнуєте, а в самих носи завжди поганню закаляні,— начальство!

Дядькові Маркові не скажу про це, совісно й соромно за місто. Раз за скільки років прибула чиста людина, а їм уже й тоскно.

Слухав я вчора, як він на заводі хлопців про пісні питав та приказки, а потім, у горниці, за чаєм розказував мені:

— Приказка — велика річ, в ній народну думку, як масло, круто збито. От, приміром: «Як народець свариться — воеводи ситно живляться, а буде смирно жити — воеводам ані зерна жита». Друга: «Не там гóрод, де городять, а де розуму більше»,— це народ склав у той час, коли ще ціну і силу розуму розумів правильно. А прийшов інший час, він відзначив: «Сили набираються не умом, а карбованцем та батогом», «Не сунь бороду близько до гóроду»—помічаєте: начебто два народи склали ці речення, один — сміливий, розумний, а другий — хитруватий, але начебто прибитий й трошки підлабузник.

Приказок він знає, як видно, сотні. На всяке людське слово треба увагу звертати, тоді й буде тобі все зрозуміло, а я жив, роззявивши рота, та дивився через голови й дожив до того, що бачу себе дурнем на поминках: мені кажуть — «хороший був покійник», а я на це — «вдалися млинці!»

«Він, як і Євгенія, теж на засланні, в Сибіру, був, а до заслання смотрителем служив у духовному училищі. Потерпів за книжки, яких не дозволяють читати. Життя його дуже заплутане, і важко розібрати, скільки разів він сидів по тюрмах, а спитати — ніяково. Сам він про себе не любить розказувати, а якщо говорить, то неохоче, з усмішкою, і усмішка ця не подобається мені, нудно від неї на душі. Від сидячого життя, мабуть, він і став таким непосидющим, п'яти хвилин не всидить на стільці. Дуже багато в нього потішного: збере бороду, закрие нею рота та й пустить у сиву гушавину її дим тютюно-

вий, і димить вона, а він носом потягає — вдоволений. Лисину чуває завжди в одному місці, над лівим вухом, і завжди мізинцем правої руки, перекидаючи її через голову. Штани підсмикує, немовби пустотливий хлопчак.

Він усе знає: захворів кінь — узявся лікувати, за чотири доби поставив на ноги. Дивився я, як розпечена Білка скошує на нього добре своє око й за вухо його губами хапає, — гарно було на душі в мене. А він бурчить:

— Не пустуй, ти, гладка! Яка ти коняка, ти — кішка. Просто — кішка ти! — І язика їй показав. Отакий дивак. Білка, чуючи пестоші, шкірить зуби, бавиться.

Яка це приємність на хорошу людину дивитися. Хорошу людину навіть худоба розуміє й голубить, а в нас — до Сибіру її, в тюрму. Як зрозуміти? Схоже, що хтось шпурляє людьми, як п'яний жебрак золотом, яке випадково дали йому як милостиню; шпурляє — не розуміє цінності дару, якого досі не бачив він».

«Розказував сьогодні Марко, як чужоземці писали про руський народ в старовину: один грецький цар сказав: «Народи слов'янські так дорожать своєю честю і свободою, що їх ніяким способом не можна умовити коритись». Араби теж дуже похвально писали, норвежани та інші, всі відзначаючи, що народ, мовляв, розумний, працьовитий і сміливий, а потім усе це пропало і начебто з'явився зовсім інший народ. Фрідріх, цар німецький, говорив, що «народ дурний, п'яний, підозріливий і нещасний». А один іноземний посол написав своїм, що «народ, мовляв, звик до неволі, до низької, нелюдської раболіпності перед тими, хто найбільше робить йому лиха». Другий, теж посол, записав, що «в народі російського самолюбства нема». А третій: «З цим народом можна робити все, чого хоче влада, а він нічого не розуміє і, нічим не цікавлячись, живе як уві сні, п'яний і лінивий».

І таких відписок, у давні часи похвальних — сімнадцять, а потім, соромних — двадцять дві виніс я, з жалем і прикрістю, на окремий аркуш, а навіщо — не знаю. Дивно мені, що з огудниками й деякі росіяни погоджуються — Тіунов, приміром, Олексій косий і Максим теж. А до Максима дядько Марко ставиться дуже добре, просто по-батьківськи, тільки — чи не на камінь сіє?

Після цієї розмови випили ми з дядьком Марком вина

й домашнього пива, захмеліли обидва, співав він баском старовинних пісень, і знову виходило так, нібито два народи складали їх: один веселий і вільний, другий сумний і нерадісний. Співав він і плакав, і я теж. Дуже плакав, і не соромно мені цього анітрохи».

«Максим удень і вночі читає Маркові книжки, аж схуд і до діла свого неуважний став, учора забув комин закрити, і вночі ми з Марком дрижали з холоду. Бог з ним, звичайно, аби вчився на допомогу правді. А я читати неспроможний; слухаю все, слухаю, росте душа й охопити всього пропонованого їй не може. Спізвився, видно, ти, Матвію, до розуму наблизитись».

«— Справа в тому,— сказав він сьогодні, з годину тому,— справа в тому, що живе на світі велика кількість замучених, нещасних, а також дурних і поганих людей, а поки їх так багато, хоч скільки любомудрствуй, брешти і лицемір, а доброго життя для себе нікому не влаштувати. В тісному оточенні нудного і поганого горя можливе тільки злодійське життя, прошароване капосною брехнею, або життя звірине, з вишкіреними зубами і з огляданням на всі боки. Дні наші присвячені не любовному самовихованню в добрі, красі й розумі, а тільки самозахистові від нещасних і голодних, весь час треба суворо стежити за ними й брехливо переконувати їх: сидіть смирно в бруді і злиднях ваших, бо це неминуче для вас. А вони нам перестають вірити і вже питають: одначе ви самі нашої долі уникли? Ах, кажемо ми,— що з того? Всі люди смертні, а царство боже — не від світу цього. А вони й далі не вірять, поки що — таємно, а потім — явно не повірять, і в той час настануть для всіх дуже погані, чорні дні.

Ці його слова кинули передо мною світло на все життя і зворушили мене своєю простотою; відкрилося вражене тугою серце, і почав я йому розказувати про себе.

— От,— мовляв,— скоро сорок літ, як я живу, а жодної щасливої людини не бачив. Раніше бувало судив людей, а нині, як став старітися,— жаль усіх.

Підморгнув він, підказуючи:

— Хорошої людини жалко за те, що погано їй, поганої за те, що погана,— так?

Дуже влучно вміє він підказати слово в потрібну хвилину.

— Тільки,— каже,— жалощі — це дуже обманне почуття: пожаліє людина і здається їй, що вона вже зробила все, що може і що треба, та, пожалівши, і заспокоїться, а все навколо лежить нерухомо, як лежало, і на тому самому боці. Кладовищенське це почуття — жалощі, воно гідне мертвих, а живим образливе й шкідливе.

Так усі дні, з ранку до пізньої ночі в тихому домі моему невгамовно гуде басок, блищить лисина, розпливаються, тануть хмари запашного диму і ясно бризкають із старих уст яскраві, нові слова.

Розчулений я і зворушений; лягаючи спати — дякую богам за красу людини, створеної ним».

«Максим, рудий чорт, влаштував скандалисько, і не інакше, як доведеться сісти йому в острог: дав книжку дядька Марка Васі Савельєву, синові трактирника, а старий Єфим, знайшовши її, спалив у печі, а Васю прелюто побив, аж хлопець лежить. Учора Максим подався до трактиру і там поскуб Єфима, найганебніше, за чуба і за вуха. Який незвичайний хлопець, навіть б'ється неправильно, ну,— хіба ж це можна літнього чоловіка за вуха крутити? Стусони, вдар, а так—це ж просто прикро! Все якось не по-людськи і з неприємним форсом. Прийшов Єфим з перев'язаними вухами, поліція прийшла, був гамір і сварка, Єфим трясеться й горлає несамоовито:

— Чорнокнижники, фармазони!..

Максим, зелений від злості чи з переляку,— мовчить.

Я кажу:

— Звільню тебе, брат.

Мовчить, як води в рот набрав.

А Шакир, теж невідомо чому, знявся турманом: сірий весь, очі палають, кричить до Єфима:

— Як можна книжку палити на вогні? Книжка — свята, це від бога йде книжка, як ти можеш палити її? Тебе судити треба за це.

Єфима, видно, це ошелешило, лагідніший став,— та-

тарина в місті дуже поважають за чесність і дуже дивуються з нього. Одначе все записали, тягають Максима до поліції, питають про щось, а він ходить темніший за сажу і смолу. До мирового його потягнуть, не минути.

Дядько Марко добре доводив йому, що людини бити не можна й не треба, що побої мучать, а не учать. Спочатку парубок слухав, чіпко, наче кліщ, вп'явся очима в дядькове обличчя, а потім — почервонів, очі стали як фініфть на міді, і бурчить:

— Він — звір, я всіх таких завжди битиму.

Коли він сперечатися не має сили, то йде геть, задержши руду голову й злобно зціпивши зуби; так і тут зробив.

Дядько Марко пустив дим услід йому й сказав, хитаючи головою:

— Владний парубок! Важко буде людям коло нього...

І довго розповідав про те, що не знає росіянин міри у владі, і що коли мученому дати до рук владу, то він негайно сам усіх мучити почне, катом для людей буде. Говорив про Івана Грозного, про Авакума протопопу, Аракчєєва та про інших людожерів. З плачем, зі слізьми — мучили.

— Може, — каже, — тому мучили, що палко добра хотіли, і тому плакали, що не знали — яке воно, добро, і як його робити.

Добра ця звичка у нього — показувати при всякій нагоді, що й за злим може критися добре начало, а завжди всьому перешкода — людська чавунна дурість.

Особливо багато говорив він про Авакума, ласкаво говорив, а не сподобався мені протопопище: великий бузувір перед людьми, а перед богом — себелюбець, самохвал і велія зла призвідник. «Бог, — каже, — вмістив у мене небо і землю і всі тварини» — ач ти, який честолюб!

Я сказав про це дядькові Маркові, а він, уважно в очі мені подивившись, начебто погодився:

— Частка правди, — каже, — і тут є: сприяв згубі нашій цей розпалений протопоп. Через його нецтво і помилки скривдили людей, загнали їх у темні кутки, сидять вони там майже три століття, кривди свої леліючи і ні в що, крім кривд, не вірячи, нічому іншому не бачачи ціни.

Євгенііна мова проти його мови — просто дитяча, а він промацав людей розумом своїм до глибини. Від цього, видно, коли він говорить слова суворі,— очі його дивляться по-батьківськи сумно і ласкаво. Дивно мені, що до попа він не ходить, та й піп за весь час тільки двічі був у нього; обидва рази по суботах, після всеношної, і вони сиділи майже до світанку, ведучи розмову про розум, душу і бога. Здалося мені, що піп на бога нарікає і боїться його, а дядько Марко говорить безбоязно й переконливо.

— Ти,— каже,— візьми бога як розум світу, що не знаходить поки що повного втілення в недосконалій людині, тоді все буде і величніше і простіше.

А попова мова дуже книжна, і зрозуміти її мені не під силу; кидається він, скуйовджений і запалений, пробиває повітря, ударяючи руками, відпихаючись від чогось і ніби щось прикликаючи до себе, і видно, що дядькові тяжко дивитися на нього, морщиться він, говорить мало, тихо й суворо.

— Кинь,— каже,— мудрування, думай простіше.

Суперечки їх важкі, але дядько, видно, перемагає попа: покипить він, покипить, пострибає та й задумається. А одного разу зірвався і, схопивши дядька за плечі, кричить йому:

— Який ти милий, який розумний і великодушний.

Дядько спинив його:

— Зажди, не хвали. Пам'ятаєш, що єпископ Синезій про похвалу сказав: «Похвала принадна, але згубна; вона подібна до отруйного питва, змішаного з медом, яке призначається для засуджених на смерть».

Сподобалися мені ці слова, тільки не зрозумів я про питво, і він мені розказав про філософа Сократа, отруєного народом за заперечення бога. Усе б треба знати, все в минулому цікаве й повчальне, а я — наче кріт, денному світлу ворогом живу.

Обидва рази слідом за попом з'являлась попадя, сідала в кутку, немов вартовий якийсь, і мовчала, скрестивши руки на плоских грудях, а інколи, вставши, підходила обережно до вікна і, примружившись, дивилася в темряву. Дядько, стежачи за нею, сміявся і одного разу сказав:

— Не бійся, нікого нема.

А вона, обернувшись до нього, відповіла:

— Даремно смієшся.

Все це туманне для мене, а спитати не наважуюсь».

«Померла скарбничиха Матушкіна, сьогодні ховали, майже все місто вийшло труну проводити. Дивно як бачити це: жила вона життям нерухомим, а от — виявилось, що всі знали її, і багато говорено про неї дорогою на кладовище співчутливого і доброго. Ішов за труною скарбник; іде сутуло, ногами човгає, голова нахилена, як під ніж чи сокиру, обличчя багрове, очі позапухали, позапливали,— зовсім кабан. А Люба в білячій старенькій шубці і в шапочці котиковій — така сирота, аж дивитись не сила! Не плакала, тільки губки стиснуті і личко як папір. Привітався я з нею, ідучи з кладовища, начебто зраділа, а батько, тримаючи її за руку, хрипить до мене:

— Ви — хто?

— Кожемякін,— кажу,— ми частенько в скарбниці бачимось, а з дружиною і дочкою вашою я навіть знайомий.

— Зіпсували мені дочку,— хрипить, і потяг її, чалапаючи по калюжах, а вона, стрибаючи за ним на тонких ніжках, хитається, як гілка коло стовбура, під вітром сильним. Жалко дивитись. Що з нею буде тепер.

Люблять у нас людину ховати: тільки-но помре хто значніший — ціле місто на вулиці висипле, немов свято настало чи вистава дається, всі йдуть за труною навіть ніби з приємністю деякою. Воно так,— якщо жити нудно, то й похорону радий».

«От і березень настав, учора був день Олексія, божого чоловіка, повинна б вода з гір бігти, а — морозно, хоч небо і ясне по-весняному. Сьогодні гуляли з Марком навколо міста, і всю дорогу він розповідав про тяжку й сумну російську старовину. Любить він народ і вміє викликати увагу до нього, та й до себе викликає любов. Максима так перемісив, що парубок за цей короткий час став на себе несхожий, лагідний, ласкавий та все усміхається, наче перед ним кохана дівчина стоїть. Тільки-от забутливість подолала його: те забув, іншого не за-

пам'ятав. Це — від книжок, їсть він книжки, як молодий жеребець весняну траву.

Помітно, що дядько Марко віддає йому перевагу передо мною, розмовляє з ним частіше й охотніше, ніж зі мною. Побоююся, щоб не загордився парубок.

Весело вчора говорив йому дядько Марко:

— Тіло у нас — бите, а душа — міцна й не жила ще, а все ховалася в лісах, монастирях, у темряві, в пияцтві, гультайстві, бродяжництві та в самій собі. Духовно всі ми ще підлітки, і життя в нас попереду — непочатий край. Не бійся, хлопці, видряпуйтеся! Встане Русь, тільки вір у це, вірою все добре створене; віритимемо — і все зуміємо зробити.

Думаю я про нього: повинна була ця людина знати якесь велике щастя, жила колись великою і страшною радістю, горіла у вогні — освітлилася зсередини, не згасила його в собі, і по цей день світить світові душа його цим вогнем, хай не згасне по всі дні життя й до останнього часу.

Добре вчора казав він Максимові:

— Нам, брат, не фиркати одному на одного треба, а, взявши один одного міцно за руки, з довірою душевною усім би до спокійної роботи дружно взятися задля благоустрою землі нашої, пора нам навчитися любити бідолашну нашу Русь!

Приємно було слухати ці розумні слова. Справді, всі фиркають, кожен дбає про те, як би своє життя міцніше відгородити коштом сусіда, і через те повсюдна ворожнеча й розвал. Часом лежу я вночі, думаю, і раптом здійметься в душі великий заколот, вибіг би на люди та й крикнув:

«Братця! Росію ж пожалійте, діло ж стародавнє, на крові, на кістках будоване!»

«Вася Савельєв пропав, третю добу шукають,— ніде нема, Єфим просто землю перекопує, прибіг до мене, на губах піна, труситься, кричить:

— Це ви, чорнокнижники, збаламутили його. Ти, Максимку, повинен усе знати, кажи!

І шапкою об землю б'є.

А Максим почорнів, дивиться на Єфима вовком і мовчить. Напередодні того як пропасти, був Вася в невідомо-

мої мені швачки Горюшиної, Єфим прибіг до неї, вилаяв її, надавав стусанів і, кажуть, даремно все: Максим її знає, жінка хоч і молода, а скромна і думати про себе погано не дає приводу, хоч приймала і Васю і Максима. А до того ж у неї в гостях попадає буває, а до розпусної жінки попадає не пішла б.

Марко Васильович другий день чогось сумний, ходить по горниці, курить безперестанку і свистить. Очі запали, блищать неприродно, і чути він уже гірше став, все перепитує, пояснюючи, що у вухах у нього дзвонить. В домі нудно, як восени, а небо синє і сонце ніжне, хоч і холодно ще. Запізнюється весна».

«Підходить до мене Марко Васильович і питає, усміхаючись:

— Вас коли туга більше змагає — восени чи весною?

— Зимою, — кажу.

— А мене — весною. Як небо розкриється, так і потягне кудись, відірвав би себе від місця, та й — марш. Повз міста, села, так — усе далі, в глиб землі, до краю!

Дивлюсь на нього, а відповісти не вмію. Піти йому звідси не можна, хвалити бога, він за якимось законом два роки повинен прожити у нас».

«Раптом ударило сонце теплом, і земля за два дні обтанула, як за тиждень; вночі сьогодні скресла Путаниця, і знайшовся Вася під мостом, нижче пральні. Дуже побитий, але сам у річку кинувся чи впхнув хто — не дізналися поки що. Винуватячи Єфима, поліція допитувала його, та він такий горем прибитий, що заговорюватися став і нічого путнього від нього не добились. Максим тримає руки за спиною й мовчить, наче заснув; очі мутні, зуби зціпив.

Марко Васильович пішов учора опівдні до попа, там ночував, і сьогодні, видно, там-таки ночує, скоро десята година, а його нема».

«На похороні Васі — Горюшину оту бачив, ішла під руку з Любою Матушкіною. Жінка непримітна, тільки одягнена якось особливо добре, просто і гарно.

Піп покликав мене до себе, і вона теж пішла з Любою, сиділи там, пили чай, а дядько Марко доводив, що добре б у місті театр завести. Потім попадає прекрасно грала на фісгармонії, а Люба раптом заплакала, і всі вони пішли до іншої кімнати. Горюшина з попадею на ти, а піп зве її Дуня, мабуть, родичка вона їхня. Піп, залишившись з дядьком, зараз-таки почав говорити про бога; нахмурився, витягнувся, руку підняв догори і, стоячи посеред кімнати, трусить пишним волоссям. Дядько відповідав йому коротко й нелюб'язно.

— Надаючи богові хотіння і дій,— кричить піп,— ти наділяєш його властивостями своїми, людськими, ти розщеплюєш його єдність.

— Старе це! — бурчить дядько.

— Дозволь! Чого бог може хотіти, коли він — усе, і як він може діяти, на що спрямував би дію, коли поза ним ніщо же бисть?

— Це, Сашо, схід, кинь! Це вже пережоване,— знехотя говорив дядько.

— А якщо мною не пережите? Якщо для мене це тяжка загадка?

— Ну, брешеш! — сказав дядько, запропонувавши мені йти додому, а піп відскочив у куток і згорнувся там на кріслі, видимо, розсердившись, мені сунув руку мовчки, а дядькові й головою не кивнув.

По дорозі я спитав похмурого Марка Васильовича, в чому річ, і він не дуже охоче роз'яснив мені:

— Та ось бачите в чому: у людини нема простої, міцної віри, і вона хоче її видумати собі, а чого нема, того не видумаєш.

Потім уже біля воріт додав:

— Все одне й те саме, скрізь одне — на схід нас тягне, до спокою, до виправдання бездіяльності. Тим паче потрібні дії.

А прийшовши додому, розказав: одного разу піп покаявся духівникові своєму, що його, мовляв, змагає невір'я, а духівник про це владиці доповів, за попом і перше було помічено думки вільні, за все це його, покартавши, вислали до нас, і відтоді попадає живе в страху за чоловіка, щоб його в монастир не заслали. Ось чого вона все застерігає його — Сашо та Сашо:

Нудно якось розказував він усе це, та воно й само по собі нудне. Один впав у відчай та покаявся, другий по-

слухав та доніс, а місту Окурову — милостиня: на тобі, небоже, що нам негоже...»

Через кілька днів після похорону Васі дядько Марко і Кожемякін сиділи на лаві за ворітьми, поглядаючи в чисте глибоке небо, де розпечено блищав густо позолочений хрест соборної дзвіниці.

— Як же це,— задумливо питав дядько Марко,— річка у вас є, а риби — нема?

— Та вже так яюсь! — відповів Кожемякін, благодушно усміхаючись.

— От я й прийшла! — раптом провинно пролунало збоку.

— І чудесно! — сказав дядько Марко.— Ну-бо ж, сідайте з нами!

Кожемякін підвівся, мовчки привітався і знову сів, міцно стиснувши в кулак пальці, що торкнулися м'якої жіночої руки.

— Значить — ви не хочете скаржитись на кривдника? — питав дядько Марко, повиваючись димом.

— Бог із ним! — ніби упрохуючи, сказала жінка.— Він і так пригнічений.

— Звичайно,— «блажен іже і скоти милує».

— Та й час такий — великий піст.

— Хіба? А в м'ясниці ви б не дозволили бити себе безкарно?

— Однаково! — відповіла жінка і, діставши з рукава кофточки хусточку, втерла рота, як це роблять молоді мішанки за обіднею, збираючись поцілувати хрест. Потім, зітхаючи, сказала: — Адже судом цим Васю не вернеш...

«Яка звичайна»,— подумав Кожемякін, скоса і обережно розглядаючи її.

Одягнена в темне, запнута хусткою, кругла й невелика, вона була схожа на черницю, і не можна було сказати, гарна вона чи ні. Очі були прикриті віями, вона здавалася сліпою. В ній не було нічого, що, зразу привертаючи увагу, примушує догадуватись про життя і вдачу людини, думати, чого вона хоче, куди йде і чи можна вірити їй.

З хвіртки виставилась руда Максимова голова, блиснули сині очі, зникли, і зразу ж він вийшов на панель,

незалежно підвівши голову, усміхаючись і високо піднявши темні брови.

Горюшина встала, простягаючи руку й тихо кажучи: — Здрастуйте, Максиме Степаничу!

Парубок привітався мовчки й упірнув у хвіртку, а вона, знову втираючи рота хусткою, повільно опустилась на лавку.

«Видно — знюхались! — байдуже подумав Кожемякін.— Весна настає, звісно».— І запропонував не дуже люб'язно: — Підемо до горниці?

— Ні, ми тут посидимо,— сказав дядько Марко, лягнувши долонею себе по коліну.

Кожемякін підвівся, не бажаючи — позіхнув, подивився вздовж вулиці, на небо, що вже починало червоніти, на чорні горби за містом і знехотя пішов.

Згодом, зважуючи тягар поганих своїх вчинків, він вирішив, що саме з цього вечора й почалося все те незрозуміле й ганебне, що збило його з шляху, твердо — як він думав — обраного ним.

Незабаром до дядька Марка стали ходити гості: ота, звичайна, Горюшина, звідкілясь вигнаний син соборного диякона, горбань Сеня Комаровський, а пізніше до них приєднались вугруватий і чубатий Цветаєв, що служив у земстві, лисий, весь витертий і носатий фельдшер Рогачов та племінниця другого соборного попа Капітоліна Галатська, товста, з червоним, в малежах, обличчям, криклива і бурхлива. Всі вони збирались акуратно по суботах, під час всеношної, у кімнаті в дядька Марка, а коли стало тепліше — в саду, коло лазні, під березами. Часом приходила попада, сідала в кутку і, мовчки поглядаючи на всіх крізь окуляри, завжди щось в'язала чи вишивала. Тут-таки незалежно стирчав Максим і все пригладжував руді кучері повільними рухами то одної, то другої руки, наче втираючи в голову собі те, про що жваво й переконливо говорив дядько Марко. А де-небудь осторонь, заклавши руки за спину, по черзі підставляючи вуха під нові слова й усміхаючись темною усмішкою, каменем стояв Шакир, у тюбетейці, і здавалося, що він прийшов сюди, щоб нашвидку помолитись, а потім швидко піти куди-небудь у важливій, невідкладній справі.

Приходячи на ці бесіди, Кожемякін збентежено хмурився; без слів вітаючись з людьми й проходячи наперед, сідав за стіл рядом з дядьком Марком, стараючись дивни-

тися на всіх поважно і розв'язно, але почувуючи нездоланне зникання перед цими людьми.

Скоро, захоплений оповіданнями Марка, він забував про них і про себе, напружено слухаючи, сміявся разом з усіма, коли було смішно, похмуро зітхав, чуючи важке й страшне, і провинно опускав голову, коли Марко суворо говорив про боягузливу безсердечність людей, про їх лінощі, про ганебне вміння швидко до всього звикати та про багато інших холопських властивостей російської людини.

А коли дядько Марко, встаючи, закінчував свою мову і навколо нього, наче галки навколо дзвіниці, починали гомоніти всі ці люди,— Кожемякін згадував себе, і в груди йому тихенько, невблаганно і лукаво вдиралося дедалі ясніше відчуття своєї неподібності до цих людей.

Із свого місця він бачив усіх, всі вони були молодші за нього, всі здавалися чудними й трохи смішними. Довгий Цветаєв, виставивши вперед гострі коліна, хитав носом, наче сонна ворона в гарячий день, і глухо, зірваним, як у п'яного дядька, голосом, з несподіваними звискуваннями говорив:

— Таким чином, перед нами стоять два питання,— про особу і суспільство...

Говорив він багато, впевнено і незрозуміло, часто заплющував очі й креслив пальцем у повітрі якісь знаки і раптом, поклавши палець на перенісся, замислювався.

— Ви скінчили? — питав дядько Марко.

— Дозвольте — тут є ще одно питання...

І знову всі дивилися на його вугрувате обличчя, а дядько Марко клацав по столу пальцями, нетерпляче рухаючи густими бровами.

Після Цветаєва завжди говорила Галатська, і завжди її мова починалася дзвінким вигуком:

— Ах, справа зовсім не в тому, щоб сперечатися про подробиці!

Її обличчя червоніло ще більше, рот швидко розкривався і закривався, і слова сипалися з нього темні в своєму зв'язку і дразливо гострі кожне зокрема. Кожемякін неспокійно оглядався навколо, дивився на попадю, яка щораз нижче й байдужіше схиляла голову над своєю роботою,— ця сива гладенька голова здавалася сповненою думок суворих, правдивих, але обережних, вона трохи заспокоювала його.

Після промови Галатської Цветаєв і Рогачов починали, навперебій, сперечатися з нею, перший звискував ображено, а другий сильним добрим басом рубав, наголошуючи на о:

— Це — не по суті!

Він скидався на великий інструмент, яким довго працювали, широкий, кремезний, з обличчям наче стертим, з маленькими, вилинялими очима і якоюсь приношеною головою, він рухався розгвинчено, непевно, в грудях у нього хрипіло, і часто його нападав кашель.

Сеня Комаровський був мовчазний. Сховавши голову в плечі, засунувши руки в кишені штанів, він сидів завжди витягнувши наперед короткі, маленькі ноги, дивився на всіх круглими, некліпаючими очима і час від часу повільно розтягав тонкі губи в широку усмішку,— від неї Кожемякіну ставало неприємно, він старався не дивитися на горбаня і — мимоволі дивився, почувуючи до нього дедалі зростаючу, дедалі вимогливішу цікавість.

Горюшина слухала виступи й суперечки, роззявивши рота, круглого як у риби, часто кліпаючи порожніми очима якогось бліденького кольору, і зітхала, наче глибоко всмоктуючи в себе слова.

Яскравою плямою виділялося нахмурене Максимове обличчя; пригладжуючи волосся, він підіймав руки так, наче не кваплячись і обережно ліз кудись угору невидимою драбиною, його синій, глибокий погляд часом спинявся на постаті Горюшиної і — зволожувався, темнів, ніздрі здригались, а Кожемякін, бачачи це, неприязно думав:

«Жеребець! Його допустили до розуму, а він — своє думає».

І темні очі Комаровського теж нерідко сліпо спинялися на обличчі й постаті жінки,— в ці секунди вони здавалися великими, а білків у них начебто не було.

«Зовсім совине обличчя»,— думав Кожемякін.

Всі поводитися вільно, майже кожна промова викликала десятки заперечень, і спочатку це дивувало Кожемякіна:

«Скільки думок у людей!» — майже з захопленням думав він. Ця безліч думок, простих, зрозумілих, що легко розв'язували складну плутанину життя, озброювала душу бадьорістю, прищеплюючи довіру до людей, до сили їх розуму і пошану до добрих намірів їх. І було

приємно усвідомлювати, що такі визначні люди з'явилися в його місті і в його власному, Кожемякіна, домі лунають усі ці сміливі слова. Різкості перестали лякати, і тільки тоді, коли Галатська відкривала свого великого рота, він з побоюванням нахилив голову і старався не дивитись на дівчину, завжди потай бажаючи, щоб хто-небудь швидше спинив бурхливий потік її слів.

Він записав у свій зошит:

«На вигляд Капітоліна беззлобна і навіть начебто простенька, а на словах найневгамовніша і примушує думати, що рушії життя людського — нещастя і озлоблення. Про голод, якого сподіваються цього року, говорить з явною радістю, і з її міркувань виходить так, що чим гірше людині, тим це корисніше для неї. Якщо правда, що тільки горе може душу розбудити, то ця правда — жорстока, слухати її неприємно, прийняти важко, і багато хто, звичайно, відмовиться від неї; нехай краще спить людина, ніж мучиться, бо все одно: і сон і ява однаково кінчаються смертю, як правильно сказав горбань Комаровський.

До того ж Капітоліна ще й неввічлива дівчина: зве мене на ім'я рідко, а все більше купцем і хазяїном. Назвав би я її за це негарним словом, — дурепною, наприклад, — та бачу, що й усіх вона любить проти шерсті гладити, грубощами обдаровувати. Помітно, що вона дуже любить кошенят димчастих, — коли таке кошеня побачить, то сєе вся й робиться доброю, чого, однак, сама ж ніби соромиться, чи що.

Дуже важко її зрозуміти і ніяк не примостишся, щоб поговорити з нею просто, по душі, без пирхання з її боку та без крику. Одягнена хоч і не бідно, а неохайно: кофта під пахвами завжди дуже просякнена потом і крючки не скрізь є, усі прорізи світяться. Дивлюсь я на неї, дивлюсь, та часом і подумаю: хто таку зважиться покохати? Ніхто, мабуть, не зважиться».

Коли він звикся з людьми і ввійшов у коло їхніх думок, йому теж захотілося вільно говорити про те, що особливо впадало в вічі під час суперечок, що він вважав неправильним. І спочатку несміливо, ніяково, потім де-

далі сміливіше й наполегливіше він став втручатися в суперечки.

— Дозвольте мені зауважити? — просив він, підводячись з стільця й почувуючи, що кров відлинула у нього від обличчя, а серце стукає поквапливо.

Діставши від дядька Марка ласкавий дозвіл, він, стараючись висловлюватися пишномовніше, говорив завжди одне й те саме:

— Бачите — от ви всі тут бажаєте добра вітчизні, без сумніву, щиро, а тимчасом, через просту різницю в способах довершення справи, між вами суперечка аж до обопільних образ. Я б уважав, що це зовсім зайве і дуже заважає засвоєнню різних думок, я б просив — ласкавіше як і щоб більше уваги одне одному. Це — прикро, коли такі, пробачте, незвичайні люди й раптом — ображають одні одних, дбаючи про саме тільки добро...

Інколи, зворушений своєю промовою, піддаючись натискові доброго почуття до людей, він мало не плакав — це впливало на слухачів, вони, ніяково усміхаючись, дивились на нього ласкаво, а дядько Марко схвально посміювався, весь у диму.

— Це правда! — говорив хто-небудь часом весело, часом тихо і сумно.

«Проти мене — не сперечаються!» — з деякою гордістю думав Кожемякін і продовжував:

— Тепер — друге, от Капітоліна Петрівна, та й усі, хоч — менш за неї, дуже нападають на купецтво, дворянство і взагалі на багатих людей, картаючи їх усіляко за пожадливість і користолюбність, — дуже добре! Одначе ось пан Цветаєв доводить, та й сам Марко Васильович теж дуже правильно каже завжди, що людина є — плід і нічим іншим, крім того, яка є, не може бути. Отож, засуджуючи й караючи людину, все-таки треба б не забувати, що, як доведено, в ділах своїх вона — не вільна, а як їй судилося долею, так і живе, і що треба пояснити їй помилку життя в її корені, а також усю невигоду такого життя, і доводити б це поважно, з любов'ю, знаєте, без образ, з почуття братерства, — це буде на загальну користь усім.

Він дуже старався говорити якнайлагідніше й не-образливо, але бачив, що Галатська фиркає, і хоч усі знову ніяковіють, але вже якось інакше, обличчя в усіх похмурі й сухі, а обличчя в Марка Васильовича ставало

старкуватим, непроникним, очі він ховав і курив більше, ніж завжди.

Всі слухали його мовчки, часом Цвєтаєв, переглядаючись з Галатською, усміхався, а вона неприємно кривилась,— Кожемякін, помітивши це, квапився, плутався в словах і, коли закінчував, хто-небудь знову неохоче говорив:

— Взагалі — це правильно...

Частіше, ніж інші, лагідніше й охочіше озивався Рогачов, але й він начебто забував, у цьому випадку, всі слова, крім двох:

— Це так.

І скоро Кожемякін помітив, що його слова вже не викликають приємної уваги, їх стали сприймати беззаперечно і, дедалі нетерплячіше чекаючи кінця його мови, в кінці покwapливо говорили, киваючи йому головою:

— Авжеж, авжеж, це так...

— Приблизно правильно, звичайно...

Потім Галатська і Цвєтаєв стали навіть перебивати його нагадуючими вигуками:

— Ми вже чули це!

І дядько Марко не один раз суворо зупиняв їх:

— Дозвольте, дайте ж скінчити.

Кожемякін відзначав уже з подивом і образою:

«Не заперечують, навіть і не слухають; самі говорять надмірно, а для мене терпіння нема...»

Нарешті трапилось так, що Максим, не встаючи з стільця, заговорив проти хазяїна незвичним складом мови, з зухвалістю більшою, ніж завжди:

— Ви, Матвію Савеличу, видно, не помічаєте, що завжди говорите одне й те саме, і все на користь своєму станові, однак не він же страждає більше за всіх, а з його волі страждає весь народ.

Суворий і гарний, він все підвищував голос, і чим гучніше говорив, тим тихіше ставало в кімнаті. Ніяково опустивши голову, Кожемякін спідлоба стежив за людьми, — всі дивилися на Максима, тільки темні зіниці горбаня, звузившись і обведені голубуватими кільцями білків, спинилися на обличчі Кожемякіна, ніби підстерігаючи його погляд, та попада, переставши працювати, поклала руки на коліна й дивилася поверх окулярів у стелю.

Максим скінчив говорити, поправив волосся.

— Чудово, дуже добре! — вигукнула Галатська, соваючись по дивану.— Ану-бо, хазяїне, що ви скажете?

І знову стало тихо, тільки дядько Марко незадоволено сопів.

Кожемякін підвівся, спираючись руками на стіл, і, не стримуючи сердитого хвилювання, сказав:

— Дурниці ти верзеш, Максиме, і навіть неприємно слухати...

Всі тихенько загули, зашепотіли, а дядько Марко, піднявши руку, ласкаво, але суворо сказав:

— Спокійно, Матвію Савеличу, спокійно!

— Чого мені непокоїться? — вигукнув Кожемякін, почувавши, що йому дошкулив цей несхвальний шепіт.— Неправда все! Що мені мій стан? Я живу сам, на загальній підозрі і на глумі, це — всім відомо. Я про те говорив, що коли погодитися — всі люди рівні, виходить усі однаково винні і суд повинен бути рівний усім,— ось що я кажу! І якщо запевняють, що навіть злодій краде з нужди, то торговельний стан — тим більше...

Галатська безсоромно й голосно засміялась, Цветаєв теж фиркнув, по обличчю в горбаня повільно поповзла до вух неприємна усмішка — Матвій Савелійович похолов, збився й замовк, важко опустившись на стілець.

— Дозвольте! — зразу припинивши гамір, вигукнув дядько Марко і довго, лагідно говорив щось утішливе, примирливе. Кожемякін, не дослухаючись до його слів, почував себе ображеним, сумно піддавався звукам його голосу й думав:

«Віддають перевагу хлопчиськові...»

Після суперечки з двірником на зборах, він уночі записав:

«Сьогодні Максимко розійшовся з усією зухвалістю, став при всіх проти мене й довго суперечив, а всі — за нього і схвалювали. Зніяковів я, звичайно; в своєму домі, проти свого ж наймита сперечатися недоречно й негідно. Аж дивно, як це всім керуючий Марко Васильович не добачив невідповідності й допустив його до слова. Якби був це Шакир, людина в літах і великої душевної солідності,— інша річ, а то — молодий парубчак, як той бубонець, хто б не труснув — він брязне. Звичайно, Маркові Васильовичу думки завжди дорожчі за

людей, та, однак,— звідки ж у Максимка свої думки з'явилися б? Думки в усіх — спільні, і одне їм джерело для всіх — усе той самий Марко Васильович. Став він тепер дуже зайнятий, дома буває мало, ночами довго гуляє в полях, і поговорити душевно з ним не вдається все мені. І знову я начебто починаю почувати себе відсунутим набік і якоюсь бородавкою на чужому носі».

Непомітно минув травень, гарячий і сухий цього року; позеленів сад, одцвів бузок, в молодому листі задзвеніли вівчарики, замигтіли червоні груди тонконогих вільшанок; повітря, насичене весняними пахощами, паморочило голову і зв'язувало думки солодкою літню.

Бабило за місто, на зелені горби, під співи жайворонків, на річку й до лісу, святково вбраного. Стали збиратися в саду, біля лазні, під пишним наметом беріз, за столом, коло самовара, а часом — по неділях — ішли далеко в поле, за яри, на височину, яку прозвали Мишачий Горб,— звідти було видно все місто, воно здавалося намальованим на землі лагідними фарбами, і одного разу Сеня Комаровський, подивившись на нього з усмішечкою, сказав:

— Гарне, падлюка! А нагадує злодія на ярмарку — зовні вбране, а всередині — самі капості...

Авдотя Горюшина подивилася на нього порожніми очима й зауважила тихенько, не засуджуючи:

— Скрізь є хороші люди.

— Як у кожній крамничці — оцет,— не дивлячись на неї, промовив горбань, а вона, зітхаючи, звернулася до Матвія Савелійовича:

— Цього я не розумію, про оцет...

Майже вперше вона заговорила з ним, і Кожемякін раптом зрадів, засміявся.

— Семен Іванович любить загадками говорити...

Звувивши зіниці, горбань суворо сказав їй:

— Вам і не треба нічого розуміти, вам просто треба заміж вийти.

— Ой, що це ви! — вигукнула жінка, почервонівши й опускаючи очі.

— Правда, Матвію Савелічу, заміж? — спитав горбань.

Кожемякін заговорив:

— Це — дивлячись за кого. Звичайно, для молоді жінки заміжжя...

Підійшла Галатська, обмахуючись хусткою, прислухалася і, скрививши обличчя, пирхнула:

— Ху, які пошлості!

І палко почала про те, що життя вимагає від людини самопожертви, а Сеня, послухавши її, раптом ехидно спитав:

— Що ж, по-вашому, життя, як стара жебрачка, всяку погань, зосліпу, бере?

Галатська, спалахнувши, закричала, а Матвій Савелійович подумав про горбаня:

«Чого він завжди при Авдоті грубощі говорить? Адже, коли він мітить на неї — цим не візьмеш!»

І уважно оглянув молоде податливе тіло Горюшиної, що сиділа поряд нього.

А через тиждень він почув у саду тихий голос:

— Облиште, не займайте...

У відповідь загав Максим:

— Та вже ж усе однаково!

Кожемякін здригнувся, висунувся у вікно і знову почув нерішучий, умовляючий голос жінки:

— Тут таке діло й люди такі...

— Діло ділом, а серця не задушиш, — виразно, наполегливо й сердито сказав двірник.

«Ах, пес!» — вигукнув про себе Матвій Савелійович і, не бажаючи, покликав двірника, але зразу ж, відскочивши від вікна, почав ходити по кімнаті, злякано думаючи:

«Навіщо це я? Що мені?»

І коли Максим став у дверях, збентежено спитав його:

— Самовар — готовий?

— Ні ще...

— Чому? Там прийшов хтось.

— Авдотя Гаврилівна.

Кожемякін пильно оглянув двірника й помітив, що обличчя в Максима схудло, змарніло, але стало ще більш незалежним і рішучим.

«Подолає він її!» — з сумом подумав Кожемякін і, одвернувшись набік, махнув рукою.

— Ну, іди!

І знову сердито думав, стоячи посеред кімнати:

«Жив би з кухаркою; жінка ще в соку, і це так ведеться, щоб двірник з кухаркою жив. А він — ач куди заноситься!»

Глянувши на себе у дзеркало й зітхнувши, пішов у сад, несучи в душі щось невиразне, неспокійне й нове.

Горюшина, в блакитній кофточці й сірій спідниці, сиділа на лаві під яблунею, спустивши білу шовкову хустку з голови на плечі, на її білявому волоссі й на шовку хустки мінилися рожеві плями сонця; поглажуючи щоки свої гілочкою берези, вона задумливо дивилася в небо, і губи її рухалися, наче жінка молилась.

Кожемякін привітався і сів поруч, думаючи:

«Тиха, покірна. Вона поступиться...»

Дзижчали бджоли, звук цей вливався у груди, в голову і, сп'яняючи, викликав несподівані думки:

— Ви ж удова? — спитав він тихо.

— Третій рік.

— Довго були заможем?

— Рік п'ять місяців...

Відповідала не поспішаючи, але й не задумуючись, зразу ж після запитання, а здавалося, що всі слова її насилу проходять крізь одну якусь густу думку і знебарвлюються нею. Так, говорячи ніби не про себе, одномаїтно й тьмяно, вона розказала, що її батько, сторож при казенній палаті, звелів їй, сімнадцятилітній дівчині, вийти заміж за чиновника, одного з своїх начальників; чоловік скоро після весілля почав пити і вмер нагло на вулиці, злякавшись собаки, що кинувся на нього.

— Ласкавий був він до вас? — співчутливо спитав Кожемякін.

— Н-не знаю,— тихо відповіла вона і зразу ж, схамівшись, мило усміхнулася, пояснюючи: — Не встигла навіть придивитися, то п'яний, то хворий був,— серце і печінка боліли в нього і сердився дуже, не на мене, а від страждань, а потім раптом принесли мертвого.

— Отож життя ви й не зазнали?

Зламавши гілочку берези, вона відкинула її геть, якраз під ноги горбатому Сені, який підходив до лавки, ще здаля скинувши засмальцьованого, зім'ятого чорного капелюха.

— А я думав — запізнююсь! — високим голосом, що не викликав довіри, говорив він, потискуючи руки й сі-

даючи поряд Горюшиної, занадто близько до неї, як зда-лося Кожемякіну.

Слідом за ним прийшли Цветаєв і Галатська, а Кожемякін відійшов до стола і там побачив Максима: парубок сидів на ганку лазні, пильно дивлячись в небо, де здіймалася дзвіниця монастиря, повита гіллям липи, а під нею кружляли мисливські білі голуби.

— Даремно! — раптом розлігся по саду тенор горбаня.

— До-озвольте! — зневажливо крикнув Цветаєв, а Галатська кудкудакала, наче курка:

— Кого, кого?

І знову голос горбаня проспівав:

— Усіх — на сорок літ до пустелі! І нехай ми заги-немо там, породивши світові людей сильних...

Кожемякін, усміхнувшись, сказав Максимові:

— Горбатий завжди так — мовчить, мовчить, та й почне верзти недоречно.

Але, на його подив, Максим відповів:

— Він — розумний.

А тенор Комаровського, все підвищуючись, співав:

— Голубице тиха — не слухайте їх! Ідіть самі скро-мною своєю дорогою й несіть щастя тому, хто виявиться достойним його, бо ви створені богом...

— Богом! — зверескнула Галатська.

— Щоб дати щастя комусь, ви створені для мате-ринства...

— Бачите? — спитав Максим, встаючи з кривою по-смішкою на зблідлому обличчі. — Він — хитрий...

— Клич їх! — сказав Кожемякін, але Максим, не ру-хаючись, заклав руки за спину й гукнув:

— Чай пити!..

«Ревнує, видно!» — не без задоволення подумав ха-зяїн і зітхнув, раптом засумувавши.

До стола підійшли збуджені люди, позад усіх горбань, ехидно усміхаючись й потираючи бугруватого лоба. Го-рюшина, рум'яна й збентежена, сіла поряд з ним і зда-лася Кожемякіну схожою на молоду, що йде заміж проти своєї волі. Кипіла зла суперечка, Комаровський, повер-таючись, як вовк, усім тулубом то праворуч, то ліворуч, огризався; Галатська і Цветаєв навперебій обурено на-падали на нього, а Максим, дивлячись у землю, стояв осторонь. Кожемякіну хотілося зрозуміти злі слова гор-

баня, який надзвичайно розговорився, але йому заважали наполегливі думки про Горюшину і Максима.

«Тиха, покірна»,— вдсяте повторяв він про себе.

І з тривожним подивом чув їдку мову горбаня:

— Ви кружляєте, як сміття на перехресті у вітряний день, вас це кружляння п'янить, а я стою осторонь і бачу...

Галатська, спітнівши від хвилювання, стукала долонею по столу, Цветаєв, червоний і надутий, похмуро мовчав, а Рогачов кашляв, без кінця плювавсь й примирливо гув на о:

— Панове, годі вам!

— Бачу і знаю, що це — не забава! — криком кричав Комаровський. — Не своєю волею носиться за вітром мертвий лист...

Тут раптом розсердився й Рогачов, підвівся, глухим басом умовляючи Галатську:

— Облиште ж! Це не розмова, а саме оригінальничання, кокетування!..

Заходило сонце, хрести на банях монастирських церков топились і танули, розбризкуючи червонувате проміння; гули хрущі, літаючи над березами, дзвінко перегукувалися стрижі, кремсаючи повітря кривими лініями льоту, сумно грав пастух, і все навколо вимагало тиші.

«Сперечалися б дома, не тут!» — стомлено й ображено подумав Кожемякін, кажучи вголос:

— А Марко Васильович не йде...

Горюшина, здригнувшись, провинно оглянула всіх і тихенько сказала, що не прийде сьогодні дядько Марко — отець Олександр захворів на гарячку, а дядько лікує його.

— Не гарячка в нього, а запій почався! — усміхаючись, пояснив Сеня.

Горюшина, зітхнувши, опустила очі.

«Вівця!» — подумав Кожемякін, розглядаючи синювату смужку шкіри в проділі її волосся, і захотів сказати їй що-небудь пестливе, але в цей час Комаровський сердито й насмішкувато спитав:

— Чому ви кажете гарячка, знаючи, що в попа — запій?

— Навіщо ж розказувати погане? — відповіла вона.

— Так! — з задоволенням сказав Кожемякін.

Але Сеня поглянув по черзі на нього, на Горюшину і знову спитав, кривлячи рота:

— Сподівається, що погане само собою зникне, якщо мовчати про нього?

Позаду Кожемякіна гучно зітхнув Максим, кажучи:

— От чіпляється людина!.. Не відповідайте йому, Авдотю Гаврилівно.

«Треба б мені заступитися за неї!» — мало не вголос докорив собі Кожемякін.

А Галатська, поправивши на голові солом'яний капелюшок з червоним бантом, оповістила:

— Ну, ми йдемо...

Цветаєв надівав білий кашкет так обережно, наче в нього боліла голова і дотик до неї був болісний. Рогачов випростався, ніби скидаючи з пліч великий тягар, і тихо сказав:

— До побачення!

І низкою, одно за одним вони пішли стежкою.

— Бачили ви, — спитав Комаровський, — як вона в савовар видивлялась, Галатська та, поправляючи капелюшок?

— Хіба це негарзд? — тихо спитала Горюшина.

— Смішно...

Жінка, недовірливо глянувши на нього, сказала:

— Чому ж? Якщо капелюшка криво надіти — тоді смішно...

— Ні, — гостро й задержувато говорив Комаровський, — смішно, коли потвора дивиться сама на себе...

— Ще смішніше іншим людям дивитися на неї, — важко вимовив Максим.

Кожемякін бачив, що двірник з горбанем націлюються один на одного, як півні перед тим, як битися: так само напружились і, понахиливши голови, повитягали шиї, так само невідривно, не кліпаючи, дивляться в очі один одному, — це збуджувало в нього тривогу й було забавно. Він стежив за жінкою: видимо, не слухаючи коротких, дряпаючих вигуків горбаня і Максима, вона заглиблено розглядала квіти на чашці, яку тримала в руках, обличчя в неї зблідло, а порожні очі наче павутинням укрились. Він дивився на неї з таким почуттям, начебто ця жінка повинна була зараз-таки й назавжди піти кудись, а йому треба було запам'ятати її лагідну голову, просте обличчя, маленький, наївний рот, круглі вузькі плечі, невеликі ді-

вочі груди і ці руки з довгими, поколотими голкою пальцями.

«З'їдять її, на шматочки порвуть,— думав він, поквалливо запевняючи себе в чомусь.— Чужі для неї оці...»

Серед тиші саду, ще запорошеного червонуватим пилом вечірньої зорі, незвичайно, з якимись ласкавими підвискуваннями розпливався тонкий голос горбаня:

— Людина хотіла б жити лагідно й мирно, так, так, це безпечно й просто, приємно й не вимагає зусиль,— але як тільки людина почне готуватися до цього — збоку стрибає звір, і — кінець! Отак-о, ласкавий мій...

Його совіні очі насмішкувато закруглились, обличчя було розрізане тонкою усмішкою на дві однаково неприємні половини, весь він не відповідав лагідному тону слів, і здавалося — в ньому говорить хтось інший. Максим теж, видимо, почував це: він дивився в обличчя горбаневі неприязно, стиснувши губи, нахмуривши брови.

— Є таке вчення,— вкрадливо підвискуючи, казав далі горбань,— перемагають завжди тільки звірі, а людина повинна бути переможена. Вчення це переконливіше, ніж, наприклад, євангеліє,— воно особливо подобається людям з міцними кулаками і без совісті. Хочете, я дам книжечку, де його розказано цілком зрозуміло й просто?

— Не хочу,— сказав Максим.

— Хіба? А втім, і не треба — ви й без книжки можете щонайкраще виконати це вчення...

Максим посувався до нього повільно, начебто проти своєї волі, Кожемякін крякнув, тривожно оглянувшись, а Горюшина раптом встала, похитнулась і, кліпаючи очима, простягнула Кожемякіну руку.

— Прощавайте, мені пора!

— І мені! — сказав горбань.

Максим химерно зачовгав ногами по землі, дивлячись, як вони виходять з саду і Горюшина, ступаючи обережно, підтримує спідницю, наче боїться зачепитися за щось, що спинить її.

Сухе сюрчання коників заповнювало сад, і гули жуки, заплутуючись у сітці молодої зелені, шарудячи дрібним листям беріз.

— Поїду по воду,— раптом сказав Максим і швидко пішов.

«Не по воду, а за нею подивитися!» — в думці попра-

вив його Кожемякін, усміхаючись і відчуваючи натиск якихось старих дум, відродження боязкого недовір'я до людей; це змагало його цілу ніч до ранку. У зошит свій він записав:

«Знову душа моя вражена і ние тихенько, як дитя безсловесне пхинькає, нікому нечутне. Загальну справу треба робити, кажуть люди і сперечаються проміж себе невгамовно, озиваючись на кожне неправильно сказане слово десятком інших, а на цей десяток — сотнею й більше. Говорячи про дружбу і єднання сил — ворогують, роз'єднуючись серцями. Навіть і сам Марко Васильович не цурається того, що йому зовсім би не личило, і, коли Цветаєв говорить про міста, про фабрики — хмуриться, не зважає і ніби не надає словам його ваги. Звичайно, Цветаєв удвоє молодший і не дуже ввічливий, а все-таки про щось по-своєму думає, а всяка своя дума дорога людині й повинна б усім цікава бути. Галатська при ньому за дядька править і схожа на дядька, до речі.

А фершал, видно, іншої вдачі, він більше мовчить та кашляє, сперечається — рідко, тільки з Комаровським і завжди від евангелія. З великим завзяттям запевняє, що царство боже всередині душі людської, — мені це дуже дивно чути: хто може сказати, що корениться всередині його душі? Багато в ній живе різного й безліч несподіваного, такого, що виникає раптом і перед чим сама ж людина спиняється з великим подивом і не розуміючи — звідки в ній таке? «Як можна говорити про царство боже без розуму?» — справедливо спитав горбань Комаровський, а Рогачов, розсердившись, пояснив, що розум — дурниця, нічим не керує в житті, а тільки до омани веде. Всього цього — неможливо зрозуміти: виходить тепер, що й бог нерозумний! Помічаю я, що найважче й найзаплатніше люди говорять про бога, і краще б їм облишити це, а то виходить і страшно, і жалібно, і негідно великого предмету. Найгірший словами Комаровський, Фома невірний якийсь він, лізе наосліп на всяку висоту й під усе бажає пороху підкласти, чим для всіх і неприємний. Хоч би до чого люди договорились, він зараз-таки запитує: а це як? І знову починається суперечка, встановлене летить шкереберть, Марко Васильович сердиться, а він, словоблуд невичерпний, вдоволений. Фершал кричить:

«Чого ви з людьми, які шукають віри, адже вам, нещасний, невір'я солодке?» Справді — горбатий грається найстрашнішими словами, як чорт жаром, і видно, що це приємно й солодко йому.

Зрадів був я, що в Окурові завівся нібито новий народ, та, мабуть, передчасна радість. Що нового? Поки що самі слова, а люди — як люди, такі самі прищі: де б прищ не вискочив — надувається з усієї сили, щоб видніше його було й болячіше від нього. Горбань зовсім такий — прищ.

А про Максима просто й думати не хочеться, так парубок надувся, розбещений і зухвалий став. Все більше винагороджують його увагою, на шкоду іншим, а він горойжиться та бундючиться, стаючи всякому поперек горла. Важкий він мені. Щодо Васі так і не відомо, хто його звів».

Ранком під час чаю принесли записку від попаді, вона запрошувала до себе, якщо можна негайно.

«Знову проситиме грошей позичити», — байдуже і стомлено подумав Кожемякін.

Неохоче одягся, ліниво пішов і застав попадю в саду; зігнувшись між грядками, вона обривала вуса в полуниць, як завжди сіра, нудна, в окулярах.

— Руки брудні, — сказала вона замість привітання, показуючи йому долоні так, наче відпихала його. Поправила підіткнуту спідницю й довго мовчки витирала пальці краєм фартуха, а її безбровий, наче з дерева вирізаний лоб вкрився дрібними зморшками.

Кожемякін спитав про здоров'я попа, вона сухо відповіла:

— Не спав цілу ніч, тепер заснув. І дядько ліг.

«Скаже правду чи ні?» — подумав гість і спитав:

— А що за хвороба?

— Російська, запій, — в два удари сказала попадя, ідучи до альтанки, потім, глянувши поверх окулярів, теж спитала: — Хіба Комаровський не сказав?

— Ні, — тобто він сказав, — ніяково зам'явся в словах Кожемякін.

— А ви йому не повірили? Даремно, він дуже добре ставиться до вас.

Сіла в кутку альтанки, підняла окуляри на лоб і,

оглянувши гостя туманним поглядом слабких очей, зітхнула, роздумуючи про щось, а потім, роздільно і наче рахуючи слова, почала говорити:

— Я покликала вас, щоб сказати про Комаровського. Він нещасний і тому злий. Йому хочеться бачити всіх смішними й потворними. Він любить помічати в людині смішне й пошле. Він дивиться на це, як на свій обов'язок і своє право...

«Чого їй треба?» — швидко крутилося в голові Кожемякіна.

Піднявши руки й поправляючи зачіску, попадає й далі говорила нудно і серйозно. На стінках і на стелі альтанки висіли пучки весняних запашних трав, в тонких стрічках сонячного проміння кружляла, плакала, опадаючи, висохла цвітінь, блискала райдужна курява. А на порозі, пирхаючи й перекидаючись, гралося двоє кошенят, сіреньке і руде. Кожемякін задивився на них, і раптом його вух торкнулися дивні слова:

— Це правильна думка — вам найкраще оженитися!

— Хто це каже? — швидко спитав він, підскачівши на лаві.— Невже Семен Іванович?

— Атож! І я з ним згодна. Я ж сказала вам, що в глибині душі він людина дуже ніжна й чутлива. Не кажучи про його розум. Він розуміє, що для неї...

— Для Авдоті Гаврилівни? — спитав Кожемякін.

Попадає замовкла, опустила очі і, пильно оглянувши гостя, спитала його:

— Ви мене не слухали?

— Я? Ні, я слухав! — збрехав Кожемякін.

Її голос зазвучав сухіше, повчальніше, а слова сипалися розмірено й діловито.

— Я знаю Дуню давно, ми з одного міста, вона — чудова по душі! І Семен Іванович має рацію — Максим її занапастить, це ясно.

— Звичайно, так! — з радістю підтвердив Кожемякін.

Він дивився на попадаю, широко розплющивши очі, почувуючи себе як уві сні, і, боячись прокинутись, сидів нерухомо й рівно, аж ламало спину. Жінка в кутку здавалась йому райдужною, наче павич, голос її був прийнятний і ласкавий.

«Отака добра, отака розумна!» — думав він, слухаючи її розмірену мову.

— Вона не почуває себе, їй здається, що вона наро-

дилась для людей і кожен може вимагати від неї всього, все її життя. Вона поступиться перед кожним, хто наполегливий,— розумієте?

— Так. Це правда. Покірлива така...

— От. І якби вони зійшлися, вона і Максим, це було б нещастям для обох. Йому — рано женитися, ви згодні?

— З чим йому женитися? — вигукнув Кожемякін.

— Ну, та й це...

Вона відкинулася до стіни і, склавши руки на грудях, спокійно сказала:

— Отож, одружуючися з нею, ви врятуєте двох хороших людей від фатальної помилки. А самі, в особі Дуні, придбаєте на все життя вірного друга.

Кожемякін поквапливо встав.

— Ви — куди? — суворо спитала попада.

— Я просто так...

— Все це має поки що залишитися між нами!

— Ви з нею — говорили?

— Ні ще. Треба було мати вашу згоду.

— Добре ви придумали, Анно Кирилівно! — вигукнув Кожемякін, з радістю і подивом.— Кажучи по правді — я й сам дивився на неї...

— А так, зрозуміло! — сказала попада, знизавши плечима, і знову почала щось говорити переконливо й довго, збуджуючи нетерпіння в гостя.

— Отже — сьогодні ввечері на восьму годину я матиму її відповідь, а ви прийдете до мене! — закінчила вона, встаючи й простягаючи йому руку.

Він довго й гаряче трусив цю суху руку і від надміру нових почуттів, приемних своєю визначеністю, не міг нічого сказати попаді.

Голова солодко паморочилась, серце завмирало, пролинали поквапливі думки:

«От і доплив до затону! Піп Олександр повинчає без галасу, на перший час ми з Дунею махнемо до Воргорода. Молодець попада — як вона влучно поставила всіх на місця. А Дуня — вона мене покохає, вона — як сестра мені вдачею, справді,— і як я сам не додумався до такої простоти?..»

Переможно усміхнувшись, він уявив собі задержувату постать Максима і в думках посварився на нього пальцем: «Знай, цвіркуне, свій запічок!»

Місто було насичене спекою, паркани, стіни будинків,

земля — все пашіло мутним, гарячим подихом, в нерухомому повітрі стояла легка курява, гарячий блиск сонця люто сліпив очі. Над огорожами важко й мертво висіли в'ялі, померхлі віти дерев, душні сірі тіні лежали під ногами. Раз у раз зустрічалися темні обдерті мужики, жінки з дітьми на руках, під ноги совалися теж напівголі діти й настирливо скиглили, простягаючи руки за милостинею.

«Ото їх налізло!» — між іншим подумав Кожемякін, розтикуючи мідні монети і наче крізь сон бачачи чорні руки, худі волохаті обличчя, безнадійно стомлені очі, внутрішньо відмахуючись від голодного похоронного скигління.

Обливаючись потом, знесилений спекою, він швидко добіг додому, роздягся й почав ходити по кімнаті, розчісуючи бороду гребінцем, поглядаючи в дзеркало, звідки до нього приязно усміхалося повне, жовтувате обличчя з набряками під очима, з пасмами сивого волосся на скронях.

До вечора думка про одруження зовсім полонила його, він малював собі одну за одною картини майбутнього життя і все з більшою радістю думав, що ось, нарешті, знайшов собі давно бажане місце в житті — стало й спокійне.

«Тихенько, осторонь від людей заживемо ми, своїм монастирем...»

Крізь цей щільний ряд мирних дум марно намагалася пробитись одна якась докоряюча думка, та він гнав її геть, навіть не почувуючи бажання зрозуміти те, про що вона хоче нагадати йому.

Вже о сьомій годині він був одягнений, щоб іти до попаді, але раптом вона з'явилася сама, як завжди рівна, плоска й рішуча, увійшла, мовчки кивнула головою, сіла і, скинувши окуляри, протираючи їх хусточкою, неголосно сказала:

— Ми спізнались...

Не зрозумівши її слів, Кожемякін з благодушною усмішкою дивився на неї.

Попадя зітхнула й почала говорити, дивлячись у підлогу, наче читаючи книжку, розгорнуту на ній, стомлена, полиняла й лагідніша, ніж завжди.

— Вони вже зішлись. Так, уже; хоч я казала їй: «Дуню, нічого доброго, крім горя і кривди, ти не знайдеш з ним!»

— З Максимом? — спитав Кожемякін і, поперхнувшись, сів на стілець, приголомшений.

— Я повторила їй це сьогодні, а вона каже: «Якщо я потрібна йому — однаково, хоч і ненадовго», — ви розумієте цей характер?

— Чим же він кращий за мене для неї? — сказав Кожемякін, розводячи руками, сповнений холодної кривди і почуваючи, як вона скипає, переходячи в злість. — Пройдисвіт, ні кола, ні двора. Ні, я сам піду, поговорю з нею!

Вона, надівши окуляри, пильно оглянула його й голосом старої стомлено вимовила:

— Спробуйте. Рятуючи людину, треба йти до кінця і не милуючи себе.

— Завжди він мені не подобався, цей яструб рудий! — говорив Кожемякін, тихо й жалібно. — Прожену от його завтра і — подивимось!

Попадя суворо сказала:

— Цього не можна робити!

— Як — не можна? Я ж — хазяїн, я можу...

— Ні, не можете!

Він спинився, трохи зляканий і здивований її вигуком, стримуючи злість; попадя дивилася в очі йому, блискаючи скельцями окулярів, і говорила, як завжди, довгими, рівними словами, а він слухав її мову й не розумів доти, поки вона не сказала:

— Не треба забувати, що в нього є перед вами переваги: краса, молодість і впевненість у собі, чого у вас нема!

Йому здалося, що ця сіра, суха, чужа жінка тричі стусонула його в груди, обличчя в неї стало неприємне, осудливе.

«Звичайно, вони всі йому віддають перевагу!» — думав він, похитуючись на ногах і оглядаючи порожню кімнату.

— Не піддавайтесь кривді й заздрості! — набридливо лунав голос попаді.

Він майже не помітив, як вона пішла, стиснутий тугим кільцем сплутаних думок, роздягся, покидавши все куди попало, і сів біля вікна в сад, пригнічений, сумний і злий, нічого не розуміючи.

«Немов глум, поманили, показали, а тоді й кажуть — це не для тебе! Подала надію та й каже — ви з заздрості».

І спитав себе з натугою:

«Хіба я з заздрості? Бреше вона».

Однак йому здалося, що він відповів сам собі невпевнено, це примусило його згадати про Євгенію, він зразу ж поставив Горюшину поряд з нею, вперто почав зближати їх і скоро досяг того, чого — невиразно — хотів: Горюшина невіддільно зливалася з Євгенією, і це оживило в ньому тяжко пережите, прошароване новими враженнями почуття нездоланного потягу до жінки.

У п'ятьмі гули й кусались комарі, він ліниво душив їх, невідривно думаючи про жінку, просту й покірну, як Горюшина, гарну й близьку, якою була Євгенія в інші дні; думав і прислухався, як у ньому руйнується щось, відчував, що з хаосу дедалі настирливіше постає знайома важка туга. І раптом схопився, весь налившись гнівом і страхом: на подвір'ї зашаруділо, було ясно, що хтось лізе через огорожу.

«Це Максим, до неї, падлюка!» — збагнув він, заметавшись по кімнаті, а потім, як був у туфлях, кинувся на двір, нечутно відсунув засув коло воріт, підняв клямку хвіртки, зігнувшись упірнув у п'ятьму немісячної ночі. Серце неприємно билось, він зразу спітнів, туфлі хляпали, скинув їх і поніс у руках, крадучись уздовж огорожі на звук швидких і твердих кроків попереду.

Владно охопило нове, незвідане почуття: в приємному гострому напруженні, витягнувши шию, він вдивлявся в темряву, намагаючись виділити з неї знайому кремезну постать. Так, наче собака на полюванні, він прокрадався, думаючи тільки про те, щоб його не помітили, здригаючись і спиняючись при кожному звукові, і раптом попереду різко брязнуло кільце хвіртки, звискнули завіси, він спинився здивований, прислухався — звук Максимових кроків зник.

«Вона не тут живе!» — полегшено зітхнувши, зміркував він і надів туфлі, почувуючи, що йому трошки соромно.

Та все-таки пішов уперед, а дійшовши до маленького, на трое вікон, будиночка, почув верескливий вигук Цветаєва, що вихоплювався в тишу вулиці:

— Голод буде страшний...

«Там вона чи ні?» — питав себе Кожемякін, проходячи під вікнами нечутно й злодійкувато.

Перейшов вулицю навскіс, вернувся назад і, знову порівнявшись з будинком, витягнувся, намагаючись загля-

нути всередину кімнат. Заважали квіти, що стояли на підвіконні, крізь них видно було тільки сутулу спину Рогачова та розкуйовджену голову Галатської. Постоявши кілька хвилин, дослухаючись до заклопотаного гомону голосів, він раптом швидко пішов додому, рішуче кажучи до себе:

«Завтра — сам піду до неї!»

Вночі він спав погано, обдумуючи своє рішення й переконуючись, що так і треба зробити; чув, як світанком Максим переліз через огорожу, в думках посварився на нього:

«Я тебе полазю, зажди, негіднику!»

А засинаючи, крізь дрімоту тривожно подумав:

«Його треба буде зовсім спровадити з міста, бо ж — жінка слабка! Це я попадю попрошу, нехай вона умовить його, вона ж бо все почала».

Він пішов до Горюшиної після полудня, розрахувавши, що в спеку на вулицях нікого не зустріне, і не помилився: було порожньо, тихо, навіть у розчинених вікнах будинків не помічалось руху й не було чути гомону.

Дійшовши до огради собору, звідки було видно вулицю й будинок, де жила Горюшина, він спинився, стримуючи тривожне биття серця, збираючись з думками. Спека виснажувала, наливаючи голову гарячим свинцем. Все розпікалось, готове розтанути й розлитися по землі сірими струмками.

У вузькій смужці тіні лежав кудлатий собака з реп'яхами в шерсті й вовтузився, намагаючись сховатися в тінь зовсім, але або голова його, або зад опинялися на сонці. Над ним жадібно кружляли мухи, а він, лінуючись підвести голову, загрозово клацав зубами, ловлячи тіні мух, що мигтіли на порошній землі. Праве око в нього було залите більмом, і, коли сонце освітлювало його, воно здавалося мідним.

Маленький темний будиночок, де жила Горюшина, запрошувально висунувся з ряду інших будинків, похилившись вперед, наче кланяючись і просячи про щось. Дві віконниці були зірвані, одна висіла косо, а на покрівлі, що поросла мохом, стирчав вищерблений, з виваленими цеглинами, чорний димар. Убогий вигляд будинку викликав у Кожемякіна нудне почуття, а сили дедалі більше підступали, дихати було важко, і рішення йти до Горюшиної тануло.

«Знайшов час! — докоряв він собі, оглядаючись.— Прийду пітний, задиханий, ото добре для жениха! Не спав до того ж, пика не дай бог яка...»

В нудній огиді він став розглядати мідне око собаки й стежити, як він ловить тіні мух. З річки долинав дзвінкий, дратуючий крик і верещання дітлахів.

«Краще я увечері до неї, а тепер працює вона тощо...»

Раптом розсердився на щось, тупнув ногою й крикнув на собаку:

— Пшов геть!

Собака глянув на нього здоровим оком, показав ще раз мідне і, повернувшись спиною до нього, розтягнувся, позіхнувши з виттям. На майдан з вулиці, наче вовки з лісу на галявину, один за одним вийшли три мужика; кошлаті, жалюгідні, вони спинилися на сонці, безсило махаючи руками, тихо поговорили про щось і повільно, розгвинченою ходою, все так само один за одним пішли до огорожі, а з-під розшарпаних личаків здіймалася суха гаряча курява. Десь болісно заплакала дитина, стукнула хвіртка і злий голос глухо крикнув:

— Жени її...

Кожемякін подивився на мужиків, зітхнув, повільно пішов додому й там ліг спати, вирішивши, що ввечері він невідкладно піде до Горюшиної.

А коли прокинувся — заходило сонце, сад був червоний, і по двору лунав сердитий крик Шакира:

— Чого буде? Ніякий діло нема, вода не привіз — як це? Треба робити!

— Ага! — вигукнув хазяїн, схопившись з дивана, підійшов до вікна, покликав татарина і мимохідь заглянув у дзеркало, бажаючи знати, чи досить суворе в нього обличчя: заплилі очі дивилися незнайомо й неприємно, права щока пом'ята, в червоних рубцях, волосся розкошлане, і вся постать мала якийсь розчавлений, пожований вигляд.

«Жених! Дуже схожий!» — сердито й тоскно докорив він собі, а коли увійшов Шакир, він одвернувся в куток і, натужно покашлюючи, сказав:

— Дай йому рощот!

— Ух! — відгукнувся татарин неголосно, з явним жалем і переляком.

— Атож, отак воно! — бурмотів Кожемякін, скося поглядаючи в дзеркало, і, побачивши там зморщене, жа-

лібно усміхнене обличчя,— злякався, що Шакир почне сперечатись, заступатися за Максима.

— Іди, іди, чого там! — якнайсердитіше заговорив він, стоячи спиною до татарина.— Набрідло все це! Ледарів не треба. Сьогодні б і йшов собі, зараз ось, годі пустощів, авжеж! Іди!

Шакир нечутно зник, а хазяїн присів на стілець посеред кімнати і, дивлячись на пальці босих ніг, задумався: «Прийде прощатися. Сказати б йому що-небудь? Він, мабуть, сам наговорить, через зухвалість свою».

— Ну, і чорт його бери! — крикнув Максим на дворі.

«Мене, звичайно»,— зміркував Матвій Савелійович, прислухаючись і опускаючи голову. Він знав, що скасує своє розпорядження, якщо Шакир почне захищати двірника чи сам Максим увійде й питає: «За що ви мене звільнили?»

І йому було приємно чути сердитий голос, що гув то в сінях, то в кухні, то в дворі; слів не можна було розібрати, а ясно, що Максим — лаявся, це виправдувало хазяїна, зміцнюючи його рішення, але погано заспокоювало людину.

Знов увійшов Шакир. Щільно причинивши двері за собою, він боязко поглянув скося на відчинене вікно в двір і сказав, зітхнувши:

— Одинасять карбовансі двасять копійкам його...

— Дай п'ятнадцять! — неголосно мовив Кожемякін.

Похмуре обличчя Шакира здригнулось, він простягнув руку, роззявив чорного рота.

— Гаразд, гаразд! — поквапливо зашепотів Кожемякін.— Я знаю, що ти скажеш, знаю...

Татарин зігнув спину, відчинив нею двері і зник, а Кожемякін встав, відійшов далі від вікна у двір і, дивлячись у підлогу, завмер на місці, стараючись ні про що не думати, боячись зачепити в грудях те неприємне, що все росло й росло, сповнюючи передчуттям біди.

— Прощай, брат! — неголосно пролунало в дворі.— Спасибі тобі.

Потім стукнула хвіртка, і — раз, два, три — дедалі тихше з кожним разом застукали по сухій землі тверді важкі кроки.

«Сімнадцять,— полічив Кожемякін.— Пішов, не прощавшись,— як собака втік!»

Хотілось викликати думку сердиту, таку, щоб вона виправдувала вчинок, але думалося мляво, було три-возно.

Сад повивала пелена душного сутінку; важке, обліплене пилом листя не шелестіло, в сухій траві, виснаженій спрагою, щось наполегливо шаруділо, а в темному небі, стомлено й не блискаючи, з'явилися жовтенькі цяточки зірок. Хтось неголосно стукав у монастирські ворота, в устояній тиші безпритульно плавав схлипуючий тонкий голос:

— Сестрице — нема куди більше, скрізь добивались...

«Якщо мені тепер іти до неї? — міркував Кожемякін, знемагаючи в обтяжливій тузі.— Пізно вже! Та й він, мабуть, там. Звичайно — він не пропустив...»

Про все думалось двоїсто й суперечливо, але все-таки він не поспішаючи одягся, вийшов за ворота, подивився на місто і — нога за ногою пішов у поле, вкрите гарячою пільмою.

Коли він порівнявся з Мордовським городищем, на одному з горбів щось заворушилось, спалахнув вогник сірника і довго горів у нерухомому повітрі, освітлюючи чиюсь руку й жовтий круг обличчя.

Кожемякін круто повернув геть.

«Це місце нещасні одвідують».

Та вслід йому з горба крикнули голосом Комаровського:

— Матвію Савеличу — ви?

— Я.

— Ідть сюди. Посидимо, порозмовляємо.

Кожемякін був задоволений зустріччю, але, подумавши, сказав:

— Ні, я до вас не підучу... Ідть ви зі мною.

Посвистуючи, човгаючи ногами й заносючи плечі вперед, горбань підійшов, сунув руку Кожемякіну й бік у бік з ним довго ступав дорогою, а за ним тонкою стрічкою вився тихий свист.

— Прогнали Максима? — раптом спитав він.

— Атож! — здригнувшись, відповів Кожемякін.

— Бачив я його, — задумливо говорив горбань, шарудячи якимось папірцем у себе в кишені.— Іде, задерши голову, за плечем чорна скринька з премудрістю, на ногах нові чоботи, тупотить, як кінь, і лає вас...

— Лає?

— Атож.

— А ви самі як? — спитав Кожемякін, помовчавши.— Ви ж його не дуже шануете?

— Я, добродію, нікого не шаную,— якимось неприродно просто вимовив горбань.

«Брешеш!» — подумав Кожемякін.

— А ви розумієте, що принизили себе в очах ваших знайомих? — спитав горбань і позіхнув, нагадавши собаку з мідним оком.

У Кожемякіна неприємно тьохнуло в грудях, він пробурмотів тихо й нерішуче:

— Чим це?

— Вам, батечку, цього не простять!

— І прощати нема чого! Та й хіба я прошу, щоб простили? — хвилювався Матвій Савелійович.

Комаровський, наче раптом згадавши щось, що чекало на нього попереду, прискорив ходу й захитався швидше, а Кожемякін, доганяючи його, ображено бурчав:

— Чим я винен? Якщо він ледар і покинув усяку роботу,— я в своїм ділі маю волю розпорядитись...

— А вони розпорядяться з вами,— неголосно й байдуже зауважив його супутник.

З пільми назустріч їм висунулось, наче зразу виросло, велике дерево, Комаровський спинився під ним і запропонував:

— Сядьмо?

— Що ж, сядьмо...

Горбань, притулившись плечем до стовбура, довго шукав у кишнях, потім запалив сірника об штани і, стежачи, як він розгоряється, глухувато заговорив:

— І якщо вам сказати — просить пробачення в Максима, ви теж відповісте — що ж, можна...

«До чого це він?» — подумав Кожемякін, уважно дослухаючись.

— А сказати — намніть йому боки, теж — можна?

— Зовсім ні! — знехотя зауважив Кожемякін.

Помовчавши, горбань просто й необразливо казав далі:

— Ви, добродію, гірший від лихого. Лихий — той хоч опір викликає, а ви — ніяких почуттів, крім жалю. Жаль вас — та й годі! Росіянин ви, дуже росіянин! На сорок літ в пустелю треба вас, таких. І її з вами.

— Авдоцю Гаврилівну? — тихенько спитав Кожемякін, нахилившись до співрозмовника.

— І її. Вам — нема чого захищати, нема чим дорожити, ви люди — не знати навіщо!

Горбань знову запалив сірника, освітлив обличчя його й шпурнув сірник раніше, ніж він догорів.

— Не курите ви, а сірники переводите,— сказав Кожемякін знехотя, аби сказати що-небудь.

У відповідь йому з п'єтми задумливо пролунало:

— Люблю запалювати сірники вночі. І дома в себе, лежачи в постелі, запалюю, і скрізь, де доведеться...

— Навіщо?

— І неодмінно, щоб сірник був сірковий, російський, а не шведський. Російський сірник горить ліниво, різнобарвно і прегогано тхне...

«Дивачить»,— подумав Кожемякін, оглядаючись.

— На сорок літ до пустелі! — наче п'яний, сказав горбань.

Вдалині, відмежовуючи поле чорною ледве видимою стіною, стояв ліс; земля здавалася стиснутою в маленьку грудку, тісною та безвихідною, але в цій жалібній тісноті й малості її було щось звично затишне, зворушливо сумне.

— Надто вже сердиті ви,— докірливо зауважив Кожемякін.— Все не по-вашому...

— Все! — згідливо повторив горбань.

Простота його слів збуджувала особливу цікавість. Кожемякіну захотілося ще таких слів,— у темряві нічній вони набирали значності й солодкості; хотілось роздрочити горбаня, примусити його розговоритися про людей, про бога, про все, з моторошним почуттям довго слухати його мову й забути про себе.

— Гордий ви,— сказав він.— Чи добре це?

— Це — добре! — відповів Комаровський, не ворушачись і наче засинаючи.

Потім спитав, наче вдаривши:

— Ви любите її?

Кожемякін здригнувся від несподіванки.

— Я? Мені вона до душі, звичайно...

— А-а,— байдуже протягнув Комаровський, але Кожемякіну здалося, що байдужість фальшива, він заспокійливо додав:

— Я б, звичайно, оженився...

— Оженитися вам треба! — спокійно порадив Комаровський.— Кращого за це ви нічого не придумаєте...

— Та ось Максим вплутався тут,— сказав Кожемякін, зітхнувши.

— А Максима облиште і Авдотю Гаврилівну теж. Вам до них ніякого діла нема.

Комаровський став насвистувати якусь знайому пісню. Над лісом невиразно заблищав серпок місяця, і ліс став чорнішим.

У Кожемякіна знову виникло бажання роздразнити горбаня.

— А ви як? — спитав він.— З носом залишаєтесь?

Комаровський встав і, обтрушуючи одяг довгими руками, необразливо вимовив:

— Нерозумна ви людина, Матвію Савеличу, нерозумна й жалюгідна.

Потупав ногою об землю і пішов геть далі в поле, знову посвистуючи.

Скинувши кашкет, Кожемякін дивився, як його по-стать, не схожа на людську, поглинається темрявою, і напружувався, надував щоки, бажаючи крикнути горбаневі що-небудь прикре, але не знайшов слова і перешкодила думка:

«Правда — нерозумний я! І все в мене випадково,— як у Дроздова».

— Гей, послухайте! — пролунало здаля.

— Га? — відгукнувся Кожемякін, встаючи.

— Ви на мене не сердьтєся — гаразд?

— Нічого! Адже сам на сам...

Невидимий горбань начебто засміявся, завоктав, потім знову пролунав його високий голос:

— Вам би на час виїхати з цього міста.

— Навіщо? — спитав Кожемякін, але Комаровський не відповів.

Сухе шарудіння пливло полем, начебто хтось ішов, легко ступаючи, чіпляючи й ламаючи стебла трав. Небо ледве-ледве яснішало, і жовтенькі зірки, біліючи, вилинюючи, робились холоднішими, але земля була така сама суха й гаряча, як удень.

«А воно ж, мабуть, правду попадає сказала,— горбань добрий,— думав Кожемякін, повільно ступаючи.— І правда, що краще мені виїхати. Адже нічого не треба мені,— не пішов я до неї. Із заздрості до Максимка, пса, це в мене. А ожентися — треба. Подібну б знайти,— без розмов... Розмови мені важкенькими стали».

Він прийшов додому заспокоєний і примирений, і так прожив кілька днів, не почувачи порожнечі, що утворилась навколо нього. Та порожнеча стала вже незвична йому; непомітно з кожним днем підсилюючи відчуття ніяковості, вона навівала тривогу.

«Даремно все це розпочала попадая,— говорив сам до себе Кожемякін.— Настроїла мене і ось тепер — сиди, як у ямі! Дурепа...»

По двору тихо бродив Шакир, півголосом розказуючи новому двірникові Фоці, де що лежить, що треба робити. Фока був мужик високий, сутулий, з кам'яним обличчям, в густій рамі бороди, що вигоріла, аж стала сіра. Він дивився на все байдуже, нерухожим поглядом темних очей і мовчки кивав у відповідь татариніві лисуватою гострою головою.

— Ти звідки? — спитав його хазяїн у день наймання.

Дивлячись у землю, мужик не зразу відповів:

— У пачпорті, мабуть, показано.

— У вас там теж голод?

— Теж.

— Ну, от, живи смирно, може, і поправишся.

— Я — смирний,— сказав мужик, переступивши з ноги на ногу, і гучно сопнув носом, повним чорного волосся.

Його рухи були повільні, речі він брав у руки невпевнено й незграбно, на ходу коливався з боку на бік, наче ноги в нього були надламані в колінах, і весь він був важко-нудний.

Запрягаючи коняку, щоб їхати по воду, він двічі мовчки вдарив її кулаком по морді, а коли вона, розбещена Максимовими пестощами, кинулася вбік, шулячи вуха й вирячивши злякані очі, він стусонув її в живіт довгою своєю ногою.

Хазяїн, бачачи це з вікна, закричав:

— Гей, гей — навіщо? Цього не можна!

— А не можна — не буду,— відповів Фока, непотрібно задираючи голову коняки й заводячи її в голоблі, а коняка, здригаючись і кліпаючи, плакала.

— Не можна! — сердито говорив Кожемякін.— Вона до цього не привчена.

— Привчити — можна,— впевнено сказав мужик.

— Та навіщо ж бити?

— Щоб знала.

— Кого — тебе?

— Мене, — порпаючись в упряжі, відповів Фока. — Я — новий їй.

— То ти її — пестощами!

— Вона ж не дівка! — сіпнувши плечем і роздуваючи ніздрі, сказав новий двірник.

— Який ти, брат, дикий! — зітхнувши, почувуючи себе переможеним, крикнув хазяїн.

«Так, — думалося йому, — про отаких пора б подбати, — звірина! А вони, клопотальники, все проміж себе слова ділять, думки міряють».

Про них думалося дедалі неприязніше, бо вони не йшли до нього. Нудьга підказувала йому сердиті, ображені думки.

І нарешті, відчувши себе досить озброєним для якоїсь важливої, рішучої розмови, Кожемякін, гарно одягшись, у неділю, після пізньої обідні, подався до попа. Ішов бадьоро, почувуючи себе сміливим, розумним, навмисно хмурився, щоб надати обличчю гідного виразу, і думав:

«Я їм — про Фоку оцього розкажу, ну-бо ось, як з ним бути?»

Та відчинивши незамкнену хвіртку, він спинився зляканий, і серце в нього упало: двором, навстріч йому йшов Максим у новій синій сорочці, причесаний і чистенький, наче зібрався до вінця. Він глянув в обличчя хазяїнові, став на мить, підняв плечі й вовком пройшов у будинок, показавши Кожемякіну широку спину і міцну шию, стягнуту коміром сорочки.

«І потилицю поголив!» — обурюючись, відзначив Матвій Савелійович, подаючись назад і обережно причиняючи хвіртку, але — на ганок вийшов дядько Марко, виголошуючи якомось особливо жартівливо:

— А-а, пр-росимо завітати!

Обережно взяв гостя за руку й повів, кажучи:

— Чули, батеньку, голод як розійшовся? Вмирати почали люди!

Кожемякін мовчки зітхнув, він чекав якихось інших слів.

Проїшли в сад, там, в альтанці, попадя, закривши обличчя газетою, голосно читала про щось; притулившись до неї, сиділа Горюшина, а піп, зім'ятий і опухлий, напівлежав у плетеному кріслі, закинувши руки за голову; всі

були строкаті від дрібних сонячних плям, що лежали в них на одязі.

— Моє шанування! — неприродно голосно закричав піп, схоплюючись на ноги; бліде, стомлене обличчя Горюшиної спалахнуло рум'янцем, вона сіла рівно й мовчки, не глянувши в очі гостеві, простягнула йому руку, а попададя, впустивши газету на коліна, не своїм голосом спитала:

— Як поживаєте?

Було ясно, що всі збентежені. Гість сів, поклав кашкет на коліно й крикнув.

— Спека! — провинно вигукнув піп.— Га? Спекота?

— Гаряченько,— погодився Матвій Савелійович.

— Дуню,— попросила попададя,— піди, будь ласка, дізнайся, як з обідом!

— Ось,— заговорив піп, смикаючи дядька за рукав,— віками шляється наш мужичок з місця на місце, а не може...

— Матвію Савелічу,— сказала попададя,— мені треба поговорити з вами...

Вона пішла в сад, а піп кашлянув і жалібно попросив:

— Анюто, ти не дуже довго, га?

Не відповідаючи чоловікові, вона суворо сказала Кожемякіну:

— Максим у нас.

— Бачив.

— Ви — недобре вчинили з ним.

Він скося подивився на неї й подумав:

«Ти всьому початок дала...»

Треба було відповідати, Кожемякін сказав перше, що спало на думку:

— Всякому дозволяється звільняти робітників...

— Хіба-а? — протягла вона.— Без вини?

— Ледар він, дармоїд і зухвалій,— знехотя сказав Кожемякін.— Взагалі — парубок недобрий.

— Неправда! — майже закричала попададя і, притишивши голос, ведучи гостя стежкою вздовж паркана, почала говорити, ретельно карбуючи кожне слово:

— Якщо ви вірите в те, що іще недавно захоплювало вас, ви повинні б подумати...

Стебла трави ляскали по халявах чобіт, за штани чіплявся агрус, душно тхнуло кропом, а по той бік огорожі кудкудакала курка, заглушуючи суху тріскотняву

нудних слів,— Кожемякіну було приємно, що курка заважає слухати й розуміти ці слова, сприймаючи по голосу, прикрі. Він ішов з боку жінки, поглядаючи на її червоне, з облупленою шкірою, обпечене сонцем вухо, і, відсапуючись стомлено, думав:

«Тобі б попом бути!»

— Мені боляче бачити вас несправедливим...

Кожемякін спинився, питаючи:

— А дядечко Марко, він — як?

І вона спинилась, випрямивши спину, по її гладенькому обличчю перебігла рябина зморшок; схожа на осу, вона спитала:

— Моя думка вам не цікава?

Підняла плечі й пішла геть.

— Я його пришлю до вас.

Кожемякін оглянувся — він стояв у кутку занедбаного саду, чіпкі кущі агрусу і малини поросли жовтою свиріпою, кропивою й сивим полинем; стара, дірява огорожа була вкрита сухими жмутками моху.

Хруснуло, на кущі лягла вуаллю сіра тінь,— опалова хмара підпливала до сонця, швидко змінюючи свій обрис.

— Ну,— заговорив дядько Марко, підходячи і рішучим жестом підсмикуючи штани,— давайте поговоримо!

Кожемякін скинув кашкета, з усмішкою глянув у знайоме, добре обличчя й побачив, що сьогодні воно дивно схоже на обличчя попаді,— таке саме гладеньке й нудне.

— Всю цю бурю треба припинити зразу! — чув він.— Парубок — самолюбний, він ображений несправедливо; надіньте кашкета, бо в голову напече...

«Осудив!» — подумав Кожемякін, але спитав ще з надією:

— Розсердились ви на мене?

— Не те слово! — сказав старий, закурюючи цигарку.— Бачите: не можна шпурлятися людьми!

І знову Кожемякін ходив уздовж огорожі пліч-о-пліч з дядьком Марком, неуважно слухаючи його слова, лагідні, ласкаві, які придушували бажанням відказувати й боронитись. Ці слова, які ще недавно приємно підносили душу, сьогодні гули, як набридливі осінні мухи, кружляли, не займаючи серця, яке дедалі більше хололо під їх тоскную музику.

— Ах, сучий син! — раптом видихнув він.

— Це — хто? Максим? — спитав дядько Марко, немов злякавшись.

— Звичайно! Через нього ось...

— Н-ну,— сказав старий, хитаючи головою,— діло погане, якщо так! Ех, голубе, а я вважав вас... я думав запропонувати вам просити пробачення в нього...

— У Максимка? — не вірячи своїм вухам, спитав Кожемякін, скоса глянувши на дядька Марка, а той, розкидаючи пишну бороду швидкими рухами руки, тихо упрохував:

— І все це владналося б...

— За що — просити пробачення?

— Хіба не розумієте?

— Прикро мені!

— А — йому?

Помовчали. Потім, збентежено дивлячись в обличчя Кожемякіну, дядько Марко, зітхнувши, спитав:

— То як же, га?

— Я піду додому,— відводячи очі набік, сказав Кожемякін.— Треба подумати...

— Так, голубе, подумайте! Треба! Інакше парубка не можна приборкати,— чудовий парубок, повірте мені! Така сумна штука, справді!

Кожемякін обережно потиснув руку Маркові і пішов з саду, струшуючи спорожнілою, але дивно важкою головою.

«Значить,— їм однаково, що я, що Максим, навіть значніший Максим той!» — думав він, повільно ступаючи вулицею.

З провулка, заклопотано і невдоволено рохкаючи, виїшла свиня, спинилась, поводячи носом і стріпуючи вухами, п'ятеро поросят обступили її і, підстрибуючи, штовхаючись, запитливо підвискуючи, тикали мордами в боки їй, вкриті грудками висохлої грязюки, а вона сердито кліпала маленькими очима, наче не знаючи, куди йти під цю спеку, пирхала в порошок під ногами й струшувала щетиною. Два жовтих метелики, бавлячись, мигтіли над нею, гув джміль.

Кожемякін оглянувся, підійшов до свині, з розмаху вдарив її ногою в бік, вона, вискнувши, кинулася тікати, а він, окинувши порожню вулицю злодійкуватим поглядом, швидко попрямував додому.

Дома, розморений гнітючою спекою, роздягся до спід-

ньої білизни, ліг на підлогу, почувавши себе ображеним, відкинутим, хворим, а перед очима, щохвилини змінюючись, стояло обличчя дядька Марка, задумливе, зніяковіле і чуже, як обличчя попаді.

«Виходить—пробачення просити?» — неодноразово говорив він собі й кривився, відпльовуючись, згадуючи поголену, як у м'ясника, потилицю Максимову, його недовірливі очі, нахмурені брови.

«Як же розбестили людину! — обурено думав він. — Жінка йому знадобилася, на — бери; людину побажав схилити перед собою — допомагають! Говорять проти панів, а самі з мужика готують пана — навіщо? А хто таке Максим — невідомо. Наприклад — Вася, — хто його звів?»

Але він зразу ж відігнав від себе цю думку, що підступно з'являлася в хвилини, коли злоба до Максима напружувалась особливо туго; а всі інші думки, нічого не пояснюючи, тільки збільшували гіркий і прикрий осадок у душі. Кожемякін перевертався на підлозі, важко притиснутий ними, і зітхав:

— О, господи!

Не раз на очі наверталися сльози; скидаючи пальцями краплину вологи, він, надувши губи, спочатку розглядав її проти світла, потім обтирав пальця об сорочку, наче душив сльозу. Місто мовчало, воно ніби розтануло в спеці, і не було його; лиш інколи вулицею тихо, нерішуче човгали чийсь кроки, — мабуть, проходили, шукаючи милостині, мужики, що очманіли від голоду і п'янкої спеки.

Кожемякін задрімав, і зразу ж його опанували кошмарні видіння: до кімнати ввійшла Палага, — обірвана й напівгола, з розкошланим волоссям, вона навшпиньки підкралась до нього, посварилася пальцем і, багатонадійно сказавши: «зажди до світанку, правду кажу — до світанку!» — переступила через нього й випливла у вікно; потім його перекинуло в поле, він лежав там грудьми на землі, щось гостре кололо в груди, а по горбах, у при смерку, до нього стрибала, крива на ліву передню ногу, чорна коняка, стрибала, все наближаючись, а він, чуючи її хворобливе і зле іржання, смикався, хотів підвестися, тікати і — не міг, прикріплений до землі гострим кілком, що пробив тіло йому наскрізь. Та раніше, ніж коняка досягла його, він перенісся в лазню, де з печі задушливо розпливалася гаряча пара хлібного квасу, а поряд з ним на мокрій підлозі сидів весь у виразках чоловік з облич-

чям Дроздова, смикав себе за вуса й говорив моторошним голосом:

— Заблагав я, заблагав я, заблагав...

Раптом вікно лопнуло, розчинилось, і, як дим, посунули в лазню густі сизі хмари, підняли, закружлявши, понесли й кинули в колючі кущі; розбитий, він лежав, задихаючись і стогнучи, а навколо нього по кущах сновигав невидимий пес, що гарчав і вив; зверху нахилилося чиєсь гладеньке, безоке обличчя, простягнулись довгі руки, обняли, поставили на ноги і, легко штовхаючи в плечі, стали розхитувати з боку на бік, а Савка, перекидаючись і качаючись по землі, горлав:

— Алілуйя, алілуйя!

Набігло багато темних людей без облич. «Пожежа!» — кричали вони в один голос, поперекидавшись на землю, перем'явши всі кущі, чіпляючись одно за одного, хапаючи Кожемякіна гарячими руками за обличчя, за груди, і помчали кудись тісною юрбою, так швидко, що спинилося серце. Кожемякін закричав, вириваючись з міцних об'ємів горбатого Сені, вирвався, упав, ударившись головою, і — опам'ятався сидючи, опираючись на підлогу руками, весь облплений мухами, мокрий і задиханий.

Встав, випив квасу і знову, як п'яний, повалився на диван, дивлячись на стелю, думаючи зі страхом і тугою:

«Помру я отак-о, господи! Помру сам, як пес паршивий!»

Смеркало і ставало начебто холодніше, коли він прийшов до пам'яті і знову замислився над гіркими враженнями дня. Тепер думалося не так непримиренно; розгорталася — туго, але спокійніше — нова думка:

«Звичайно, якщо сказати йому на самоті — ти, Максиме, повинен зрозуміти, що я — хазяїн і майже вдвоє старший за тебе, ну...»

«Що? — питав хтось зсередини і, не дістаючи відповіді, вимогливо повторював: — ну, що?»

«Розв'язатися б з цим! — відганяючи мух, волав до когось Кожемякін і раптом згадав: — Час би грибам бути, а цього року, за посухи такої, мабуть, не буде грибів...»

Сухо клацнула об скобку клямка хвіртки, хтось легко й покvapливо пробіг по двору.

«Чи не попадає?» — схоплюючись, спитав себе Кожемякін, і зразу ж на дверях стала Горюшина.

— Ой, одягніться...

Важко дихаючи, червона, в нашивку накинута хустці, одною рукою вона втирала обличчя і, притулившись другу до грудей, нерозбірливо говорила, просила чогось. Він кинувся до неї, застібаючи комір сорочки, відскочив, накинув піджак, метнувся в куток і покvapливо бурмотів, не попадаючи ногами в штани.

— Пробачте...

А вона, витягаючи шию, півголосом говорила, наче калялась:

— Анюта — попада, Анна Кирилівна — все сказала йому, як він його лаяли дармоїдом, він так розсердився — просто жах, хоче йти до вас сваритися, щоб...

— Ну-у!.. — протягнув Кожемякін. — Знову — те саме, ох, ти, господи!

— І я прийшла сказати — голубчику, виїхали б ви на час! Ви не гнівайтесь, ви ж — добрий, вам — однаково, я вас благаю — що хорошого тут? Адже все на час і — минеться...

«Вона, справді, добра», — в думці вигукнув Кожемякін, зворушений чимось в її покvapливих словах, і, підійшовши до неї, став просити, безглуздо розмахуючи руками:

— Проходьте, сідайте!

— Бігла дуже, а — душно...

Сіла, поклала хустку на коліна і, розгладжуючи її, продовжувала спокійніше:

— Вони вас, крім батюшки, всі осуджують, особливо Семен Іванич...

— Горбатий? Ото чорт! — здивовано вигукнув Кожемякін.

— А я — не згодна; не сперечаюсь — я не вмю, а просто — не згодна; і він сердиться на мене за це, кричить. Вони засуджують, і це підбурює його, він гордий, скажений такий, не вірить мені, я кажу, що ви теж хороший, а він думає про мене зовсім не те й погрожує, — от я й прибігла сказати! Йй-богу, — так боюсь; ніколи через мене нічого не було, і нічого я не хочу зовсім, ах, не треба нічого, господи...

Підняла до нього кругле, рясно змочене сльозами обличчя і, схлипуючи, бурмотіла:

— Я ні в чому не винна, я тільки боюсь, щоб не сталося чого, голубчику, виїхати вам треба...

Схвильований, розгублений Кожемякін шепотів:

— Я — виїду, — я для вас зовсім готовий!

Його переляк і подив швидко зникали, змінюючись радістю, майже тріумфом, він гладив голову їй, торкався пальцями мокрих щік і говорив дедалі бадьоріше й веселіше:

— Нічого!

І, обнявши її, несподівано для себе сказав:

— Їдьмо разом! Хіба він вам пара?

Та вона виплила з його обіймів і, відпихаючи його, твердо відповіла:

— Ой, що ви! Не можна...

— Чому? — крикнув він, розпалюючись. — Поїдемо, і — ніхто не знайде!

— Ні, ні! — говорила вона, зітхаючи.

— Я ж — не просто, я одружусь...

Вона опустила голову, пальці її швидко бгали мокру хустку, і тіло нерішуче похитувалось з боку на бік, наче вона хотіла йти і не могла відірвати ніг, а він, не слухаючи її слів, намагаючись обняти, говорив у чаду збудження:

— Вночі б і поїхали, бог з ними, га? Всі одно з одним сперечаються, всіх судять, а ніякого товариства нема, а ми б жили тихо, — їдьмо, Дуню, любитиму, їй-богу! Я не хлопчисько, сам весь тут, усе твоє...

І хапав її за плечі, певний перемоги, а вона раптом відсунулась до дверей, просто й виразно сказавши:

— Ні, не можна, тепер я вже чужа, погана для вас...

Ранком він сам догадався, що це так, і тоді навіть заздрості до Максима не відчув, а в ту хвилину її слова наче обпекли йому обличчя, — він відсахнувся і, захлинувшись злою образою, крикнув:

— Устигла? Ех, м'якушка!

Витягнувши до неї руку з міцно стиснутим кулаком, сварячись і бризкаючи слиною, шукав зневажливих слів, шипів і здригався, але раптом почув її виразні слова:

— Зламав він мене! Якби раніше ви... Прощайте, дай вам боже!..

Спалахнула нова надія й освітлила, немов очистивши жінку вогнем, він кинувся до неї, схопив за руку, заглянув у вічі.

— Силою він, га? Дуню, якщо — силою, — нічого! Ти — не дівчина, вдова...

— Ні, ні! — злякано крикнула жінка й виросла, стала вища, вирвала руку, схопилася за клямку дверей.

Вона говорила ще щось, та він уже не слухав, стоячи посеред кімнати, і зі свистом, крізь зуби кричав:

— Іди... іди!

Жінка зникла за дверима, — він скинув піджак, — знову стукнула хвіртка, і знову вона, маленька й зігнута, з'явилась у присмерку, махаючи до нього рукою:

— Іде, іде, — сховайтесь!

Він заричав, відкинув її геть, метнувся в сіни, стрибнув з ганку і, перекинувшись усім тілом на Максима, збив його з ніг, упав і мовчки замолотив кулаками по міцному тілу, потім, приголомшений ударом по голові, відкотився набік, зразу ж схопився і, зловтішно виючи, став штурхати ногами чорну живу грудку, що крутилася по двору. У вуха йому лізло тонке верещання жінки, ниючі крики Шакира, хрипіння Фоки і собачий гавкіт Максима, він стрибав у танці цих звуків, і, коли нога його з розмаху біла в пружне тіло, від якого також пружно відштовхувалась, в грудях щось солодко й жагуче здригалось.

Чорна грудка підкотилася до воріт, розірвалася на двое, одна її частина підстрибнула догори, перекинулася в п'ятому й зникла, крикнувши:

— Пам'ятай!

І зразу стало тихо, тільки серце билосся дуже швидко, і від цього по тілу розпливалася п'янка слабкість. Кожемякін сів на східцях ганку, відсапуючись, поправляючи розірвану сорочку і розкуйовджене волосся, прилипле до пітного обличчя. По землі лазив Фока, шукаючи руками, наче плавав, відпльовувався й кречав; у сінях метушливо бігали Шакир з напівглухою, зобастою кухаркою.

Потім Кожемякін пив холодний квас, а Фока, сидячи в нього в ногах, схвально говорив:

— Спритний, чорт!

— Перепало йому? — спитав хазяїн.

— Перепало, мабуть! А стусанами — це ти мене, хазяїне.

— Ну?..

— Нічого, нога в тебе м'яка...

Шакир десь позаду гучно зітхав і чухався.

— Це за що його били? — спитав Фока.

Хазяїн не відповів, а татарин не зразу і тихо сказав:

— Тобі треба було перед знати...

Мужик, вибираючи щось з густої бороди, роздумливо зауважив:

— Мені — до чого? Я ж бо так це, з цікавості спитав. Люльку я впустив. Засвітити ліхтар — пошукати...

І, зітхнувши, додав:

— Ти б, хазяїне, почастивав мене заради втоми!

— Иди, пий, — мляво сказав Кожемякін.

Над головою в нього тьмяно запалювалися зірки; в мутній далині сходу колихалася заграва — мабуть, горіло село. Крізь тишу, як крізь сон, пробивалися недоладні звуки, марило місто. Стомлено, ледве чутно, п'яний голос тягнув:

— І-е-е-і...

Фока вийшов у двір з ліхтарем в руках і, зігнувшись, піднявши ліхтар до обличчя, наче показуючи себе землі, почав крутитись, плутатися по двору.

Кожемякін встав на ноги; йому здалося, що всі чогось чекають: з вікна стирчало жовте обличчя кухарки, подовжене зобом; поставивши ліхтар до ніг, стояв у ясному колі Фока, а біля стіни—Шакир, наче цвяхами прибитий.

«Засуджує, звичайно,—думає Кожемякін, похитуючись на тремтячих ногах.— Тепер усі засудять!»

Згадалась апостольська голова дядька Марка, його доброзичливий басок, дитячі очі й дряпини-зморшки на високому чолі. А безброве обличчя попаді, від блиску окулярів, здавалося скляним...

«Максим мене доїде!» — погрозив Кожемякін сам собі, тихенько, наче красти йшов, пробираючись до кімнати. Там він сів на звичному місці, біля вікна до саду, і, всунувши голову, як у мішок, в думи про завтрашній день, заціпенів у них, нічого не розуміючи, в наростаючому бажанні сховатися кудись глибоко від людей.

— Довели! — вигукнув він, ясно почувуючи, що в цьому докорі нема правди.

Раптом, наче уві сні, перед ним стали піп і Сеня Комаровський: піп, чорний, скуйовджений, махав руками, підстрибував, і спочатку здавалося, що він лається гучним, лютим шепотом, але скоро його мова стала зрозумілою і здивувала Кожемякіна, підвівши його на ноги.

— Він її вдарив — розумієте? Безумний і невгамовний!

А горбань, квадратний, схожий на камінь, зіщулившись, засунувши руки в кишені, байдуже говорив:

— Юшку цю висьорбати може тільки час, а ви — зайвий...

— От! — вчепився за слово Кожемякін. — Так, зайвий я!

Горбань зразу ж кудись зник, а піп, вихором крутячись по горниці, шепотів, піднявши руку вище голови:

— Ви дуже винні, дуже! Але — у мене до вас лежить серце. Адже щоб бити людину — о, я розумію! — треба до цього страшно мучити себе — так? Адже це — так, правда?

— Розігрався я, пес! — покаюнно бурмотів Кожемякін.

Він ладен був просити прощення в усіх, і в Максима; це несподіване дбання про нього викликало бажання каятись і всіляко купити, виблагати прощення; та піп, не слухаючи його вигуків, смикав його за руки і, виблискуючи очима, палко шепотів:

— Настане день, коли і судді, і засуджені посоромляться...

— Я — на все згоден! — обіцяв Кожемякін, а піп тяг його кудись, таємничо доводячи:

— Лихе нападає на нас щодня, звідусіль, а добре приходить рідко, в невідомий нам час, з невідомого боку...

— Правда! — схлипував Кожемякін.

— Тому — серце наше завжди повинно бути відкрите, в чеканні добра...

— Годі! — суворо сказав горбань, роз'єднуючи їх.

— Пишіть на всю широчінь душі, чекаю цього з величезним нетерпінням! — умовляв піп, обіймаючи й цілуєчи його гарячими, сухими губами.

Прийшов Шакир і сказав:

— Кін є.

Кожемякін сів, оглядаючись: у вікно нерухомо дивилися чорні проти сірого неба, наче викувані з п'тьми дерева.

— А ви — хутчій! — сказав горбань суворо й голосно.

У дверях, спираючись руками на одвірки, стояв, наче розп'ятий, Фока й усміхався темною, п'яною усмішкою.

— Коли вернеш? — спитав Шакир, зітхаючи.

Піп учепився в Кожемякіна й пхав його до дверей.

— Все минеться, все!

— Та годі ж вам, батюшко! — крикнув горбань.

І всі почали крутитись, квапитись, побігли, штовхаючись, бурмочучи, заважаючи один одному.

...Кожемякін прийшов до пам'яті, коли його візок, запряжений парою поштових коней, виїхав за місто.

Виходячи на узгір'я, коні йшли поволі, — він підвівся,

підняв козирок кашкета: попереду, над горою, сходило сонце, обливши берези червонуватим золотом і засліплюючи очі; примружившись, він оглянувся назад: городок Окуров розкинувся на землі, строкатий, наче святково вбрана жінка, і віддалявся, ховався між горбами, а вони стискувалися навколо нього, як пухлі, короткі Савчині пальці, зовсім покриті бурою шерстю, відтіненою ясним блиском річки Путаниці, наче ртуттю налітої. Змішуючи свої фарби, втрачаючи форми, будинки в місті зливалися один з одним; рожевіла й сріблилася запорошена зелень садів, над нею курився дим, блакитний і сірий. Все там повільно з'єднувалося в різнобарвну широку пляму, ніби чийсь дужі руки невидимо опустили на місто й ліниво місять його, як тісто.

Кожемякіну хотілося спати, але виникло бажання прощально подумати, сказати собі і людям якесь переконливе, точне слово: він міцно вперся підборіддям у груди, напружився й вичавив із стомленого мозку короткий, ображений вигук:

— Вигнали...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

За сім верст від Воргорода, в півгорі над ясною річкою Окшею, серед мідночервоних стовбурів вікового соснового лісу міцно вріс у землю багатий монастир в ім'я Іллі пророка.

Крізь мідь і зелень дивиться на річку широка біла стрічка зубчастої огради, зв'язана по кутках чотирма вузлами башт. П'ята, найширша й найвища, — посередині, в передньому мурі, над ворітьми у двір, де два храми — зимовий і літній — тісно оббудувалися господарськими будівлями. А над дахами приземкуватих гостиниць, комор і сараїв здіймаються золоті лускаті луковиці церковних бань і вп'ялися в крони сосен узорчаті, в ланцюгах, хрести. Вище вгору — величезний плодовий сад: у ньому серед яблунь, вишень, слив і груш, у пінистому морі зелені всіх відтінків, стоять, як судна на якорях, темні келії ченців, а під верхньою стіною, на просторій сонячній галявині припав до землі маленький, на трое вікон, з блакитними віконницями будиночок знаменитого в окрузі утішителя страждених, ченця Іоанна.

Минув грозивий іллів день, цього року такий самий нестерпно пекучий, як і всі дні сухого до смерті літа; пройшло триденне свято, що збрало сюди тисячі людей; туга післясвяткова нудьга охопила монастир. По двору, у смолистій спеці, наче мухи по склу, лазять стомлені, сердиті монахи, а старий, поважний цап, стоячи в дверях конюшні, дивиться розумними коричневими очима,

як люди впірнають з пригріву в тінь будівель, і трусить рудою бородою, дбайливо розчесаною конюхом. Послушники чистять двір, забруднений прочанами, миють просторі приміщення гуртожитків і гостиниць; з вікон у двір ліниво летить пил, падають скоринки хліба, жмутки зібганого промасленого паперу, хлюпає вода і зразу ж випаровується на камінні двору, нагрітого сонцем.

Велике гостинне господарство відновлює порушений лад; монахи крутяться в лінивій, стомленій метушні, а на верху гори, перед ганком келії старця Іоанна, зібралось півколо людей, що терпляче й мовчки чекають розради, і серед них — Кожемякін.

Майже місяць він жив у монастирі і щодня, о третій годині, не поспішаючи виходив сюди гладенько втоптанною стежкою, подекуди перебитою оголеним корінням сосен і сходами з темних плит пісковіку. Забачивши крізь мережу зелені зірки вікна келії старця, Кожемякін скидав кашкета, підійшовши до людей, тричі в пояс кланявся їм, почуваючи себе грішнішим за всіх; сідав на один з трьох ослонів біля ганку або відходив набік, під шоглову сосну, і, притулившись до неї, побожно чекав, поки вийде старець, чекав простеньких його слів, що так легко пом'якшували душу миром і покірністю долі.

Старець Іоанн виходив з келії о-пів на четверту. Невеличкий на зріст, рівний, як воїн, і сухорлявий, наче грак, він благословляв тих, що зібралися, безмовно простягаючи до них довгі кисті білих рук з тонкими пальчиками, а пишноволосий, блакитноокий келійник ставив у цей час позад нього низеньке, оббите шкірою крісло: старець, не оглядаючись, опускався на нього і, обережно поторкавши пальцями ріденьку, наче з срібла викувану борідку, в якій ще збереглося кілька чорних волосин, — підводив голову і темні густі брови.

Тоді відкривалися ясні, гострі очі, і обличчя старця, — благообразне, спокійне, немов виточене з кипарисового дерева, — зразу й надовго залишалось в пам'яті своєю поважною схожістю з ясними, добрими ликами ікон нового — «фряжського» — малювання.

Допитливо оглядаючи натовп людей, що схилилися перед ним, очі його темніли, звужувалися, обличчя на хвилину робилося суворим і сухим. Потім навколо тонкого носа і біля минячого рота збиралися зморшки, складаючись у заспокоїливу, лагідну усмішку, холодний блиск

очей танув, з-під сивих вусів виходив бадьорий, ясний, командуючий голос:

— Во ім'я отця і сина і святого духа — вітаю вас щиро, братіє любя!

Люди кланялись, падали навколішки й гули:

— Заступничку! Милостивцю! Прозорливцю...

Поклавши гарні руки на коліна, старець сидів рівно й нерухомо, а позад нього і по боках стояли квіти у вазонах: барвиста герань, пишні кулі гортензії, троянди та ще багато яскравих квітів і соковитої зелені; темний, він здавався іконою в багатому кіоті, квіти горіли навколо нього, як самоцвіти, а русокудрий і рум'яний келійник, нагадуючи ангела, підсилював враження святості.

Коли люди з бурчанням і голосінням налізали на ганок, торкаючись тремтячими руками ряс старця і ніг його, витягуючи губи, цмокаючи й бурмочучи, він хворобливо кривився, підбирав ноги під крісло, а келійник, хмурачись, махав на них рукою, — люди відкочувались назад, відпихаючи одно одного, і, прагнучи швидше почути митротворні слова, сердилися одно на одного, бурчали.

— Мені б, отче, віч-на-віч, — лунав тривожний, благаючий голос; йому несміливо й наполегливо, гучно і пошепки вторували:

— І мені... і мені...

Інокли, оглянувши людину, старець наказував:

— Відійди набік...

Але частіше — повчав, рівним і переконливим голосом:

— Неможливо, не могу — бачиш, скільки чекає? У мене не вистачило б часу, якби з кожним говорити окремо! Що хочеш сказати, чого болить серце?

І майже завжди люди говорили відомі Кожемякіну слова, які стискували серце тугим кільцем.

— Туга смертна, місця собі не знайду, спокою не бачу...

Крізь солодкий запах смоли і зріючих яблук розпливався лагідний, поважний голос:

— Мир душевний і спокій тільки в єднанні з господом знаходимо і ніде окрім того. Треба жити просто, з довірою до благості господа, треба жити по-дитячому, а по-дитячому й означає — по-божому. Спаситель наш був дитя серцем, любив дітей і сказав про них: «Таких-бо є царство небесне».

Миром віяло від сосен, струнких, як свічки, смола,

що виступила на них, блищала золотом і янтарем, крони їх, благословляючи землю прохолодною тінню, палали на сонці смарагдовим полум'ям. Крізь хвилі зелені сяяли бані церков, просвічувало срібло річки і руді смуги піщаних мілин. Рядами спускались донизу яблуні і груші, рясно скроплені плодами, все навколо було лагідне і спокійне, як у доброму сні.

Кожемякін вдивлявся в обличчя людей, покреслені зморшками тяжких дум, отупілі від страждань, бачив тьмяні, безнадійно застигли чи безумно палаючі очі, тремтіння скривлених губ, судороги щік, непевні, позбавлені смислу рухи, нічим не викликані, чудні усмішки, безмовні сльози,— часом йому здавалося, що перед ним одне змучене тіло, судорожно б'ється воно на землі, розірване скорботою на шматки, одна зболіла душа; він дивився на людей і думав:

«По-дитячому жити — оцим-о? Чи приклад їм — діти? Б'ють вони дітей, не милуючи».

А старець, все усміхаючись круглою усмішечкою, втішливо говорив:

— Терпів земне життя Христос, господь бог наш, і нам звелів терпіти. Пам'ятаєте — як молився він у Гефсиманському саду: «Господи, пронеси повз мене чашу сію»,— тяжко йому було, тяжче, ніж нам, а — скорявся він лагідно волі отця, спасіння нашого ради! Життя земне дано нам для випробування. Хіба на те, щоб сперечатися з богом, народжені ми і хіба суперечити законам його, над які нема вищих? Виганяйте з душі своєї горде, що диявол навіває, бажання змагатися з тими, які ненавидять і кривдять вас, бо сказано — «блаженні покірливі»; обгорніться ризами терпіння, вгамовуйте непокірливість вашу і знайдете мир для душі; а опір злу творить нове зло...

Він говорив завжди одне й те саме: про покірливість, терпіння, любов і завжди — акуратно до половини п'ятої.

«Цей — вірять!» — думав Кожемякін, розглядаючи владне, точене обличчя старця.

Один проти багатьох, старець дивився на людей з висоти, а вони билися біля ніг його, наче риба, витягнута сіттю на сухий пісок, роззявляли роти, змахували руками; скарги їх лунали похмуро, пригнічено й несміливо, крикливо, багатослівно. Всі вони були не схожі одно з одним, роз'єднані різноманітними стражданнями, і кож-

ному з них свій біль не дозволяв почувати й бачити щонебудь інше, крім нього. І на всю цю пошарпану різними судорогами юрбу, знепліднену горем, пригнічену страхом,— теплими краплями літнього дощу падали спокійні слова:

— Будьте як діти!..

«Вірите»,— думав Кожемякін. І дедалі ясніше розумів, що ці люди не можуть стати дітьми, не зможуть жити інакше, ніж жили,— нема миру в їх грудях, нема на чому йому закріпитися в розбитому, розірваному серці. Він стежив за ними не тільки тут, перед лицем старця, але й там, унизу, в гуртожитку; він знав, що в кожному з них жевріє свій вогонь і, не зливаючись, горітиме до кінця днів людини або до спустошення її, болісно виїдаючи серцевину.

Та чим твердіше він знав це, тим більше вражала його спокійна впертість старця, наполегливість, з якою той повчав прагнучих відпочинку і спокою:

— Терпіть!

Люди слухали його мову, і разом з тінями вечора на обличчя їх падала тінь заспокоєння — всі ставали більш гладенькими, сиділи більш нерухомо, важче, наче захоплені сновидінням наяву.

«Випрошу в нього прийом собі й весь навиворіт вивернуся перед ним!» — не один раз обіцяв він сам собі і з цією обіцянкою сходив наниз.

Там, у номері, до нього майже щодня приходив отець Захарія, людина огрядна, добра й весела, з запухлими повіками і хворими очима в димчастих окулярах, хрестячись, сідав до столу біля самовара й говорив завжди одне й те саме:

— Ідіть-но, христолюбцю, до нас, у спокій і тишу, в солодку молитву богу за світ цей нещасний, га? Що вам, самотньому, в світі робити? А роки ваші такі, що пора б уже подумати про себе, га? І здоров'я, кажете, не міцне, га?

«Мабуть — правда!» — міркував Матвій. Перед ним малювалася мила картина, як він, сивий і благообразний, сповнений миру і тихої любові до людей, сидить, подібно до старця Іоанна, на ганочку, виливаючи з душі своєї ласкаві слова, що упокоряють людей. Обережно, нічого не тривожачи, спадала сумно докірлива думка:

«Значить — і я геть від людей, як усі?»

Іноді поставало в пам'яті волохате обличчя дядька Марка, але воно ставало все дальшим, розпливаючись і відходячи у прикре минуле.

«Тут — спокійно. Особливо, якщо дати великий внесок».

Та одного разу, зійшовши до старця Іоанна й оглянувши натовп, він помітив у ньому одиноке, темне око окуровського мешканця Тіунова: прихилившись до стовбура сосни, заклавши руки за спину, одноокий, схиливши голову набік, не відриваючись, дивився в обличчя старцеві й ворухив темними губами. Кожемякін швидко відвернувся, але одноокий помітив його й приязно кивнув.

«Ну, от!» — подумав Кожемякін, чогось побоюючись, і сховав голову в плечі.

А через кілька хвилин він почув голос Тіунова:

— Отче Іоанне! Розв'яжіть ласкаво сумнів мій: недавно тут скопців засудили судом до Сибіру, а в євангелії сказано: «І суть скопці, іже ісказиша самі себе царства ради небесного»,— поясніть нерозумному мені — як же це: вони — царства небесного шукають, а їх — на Сибір?

Келійник, рухаючи бровами, робив рукою заборонні знаки, а старець, примружившись, подивився в обличчя Тіунову й поважно сказав:

— Це ви знову? Та я вже сказав вам, шановний, що присутній я тут не заради пустого марнослів'я, а для мирної розмови з тими, хто шукає розради в скорботах світу цього. Аз не єсьм суддя і не засуджую нікого.

Люди оглядалися на Тіунова й ремствували, келійник нахилився, обсипавши плечко старця пишними кучерями русявого волосся, і щось шепотів на вухо йому, старець заперечливо потрусив головою, а Кожемякін полегшено подумав, скоса дивлячись на Тіунова:

«Не дадуть йому говорити».

Але одноокий усе стояв, відколовшись від людей набік, накручував бороду на палець і пильно дивився на старця, що підвищив голос.

— Не від того ми страждаємо, що господь не зважає на молитви наші, а від того лише, що ми не зважаємо на завіти його й не миру з богом шукаємо, не підкорення волі його, а все заперечуємо закони божі й намагаємось боротися проти нього...

— Саме так, отче,— знову голосно сказав Тіунов,—

бентежимося, яко вівці, що не мають пастиря, і не можемо ніде знайти його...

— Нема пастиря нам, крім бога!

«Піду я краще»,— вирішив Кожемякін, зразу ж вивірився з кола людей, не оглядаючись пішов униз, звивистою стежкою між соковитими яблунями й густими кущами ліщини. Та коли він проходив ворота з саду до двору, за плечима в нього шанобливо пролунало привітання Тиунова, і, наче м'які кошенята, забігали; застрибали лагідні запитання:

— Чи давно в богоспасаємому місці цьому? Чи все, добродію, гаразд в Окурові у нас? Дроздова Семена зволите пам'ятати?

Останнє запитання торкнулося серця Кожемякіна.

— Де він?

— Тут, у самому Воргороді...

І, не прикро, а розумненько посміюючись, Тиунов розказав: знайшов Дроздов службу собі в булочниці, вдови років на п'ять старшої за нього, і прилаштувала його ця жінка в прикажчики по торгівлі та до персони своєї, а він— у цілковитому блаженстві: ситий, одягнений і випити можна, у свята, але з дому його без особистого наглядку нікуди не пускають.

— Довіри до нього не більше, як до малої дитини, бо,— як знаєте,— чоловік з фантазією, а булочниця— жінка крута, і є навіть чуточка, що за богородицю в хлістів була, звідки в неї й гроші. А Семен навчився на гітару грати і до віршів велику пристрась має...

— Влаштувався, значить? — задумливо спитав Кожемякін.

— Як видно — так! Що ж, аби йому добре, людям від того шкоди не буде, він не жадний.

— Хіба шкода від жадності?

— Найперше — від дурості, звичайно. Розумна жадність справі не завада...

— Якій справі?

— Усякій, взагалі...

Кожемякіну хотілось пити, але він не наважувався ні покликати Тиунова до себе, ні попрощатися з ним. Непомітно вийшли за ограду й тихо спускалися крізь гай гладенько брукованою дорогою на берег річки, до монастирської білої пристані. Одноокий говорив цікаво і ніби граючи на різні голоси, наче за п'ятьох: то задумливо й

зітхаючи, то бадьоро й міцно виставляючи деякі слова високим, підбурюючим тенорком, і раптом — густо, лагідно. І завжди, в усіх його словах приховано, але помітно лунала усмішка, яка ще більше збуджувала цікавість до нього.

— Впізнали старця?

— Ні. А — хто він?

— Наш, окурівський...

Кожемякіну це здалося неприємним і неправдивим, він перепитав:

— Окурівський?

— Неодмінно — наш! Іпполита Воеводіна — знали?

— Чув.

— А я його ще офіцером пам'ятаю, — спритний воїн був! Он куди закинуло!

Ішли вулицею чистої й багатой монастирської слобідки, повз привітні будиночки, що затишно ховалися за палісадниками; вкриті ззаду зеленим шатром гаю, вони наче гуляти вийшли з нього дружним рядом на берег річки. Навстріч траплялися гарно вбрані, добре розгодовані міщани, рослі, рум'яні дівчата і молодіці, а дітлахи здавалися не по літах солідними й тихими.

— Чого ж він у монастир? — не дуже охоче спитав Кожемякін.

— Не чув. Думаю — від нічого їсти, — говорив Тіунов, раз у раз недбало скидаючи кашкет з черепа, схожого на диню. — У нинішній час дворянинові два шляхи: в ченці та в картярі, — шулерами називаються...

— А в чиновники?

— Це — як у солдати, всякому відкрито.

— І в ченці всякий може...

— Високо — не пустять!

— Куди — високо?

— До проповіді. В проповідники, за старця, завжди намагаються дворянина поставити, бо він — не видасть...

— Кого?

— Взагалі... таємну механіку оту, — ухильно сказав одноокій, ступаючи повільно й поважно, наче журавель, і весь час смикаючи головою догори, від чого його жорстка борідка вискакувала вперед, ніби пориваючись уколоти когось своїм вістрям.

Слова одноокого тривожили нав'язне монастирем почуття сумної покірності.

— Зверніть увагу: майже всі святі на Русі — князі, бояри, дворяни, а святих купців, міщан або мужиків — зовсім нема; хіба — у старовірів, але ті нами не визнаються...

Кожемякін непевно сказав:

— Авжеж, за житіями — дворянства серед святих досить багато!

— Взагалі — верхній стан перший досягає бога. Ну, а якби дворянські оті житія мужичок писав, га?

Одноокий примружив око й тихенько засміявся, Матвій Савелійович теж відповів йому мимовільною усмішкою, кажучи:

— Неграмотний, не може.

— О-от! — схвально вигукнув Тіунов, спиняючись на мить. І, притишивши голос, таємничо заговорив:

— Не туди, добродію, не в той бік спрямовуємо розум — не за срібло та злото триматися треба б, ой, ні, а от — за грамоту б, авжеж! Срібла-злата треба бага-ато мати, щоб його не відібрали і щоб давало воно силу-владу; а ума-розуму — не відбереш, це входить у саму кість душі!

«Був би я знаючий, як вони, я б їм на все відповів!» — раптом спалахнула в Кожемякіна гостра думка і, наче хмара, розвіялася в грудях; швидко, як стрижі, замигтіли спогади про недавні дні, збуджуючи притлумлену образу на людей.

— Всі нам судді, — бурчав він, нахмурившись, — а ми й виправдатися не вміємо...

— Дзвони без язиків, дзвонимо лише тоді, як зовні вдарять...

— Правда!

— Азбука! Не живемо — скрадаємось, кожен у свій куток, де б сховатися від командуючих людей. Та коли сказано, що і в полі один чоловік не воїн — в ямі ж який з нього боець?

— Ну ж бо, зайдімо чайку попити! — рішуче сказав Кожемякін, узявши одноокого за лікоть.

Йому здавалося, що він вилізає на світло з важкої хмари, яка шубою повивала і тіло і душу. Прислухаючись до бунту всередині себе, він твердо вийшов по сходах трактиру і, пройшовши через пістрявий зал на балкон, сів за стіл, широко розкинувши поли сюртука.

— Будь ласка!

— Пречудесно,— потираючи темні руки, говорив Тіунов і, обвівши очима всіх і все навколо, сів проти Кожемякіна. Матвій Савелійович теж оглянувся, подивився навіть униз через поруччя балкона й тихо, довірливо спитав:

— А як ви думаєте щодо старця?

— О — дуже злий пан,— ого! — відповів Тіунов, піднявши догори пальця.

Гостра усмішка оббігла його поранене обличчя і зникла в червоному шрамі на місці правого ока.

— Я з ним,— півголосом далі казав він, кліпаючи оком,— разів з п'ять змагався, якимось навіть під руки звели мене наниз — розпалився я! Дуже шкідливий дідок...

— Шкідливий? — перепитав Кожемякін, з моторошним, але приемним відчуттям, наче йому скалку виймали.

— Обов'язково — шкідливий! — шепотів Тіунов, і око його розпалювалось зеленим вогнем.— Ви послушайте моє міркування, це не зразу видумано, а крізь дуже велику скорботу прогартовано в душі.

Навалившись грудьми на стіл, втупивши око в обличчя співрозмовника, він тихенько, киплячими словами шепотів:

— Хто ми є? Народ, дуже примучений тяжким життям, нічим не озброєний, голенький, сирітський, зляканий народ, азбучно кажучи! Рідні своїє не пам'ятаємо, спадщини ніякої не сподіваємось, живемо цілком безнадійно, день та ніч — та й доба пріч, і все — а може, буде гоже — правда ж? Звичайно — життя каторжне, скажемо навіть — анафемське життя! Та — одначе і ледарі ж, і лежні, га? Цього ж у нас не відбереш, не сховаєш, правда ж?

— Це — є! — погодився Кожемякін.

— Є? — радісно вигукнув одноокий.

І зразу ж поважно й переможно зашепотів:

— Та — й інше є: народ наш кмітливий, догадливий, на свій кшталт — розумний, — азбука!

— А старець? — спитав Матвій Савелійович.

— Зараз дійдемо! Найперше — народ. Який у нього мозок — питання? Мозок, сказати правду, — сирій, м'який, думає тяжко й нових шляхів не шукає: дід з копиською та невісткою, онук за ним тією ж доріжкою!

Сили — чимало, а розуму бракує, з розумом — не живуть, вважають, що він панський виріб, а від пана — яке ж добро? Життя прикре й злиденне. З ким до душі поговорити? З пляшкою та от — з Іпполитом Воеводіним, правда? Ну, приходжу я до нього: «Старче — жити не вмю!» А він мені: «Цього й не треба, ти до смерті готуйся! Тут, на землі, однаково, хоч як живи — помреш, головне — небо, небеса, царство боже!» Ось вона звідки шкода — бачите? Хіба царство боже для ледарів, га? Ніколи! А він сприяє народженню нероб, яким і без нього в нас — ліку нема! Що він говорить? Терпи, скоряйся, не опирайся лихому, на землі не закріплюйся, бо царство боже не від світу цього, бог, мовляв, не в силі, яка тебе ламає, а в правді, — що ж це таке — правда, між іншим? Це і є — сила, її й треба знайти та до рук узяти, щоб нею оборонятися від усякої шкоди в житті! Бог саме в силі розуму, а розум — правда, тут і вміщено трійцю: розум, правда, а від них — вся сила богова!

У нього потемніло обличчя, а шрам на місці ока став червоний, як жарина, і гарячий його шепіт знизився до хрипу.

— Що сказав господь? Ось тобі земля, оброби її яко рай, у поті чола твого! А коли Христос сказав: «царство мое не від світу цього», — він розумів римський і жидівський світ, а не землю, — ні! Тут треба так розуміти — царство мое не від світу цього — жидівського і римського, — а від усього світу! Обов'язково! Значить — царство боже на землі, і — дій, людино, бог тобі на поміч! А всі ці втішливі слова тільки лінощам нашим потурають. Ні, годі вже! Ніяких утіх, і щоб сама правда! Прийшла людина — нудьга! Працюй. Сили нема! Нагромадь. Не можу! Прощай. Дуже коротко. Як у солдати: лоб — потилиця; більш нічого!

Це не сподобалось Кожемякіну, він відхилився від стола й пробурмотів:

— Суворенько начебто?

— Без ніякого послаблення!

Копчене обличчя Тіунова здригнулось, беззубий рот розтягнувся в усмішку, і око кумедно застрибало.

— Я, добродію мій, проповідників цих не один десяток чув, у всіх кінцях землички нашої! — казав далі він, підвищивши голос і кривлячи губи. — Я просто скажу: народів, який дуже підкис у безнадійності своїй, проповіді

ці просто шкода, вони йому — як горілка і навіть набагато шкідливіші! Людей треба вчити опору, а не терпіння без усякої мети, треба прищеплювати їм любов до діла, до діяння!

«Те саме Марко Васильович говорив,— у думках відзначив Кожемякін,— значить — є в цьому якась правда, якщо такі різні люди...»

Слухаючи, він дивився через дах пристані на спокійну гладінь тихої річки; біля того її берега, чітко відбиваючись у сонній воді, стояли ряди ялин і беріз, далі вони сходилися в суцільний синій ліс, і, коли дивитись на їх відображення в річці, здавалося, що всі дерева виходять з дна її й непомітно, повільно просуваються на край землі. Серед галявини здіймалися скирти сіна, коло них не кваплячись ходили мужики, в синьому і червоному, і кидали сіно на вози. А на верхів'ях дерев, відображених водою, нерухомо повис човен, з носа його стирчало два довгих вудлища, і він нагадував величезного жука. Через річку поплив важкий чорний пором, три чорні монахи — двоє біля кодоли, один — при кермі — вели його, за ним широкими крилами простяглися по воді жмури, і відображення загойдалися, оживши й наче вибігаючи на зелений берег.

«Перекреслити хоче старця»,— думав Кожемякін, дивуючись з байдужості, з якою він сприймав зухвалу мову одноокого, а той як у барабан бив, запально і швидко відкарбовуючи глухуватим голосом:

— Кожна людина повинна знайти свою пристрасть — без пристрасті яке вже життя? Візьмемо, приміром, вас...

— Мене? — злякано спитав Кожемякін.

— Не персонально вас, а взагалі — купця... Стан!

— М-да?

— Який це стан?

— А що?

— Сила ж!

— Мм... А — в чому сила, все-таки?

— У всьому! — переможно сказав Тіунов.— А дворянство де? Які його діла нині помітно? Самі судово-карні! А попереднього законно став ваш стан. Чи не купець буде міста, га? Він і церкви, і лікарні, і богадільні ставить, нові залізниці прокладає і, можна сказати, всю землю попов, покопав, обшукує — де що корисно,— правда ж?

Кожемякін ствердно кивнув головою, а Тіунов,

сердито підвівши брови, перекосив обличчя і майже з люттю закричав:

— А до найголовнішого не доходить! Йому чого треба для цілковитого верховодіння? Грамоти, науки! Йому б не лікарні, а школи споруджувати для навчання всіх людей справжнього діла, щоб усякий міг розуміти, що є Росія! Азбука! Хто, крім купецтва, народ підтримати може? Всім іншим людина потрібна для грабежу, щоб здерти з неї карбованець, а купцеві потрібен робітник, ділок! Ось — виховай діловий народ, щоб він розумів сам себе і Росію! Виведи людину на вершини розуму, щоб вона, обдивившись, знайшла собі справу до серця, а не пхай її клином куди попало, вона хоча погана, та — жива, це їй боляче!

— Купець для багатьох ніби лайливе слово,— зауважив Кожемякін, згадавши Галатську.

— А чому? — схопився одноокий.— Чому зневага до сили? Це ось вони все виховали, Іпполитушки-Іванушки! Блаженні кротції, з них дуже легко сорочку зняти! Ні, це пустощі! Крохоборство пора припинити. Всі одно з одного сорочки здирають і навіть зі шкурою, одначе — пуття не видно з цього. Тримаємо один одного за комір і товчемося на одному місці, а живимось не з плодів і скарбів землі, а кров'ю ближнього, а кров — погана, бо отруєна горілочкою, авжеж! Ні, ти допоможи людині одягтися відповідно до звання, озброй її по-справжньому, дай їй усе, і тоді — вона тобі віддасть з добрим процентом! Розумна людина борги свої платить, це тільки дурень мріє схопити б сто карбованців та й утекти...

— До діла кажете! — похвалив Кожемякін, заражаючи захватом співрозмовника, а той, хвастовито тикаючи пальцем у свій коричневий лоб, сказав:

— Думала оця голова! Е-ех, добродію мій! Дивишся, дивишся скрізь: господи, яка країна благодатна! І чого в ній нема? Все є, крім розуму! Прикро, аж гіркі сльози течуть: землі яругами порізані, річки пісками занесені, ліси горять, села — ще лютіше, худоба.— як ті воші, мужик живе дико, в бруді, без догляду, дурний, звіруватиї, голодний, турботи про нього ніякої, сам би про себе, може, подбав — не розмахнешся, заборонено! Живемо ніби як у полоні, нема нам ніякої науки. І вся премудрість держави — карбованця казні віддай і — як хоч — пропадай!

Він прикрив своє полум'яне око, і з-під вій важко викотилась велика сльоза. Це дуже зворушило Кожемякіна, він згадав точене обличчя старця Іоанна й подумав:

«Той — не заплаче! А Марко Васильович теж плакав...»

— Пробачте,— тихо сказав Тіунов, сховавши обличчя.— Роз'ятрив своє серце трохі.

Кожемякін, зітхнувши, мовчки одвернувся набік. З гори тягло вечірнім вітром; задзвонили до всеношної, суворий дзвін поплив за річку, в синій ліс, а там верхівки ялиן, вирізьблені в небі, вже освітлились червоним вогнем.

«Піде одноокий,— думав Кожемякін,— залишусь я сам, знову думи всякі насунуть. Захарія почне дзижчати, набридне, і попаду я в монахи. Старець оцей, справді... Терпи, а— за що? Одноокий говорить зухвало, а — ніби підлабузнюється й лестить...»

Тіунов відсунув від себе недопиту склянку чаю, питаючи:

— До всеношної — підете?

— Ні вже, не при тих думках я,— задумливо відповів Матвій Савелійович.

— І я не піду.

Подивився в небо, на річку і ще кудись крізь Кожемякіна, помовчав, прикривши око, і запропонував:

— А чи не хочете до рибалок на нічну поїхати, версти за три вгору? Юшку з чечуги знаменито варять...

— Можна! — погодився Кожемякін.— Мені, по правді сказати, охота компанію з вами продовжити...

— І мені, добродію мій!

Не кваплячись, вийшли на вулицю, забарвлену полум'ям вечірньої зорі.

Кожемякіну все більше подобалося розмовляти з цією людиною. Він почував, що стоїть нарівні з одноокиим, не нижче за нього. Недовіра до Тіунова не зникала, але відсувалася зростаючою цікавістю до його мови.

«Говорить тихо, а наче криком кричить»,— знову згадалося давно пережите враження.

Спустились, майже з'їхали на ногах разом з піском до річки; під кормою пристані, над бортом синього човна стирчала велика кучерява сива голова.

— Назаричу, гей!

— Гей! Прийшов?

У човні підвівся величезний, широкоплечий, червонопикий дід, підсунув човна до берега і, коли він ткнувся в пісок, сказав, густо й по-дружньому:

— Влізайте!

— Яка людина? — спитав Тіунов, вмощуючись і підморгуючи Кожемякіну на човняра.

— Хороша! — погодився той, раптом подумавши: «Завезуть куди, та й уколошкають...»

Старий, розбираючи весла, усміхався воловими очима, говорячи:

— Баби оте саме, — що хороший я, — дуже розуміють...

— Великий ти, Назаричу, грішник! — з лагідною намішкою сказав Тіунов.

— І цар богіві грішний.

Сидів Назарич прямо, не хитаючись, веслував не кваплячись, силою самих рук, без шуму, тільки рипіли кочети та дзюрчала під носом човна стривожена вода і, розбігаючись від бортів, гоїдала темні відображення прибережних будівель. Кожемякін почував себе маленьким і сторопілим перед цим дідом. Пливли проти течії, а йому здавалося, що він рівними поштовхами опускається кудись униз. В лад з тихим хлюпанням води розпливався невгамовний і наче посріблений намішкою голос Тіунова.

— Ось він — краси принадної, сили невтомної людина, шістдесят сім років тримає на плечах — не крякне, і до ста доживе, а жив не жаліючи себе, — правда, Назаричу?

— Та воно ж так. Чого ж жаліти? Дано богом силу, виходить, користуйся нею...

— А всю силу витрачено даремно, без ніякої охоти залишити в людей пам'ять про себе. А якби захотів він — був би, при цій своїй силі, великого діла заводчик, і для людей годувальник, і сам багатий...

Розслаблено піддаючись поштовхам човна, Кожемякін коливався, дивився на гострий череп Тіунова, на темне його обличчя з неспокійним оком, і думав:

«Ото невгамовний! І все про багатство. Жадний, видно».

Повчально сказав:

— Багатство не рятує.

— Правда! — підтвердив рибалка. — Христос убогий був, рибалив он з апостолами...

— Ні, якщо людина не ховає себе в грошах, а крутить

ними з розумом, це і їй честь і людям користь! Багатство нам потрібне,— всього в нас доволі, а взятися нема чим, і всі живуть погано...

— Приїхали,— сказав старий, розігнавши човен і викинувши його на піщану мілину. Вискочив за борт, трохи підняв ніс човна, легко потягнув його по вогкому піску, а потім випростався й міцним голосом владно покликав:

— Миколко-о!

Широко ступаючи, пішов до землянки, що притулилася під горою. Перед землянкою горіло багаття, освітлюючи чорну діру — вхід до неї, за високою постаттю рибалки тяглися по піску дві тіні, одна — позаду, чорна й коротка, від вогню, друга — збоку, довга й світліша, від місяця. Біля багаття витягнувся тонкий, тендітний підліток, з круглими очима на задумливому чернечному обличчі.

— Придуркуватий,— сказав Тіунов.— З переляку, пожежі злякався, сестричка з матір'ю згоріли в нього, а він — збожеволів. Жив у монастирі — прогнали, непридатний. А якби був він старший — за блаженного видали б, мабуть!

І одноокий тихенько засміявся.

В синьому небі висів зім'ятий круг місяця, на тому березі від самої води починався ліс, зубці ялин нагадували лезо величезної пилки; над землянкою круто здіймався вгору густий чагарник, гора здавалася кошлатою, страшною, сповзаючою донизу. І все навколо було велике, страшне, як у казці. Тьмяно блищала річка, і здавалося, що вона не тече, а поштовхами рухається на одному місці то сюди, то туди. Ясно спалахнуло багаття, охопивши почеплений над ним чорний казанок, на піску затремтіли тіні, наче забилися в безмовних судорогах великі, на смерть поранені птахи.

— Прогавив ти своє життя,— твердив Тіунов, дряжнучись.

— Добре й так,— відповів Назарич, стоячи біля багаття, весь у тремтінні червоних відблисків.

Кожемякін приліг на рогожі біля землянки й подумав: «Нікуди не втечеш від цих розмов!»

А біля багаття, зливаючись з тріскотом вогню, мирно точилася тиха розмова.

— Не велів господь таланти в землю закопувати, а велів жити на людях...

Рибалка густо й ліниво відповідав:

— Одначе — святі угодники в лісах, пустелях тудились...

— Зажди...

— А тепер і зовсім нема їх,— людиці все відбійніші стають, лихіші...

— Треба привести всіх до розуму...

— Розродився дуже народ. Раніше простота була: пан, мужик та монах, ото й усі люди...

— А купець, а солдат?

— Вони теж — мужики! А нині — чиновників отих пішло рясно, адвокати, учителі, річкова поліція та всяка; пані бездомні якісь виявились, і не зрозуміти — звідки б?

«Ні,— знову подумав Кожемякін у нападі туги, раптової й гострої,— від цієї розмови не сховаєшся...»

І перестав слухати, згадавши страшну і смішну розповідь: лежав він уночі в маленькій, обклеєній синіми шпалерами кімнатці монастирської гостиниці, а поряд, за тонкою перегородкою, розповідали:

— І було йому тридцять шість років у ту пору, як батько послав його до Пітера з партією сала, і надумав він батька обманути, прибув до Пітера та й депеш батькові послав: татоньку, мовляв, ціни на сало нема ніякої! Одержав старий Аржанов депеш, узяв мідний таз, виїшов до передпокою, став навколішки та, нахиливши голову над тазом,— чирк себе ножиком по горлу, тут і помер.

— Цсс?..

— Та й помер...

— М-да! А таз — навіщо йому був?

— А щоб підлоги кров'ю не залити, не відмиєш-бо кров, скребти треба підлогу, а це йому жалко,

— Ощадливий був, господь з ним!

— Ну, то ось. Депеш, звичайно, фальшивий; продав Гришук товар по ціні, вернувся додому і — зажив по своїй волі. Оженився з убогенькою, замкнув її в домі, а сам вовком по губернії гасає, землю в башкирів скуповує за чай, за цукор, за горілку, гроші до нього струмками течуть. І минуло ще тридцять років...

— Тридцять?

— Десь у день — не скажу, а може, й більше тридцяти. Виріс у Гришука син, отой самий Василь, і — пішло все, як за діда: послав його Гришук з овчинами та шкірами на ярмарок до Макарія, а Василь йому такий

самий депеш послав. Думав, значить, що й батько, як дідусь,— заріжеться, доставши отаку звістку. Ну, Гришука кривою не об'їдеш! Відповідає: продай за що дають і вертайся! Гаразд. Продав Вася, приїхав додому, а Гришук і зустрів його в тому самому передпокої, де дідусь зарізався, та коцюбою його залізною й віддубасив, та так, що ось з тої самої пори й живе Вася дурником.

Тріумфуючий голос оповідача урвався на хвилину, і стало чути, як надворі монах лає конюхів:

— Біси ви ефіопські...

Сиплий голос спитав:

— Від чого він помер, Григорій той?

— Від старості, мабуть, а може, і з недоброї їжі...

Ів він погано: ходить бувало по базару і де побачить у перекупки яйця тухлі, яблука побиті, ягоди потовчені — причепиться: «Ти що робиш, матінко? Місто в нас холене, а ти продаєш гниль, га? Ось я як гукну поліцію!» На-страхає бабу, а вона, звичайно, злякається. Адже коли сам, всіма поважаний, Григорій Аржанов поліцію покличе,— не простять! І ладна товар свій покинути та тікати, а тут він їй і скаже: «Жалко мені тебе, бабо, бідна ти, бабо, на тобі копійку, а погань цю мені віддай». Зсипле все з лотка у мішок свій і за копійку харчується з сім'єю.

— З мільйонів це?

— З них.

— Сорок ніби в нього було?

— Вважали, що сорок.

— Мільйон теж багато від людини вимагає!

«Ось,— похмуро думав Кожемякін,— розберись у всьому цьому!»

— Закипіла юшка! — виголосив рибалка, цмокаючи губами, і гукнув:

— Гей, купець! Іди юшку сьорбати...

— Не займай, не буди,— сказав Тіунов.— У нього душа болить...

Вони почали шепотітися, і під цей тихий шепіт Кожемякін заснув.

Прокинувся, коли сходило сонце, срібна річка куріла парою, в її білій хмарі тихо плив човен, а в ньому стояв старий. Рожевий весь, без шапки, з копицею сивого волосся на голові, він розмахував руками й кланявся, наче молячись світанкові і викликаючи сонце, якого ще не

видно було за лісом. Неподалік від Кожемякіна, на піску, укритий рядниною, лежав горілиць Тіунов, червона западина на місці правого ока дивилася просто в небо, ліве було щільно й сердито прикрите бровою, краплі поту, як сльози, обливали напружене обличчя, він жував губами, наче й уві сні все говорив.

«Ось теж сирота-людина,— з добрим почуттям у грудях подумав Кожемякін, зводячись на ноги.— Ходить скрізь, сіє завзяття своє,— яка йому з цього користь? Євгенія і Марко Васильович — їх скривджено, вони даремно постраждали, їм відплатити хочеться, а цей чого хоче?»

Десь далеко рівномірно ляпав по воді лопатями важкий пароплав.

— Уп-уп-уп,— відгукувалася річка.

Попрокидалися пташки, в кущах на горі дзвінко кричав в'юрок, на горі заклично сміялася самиця-зозуля, і звідкілясь здалеку самець відповідав їй неквапливим, нерішучим ку-ку. Кожемякін підійшов до краю мілини — два кулики побігли геть від нього, він роздягся й зайшов у річку, холодна вода стиснула його і зразу наситила тіло бадьорістю.

«Недобре в монастирі, переїду-но сьогодні до міста!» — раптом вирішив він.

Викупався і, промерзлий, довго сидів на піску, підставивши голе тіло під сонце, що вже зійшло над річкою.

— Здорово! — почувся ззаду міцний голос рибалки.— А ми переметики поставили; зараз чаю поп'ємо, га? Гаразд?

— Добре! — погодився Кожемякін, оглянувши старого: широко розставивши ноги, він трусив мокрою головою, холодні бризки кропили тіло гостеві.

— То ж бо й є, що добре! — сказав він, присідаючи навпочіпки й почухуючи груди.

— А Захарич набунтувався — спить, душа! Людина розумна, бачив багато, чого нам і не знати. До ранку мене маніжив, ну — я йому, одначе, не здався, ні!

Широко усміхнувшись, він позіхнув і казав далі:

— Я розумію — він хоче все якнайкраще. Тільки не вийде це, гірше буде, краще — не буде! Адже від людини все, а людей — багато нині стало, і все різні люди, авжеж...

Приязно дивлячись сірими воловими очима в обличчя Кожемякіну, він соковито й густо засміявся.

— По весні наїдуть в села тутешні: ми, кажуть, на повітря приїхали, щоб дихати вільно, а самі — тютюнице раз у раз курять, їй-богу, справді! От тобі й повітря! А інший візьме та пристрелить сам себе, як оце один тут, невідомий. У Сиченій теж торік пристрелився один... Ну, ходімо до чаю.

І, ступаючи поруч з Кожемякіним, він крикнув:

— Гей, Захаричу! Вставай, дивись, де сонце...

Тіунов схопився, оглянувся й швидко пішов до річки, розстібаючись на ходу, кинувся у воду, тричі шумно впринув і, зразу ж вийшовши, почав молитися: голий, позолочений сонцем, стояв обличчям на схід, притуливши руки до грудей, не часто, широко хрестився, закидав голову й згинав спину, а на плечах у нього поблискували краплини води. Потім поквапливо одягся, підійшов до землянки, поклонившись, привітав усіх з добрим ранком і, опустившись на пісок, задоволено сказав:

— Добре при сході сонечка на відкритому місці богу помолитися!

— А це хіба заведено, щоб голому молитись? — спитав рибалка.

— Не знаю. Я — щоб просушити тіло...

Зразу ж після чаю сіли в човен, придуркуватий мовчазний парубок узяв весла, а старий, стоячи по коліна у воді, говорив Кожемякіну:

— Приїжджай коли й сам, нічого! Посидимо, поговоримо. Я смирних поважаю. Балакунів — не поважаю, а особливо ж коли одноокі!

І, відкинувши кошлату срібну голову, широко роззявивши зарослого бородою рота, — зареготав гучно, як лісовик, святково освітлений сонцем, яскравий у рожевій сорочці і синіх, пістрьових, штанах.

— Ото краса чоловік! — бурчав Тіунов, струшуючи невдало причепленою борідкою. — І чесний незвичайно, і добрий же, і не дурний, — слово сказати може, а от — усе пройшло без користі! Іншим разом думаеш: і добрий він через те, що лінивий, на, візьми, тільки — відчепись!

«Знову — відоме!» — здригнувшись і згадавши Маркушу, подумав Кожемякін.

Одноокий сумно замислився і через хвилину знову говорив:

— Скільки я отаких бачив — ліку нема! І все, безпе-

речно, хороші люди, а всі — нероби! Рибальство — це най-ледачіше діло...

«Ніби Пушкарьов він,— міркував Кожемякін.— От — якби помер Шакир, я б цього на його місце».

Через кілька днів Кожемякін відчув, що копчений одноокий чоловік — потрібен йому й бере над ним якусь владу.

— Найперше,— таємничо повчав він,— кожен повинен оцінити свій стан, він — як родина йому, обов'язково! Це даремно говориться: я — не мужик, а — рибалка, я — не міщанин, а — торговець, це — роз'єднує, а жити треба — з'єднано, рядами! Ви придивіться до дворян: був час, вони самі собі справників вибирали — кого хочуть, а предводителі в них і досі — свої люди! Коли кожен стане в свій ряд — тут і видно буде, де сила, кому влада. Всяке число з одиниць — азбука! І всі одиниці повинні одна до одної щільно стояти, і щоб одиниця знала, що вона не просто паличка з гачком, а є в ній жива сила, тоді й нулики її оцінять. А перебігаючи туди-сюди, людина тільки сама собі й усьому станові гру псує, через те й бачимо ми в дамках зовсім не ті шашки, яким це належить!

— Правильно,— погодився Кожемякін, раптом згадуючи Максима.

Одноокий повів Кожемякіна в міський манеж на концерт на користь голодуючих; там було тісно, душно, гриміла військова музика, на підмостки виходили напівголі пані в квітах і високими, неприємними голосами співали то одна, то — дві зразу, або в парі з мужчинами в куцях фраках.

— Дивіться,— дзижчав Тіунов,— от, нещастя, голод і — висуваються люди, а хто такі? Це — інженерша, це — учитель, це — адвокатова дружина і до того ж — єврейка, ага? Тут жид і німець — переважають! А росіян — мало; купців, купчих — зовсім навіть нема! Як — це? Кому він ближчий, голодуючий мужик,— цим іноземцям чи — купцеві? Звольте бачити: одні поступаються своїм місцем, а другі — забігли наперед, ага? Якби не голод, їх би ніхто й не знав, а тепер — слави заживуть, як добрі люди...

Сиділи вони високо, на якійсь полиці, наче два півні, їх оточували похмурі, нудьгуючі люди, а ще вище за них зібралася молодь і кричала, тупотіла, вовтузилась. Дерево сидінь рипіло, тріщало, і Кожемякін з острахом че-

кав, що ось усе це розвалиться й упаде вниз, де правильними рядами розташувалися спокійні, солідні люди і, виблискуючи голими до пліч руками, жінки обмахували свої червоні обличчя.

— Все лихо від того, що люди не розуміють законного свого місця! — нашіптував Тіунов.

Походжаючи з Кожемякіним по місту, він читав вивіски:

— Шторх — значить — німець. Венцель — теж, безперечно. Бух і Мітчель, Кноп, ото — скільки! Ізаксон, Майзель — обов'язково євреї! А де Русь, Росія? Ось це й означає — роззявами жити!

Кожемякіна теж дивувала ряснота неросійських імен на вивісках, але слова Тіунова були неприємні йому жадібністю й заздрістю, що лунали в них.

Він сказав:

— Хоч би якої віри був — пити-їсти треба!

— Правда! Азбука! Треба, але — нехай кожен на своєму місці!

— А якщо в жидів нема свого царства!

— Вони й не страшні: сказано — «жид з усяким в ногу побіжить». А німці, га? Сьогодні вони купців напускають, завтра — чиновників наведуть, а там — дивіться — генералів, та й — тю-тю наша справа!

Крикливе, жваве місто оглушувало, строкатість і ряснота людей, що швидко мигтіли, зміна різноманітних вражень — все заважало зосередити думки. День у день він бродив вулицями, невідступно супроводжуваний Тіуновим та його повчаннями; а ввечері, почувавши себе розбитим і осовілим, сидів де-небудь у трактирі, дивлячись на піднесених, гомінких, розмашистих людей великого міста, і з сумом думав:

«У нас, в Окурові, благообразніше й тихше живуть...»

Гамірна, жадібна, безперервна метушня життя драгувала, викликаючи похмурий настрій. Люди ходили так швидко, наче їх покликали кудись і вони поспішають, боячись спізнитися на певний час; вдень настирливо чіплялись рознощики дрібного товару та жебраки, увечері — заглядали в обличчя гулящі дівки, поліцейські і якісь темні хлопці.

Часом дівка подобалась йому, збуджуючи бажання купити її пестоші, але невідчепний, як тінь, одноокий заважав цьому.

— Скільки їх тут! — сказав він одного разу, сподіваючись зав'язати розмову, яка погасила б це почуття.

А одноокий, завжди й усе готовий роз'яснити, повчально й охолоджувально відповів:

— Багатенько! Ремесло, безперечно, непохвальне, але я — не в числі тих, що засуджують. Всім дівчатам заміж не вийти — азбука! Жебраків плодити — те ж саме обтяжування життя. Потім — якби не було таких, вільних, холостяки в сім'ї б кинулися за пустощами цими, а нині, як ви знаєте, і заміжні і дівчата не дуже міцні щодо охорони своєї честі. Доводиться сказати, що й у погане часом включено хороше...

«Правду каже, одноокий чорт!» — в думці вигукнув Кожемякін, проймаючись дедалі більшою пошаною до вчителя, але поглядаючи на нього з досадою.

А перед ним спливали невиразно картини іншого можливого життя: ось він сидить у сім'ї своїх окуровських людей, спокійно й солідно розмовляючи про різні справи, і всі слухають його з шанобливою увагою.

«Сказати я багато можу тепер! Як туди вернешся, додому б то? Скандал вийде...»

І спитав Тіунова:

— А судовою справою не займалися ви?

— У мирових виступав! — з гордістю, смикнувши головою, сказав Тіунов. — Клопотався за скривджених, як же! Тепер це заборонили, не мені — персонально, — а всім узагалі, крім адвокатів із значками. Вони ж самі й улаштували заборону: чи вигідно їм, якби ми могли один одного самі обороняти? І ось знову — бачите? І ще: всіх людей судять чиновники, ну, а хіба може чиновник усяку вдачу зрозуміти?

Сиділи в трактирі, тісно набитому людьми, окуровська людина спідлоба стежила за ними й не вірила їм: веселилися вони галасливо, але начебто вдавано, напоказ один одному. В димній кімнаті, повній очманілих мух, люди, почервонілі від питва, горілки і спеки, судорожно розмахували руками, наче потопаючи чи збираючись битися; без потреби кричали, перебільшено хвалили одного, одчайдушно лаялись за дурниці й зразу ж мирились, цілуючись голосно.

Грала машина, ревли й вищали горлаті мідні труби, тріскотливо бив барабан, все це горлало навмисно гучно, і здавалося, що прикажчиків, майстрових, дрібних чинов-

ників, крамарів — усіх теж, як машину, заведено на веселощі, але зіпсовано зсередини, в усіх бракує справжніх, простих людських веселощів, люди знають це й намагаються приховати одно від одного свою спільну ваду. Часто люди, які тільки що здавалися п'яними й бурхливо галасували, раптом затихали, нахилившись одно до одного, говорили про щось серйозно й тверезо, а Кожемякін дивився на них і думав:

«Це, звичайно, шахраї...»

Часом мигтіло знавісніле обличчя з виряченими очима, мертве й роздуте, як обличчя втопленого; залишалися в пам'яті чийсь злякані, провинні усмішки, люто нахмурені брови, вискалені зуби, туго стиснуті кулаки поодиноких людей, які сиділи по кутках. Часом хто-небудь з них вставав і, опустивши голову, обережно пробирався до виходу з трактиру, — думалося, що людина пішла бити когось, а може — каятися у великому гріху.

А крізь навмисно перебільшений шум і гамір, легко, як шило крізь гнилу шкіру, — проходила невтомна мова Тіунова:

— Безперечно, що коли люди не знайдуть шляхів до з'єднання в суворі лави, то й людина повинна безпорадно пропасти в страху перед власним своїм умаленням душі...

«Ні, пес з ними з усіма, поїду-но назад», — вирішив Кожемякін.

Коли йшли в гостиницю до себе, він спитав Тіунова:

— Ви коли — додому?

— Куди це, власне?

— До Окурова.

— Ага! Н-не знаю...

Незвично великі будинки, тісно притулившись один до одного, дивилися на людей похмуро, наче чийсь начальницькі, широкі й окаті пики в окулярах. Тріщали розхитані дροжки, на перехрестях з-за рогів висовувались і зникали темні, верткі постаті. Випереджали й зустрічались дівці, негарні ховалися в затінку і, простягаючи руки звідти, смикали прохожих за одяг, а дівці молодші й кращі спинялися в світлі ліхтарів і сміялись там, безсоромно й піднесено голосно. Тьмяно світилися в п'ятні мідні гудзики поліцейських; часом у вуха лізли якісь чудні слова:

— Я його дотисну...

— Безмежно закохана...

Хитаючись, ішло двоє п'яних, і один раптом крикнув:
— Гриню, чи нам, орлам...

Тіунов говорив, як завжди, неголосно, і, як завжди, здавалося, що він кричить:

— Пристрасті особливої до Окурова я не маю; городок малоцікавий: ні залізниці, нічого нема... Майже порожнє місце.

— А то—поїхали б разом,—запропонував Кожемякін.

— Це коштує дев'ять карбованців тридцять, та в до-
розі проїсти карбованців зо два...

— Зробіть ласку — моїм коштом, га?

Одноокий помовчав з хвилину, потім сказав:

— Подумаю ще...

Відповідь не сподобалась Кожемякіну, а слово «ще»
здавало навіть недоречним і прикрим.

Лежачи в постелі, він думав:

«Завтра ж таки й поїду. Сам, то й сам, мені не звикати! Годі вже, провештався тут, як смітина в крупах, майже два місяці. А з тими — як-небудь улаштуюсь. По-
клонюся Маркові Васильовичу: нехай помирить мене з Максимом. Може, Максимко грошей візьме за безчестя...»

Ранком, зустрівши Тіунова, він оповістив:

— Сьогодні увечері їду...

— Сьогодні?

Одноокий допитливо обвів його темним оком, стиснув
губи й побажав:

— Доброї дороги, коли так...

— Вернетесь — заходьте!

— Неодмінно.

— Радий буду вам.

— Дякую дуже...

Він, як видно, кудись поспішав, топтався на місці і,
дивлячись убік, все смикав себе за незручну борідку.

«Суха людина! — подумав Кожемякін, попрощавшись
з ним.— Ні, далеко йому до Марка Васильовича! Кома-
ровський одного разу про оцет сказав — от він і є оцет!
А той, дядько Марко,— елей. Хоч і цього теж не забудеш.
З чого він живе? Ніби гордий навіть. Темна людина для
чужого ока!»

Коли він, рано-вранці, під'їжджав до свого міста, нав-
стріч йому над оголеними полями летіли журавлі, а ви-

соко над ними, в порожньому небі, ледве видною цяткою плавав шуліка.

Кожемякін дивився на місто з-за спини візника й здивовано хмурився: жалібно розпростертий в тісній улоговині між рудими, колючими горбами, Окуров здавався химерно маленьким, вилялялим, наче зсохся він цим літом.

Серед ранкової тиші над ним коливалися знайомі, звичні для вуха звуки — працював бондар:

— Тум-тум-тум. Тум-тум.

А журавлі курликали:

— Журись, журись...

Вже при в'їзді у двір Кожемякін злякано почув, що дома трапилось недобре; Шакир, який ще більше пожовтів і висох, кинувся до нього, звискуючи й схлипуючи, чи то плачучи, чи то сміючись, завертівся, схопив за руку, поквалливо завів у дім, причинив двері й став перед ним, витягши порізану зморшками шию, захиляючись словами:

— Біда прийшов, ой, ой!

Приголомшений, завмираючи від страху, Кожемякін довго не міг зрозуміти тихого шепоту татарина, що нахилився до нього, розмахуючи руками, і, нарешті, зрозумів: Галатська з Цветаєвим поїхали по повіту годувати голодних мужиків, а поліція схопила їх, заарештувала й привезла до міста; потім, уночі, приїхали жандарми, обшукали весь дім, питали його, Шакира, і Фоку — де хазяїн?

— Фока сказав, як ти бив Максима, він — такий, все говорить, йому треба звільнити...

І, підстрибуючи, він розповів далі, що з міста забрали й вивезли всіх, Марка, Комаровського, Рогачова та ще якихось чоловіка з дружиною, що служили в земській управі.

— Ну-у,— протяг Кожемякін, похоловши.

— Міне жардар ніс бив пальсі, кричав — турма буде міне!

— Мабуть — мені тюрма буде, навіщо у себе приймав! — бурмотів Кожемякін, походжаючи по кімнаті.— А Максимка — взяли?

— Його з Авдотя попадає послав тартак, скоро — як ти поїхав.

«Нема його!» — задоволено подумав Матвій Савелійо-

вич, і зразу ж йому стало легше: от і не треба ні з ким говорити про ту історію, не треба думати про неї.

Половина страху зникла, замінившись почуттям жалю за Марком Васильовичем, інших — не жалко було. Три-вожила думка про поліцію.

— Жандарми дуже питали про мене?

— Фока їм казав. Він дурний і всіх б'є. Міне вдарив. Працювати не любить...

— Проженемо.

Він зажив тихо, нікуди не виходячи з дому, чогось очікуючи. Акуратно ходив до церкви й бачив там попа: такий самий розкуйовджений, він став начебто тихшим, але правив поквапливіше, усміхався не так часто й не так багатонадійно, як раніше. Не один раз Кожемякіну хотілось підійти до нього, поблагословитися й розпитати про всіх, але щось перешкоджало.

Час минав, і знову виникла нудьга, хотілось іти між людьми, розмовляти з ними. Він пробував розмовляти з Шакиром, — татарин слухав його розповіді про Тунова, про місто, мовчки зітхав, і вицвілі очі його, що починали сльозитись, опускалися.

Одного разу він сказав:

— Добра не буде, ні! Коли хорошим людям нема де жити, ганяють їх,— добра не буде! Треба, щоб скрізь була розумна рука — нехай вона все править, їй треба владу дати! А не буде добра людей — нічому не буде!

А Фока вбрався у червону сорочку, чорні штани, підперезався під черево монастирським пояском і став схожий на сільського шинкаря. Він теж начебто сподівався чогось: стане посеред двору, широко розставивши ноги, засунувши великі пальці за пояс, вирячить кам'яні очі і довго дивиться у ворота.

— Ти чого це? — спитав Кожемякін.

Мужик сплюнув набік і сказав:

— Так.

— Чекаєш кого, чи що?

— Навіщо? Я — не тутешній, кого мені чекати?

Вечорами в кухні Орина, зобата кухарка, ськала йому в голову і, наче дитині, розповідала казки, а він, зрідка дивлячись в обличчя їй, покрикував і пирхав:

— Тихша, волосся рвеш! Розказувала цю, іншу кажи!

Кожемякін став боятись його, а звільнити не наважу-

вався. Тоді він якось раптом надумав продати завод і залишитися з самим Шакиром, але було жалко дому.

«Не відкриватиму заводу з весни,— вирішив він, на решті.— Навіщо він?»

Пробував читати книжки, що залишилися від дядька Марка; одна з них починалася словами:

«В попередніх частинах цієї праці», а друга:

«Культура або цивілізація в широкому, етнографічному розумінні, в своєму цілому складається...»

— Ні, це не по моїх зубах,— сказав він сам до себе, прочитавши сторінку, і закрив книжку.

Тягло до людей, дедалі частіше згадувались переконливі розмови одноокого:

«Кожен повинен жити в своєму стані, він — та сама сім'я для людини...»

І раптом, з легкістю, що здивувала його, він ввійшов у цю сім'ю: подався одного разу до м'ясника Посулова платити гроші, розговорився з ним і несподівано був запрошений у неділю на пироги.

Олексій Іванович Посулов, людина невелика, кремезна, мав довгу шию, і за це в місті прозвали його Шкаликком. Обличчя в нього було червоне й безволосе, як у скопця, тільки в кутках губ росли рудуваті кущики; голова — бугрувата, на місці брів — якісь гулі, з-під них дивилися непомітні, вузькі очі. Він часто роздував ніздрі широкого носа, гучно втягав ними повітря і крякав, наче завжди придушував щось, що намагалося вирватися з його міцно стулених губ. Говорив він небагато, уривчасто, але слухав уважно, наставивши проти голосу велике, важке вухо, причому очі в нього звужувались ще більше й дивилися набік.

А його дружина Марфа Гнатівна була майже на голову вища за нього і скидалася на ляльку: пишна, округла, з білою наливою шиєю і фарфоровим обличчям, на якому правильно й квітчасто були намальовані блакитні очі. Все, що говорила вона, супроводилося привітною усмішкою яскравочервоних губ, усмішка ця була теж немов намальована, і начебто жінка говорила нею всім і кожному:

«Робіть що хочете, а я своє знаю».

Обідали в маленькій, напівтемній кімнаті, тісно заставленій різними меблями; на одній стіні висіла червона картина, що змальовувала пожежу,— вогонь був зобра-

жений яскраво, широкими смугами, і розпливався в рамі, наче кров. Господарі говорили півголосом — здавалося, в домі спить хтось суворий і вони бояться розбудити його.

— Ти! — звертався Шкалик до дружини.— Дай перець, не бачиш?

Вона, усміхаючись, піднімала білу, повну руку й знову сиділа, немов паска.

Похмурі крики Посулова бентежили гостя, він щулився і раз, коли йому стало особливо ніяково, сказав господині:

— Суворий з вами чоловік...

Спокійно, неголосно вона відповіла:

— Удень він завжди сердитий.

А Посулов, зморгнувши суворий вираз з обличчя, сказав лагідніше:

— Як з ними інакше? Звірина ж.

Та зразу ж, глянувши на дружину, округлив очі ще суворіше й неприязніше.

Горілки він пив небагато, але наполегливо частував гостя і дружині казав:

— Частуй! Чого гав ловиш?

Коли Кожемякін відмовлявся — він густо, невдоволено крякав, а очі в Марфи сонно прикривалися віями, наче вона раптом почувала втому.

Кожемякін не знаходив нічого, про що можна було б говорити з цими людьми; заговоривши про міську думу, він дістав у відповідь:

— Шахраї там сидять.

«Та ти ж бо теж там»,— мало не сказав гість господареві.

Спитав господиню, за що почалася бійка на весіллі в Смагіних,— вона, усміхаючись, відповіла:

— Я пішла ще до бійки.

А Шкалик байдуже пояснив:

— Никон Маклаков почав...

— Дико живуть наші люди.

Посулов крякнув, подумав, одвів очі набік і зі смаком промовив:

— Звірина!

Зразу ж після обіду почали пити чай, господиня весь час припрошувала:

— Ще чашечку.

— Дякую!

— Ні, будьте ласкаві! З вареннячком!

І, поглядаючи на гостя, усміхалась, як та зоря.

А чоловік її мовчки стежив, як гість п'є, командуючи дружині:

— Наливай!

Крізь сап'янову шкіру його обличчя проступив піт, воно залисніло, похмурість начебто сплила з нього, і він раптом заговорив:

— Ти чого ж це, Матвію Савелійовичу, самотником живеш? Гребуєш людьми, чи що?

Кожемякін, обважнівши після обіду, пригнічений довгим мовчаням, усміхнувся і не міг нічого відповісти. Надувши щоки, Шкалик утер їх строкатою хусточкою і спитав:

— У карти граєш?

— Не вмію,— сказав Кожемякін.

Марфа, мотаючи головою, розстебнула два верхні гудзики синьої ситцьової кофти, погладила горло великою долонею, байдуже видихнувши:

— Вони — навчать.

— Навчимо! — серйозно підтвердив Шкалик.— Ти от приходи у ту неділю, я покличу Базунова, Смагіна,— га? Приходь-но!

— Гаразд, спасибі, я прийду,— обіцяв Кожемякін.

Господар трохи пожвавішав, встав, пройшовся по кімнаті і, спинившись у кутку перед божницею з десятком ікон у дорогих ризах, сказав звідти:

— От і приходи!

Почуваючи, що йому нездоланно хочеться спати, а усмішка господині й розстебнута кофта її, глибоко оголюючи шию, бентежать його, розбуркуючи грайливі думки, боячись порушити чим-небудь свою гідність і зніяковіти, Кожемякін вирішив, що час іти. З Марфою він попрощався, не дивлячись на неї, а Шкалик, цупко стискаючи йому пальці, смикав за руку й говорив, немов загрожуючи:

— Гляди ж, приходи!

У неділю Кожемякін був і здивований і зворушений загальною привітністю, з якою його зустріли в Посулових імениті городяни. Міський голова Базунов, людина, вельми шанована на пам'ять про батька його,— гладенький, доладний, чистенький, у довгому по п'яти сюртуку й

штанах навипуск, весь наче лаком укритий. Голова змазана — аж блищала — помадою, темна борода і вуси причесані волосинка до волосинки, і він так обережно торкається до них пальцями в перснях, ніби волосся зроблено зі скла. Його пухле, надуте обличчя не запам'ятовувалось, як і обличчя його дружини, одягненої, постаровинному, в шовкову хустину, шерстяне набійне плаття лілового кольору і шовкову кольору бордо кофту. У вухах у неї метлялися важкі старовинні сережки, а на руках були надіті мереживні нитянки без пальців.

Другим почесним гостем був соборний староста Смагін, одягнений у сорочку, піддъовку і плисові чоботи з м'якими подошвами; людина огрядна, з голеним, як у старого чиновника, обличчям і ображено виряченими водянистими очима; його дружина, в чорному, як монахиня, худа, висока, з кінськими щелепами й короткою верхньою губою, з-за якої блискали широкі кості білих зубів.

А третя пара — краснорядець Ревякін з дружиною; він — довгий, розгвинчений, гостробородий і різноокий: ліве око ясноблакитне, нерухоме, завжди дивиться в далечінь і крізь людей, а праве — темніше і бігає з боку на бік, наче на нитці прив'язане. І обличчя в нього двобічне: ліва половина спокійна й наче припухла від удару, а на правій вилиця виступила бугром, шкіра на щоці весь час здригається, наче її весь час кусає невидима муха. Його дружина — Машенька — весела говоруха, повненька й струнка, з очима, як вишні і невловним виразом смаглявого обличчя, була одягнена яскраво — в червону муарову кофту, з золотистим мереживом, і в сіру спідницю, з жовтими фестонами й оборками. Рухлива, метка, вона весь час крутилась по кімнаті, від неї рябіло в очах і дуже віяло духами пачулів.

Спочатку довго пили чай, у передній кімнаті, з трьома вікнами на вулицю, порожнюватій і прохолодній; сиділи посередині неї, за великим столом, перевантаженим безліччю варення, печива, пряниками, цукерками і пастилами, — Кожемякіну стіл цей нагадав прилавки кондитерських магазинів у Воргороді. Масно тхнуло їстівним, навіть дзеркало — здавалося — змазане олією, жовті патьоки її стікали за раму, а в середині дзеркала було відображено чорний портрет якогось ієромонаха, з круглим, кислосолодким обличчям.

Жінки сиділи всі разом за одним кінцем стола, ближче

до самовара, і говорили півголосом, не втручаючись у повільну, з великими проміжками напруженої тиші розмову мужчин.

Кожемякін зразу ж помітив, що великий, дряблий Смагін дивиться на нього неприязно, підстерігаючи, Ревякін — з якоюсь однобічною цікавістю, з кривою усмішкою, половина якої зникала в правій, пухлій щоці; Базунов, округливши очі, як баран, не відриваючись дивиться на стіну, в обличчя ієромонаха, а вуха в нього химерно здригаються. Шкалик, раз у раз підводячись з стільця, повільно, заклавши руки за спину, обходить навколо стола, оглядаючи все, наче лічив — що з'їдено? А жінки, явно вдаючи, що не помічають нової людини, спідлоба кидали в її бік косі погляди і, видимо, говорили про неї між собою, уривчасто й тихенько. Це пригнічувало Кожемякіна, він почував себе незручно, обтяжений погано прихованою цікавістю до нього; здавалося, що цікавість ця ворожа. В розмові мужчин чути було напруження, начебто вони примушували один одного думати й говорити не про те, що близьке їм; почувалося спільне бажання примусити його розговоритися, — особливо незграбно дбав про це Посулов, але всі — а Ревякін частіше за інших — заважали йому, виявляючи якусь поквалливість.

— От, Матвію Савелійовичу, — крикнучи, починав м'ясник, хмурячись і надуваючи щоки, — яка приємність — гріх?

— А всяка, — додав Смагін, допитливо оглядаючи Кожемякіна.

Ревякін, примруживши око, спитав:

— Ну, а якщо я псалми співаю?

— Це не приємність, а молитва буде, — зауважив Смагін суворо.

— А якщо я й молюся з приємністю навіть?

— Як тут сказати? — заклопотано пробурмотів Базунов, не одводячи очей від портрета ієромонаха.

— А — брешеш, Вікторе! — крикнув Смагін до Ревякіна. — Приємність — сміх, із сміхом не помолишся!

— Ну, а якщо я — в радості перед богом? — опирався Ревякін.

Шкалик, видимо не бажаючи суперечки між своїми і боячись можливих образ, крикав і, витираючи лису вату, бугристу голову, командував, як на пожежі:

— Марфо,— частуй!

Вона підводилась, виростала над столом, майже горкаючи самовара високими грудьми, і співала, трошки в ніс:

— Дорогі гості, будьте ласкаві, не погордуйте!

Ревякін доводив Смагіну, помахуючи довгою, кошавою рукою:

— Аби — з вірою, а бог усе прийме: був самотник, пішов з малих літ у ліси, молитов ніяких не знав і так казав богові: «Ти — один, я — один, помилуй мене, господин!»

З жіночого кінця стола несподівано й свіжо ввійшла в суперечку Машенька:

— Переплутав ти, Вікторе: було їх двоє і молились вони: «Двоє — вас, двоє — нас, помилуйте нас!»

— Це більше схоже на правду,— сказав Базунов, схвально кивнувши до жінки.

Та Смагін не поступається:

— Зовсім не схоже! Бог — один, а не два!

— Вони не знали скільки! — крикнула Машенька.

— Повинні знати, що — трійця, святкують же її!

— Хто ж у лісі святкує?

— У лісі б то? — червоніючи й трусячи головою, вигукнув Смагін.

Хоч би про що заговорили — церковний староста зразу ж починав заперечувати всім, негайно втручався в розмову Ревякін, все скручувалося в незрозумілий хаос, і через кілька хвилин Смагін ображався. Господар, не втручаючись у розмову, стежив за перебігом її і тільки-но голоси підвищувались — брав Смагіна за лікоть і вів у куток кімнати, до стола з закусками, похмуро й наполегливо говорячи:

— Вип'ємо доморослої!

Зітхаючи й не поспішаючи, за ними ішов Базунов, Ревякін навально підбігав до дам, запрошуючи їх до компанії, вони, маніжачись, відмовлялися, кімната заповнювалась жвавим гамором, сміхом, шелестом спідниць, брязкотом скла, чавканням і похвалами вмілій господині.

В одну з таких хвилин біля Кожемякіна опинилася жвава Машенька,— поглядаючи в дзеркало, вона поправляла зачіску, крутячи зміною головою, і раптом він почув тихий шепіт:

— Не сідайте в карти зі Шкаликком. Не сперечайтесь зі Смагіним,— висміяти вас зібрався.

І зразу ж голосно спитала:

— А ви що ж, Матвію Савеличу, до столу, га?

Збентежений, зраділий, він бурмотів:

— Широ дякую! Чи не побажаєте зі мною чарочку?

— Чому ж ні?

Узяла його під руку й хутко повела до стола, а чоловік зустрів їх вигуком:

— Гляньте — а Машенька, самотника!

Всі усміхалися, сміялись.

Після випивки знову починалася стороння, надумана розмова; Кожемякін слухав і дивувався: чому вони не говорять про свої справи, про місто, про нещастя голодного року?

Нарешті Посулов густо крикнув і сказав дружині:

— Ну-бо, готуй!

Пишна Марфа покликала кухарку і разом з нею почала висувати з кімнати чайний стіл; дами вдавали, що допомагають у цьому; хитаючись, деренчав посуд, і вони навперебій кричали:

— Ах, помалу, помалу!

Машенька Ревякіна, підскочивши до Матвія Савелійовича, грайливо сказала йому:

— Ви — з нами! Неодмінно! Мужчин і так четверо, а в нас Марфинька не грає — чуєте?

Несхоже на себе, якось жалісно й тихо Посулов сказав їй, дивлячись набік:

— Яка ти! Хай — Віктора посадовили б з собою!

— Ні вже!

Посулов махнув рукою й пригнічено відійшов, а Машенька, підморгнувши Кожемякіну, шепнула:

— Бачили?

Зворушений її захистом, він, повеселівши, став грати й один за одним зразу ж поставив три ремізи, чим дуже сподобався дамам.

Базуниха, виграючи частіше, ніж інші, солодко розпустила товсті губи й дивувалася з нього.

— Ах, Матвію Савеличу, який ви ризиковий!

А Смагіна, рухаючи конячою щелепою, глухим голосом віщувала, наче циганка:

— Таким ось мужчинам іншим разом нічого не

дається, та раптом зразу все й присуне! Це дуже небезпечні мужчини!

І лівою рукою опускаючи карти під стіл, перше ніж подивитися, хрестила їх там.

— Ви — небезпечний? — питала Машенька, пускаючи бісики, і реготала, а Кожемякін вдячно й ласкаво усміхався їй.

Вона здавалась йому то легковажною й доброю, то — хитрою, що приховує за своїми веселощами якісь темні думки: часом її круглі очі, спиняючись на картах, розпалювались жадібно, і обличчя блідло, витягаючись, а часом вона кидала на Марфу сухий, гострий промінь, і ніздрі її гарного носа, роздуваючись, трепетали.

«Не любить вона цю», — міркував Кожемякін, хоробро ставлячи реміз за ремізом.

Господиня, залишаючись на варті своїх обов'язків, плавала з кімнати до кухні і назад, обходила навколо столів і, на хвилинку спиняючись позаду Кожемякіна, заглядала йому в карти. Майже завжди, коли він стукав, оголошуючи гру, вона злякано скрикувала:

— Ой, що ви, з такими картами хіба можна?

І дихала йому в потилицю дратівним теплом.

Жінки скінчили гру раніше, ніж мужчини, бо Базунова почала вигравати, а Смагіна розсердилась на це й закапризувала.

— Програла ми з вами! — сказала Машенька Кожемякіну, примруживши очі, і зразу ж утішила:

— Ну, нічого, тут програли, а в іншому місці, може, і виграємо...

«Це на що вона натякає?» — подумав Кожемякін, несміливо усміхаючись в обличчя їй.

У двері знову всунули круглий стіл, накритий для вечері: посеред нього, мордами одно до одного, усміхалася пара поросят — одно смажене, золотисте, з пучком петрушки в ніздрях, друге — заливне, облите сметаною, з паперовою рожевою квіткою між вухами. Навколо них, наче рівномірні камені, лежала смажена птиця, і все це оточувала рама з солінь і соусів. Ідко тхнуло хрінном, оцтом, листом чорної смородини й лавру.

Мужчини підвелися сердиті, червоні, тільки Ревякін, весело скрививши двобічне обличчя, брязкотів грошима, підкидаючи їх на долоні, і покрикував:

— Ось вони! — сльози ваші! Га?
І, притупуючи ногою, співав:

Дуня довго плакала,
Сльоза лунко капала...

Дружина скоса глянула на нього, неприємно скрививши губи, і — ласкаво покликкала:

— А ти, паяце, сідай-но, не метляйся!

За столом усі спочатку жували мовчки й жадібно, потім, стомлені, полагіднішавши від випитої горілки, почали хвалити господиню. Кожемякін мовчав, стежачи, і помітив, що до дружини Ревякіна всі — і сам чоловік — ставляться якимось обережно, дбайливо, наче боячись поколоти її метким поглядом. Помітив також, що господар старається підпоїти його, підливаючи йому горілки частіше, ніж іншим, а одного разу наливши її в склянку з пивом. Смагін теж бачив вихватки Посулова, — по його дряблomu обличчю розпливалась блаженна усмішка. Це образило Кожемякіна, і образа скипілася в грудях, десь коло горла, міцною, гарячою грудкою, викликаючи бажання встати й крикнути до м'ясника:

«Гей, розумію я, чого ти хочеш!»

І коли Посулов, видимо розраховуючи захопити зненацька підпилого, почервоного гостя, несподівано спитав його: «А що за людина отой попів дядько, квартирант і дружок твій, якого жандарми вивезли?» — Кожемякін гаряче й твердо відповів:

— Це — незвичайна людина, чудова людина, авжеж!

Всі замовкли, націлившись на нього очима, здавалося, ніхто не дихає; Кожемякін оглянув їх напружені обличчя, блиснули зуби, відкриті усмішками, тільки обличчя Машеньки нахмурилось, та Марфа заплющила блакитні очі, наче засинаючи.

— Чу-до-ва? — сипло протягнув Смагін, відкладаючи набік ножа і виделку. — Як же це, братця мої? А всі кажуть — він проти царя батьківщини, га?

— Мало що говорять! — вигукнула Машенька.

Кожемякіна охопило незнайоме, досі ніколи незвідане гостре почуття припливу невідомої сили, яка раптом обдарувала його думки ясністю й простотою. Ніколи раніше він не почував так певно своє відчуження, самотність серед людей, і це штовхнуло його до них непоборним пори-

вом, він відхилився на спинку стільця, вп'явся очима у велике обличчя Смагіна й заговорив якомога поважно й спокійно:

— Ні, Іване Андрійчу, неправда! Він і люди його напругу — проти дурості, злоби й жадності людської! Це люди — хороші, атож; їм би ось не прийшло в голову покликати людину, щоб непомітно підпоїти та висміяти її; час свій вони витрачають не на гру в карти, на пиття та їжу, а на читання добрих і корисних книжок про нещасну нашу російську державу і про життя народу; а в книжках доводиться, від чого життя погане та як скласти його краще...

Смагін надувся, як пузир, і сопів, Ревякін, піднявши брови, здивовано вискалив зелені зуби, Базунов, швидко витираючи рота серветкою, сплутував вуса і бороду, — здавалося, що він схопиться зараз і втече, — а Посулов, багровий, до синяви на щоках, наїживши кушчики вусів, шепотів щось жінкам, крутячись на стільці, як відьма на помелі.

Кожемякін говорив тихо й переконливо:

— Бог вимагає від людини добра, а ми один в одному тільки лихого шукаємо і тим ще більше лихо творимо; показуємо богові одно на одного пальцями й кричимо: дивись, господи, який грішник! Не знущатися б нам, жителіві над жителем, а подивитися б на все спільним поглядом, приязно подумати — чи так живемо, чи не можна краще якимось? Я за тих людей не стою, якби ми були розумніші, жили краще — вони нам не потрібні...

Коли він скінчив свою мову, йому здалося, що всі злякані нею чи збентежені, тяжко, пригнічуюче мовчать. Машенька, опустивши голову над столом, ганяла виделкою по тарілці слизький одварений гриб, Марфа не кліпаючи дивилася кудись поперед себе, а дружини Базунова і Смагіна — на чоловіків.

— М-да, — крякнувши, почав Посулов, а Смагін, на превеликий подив Кожемякіна, вдарив по столу ребром долоні й заговорив новим, посвіжілим голосом:

— А правда, Матвію Савелійовичу, правда, брат! Думати треба!

Базунов забурмотів:

— Як сказати? Звичайно, треба б думати про все...

Звився Ревякін, оглянув усіх різними очима й майже закричав:

— Я все це думав, їй-богу! Машенько,— адже я думав це саме?

Не підводячи голови, вона відповіла:

— Ти про все думаєш, крім того, що треба.

Ревякін переможно оглянув усіх і крикнув, змахнувши руками:

— А все від того, що живемо в атмосфері, без цивілізації...

Смагін, широко розкинувшись на стільці, тикав рукою в повітря й говорив, дедалі більше запалюючись:

— Народ — ослабнув, неврожаї, голод почався; лінощі, пияцтво по селах! А ми — з них живемо, з сіл. Начальства — багато, а ладу нема!

— Начальства — багато! — підтвердив Базунов, тяжко зітхаючи.

І заговорили всі зразу, не слухаючи, перебиваючи один одного, багатократно повторюючи одне й те саме слово і явно остерігаючись один одного: коли б не промахнутись, не сказати зайвого.

Кожемякін якийсь час почував себе переможцем; голова в нього приємно паморочилась від успіху і вина, та коли він, приязно запрошений усіма в гості й сам усіх запросивши до себе, вийшов на вулицю і під ногами в нього захрустів сніг — серце охолело, стиснулося в тузі, і мимоволі з сумом він подумав:

«Ото вбогість у цих проти тих! Ні думок нема, ні навіть слів. Тримаяться за найбалакучішого, як сліпі за поводиря...»

І спинив себе:

«Чи не рано я засуджую?»

Знайомство з містом зразу ж зав'язалося багатьма вузлами і петлями й почало смикати його з дому в дім. Він кидався, як сом у неводі, ходив у гості, приймав у себе, говорив, дослухався, часом сперечався, майже аж злостився, часом його трохи висміювали, але взагалі він почував цікавість до себе, це було приємно йому; дряпни невдач швидко загоювались. Він скоро помітив, що кожен з нових знайомих поривався говорити з ним сам на сам і що віч-на-віч всі люди приємніші, добріші, цікавіші, ніж у компанії. Всі умовляли його бути обережнішим, недовірливішим.

— Я тобі просто скажу,— повчав огрядний, кучерявий бондар Кулугуров,— ти, Кожемякін, блаженний! Жив ти

спочатку в смітті, в ямі, самотником, потім — з чужими тобі людьми і — пошкодив собі трохи розум. Справжніх людей — не знаєш, говориш — дитячі речі. І згадай моє слово! — обдурять тебе, з торбою підеш! Тут і казці кінець.

Те саме говорив і Сухобаєв, людина спритна в рухах, чемна, гостра, як шило.

— Вам би, Матвію Савеличу, не так одверто говорити серед людей, бо незвичні їм ваші думки й трохи лякають. Начальство — не в поліції, а в душі людській оселилось. Я — розумію, звичайно, добрі ваші наміри і дуже ціню, тільки — по-моєму — їх треба людям підкладати обережно, ніби тиху милостиню, невидимою, так би мовити, рукою!

Ця людина дивилася на людей, запишавши губи, а говорила з ними завжди опустивши очі долі, а якщо гляне в обличчя — то як голкою вколе.

Усміхаючись і кліпаючи червоними, сльозавими очима, старий лихвар Хряпов сказав одного разу:

— Ну-ну, ріж правду, ріж, а Васька Сухобаєв шкуру здере з неї! Йому, шельмі, і правда годиться! Я — жартую...

І беззвучно сміявся, оголюючи пару жовтих ікол. Йому минуло шістдесят років, але років зо три тому він перестав ходити до церкви, і коли одного разу в трактирі «Ліссабон» Ревякін спитав його, чому він не ходить до божого храму, — старий відповів:

— Молився я років з півсотні, а безгрішнішим не став, а тепер помирати мені пора і вже не замолю я гріхів, часу нема!

Подивився на всіх і додав серйозніше:

— Це я — жартую! Просто — ноги ослабли, не могу стояти в церкві...

У всьому, що говорив Кожемякін, насамперед люди відзначали те, що здавалось їм нездійсненим чи трудно здійсненим, а помітивши це, заперечували разом з ним і здійснення. Кожен з них старався дрібнити його думки і, наче осколок скла, відбивав своїм зломом душі якусь малу частину, не охоплюючи всього, але в кожному був прихований «свій балабончик» — і, якщо струснути людину вміло, вона відповідала привітно, хоч невпевнено. Він повчав цих людей, що треба жити уважніше й довірливіше один до одного, — менше буде нудьги, зменшиться

дияцтво; говорив, що треба влаштувати громадські зібрання, щоб усі сходились і думали, як змінити, чим прикрасити життя, — його слухали уважно й похвалювали за добрі наміри.

— Не ти ти, Кожемякін, словами говориш, а за змістом — правдиво! — погоджувався Смагін, поблажливо дивлячись на нього. — Всякий стан повинен жити сімейно — так! І — правда: коли дворяни міцно один за одного тримались — вся Русь у них в кулаці була; так само й купцям слід: усякий купець одної руки палець!

Коли в компанії був Хряпов, він сидів де-небудь осторонь, мовчав, кліпаючи сльозавими очима, а потім, сам на сам, говорив Кожемякіну, з гіркою хрипотою в голосі і з приглушеним смішком:

— Голубе! Заросла наша річка гниючою травою і не впливти тобі на берег — заплутаєшся! Знаю я цей рід людський! Уяви — про що думають? Усе хочуть знайти таку, бач, рушницю, щоб не тільки біла птицю, але й смажила! Ім би не поступово, а — зразу, не через силу, а — ударом, стукнути б головою об землю і щоб золото бризнуло! Один Сухобаєв, може, гривеник коштує, а всі інші — п'ятачок пучок! Ти їх — кинь, ти на молодих натисни, ці себе виправдають! Он у мене Ванюшка, онук...

Сльози текли з очей його рясніше, голос ставав ляднішим, солодшим.

— Цей буде своїй долі командир! Він — з п'яти літ темряви не боїться, вночі куди хоч сам піде, і ніякі жуки-вови не страшні йому; піймає, крильця обірве та й каже: «Тепер вівця стала! Велика виросте — стригтимемо!» Це я — жартую!

Він сміявся веселеньким скляним смішком і прискорював кроки, підстрибуючи на ходу, як пружинний.

Інколи — дедалі рідше — Кожемякін сідав за стіл, розгортав свій зошит і з подивом бачив, що йому нема чого записувати про людей, нема до чого причепитись у них. Всі вони зливалися в одну велику сіру грудку, було в кожному з них щось своє, особливе, але — невидне, неловиме — воно не зачіпало душі.

Душа його мучилася прагненням дружби, одвертих розмов про цих людей, про все життя, а навколо не було людини, з якою він міг би говорити по душі.

Особливо бентежив Кожемякіна Посулов: він кружляв біля нього яструбом, мовчки роздивлявся й покрякував,

ніби підіймаючи нікому не видний тягар,— це викликало в Кожемякіна підозру, і він цурався м'ясника.

— Ти чому до мене не заходиш? — наполегливо питав Шкалик, не дивлячись у вічі й посопуючи.— Ти заходь, хіба ж я безчесніший за інших? З мене знайомства почав, а не заходиш!

Одного разу Кожемякін неохоче призначив день і годину, коли зайде,— прийшов, а Посулов зняковів, надув щоки і, качаючись по кімнаті, провинно оповістив:

— Отакій, братіку ти мій, жаль! Трапилось тут діло у мене, мушу я йти зараз, їй-богу! Ти вже — з Марфою посидь поки що, га? Я — скоро!

— Та не турбуйся,— умовляв його Кожемякін, трохи здивований такою зливою слів.

— Як же, братіку, га? Я, може, Никона Маклакова приведу, ти як — терпиш його? Він веселий.

І швидко пішов, а огрядна його дружина, ліниво усміхаючись, запросила гостя:

— Сідайте, будь ласка!

Сіла проти нього, склавши руки під грудьми, від чого груди визивно піднялись, і, невідривно розглядаючи його обличчя, усміхалася все тією ж самою усмішкою, немов наліпленою на обличчя їй.

— Що це ви мало ходите куди? — питав він, одводячи очі від неї.

— Та так, не охоча я.

— Чого ж?

— Одягатись треба, а не люблю я, коли затягнута вся. На весілля я ходжу.

— Мало весіллів цієї зими!

— Мало,— погодилась вона, не виявляючи жалю.

— Це все через голод!

— Невже? — байдуже спитала жінка.

Він став пояснювати, чому голод у селах заважає одружуватися міським, а сам, поглядаючи на неї, думав: «Ото ідолобіс! Аж дивитися на неї соромно».

Раптом, перебивши йому мову на півслові, вона нудно спитала:

— А от ви не женитесь — хіба з голоду? У вас грошей багато ж?

— Боюсь я,— сказав Кожемякін жартівливо.

— Чого ж боятися тут? — начебто трохи здивувалась вона, і в очах у неї щось здригнулось.

— Вас, жінок...

Жінка хитнулася вперед, її зіниці помітно звузились, і вона протягла в ніс:

— Ну-о-о? Розкажіть, як же це,— чого ж ви боїтесь?

Очі в неї застигли у вимогливому чеканні, погляд їх був важкий і викликав певне почуття. Кожемякін не знаходив більше слів для розмови з нею і побоювався її запитань, йому захотілося сердито крикнути:

«Дурна!»

— Не йде Олексій Іванич,— сказав він, відсапуючись, і, вставши, пройшовся по кімнаті, а вона випростала стан і знову нерухомо вп'ялася очима в стіну перед собою.

«Тягне, як вир,— думав гість, непомітно поглядаючи на неї.— Ні, сюди я не ходитиму!»

Він пішов, не дочекавшись Посулова, і по дорозі, повільно ступаючи темною вулицею, думав:

«Ото незграбні люди! Аж страшно трохи з ними».

І раптом він знову опинився віч-на-віч з одним з тих чудних людей, з якими вже не раз життя вперто зводило його.

Самою пропашою й негодяшою людиною в місті вважали тоді молодшого Маклакова — Никона, мужчину вже за тридцять років, розмашистого, кучерявого, горбоного, з високими залізинами на скронях і зухвалим поглядом сірих очей. Кожемякін пам'ятав обох братів з днів отроцтва, коли вони били його, але з того часу старший Маклаков — Семен — оженився, обсіявся дітьми, жив тихо і скупно, став лисим, огрядним, і бешкетництво його заплило жиром, а Никон — лишився неодружений, був неробою, вивчився грати на гітарі і гармонії і цілі дні стовбичив у гостиниці «Ліссабон», куплений Сухобаєвим у спадкоємців божевільного старика Савельєва. Там Никон підбивав усіх і кожного перекинутися з ним у карти і, спритно обігруючи недосвідчених чи задеркуватих людей, одверто сміявся з них, коли його лаяли за нечисту гру.

— Нечесно? — горлав він.— А ви знаєте — що чесно, чортові пси?

У місті його боялись, як одчайдушного баб'я й людини безсоромної, в хороші доми запрошували тільки з потреби, на весілля, заручини, на іменини, як кращого музиканта.

Базарними днями він приводив до трактиру мужиків-

співців, частував їх, примушував співати, і якщо співець подобався йому, він незграбно кричав зухвалі слова:

— Чим не панахида, га? Плачте, крохобори! Гей, Смагін, чи не дійняло тебе, дерев'яна душа?

З язика його, як жолуддя з дуба, зривалася лайка і ляскала людей по головах.

Скандалив, намагаючись образити найсолідніших людей, а свого брата — насамперед: чіплявся до нього й терзав:

— Тіла в тебе, Сенько, дев'ять пудів, а череп зовсім порожній! Ну, частуй від надміру, ти — багатий, я — бідний! Брат мій, на батька місце, скоро тебе грець стукне, а я стану опікуном до твоїх дітей, до міста їх відішлю, в сажотруси віддам, а грошки їхні програю, проп'ю!

Семен Маклаков боявся смерті, — посинівши від страху, він благально дивився на брата й бурмотів:

— Ну, відчепися-но! Чого вже там! Всі на смерть приречені...

Як усі солідні люди в місті, Кожемякін ставився до Никона зневажливо і боязко, уникаючи зустрічей і розмов з ним, але, придивляючись до його кривляння, слухаючи злі, буйні слова, непомітно відчув цікавість, і скоро Никон здався йому ліхтарем у темряві: брудний ліхтар, скло закоптіло, салом залите, а все-таки він начебто світить трохи й не така густо переможна пільма навколо.

Познайомився він з ним незвичайно і смішно: прийшов одного разу надвечір до Ревякіних, його зустріла п'яна кухарка, на запитання — чи дома хазяї? — пробурчала щось незрозуміле, засміялась і зникла, а гість пройшов до зали, покашляв, почовгав ногами, прислухався, — було тихо.

«Сплять, видно», — подумав він, глянувши на двері до спальні й оглядаючи затишну і чепурну в присмерку вечора кімнату, з безліччю квітів на вікнах, із пістрявими картинами в простінках та з гіркою, повною хрусталу і срібла, в кутку.

Він уже хотів піти, але в спальні завовтузились, розчинилися двері, і на порозі з'явилась Машенька, в самій сорочці й боса, з графином у руці.

— Ой, господи, хто це? — тихенько крикнула вона, схопившись за одвірок, і зразу ж у неї над плечем піднялась розкошлана голова Никона, сердито блиснули по-

білілі очі, він рвонув жінку назад, щільно причинив двері і — теж босий, без пояса, з розстебнутим коміром — пішов на Кожемякіна, наче скрадаючись, а підійшовши щільно, грізно спитав:

— Ти — чого тут?

Оторопівши, зняковівши, той відповів:

— Я — в гості зайшов...

— Вибрав час! — крикнув Никон, рухаючи руками і плечима, розхитуючись і лютішаючи.

Тоді Кожемякін, повільно відходячи до дверей, провино сказав:

— Та хіба я знав, що ти тут воюєш!

Никон мотнув головою, і сердитий вираз наче обси-пався в нього з обличчя.

— Що ж мені, — похмуро сказав він, — треба було листа тобі посилати: сьогодні не приходь, я тут?

— А мені як знати? — тихо сказав Кожемякін, ви-ходячи до передпокою.

— Стій! Сідай, — спинив його Никон і, струшуючи кучерями, пройшовся по кімнаті, скоса оглядаючи в дзер-кало сам себе й поправляючи одягу. — Машо, кинь мені пояс і чоботи! Ні, не треба!

Знову спинився перед гостем, пильно глянув в обличчя йому, глянув на себе в дзеркало і раптом — весело зареготав.

— Ну і — пика в тебе, Матвію Савелійовичу, та і в мене! Ох, господи!

Кожемякін, силувано усміхнувшись, сказав:

— Ще б пак!..

Тоді Никон сів поряд з ним, ударив долонею по ко-ліну й серйозно заговорив:

— Ну — гаразд, годі ніяковіти: справа — житейська, була і — буде! Базікати не будеш?

— Будь певен!

— То ж бо. Помовчиш — спасибі скажу, розпустиш язика — шкодитиму.

І, знову оглянувши Кожемякіна, приязно, тихо додав:

— Ти баби не скривдиш, — правда?

— Звичайно, — сказав Кожемякін, легко зітхнувши, — який з мене суддя людям?

— А так! У тебе — совість є, я знаю!

Встав і, розправляючи плечі, по-хазяйськи крикнув:

— Вилазь, Маріє, давай гостям чаю, чи що?

Вона вийшла рум'яна, напівзаплющивши млісні очі і по-дівочому прикриваючи обличчя ліктиком, гнучкою, котячою ходою підійшла до збентеженого гостя, кажучи тихо:

— Ой, сором який...

Одвернувшись набік, лукаво усміхаючись і опустивши очі, вона простягнула Кожемякіну руку:

— Не осуди грішницю, Матвію Савеличу!

Була вона дуже гарна, і Кожемякін бачив, що вона сама знає це. Втішений тим, що все обіцяє скінчитися гаразд, без скандалу, зворушений її простими словами, захоплений красою, він став перед нею, значуще й серйозно сказавши:

— Не турбуйся, прошу, я наклепові не потураю! І пам'ятаю твою добрість до мене.

Милуючись нею, Никон підштовхував її до дверей.

— Іди, іди, безсоромнице!..

Облизуючи губи рожевим язиком і поводячи ставним тілом, вона пішла, сердито кинувши Никонові:

— А сам хіба не безсоромник?

Никон, нахмурившись, подивився вслід їй і почав ходити по кімнаті, опустивши голову.

— Отак воно, Кожемякін, от і застав ти мене в чужому гнізді!..

Було в ньому щось незнайоме: лагідне, невеселе й таке, що привертало до нього.

— Не дуже обережні ви, — сказав Матвій Савелійович, хитаючи головою.

— Віктор поїхав на повіт, полотно скуповувати, мережива, у кухарки — теж свої отакі справи, та іменинниця! вона до того ж, — задумливо розказував Никон.

— Раптом би хто-небудь інший замість мене!

— Недобре було б йому! — сказав Маклаков, мигцем глянувши на гостя.

І, знову сівши поряд з Кожемякіним, заговорив; оглядаючи його з цікавістю й лагідною усмішкою.

— Дивлюсь я, брат, на тебе — дивлюся, яка ти чудна людина!

— А чим?

— Та так, сторонній якийсь! Вулицею йдеш — біля самих парканів, у церкві, в трактирі — по кутках ховаєшся!..

— Ну, а мені це не помітно.

— Кому ж ти дорогу даєш?

— Не знаю...

— Ех ви, домовласники! — сказав Никон.

Він був набагато молодший за Кожемякіна, але говорив, як старший, і Матвія Савелійовича не ображало це, навіть було чомусь приємно. На подовжених догори, лисих скронях Никонових лежали дрібні живі зморшки; майже непомітні, вони відходили промінцями від сірих очей, сьогодні — не зухвалих, хоч вони й дивилися на все прямо і пильно.

Увійшла Машенька і з усмішкою оповістила:

— А Дунька п'янісінька лежить, — і стала збирати на стіл чайний посуд, крутячись, наче кошеня, й наче говорячи кожним поворотом дужого тіла:

«Вже не судить, така вдалась!»

Кожемякіну ставало задрісно дивитися на них: все між ними було просто, одверто, вони наче голі ходили перед ним, але він не почував у цьому безсоромності, а було йому сумно, мимоволі згадувалася Євгенія:

«У тої хода ще краща була».

Та скоро він помітив, що між цими людьми не все гаразд: пили чай, весело балакаючи про всяку всячину, а Никон ні-ні та й зіб'ється з веселого ладу: очі раптом потемніють, затуманяться, між бровами ляже іжицею глибока складка, і, розвівши общипані, але густі світлі вуса великим і вказівним пальцем, наче очистивши шлях слову, він скаже в кулак собі що-небудь несподіване і начебто — зле.

Поволі виправдуючи свій бабський гріх, Машенька смішно і складно розказувала випадки з життя знайомих жінок, і виходило так, що всі вони — безсоромніші й провинніші за неї.

— У мене діти перемерли, а одно й родилося неживим, — це вже Вікторова вина, акушерка сказала.

Мимохідь вона згадала про Христа з грішницею, і тут Никон, з усмішкою глянувши на Кожемякіна, сказав:

— Ось — завжди так: зробимо підлоту і за бога ховаємось.

Матвій Савелійович злякався, сподіваючись, що Машенька образиться, але вона, тихенько посміюючись, співучо вимовила:

— Хороший? Слухає, ніби в ногу йде, та раптом, коли не сподіваєшся, під ніжку тебе!

— А Маша,— каже Никон,— ляп у грязюку обличчям і зразу ж схопитися, рада, усміхається: причастилась!

«Ну,— подумав Кожемякін,— тепер вона розсердиться!»

І знову помилився: Машенька зайшлася сміхом так, що аж сльози з очей потекли. Так, підкидаючи одно одного, наче на гойдалці, вони вдарялися не один раз; від цього Кожемякіну знову стало сумно, обоє вони перестали здаватись йому простими і ясними. Нарешті Машенька начебто почала сердитись, ніс у неї загострився, а маленькі тверді губи часто здригалися, вискалюючи дрібні, як у миші, гострі зуби. Гість зрозумів, що час іти, з ним привітно попрощались, не затримуючи його.

— Мені тебе запросити нема куди, крім трактиру, то я сам до тебе прийду,— сказав Никон, усміхаючись.

І днів через два прийшов, вільно, як давній знайомий, розмашисто шпурнув шапку кудись у куток, весело сказавши:

— От тобі й гість!

Зчищаючи кригу з вусів, придивився до умеблювання в кімнаті і несхвально похитав головою.

— По-холостяцьки живеш, незатишно, ех-хе...

Підійшов щільно і запропонував:

— Ну, частуй!

Через якусь годину підпилі, приємно збуджені, вони розмовляли, як старі друзі, кваплячись сказати якнайбільше й перепиняючи один одного.

— Ні,— багатозначно говорив Никон, високо піднявши туго стиснутий кулак,— я, розумієш, таку б людину хотів зустріти, щоб скинути мені перед нею шапку й сказати: красенько вам дякую, що народились ви й живете! Ось як!

— Я таку знаю! — радісно похвастався Кожемякін.

— І таку б жінку, щоб стати перед нею навколішки,— на, їж!

— І жінку таку бачив! — радісно скрикнув Кожемякін, почувавши себе багатшим за гостя й пишаючись цим.

— Ось яких людей треба нам! Ти мені їх покажи — бажаю поклонитися людині!

Він бив себе кулаком у груди і кричав у дивному збудженні, що сильніше, ніж вино, сп'яняло господаря:

— Ти — зрозумій: є хороші люди — все виправдано! І мене виправдано і тебе — правда?

Кожемякіну хотілося розказати про Марка Васильовича, про Євгенію, він почував, що може говорити про них високими, хорошими словами, і починав:

— Є в нас люди великого серця, е!

— Е, брат, кожен думає, що є хороші люди, коли в дзеркало дивиться,— це що-о!

— Зажди, я тобі розкажу...

Никон став на ноги і, наче раптом витверезівши, неголосно спитав:

— Ти думаєш — Марія хороша людина?

Пройшовся по кімнаті, стрункий і гарний, спинився проти господаря, заклавши руки за шию, і, похитуючись, казав далі:

— Вона — наскрізь підла й невірна! Побачиш — вона мене стусоне в спину, це вже обов'язково — в спину, ззаду! Вижде свою хвилину та й — зріже мене з ніг...

Говорив він упевнено й спокійно, але від цього Кожемякіну стало ще більше жалко Никона й боязко за долю його.

— Як же так? — пробурмотів він.

— Так уже!

— Ти б кинув її,— порадив Кожемякін, відчуваючи, що йому приємно радити цій людині.

— Навіщо? — вигукнув Никон, струснувши кучерями.— Нехай собі, це навіть цікаво — як вона шукає місця, куди болючіше вдарити! Ех, брат, чи не однаково, хто в могилу скине? Вже нехай краще вправна рука!

— А казали про тебе,— тихо і приязно сказав Кожемякін,— що ти — веселий, бешкетник!

Никон спинився біля столу, випив чарку горілки; ткнув виделкою в гриб, подивився на нього, поклав назад на тарілку і, розправляючи вуса, промовив у долоню собі:

— Які в нас веселощі? Ідеш вночі — темно, пусто й охоти нема йти куди йдеш, ну—моторошно, знаєш, стане та й закричиш, заспіваєш, у вікно стукнеш до кого-небудь, і навіть не заради бешкетництва, а так,— чи є хто живий? Так і тут: не сам по собі веселишся, а з нудьги!

Пив він немало, а не п'янів, тільки ставав дедалі лагіднішим, довірливішим, і слова його набирали особливої переконливості. За вікнами в саду металася лютнева заметіль, черкаючи об стіни й віконниці, гуло в димарях, стукали каглянки й затулки.

— Заночую я в тебе,— сказав Никон, розстебнувши комір сорочки й крутячи шиєю.

Потім приліг на диван і раптом почав розказувати тихенько, але виразно й доладно, наче казкар:

— Люблю я баб, а — не вірю жодній, з малих літ не вірю, це мене матуся зіпсувала. Негаразд про матір погане пам'ятати, а я — не можу цього забути!

Кожемякін сидів коло нього в кріслі, витягнувши ноги, схрестивши руки на грудях і мовчки придивлявся, як міниться, грає гарне обличчя в гостя: воно здавалося то простим і ясним; немов у дитини, то раптом кривилось, гидливо й сердито. І було дивно бачити, що обличчя весь час мінилося, а очі залишалися незмінно задумливими.

— Ти, мабуть, знаєш,— говорив він низьким, сиплуватим тенорком,— батько в нас був хороший, лагідний чоловік, тільки — неділовий, пив; хазяйство і торгівля у матері в руках, і він сам при нас бувало казав: «Усте, ти домові начало!» А мати була жінка росла, сувора, характерна: вона нас і шмагала, і пестила, і казки розказувала. Любили ми її більше за батька,— лаяла вона його, п'яненко, висміювала при нас, і це прищепилося нам трохи: діти переймають, і ми теж з нього, п'яного, жарти жартували, носа сажею намажемо, або — перцю в ніздрі йому, і — чхає, а нам смішно! Особливо Сенька лихий і гидкий був на вигадки. Я любив матір до нестями, до ревнощів і бійки з Сенькою та з сестрою Марією,— тільки-но бувало вони забіжать до неї поперед мене — я їх, чим попаду, у кров бив. І тепер ось — розволочився пес, аж лисий став, а — не померли для мене ні очі її ласкаві, ні руки лагідні, і всі казки пам'ятаю. Покладе мене бувало на коліна до себе, ськає спритними пальцями в голові, говорить, говорить,— а я притулюся до грудей, слухаю — серце в неї б'ється, мовчу, не дихаю, завмер; і — найщасливіший це час біля матері, в руках у неї, притулившись до її тіла,— ти свою матір пам'ятаєш?

— Ні,— тихенько відповів сорокалітній чоловік.

— Це, брат, сльози! Правду сказано: нема ріднішого дружка, як рідна матінка! І слово її було мені законом. Провинюся в чому-небудь — сам прийду й скажу, ні разу не пам'ятаю, щоб збрехав їй! Накричить, полюб'є, потім — приголубить, обцілує і, хитро так підморгуючи, скаже: «Сені з Машею скажи, що — простила, а що цілувала — мовчи!» Ім теж наказувала говорити мені, що, по-

побивши,— приголубила їх, це вона на те, щоб у суворість її вірили... І ось — було мені літ вісім-дев'ять, сидів у гостях у нас нікольський дякон — він нас, хлопців, грамоти вчив. Сенька хворів тоді, Маша з батьком в Шабалдино до тітки поїхала, а я в кутку будинки з карт ставлю і бачу: кладе дякон руку свою матері на груди, рука — руда, і перстень срібний на ній. «Зажди»,— каже мати,— а сама гудзики на кофті розстібає, він її підняв, під пахви взяв, та й повів, і пішли, а я — за ними, ну, вони, звичайно, двері замкнули, та це ж бо вже однаково! Нічого я не бачив, а все зрозумів, звичайно, і заплакав з гіркою образою, сховався в кутку між лежанкою і диваном, та й плачу нишком — тут у кутку й вирішилася вся моя доля! Через досить довгий час виїшла вона, хитається, як п'яна, усміхається, а побачила мене — аж обмерла, забути не можу очей її в ту хвилину. «Ой,— шепоче,— ти не спиш?» Схопила на руки, пригорнула до себе міцно, заплющила очі. Плачу я: «Мамо, кажу, навіщо тебе дякон мацає? Прожени його!» Знову вона посоловіла, трусить мене, злякалась, шепоче, наче скропом обливаючи: «Що тобі привиділось, що ти, не смій, забудь!» Я — гірше плачу: «Не бреши, знаю я все!» Ну, і вона заплакала тоді, тисне мене так, що ледве дихаю, і — плаче! Потім умовилися ми з нею, що я мовчатиму — ні батькові, ні братаві, ні сестрі про дякона не скажу, а вона його прожене, дякона того; звичайно, не прогнала, в лазню ходив він, ночами, до неї, в нашу. Почала вона мене пестити, солодощами годувати, потурає мені в усьому, що я хочу,— дозволяє; а батько і при ній і без неї повчає нас: «Слухайте матір, любіть її, вона домові голова!» А дякон був рудий, огрядний, коли їв, то схропував, і за вченням стукав нас по лобах перснем отим. Мати, видно, сказала йому про мене, став він ласкавий зі мною, а приемним мені не зробився. Скоро після того розбила його, п'яного, коняка, похворів недовго та й — помер! Зрадів я з цього. Найняли іншого вчителя — довговолосий такий, носатий і веселий; бачу я — знову мати тягається з ним, я вже звик підглядати за нею, вигідно було це. А тут наймит новий з'явився, циган Єлисей, вона і з ним. Застав я їх раз у повному вигляді. Побила мене тоді мати у кров, а потім занесла до себе в спальню; цілує, голосить: «Никонушко, нещасний ти мій, кровинко моя сердешна — прости мені, прости!» Ну, вже не по-

могло це, ні, не допомогло! І якось, брат, підірвалось у мене серце, робити нічого не хочеться, все якось не подобається, і нікуди мене не тягне, і — з нудьги, чи що — почав я свистіти, ходжу, випнувши губи, та й — свищу собі! Навіть за столом часом забудусь та й — почну, — звичайно, дістаю ложкою по лобі. Або піду в сад, залізу в яму на місці згорілої лазні, ляжу в полинь і лопухи носом догори та й лежу, все посвистуючи. На вулицю вийду — наче вихором схопить, почну бешкетувати — ти, мабуть, чув! В ту пору мені минуло тринадцять літ, циган — видно, бажаючи прикрити себе з матір'ю — навчив мене всього добра з слобідськими городницями. Він — хороший був парубок, циган той, отакий веселий вовк... Авжеж. Так і переробилася церква на хлів.

Він замовк, витягнувшись ніби в судорозі, а Кожемякін заговорив з нудьгою, що доходила до розпачу:

— Але живуть інші люди не схоже на нас, є вони, живуть же!

І, близько нахилившись до Никонового обличчя, палко став просити:

— Ти — послухай, я тобі розкажу про людину; попового дядька — бачив?

Він покvapливо почав говорити про Марка Васильовича, легко згадуючи його мову, потім вийняв із стола записки свої і читав їх майже плачучи, наче панахиду правлячи по людях, що вже відійшли з світу цього. Никон підвівся, сів, упираючись руками в диван, і розширеними очима заглядав то в зошит, куди Кожемякін люто тикав пальцем, то йому в обличчя, бліде, збуджене, що втратило властивий йому вираз провинної розгубленості. Дві лампи горіло в кімнаті, і коли та, що стояла перед ними, затріщала, згасаючи й викидаючи зі скла іскри, Никон обережно підвівся, погасив її, навшпиньки підійшов до стола, приніс другу, і знову мовчки сів, як раніше.

Відчинилися двері, з'явився Шакир, з порога сказав, лагідно докоряючи:

— Осим годин!

Вони подивилися на нього, один на одного, на вікна.

— Ночував я, — протягнув Никон і зітхнув, прицмокнувши губами.

Кожемякін чогось злякався і тривожно крикнув до Шакира:

— Ну — вісім! Ну — що ж?

— Віконниця відчиняти треба — видно!

— Іди, брат! — крикнув Никон, махаючи рукою татаринів. — Доказуй, Матвію!

— Давай самовар! — радісно скомандував господар. — А віконниць не відчиняй, давай світло краще, налий лампу!

І благаючим голосом сказав Никонові:

— Вже так, знаєш, все при одному світлі!

Той мовчки кивнув головою і підсунувся ближче до нього.

Вони стали друзями, Никон майже оселився в Кожемякіна і дедалі більше подобався йому. Він особливо подобався Матвієві Савелійовичу тією мовчазною і напруженою увагою, з якою слухав його оповідання про незвичайних людей, про Марка Васильовича, про Євгенію, про Тіунова. Перші двоє не викликали в нього ніяких запитань, а тільки подив.

— Це, справді, голови! — шанобливо говорив він. — Аж не віриться, що є такі, просто — казка! От звідки в тебе думки ці!

І, похмуро помовчавши, додав:

— Звичайно, розплодитись їм у великій кількості не дадуть, ні!

— Начальство?

— І начальство. Та й ми самі — не дамо!

— Ми? Чому?

— Душитимемо!

— Та чому? — добивався здивований Кожемякін.

Никон, знизуючи плечима, провинно казав:

— Не зумію пояснити цього, а думаю — так буде!

Це — зерна в камінь!

Кожемякін опускав голову, згадуючи своє ставлення до дядька Марка і до людей, яких він зібрав навколо себе.

А Тіунов смішив Никона, викликаючи в нього веселий настрій.

— Ах, шельма! — вигукував він, покручуючи вуса. — Якби йому силу, грошей би йому! Вузлами в'язав би він людей...

Інокли Никон призначав Ревякіній побачення в домі Матвія Савелійовича, вона приходила, вільно й весело вітаючись з господарем, потім вони замикалися в Палажиній кімнаті, а Кожемякін готував чай і, чекаючи, коли

вони вийдуть, почував себе опікуном їх і трошки заздрив Никоніві.

Машенька здавалася йому спочатку звичайною, як полинь-трава, але, вслухаючись у її мову, він потроху почав розуміти чудне, тривожне ставлення Никона до неї, ніби прошароване нескінченною суперечкою.

Одного разу, сидячи за чайним столом, рум'яна й гаряча, з млосними очима, вона заговорила:

— Люблю я тихої зимової ночі сама бути; замкнеш двері глухо, в горниці — темно, тільки лампадка ледве блимає, а в постелі тепло, як у парному молоці; лежиш і слухаєш усім тілом: тихо-тихо, тільки мороз об стіну б'є! Задрімаєш на хвилину — ніби присниться: ось прийшов хтось, лагідно дмухнув в обличчя — здригнешся, розплющиш очі, а — нікого нема! Знову лежиш, чекаєш, знову привидиться — нахилився хтось над тобою і нерозбірливе, а — дороге, незвичайне слово сказав, — і знову нема нікого. Ви — не думайте, не мужчини чекаєш, а кого б іншого, ну, хоч ангела...

— Або — чорта, — сказав Никон, не дивлячись на неї. — Бабі це однаково.

Усміхнувшись, вона безсоромно підморгнула Кожемякіну на Никона, співучо продовжуючи:

— І раптом охоплює сон, як мати рідна улюблене своє дитя, і покаже все, чого нема, занурить тебе в такі радощі, тихі та чисті, яких і не буває наяву. Я навіть інколи, лягаючи, молюсь: «Присно діво Маріє, пресвята богородице — навій щасливий сон!»

«Ото — розквітла!» — думає Кожемякін, з задоволенням дивлячись на неї.

А Никон сказав, наче кулаком по порожній бочці грюкнув:

— Мене такої тихої ночі — на гвалт задзвонити охота бере! Вилізу я коли-небудь на соборну дзвіницю, та й бухну — справді!

Машенька, наче зірвавшись звідкілясь, здригнулась і зразу ж розсміялась розсипчасто, кажучи:

— От злякаються люди! Застрибають по вулицях, по снігу, голі всі, ой...

А посміявшись, раптом заквапилась і пішла додому.

— Що ж ти все вперек її мови говориш? — спитав Кожемякін Никона.

Той задумливо подивився на нього і відповів неохоче:

— Хочеться досягти самого коріння в мові її! Є, ба-
чиш, між нами переділка, а коли жити душа в душу...

Не договорив і встав з-за стола:

— Піду до трактиру з Шкаликком в карти грати!

Потім недбало сказав, нахилившись, щоб надіти калоші:

— Ти Посулова остерігайся.

— А що? — здригнувшись, спитав Кожемякін.

— Та так. Остерігайся, кажу.

Кожемякін тривожно задумався: незадовго перед цим він — наче сліпий у яму — впав в обійми Марфи Посулової. М'ясник дедалі наполегливіше нав'язувався на знайомство, Матвій Савелійович, не вміючи відмовитися, зрідка заходив до нього, але майже кожного разу траплялося так, що Посулов ішов кудись у несподівано спішній справі, а гість мимоволі залишався з Марфою. Він знав, що Шкалик завзято грає в карти і справи в нього розладнані, кілька разів Посулов брав у нього грошей, обіцяючи віддати незабаром, і — не віддавав.

У місті говорили, що Шкалик бив Марфу за те, що вона виявилась поганою мачухою синові його від першої дружини; він мусив був вирядити сина до Воргорода і нібито дуже нудьгує за ним, боїться за нього, але говорили також, що він відправив сина з ревнощів.

Кожемякін не вірив, що Марфу можна бити, але в той же час у нього прокидався тихий жаль до цього здорового тіла, і він думав:

«Йй би дітей душ із п'ять, а вона живе безплідно — який він чоловік для неї?»

Одного разу, прийшовши до Посулова, він застав Марфу за чаєм, і йому здалося, що вона зустріла його жвавіше, ніж завжди, усміхнулась привітніше і ніби розумніше.

— А Олексія Івановича знову нема? — спитав він.

— Телят купувати поїхав до Воєводіна, — пояснила вона.

— А кликав мене, казав — дома буду!

— Забуває він.

Вона сиділа, як завжди, прямо і немов сподіваючись чогось, під рожевою кофтою нарзпаш виразно здіймалось її тіло, з комірця, обшитого мереживом, гордо підносились наливна шия, ледве похитувалась маленька, темноволоса, гладенько причесана голова, на її мальова-

ному обличчі, в тумані очей, слабенькою іскрою світилась усмішка.

— А в нас сьогодні лазню топили,— розказувала вона, не кваплячись і в ніс.— Олексій ото митися хотів, та от — поїхав, то я вже за двох парилась-парилась, аж серце зайшлося!

— Нудненько ви живете все-таки,— сказав гість, зітхнувши.— Така молода...

— Ні, нічого,— перебила вона.— А якщо нудьга нападе, прологи читаю, мені тітонька подарувала рукописні, Митрієм Ростовським не виправлені.

І, похитнувшись наперед, сказала, теж чомусь зітхаючи:

— Є там історії такі, що аж соромно читати!

— Є,— погодився Кожемякін.

— А воно ж — святі?

— Аякже!

— Прості були ті святі!

— Тим і святі.

Прикривши очі, вона повільно вимовила:

— А ми все мудруємо, і зовсім даремно це...

«Розмову таку треба припинити»,— подумав Кожемякін.

Та жінка, важко спираючись руками на стіл, підвелась і, широко розплющивши потемнілі очі, впевнено й діловито повторила:

— Зовсім даремно,— богородиця простити любить!

Коли Кожемякін опам'ятався,— йому стало соромно за себе і за неї: те, що трапилось, було таке голе, безмовне, не прикрашене ані словом від серця, ані тим божевіллям плоті, яка змертвлює сором і розкаяння. І було страшно: тільки що наблизилась до нього людина якнайщільніше і — знову чужа, далека, неприємна сидить на тому ж самому місці, сьорбаючи чай і дивлячись на нього через блюдечко все [з] тією ж знайомою, тільки трохи стомленою усмішкою. Він не знав, що сказати їй, в душі кипіла якась каламуть, хотілось піти, і було ніяково, хотілося спитати про щось, та він не знаходив потрібного слова, збентежено пересуваючи по столу тарілки з солодощами і вазочки з варенням.

— Чого мовчиш? — почув він її голос, здригнувся й раптом спитав:

— Значить — любиш ти мене?

— Якби не любила — не согрішила б!

І додала, подумавши:

— Та ще в суботу...

«Як яблуко-червоточина впала»,— думав Кожемякін.

Він не пам'ятав, як пішов від неї, і не пам'ятав — чи кликала вона його до себе. З тиждень він сидів дома, вдаючи хворого, і все намагався виправдати себе, але — даремно. А поряд з пошуками виправдань тихенько здійснювалася інша, чоловіча думка:

«Сама ж бо вона, значить — є в мені отаке, пере-
можне...»

Вона манила його до себе пам'яттю про тіло її, він пішов до неї ранком, знаючи, що чоловік її на базарі, по дорозі добирав у пам'яті лагідні, ніжні слова, згадував їх багато, але побачив її й не сказав жодного, почув-
ваючи, що їй це непотрібне, а йому не сказати їх без си-
лування себе.

Так і почався роман без кохання, з нерозумінням у душі й темним передчуттям якоїсь біди.

Хотілось йому розказати про Марфу Никоніві, пора-
дитися з ним про щось, та завжди було так, що, коли з'являвся Никон, Марфа наче зникала з пам'яті.

А вона, швидко звикаючи до нього, ставала балакучі-
шою, палкішою й вимогливішою в пестошах та д'єдалі
більше бентежила його причіпливою, негарною цікавістю:
приголубивши, вона питала його тихим, жадібним
шепотом:

— Розкажи, як у тебе з мачухою почалось?

— А ти — годі! — відмовлявся він.— Хіба можна про
це теревенити?

— Ну, а — з панійкою?

Зіниці в неї звужувались, очі робились маленькими,
вся вона аж здригалася, наче скипаючи. Кожемякін мов-
чав і сердився, інколи почувуючи бажання вдарити її.

Тоді вона сама починала розказувати йому історії про
жінок і мужчин, то смішні й соромітні, то звіроподібні й
страшні. Він слухав її з соромом, але не міг приховати
цікавості до цих диких оповідань і часом сам починав
розпитувати її.

— Ага,— тріумфуючи й ображаючись, вигукувала
Марфа,— мене, бач, випитуєш, а сам — мовчиш, коли
я прошу!

— Недобре це, Марфо!

— Робити — добре, а говорити — недобре?

— І звідки б тобі, молодій жінці, знати оці діла? — дивувався він. — Видумуєш, напевно, і приборіхуєш ти...

Запалюючись, вона підтверджувала свої брудні байки новими:

— Слобода в нас багата, люди — ситі, росли, дівчата, парубки гарні все, а батьки — не суворі; по нашій вірі любов — не грішна, ми ж не ваші, не церковні! І от, скажу я тобі, у великій сім'ї Морянових одружили сина Карла, останній він був, недоросток і щуплий такий...

Через хвилину Кожемякін, ніяково сміючись, умовляв її:

— Облиш ти, кобило.

А часом, втомившись від неї, мучений цими оповіданнями, він казав:

— Якщо ти затіяла це все зі мною з цікавості, щоб про такі діла випитувати, то цікавість твоя погана й розпусна...

— Ну, ото який святобожник, — озивалась вона, надимаючи губи й одвертаючись від нього.

Никонове попередження струснуло в душі Кожемякіна всі його підозри й недобрі почуття до Марфи і Посулова: м'ясник дедалі частіше позичав у нього гроші й дедалі впертіше уникав зустрічей з ним у себе дома. А в гостях чи в трактирі він якось непомітно підкрадався до Матвія Савелійовича і раптом — ззаду чи збоку — говорив:

— Здоров! Як живеш?

Пальці в нього ворухаться, труться один об одного, а червоне обличчя кривиться, і раніше невидні очиці тепер дивляться просто в обличчя.

— Марфа казала — був ти позавчора?

— Був, якже...

— То ж бо! Ану, дай-но ти мені червоненьку до сукотки, до вечора...

З деякого часу майже за кожні відвідини дружини він платив чоловікові.

«Невже — знає він?» — думав Кожемякін, але зразу ж відкидав цю думку, соромлячись її.

«Треба мені розпитати її, вона — скаже, якщо розумненько», — вирішив він після Никонових слів.

Життя його йшло метушливо і жваво, люди дедалі тісніше обступали, і він став помічати, що руки їх спря-

мовані до його кишень. То один, то другий з ділових людей міста потай один від одного пропонували йому зайти з ними у компанію, обіцяючи золоті бариші, і все частіше з'являвся кріпкенький Сухобаєв, сідав проти господаря і, сховавши очиці, переконливо говорив:

— В думках ваших найголовніше те, що ви зволили сказати про стан. Цілком правильно, що треба нам зміцнитися, спираючись один на одного. Одначе — спочатку — по одному...

І облизував губи.

Одяг на ньому добрий і пригнаний до тіла так, наче він облитий ним. Дізнавшись, що Кожемякін хоче закрити свій завод, він аж злякався, схопився й замахав руками.

— Змилуйтесь! — жалібно говорив він. — Це проти всіх ваших слів! Як же? Фірма — це навіть дуже важливо, і раптом — нема нічого! Що ж це: самі кажете — треба поширюватися по землі, і своєю ж волею знищується?

Він підсунув стілець близько до господаря, торкаючись його колін своїми, глянув в обличчя йому гарячим поглядом і запропонував тихо:

— Бажаєте продати? Сухобаєв, наступник Кожемякіна, — бажаєте? Ціна? В два слова!

Кожемякіну сподобалася жива гра його обличчя, рішучий погляд, а найбільше згадування про фірму.

— Треба подумати, — сказав він приязно. — Набридли мені робітники ті, морока і все...

— Розумію! — вигукнув Сухобаєв. — Інші думки навідали, провідні думки, які більші за діло, це я розумію! Але думати, що ж — думати? От вам — Сухобаєв, наступник Кожемякіна — готовий!

Не сходячи з місця, він переконав скінчити справу, дав завдаток, узяв розписку й встав, обіцяючи:

— Щодо турбот — не сумнівайтесь, не матимете! Спокій ваш — річ для мене значна, як я, будши прихильник ваших думок, повинен сприяти, щоб зростали без перешкоди!

Кожемякін був підлещений його словами й задоволений продажем заводу без дому, на що він не розраховував і про що й не думав навіть.

Другого разу Сухобаєв, зустрівшись на вулиці, спитав Кожемякіна:

— Ви, чув, з Никоном Маклаковим зійшлись —

правда? Так. Тоді дозвольте попередити: Никон Павлович на мою думку — найчесніша людина в нашому місті, але — не грайте з ним у карти, бо — шулер! В усіх справах — повна чистота, а в цьому — шахрай! Пробачте, що кажу, хоч не питаєте, але як я взагалі й у всьому хочу бути вам корисним...

Очі його дивилися прямо і ясно — Кожемякін дружньо потиснув чіпку руку й попрощався з ним, думаючи:

«Шельма ж, а — який приемний!»

Одного разу Сухобаєв застав у Кожемякіна Никона; довго сиділи, попиваючи чай, і Матвій Савелійович був здивований шанобливою цікавістю й увагою, з якими ця людина, одна з видатних людей міста, слухала розмашисті слова трактирного гульця і картяра.

— Життя стає іншим, а люди — все ті самі, — говорив Никон.

— Дуже правдиво! — палко погоджувався Сухобаєв.

— Теперішні дітлахи розумнішими за нас не обіцяють бути; дивлюсь я на них: гри, пісні — ті самі, що й ми співали, і бешкетництво те саме.

— Тут — не погоджусь! — шанобливо, але наполегливо заявив Сухобаєв, стискуючись у грудку.

— Чого, Василю Васильовичу? — спитав господар.

— А бачите, — стають діти недовірливішими й лихішими...

— Мабуть — так! — у свою чергу погодився Никон. — У боях теперішніх хитрості багато, а честі та сміливості менше стало. І плачуть дитинчата частіше, сердяться легше...

Подумавши, він забурчав:

— І все це від матерів, від жінок. Мало вони дітям уваги приділяють, плакають їх не з любові, а щоб швидше свій сік з них вичавити, та ще й над міру! Учити б треба дітей, ласкаві отакі школи запровадити, і для дівчаток теж. Світові потрібні розумні матері — пора це зрозуміти! От би тобі над чим подумати, Матвію Савелійовичу, справді! Гроші в тебе є, а куди тобі їх?

Сухобаєв підвів голову і став дивитись у дзеркало, пригладжуючи рудувате волосся на голові, а Никон, закинувши руки за шию, усміхався, кажучи:

— Та-ак, якщо жінки розумнішими стануть — і, правду скажемо, чеснішими, — люди б поправились! Напевно!

— Неодмінно! — неголосно підтвердив Сухобаєв.

Кожемякін мовчав, думаючи:

«З солідних людей у жодну голову така думка не прийшла, а носить її пропаша людина».

Уголос він сказав:

— Подумати про це треба...

Сухобаєв упустив під стіл чайну ложку і, нахилившись за нею, зник.

— Якби завелися такі жінки, як ти казав, — задумливо говорив Никон, відкинувши голову й дивлячись у стелю. — Жінки тепер усе-таки не ті пішли: гірші чи кращі — не зрозуміти, а не ті. Раніше були солодші та лагідніші, а тепер — сухіші, та з перчиком! Бувало ходиш коло неї, як грішник навколо церкви, з острахом у грудях, думаєш — які б особливі слова сказати їй, щоб до серця дійшли? І знаходились слова, нічого! Нині цього нібито не потребують, чи що? І не стільки любов іде, скільки суперечка — хто кого подужає? Стомлюються передчасно від суперечок цих і старіють.

Сухобаєв мовчки спідлоба дивився на Никона і, ворухачи тонкими губами, часом обводив їх гострим кінцем язика. Усміхався він рідко, усмішкою, що швидко зникала; вона не змінювала його холодного обличчя.

Ідучи після цієї розмови, він ввічливо попросив дозволу навідати Кожемякіна завтра увечері, той приязно сказав:

— Завжди радий, будь ласка...

А залишившись з Никоном, спитав його:

— Як ти про нього думаєш, га?

— Мужик — розумний, — сказав Никон, усміхаючись. —

Кумедно ми з ним розмовляємо часом: він мені — хороша, каже, в тебе душа, а людина ти ні на що не здатна! А я йому — хороша ти людина, а душі в тебе зовсім нема, самі руки скрізь, пар з шістнадцять! Сміється він. Мужик — надійний, на дрібниці себе не розіб'є і за гріш не продасть ні себе, ні іншого. Якби він Христа продав — пограбував би покупців, просто б і зразу з торбою пустив.

Усміхнувся недоброю усмішкою, поправив перед дзеркалом рідкі вже кучері і, задумливий, пішов.

Другого дня Сухобаєв прийшов затягнутий ще тугіше й парадніше в чорний сюртук, розкинув поли, міцно сів на стілець і, спрямувавши очі в обличчя господареві, попросив:

— Ось що, Матвію Савеличу,— дозвольте бути одвертим!

І, насунувшись ближче, забив у барабан:

— Вам, звичайно, відомо, що мене вважають шахраєм і довіри мені нема. Це мене — не ображає: всіх ділових людей спочатку шахрайнею звать, а потім — плазують перед ними і — передо мною теж — свого часу — плазуватимуть; але це — між іншим! Я, звичайно, від цього вдовища не відмовлюсь і підводити людей на задні ноги — не стану, а навіть — поглузую з них і, може, дуже!—але—кажу по чистій совісті — не це головне для мене! Мені потрібна — пошана, а не приниження людей у порох: пошана — кредит, а приниження не більше, як дурна й навіть шкідлива гра. Я у вас людина нова, дід мій всього шість років тому в Обноскові пастухом помер, мене тут чужим вважають, і кредиту мені — нема! Одначе, всі оці Смагіни, Кулугурови, Базунови та інші старожили, пробачте,— старі жили, народ вітхозавітний, дрібний, неділовий, найкраще для них і найвигідніше — не заважати б мені! Ви самі бачите — які вони! І ви цілком правильно доводили їм, що жити — працювати — треба по-новому: з користю для всього жителя, а не розбійно й тільки для себе! Не хапати б весь чужий карбованець зразу, а — одержуйте четвертачок здачі й приготуйте мені з нього ще карбованець!

Він нагадав Кожемякіну войовничим виглядом своїм солдата Пушкарьова, нагадав усі злі слова, якими обсипали його позаочі городяни, і зневажливе ставлення до нього, спільне для всіх них.

«До чого хилить?» — міркував Матвій Савелійович, дивлячись, як людина ця, затиснувши в коліна свої сухі руки, потирає їх, соваючи ногами й погойдуючись на стільці.

— Чого я від вас бажаю? — ніби догадавшись, спитав Сухобаєв, і обличчя в нього вкрилося плямами.— Бажаю я від вас допомоги собі, аби обробити мені ваші правдиві думки, збадьорити життя й поставити себе на вищий шабель! При вашому стані душі, я так розумію, що капітал ваш ви пожертвуєте на добрі діла,— правда?

Кожемякін не думав про це, але сказав:

— Правда,

— Так!

Кліпаючи очима, як сліпий, Сухобаєв підсунувся ще

ближче, поклав свої руки на коліна господареві і тихо, переконливо запропонував:

— А чи не краще спочатку зростити капітал? Скільки банк вам платить? Чи не бажаєте одержати на процент вище?

— На три! — сказав Кожемякін.

— Жартуєте.

Сухобаєв встав, рівний як цвях, подумав і спитав:

— Скільки можете дати грошей?

— П'ятдесят тисяч.

— Мало. У вас повинно бути вдвоє й навіть більше.

Давайте все!

— Боязко, — сказав Кожемякін, посміхаючись.

— Заставні видам на землю, гостиницю, дім, векселі візьміть!

Знову сів і таким голосом, начебто справа була вирішена, заговорив:

— Будь ласка, поміркуйте: Базунов місту не голова, пуття від нього нікому нема й не буде, — за голову повинен стати тут — я!

Кожемякін засміявся, милуючись його забіякуватим виглядом.

— Так, я! — не бентежачись, повторив Сухобаєв. — А ви мені в цьому допоможіть красномовністю вашою. Тоді — крім того, що це всьому місту явний буде виграш, — ваші гроші забезпечуються солідніше, якщо я піднесуся на цю посаду, і всіх планів ваших виконання — у власних ваших руках! Я — вам виконавець і слуга, — чи бажаєте отак? Гра — певна! Всіх добрих справ і думок Матвія Савелійовича Кожемякіна наступник Василь Сухобаєв!

Схопився і, збліднувши, затрусився у збудженні.

— У п'ять літ строку переверну все місто! Погоджуйтесь і — помолимося богу!

— Ні, — сказав Кожемякін, — треба подумати. Як же це — зразу?

Сухобаєв повчально сказав:

— Повірте — все добре зразу робиться, без дум! Бо — їй-богу! — росіянин про одно тільки вміє думати: як би і куди б йому краще сховатися від діла! Пробачте!

Коли він пішов, Кожемякіну здалося, що в кімнаті жарко, душно, а в грудях у нього виросло щось нове і небезпечно гойдається туди й сюди, викликаючи гіркі думки:

«Помру — розхапають усе даремно! Духівницю треба мені скласти на місто — кому крім нього? А склавши духівницю, подумаю і про це. Спритний він, доб'ється свого! Треба з ним обережно, а то — пограбує. Хоч — однаково, хто пограбує. А цей, мабуть, все зробить, як казав...»

З такими думками через кілька днів він прийшов до Марфи Посулової і, розм'якшений її пестощами, задовольняючи наполегливе бажання поговорити з нею у справі, яка обтяжувала його, сказав:

— А знаєш — я всі свої гроші Сухобаєву віддаю на справі його. Мені вони — навіщо? Один же я, помру — все пропаде, розграбують. Він обіцяє...

Марфа повільно підвелася на постелі, сіла і, затуливши обличчя руками, раптом тихенько заскиглила. Кожемякін зістрибнув на підлогу, схопив її за плечі, зляканий, здивований.

— Чого ти? За чим?

Вона не відповідала, розливаючись слізьми, і густо, по-вовчому тягла:

— Оу-у-у-у...

Сорочка спустилася з плечей у неї, велике біле тіло здригалося, наче розпухаючи, і між пальцями просочувалася волога рясних сліз.

— Та чого ти? — шепотів він, намагаючись одвести руки від її обличчя; вона ткнула його ліктем у груди, люто заверещавши:

— Іди геть!

Тяжко звалилася з постелі, одвернулась набік і, одягаючись, проскиглила жалібно й тихо:

— Шахраї ви, шахраї!

Кожемякін теж поспішно одягнувся, мовчки вийшов з напівтемної, одною лампадою освітленої кімнати до зали, оглянувся, приголомшений, чуваючи, що сталося щось погане. Вийшла Марфа, накинувши на голову шаль, сховавши в ній обличчя, і злим голосом сказала:

— Чого розсівся? Іди, кажу!

Він підійшов до неї, тихо питаючи:

— Чому, Марфо, га? За що ти?

— Нічого тобі тут робити, — похмуро відповіла вона, не дивлячись на нього, відхитнулася до стіни, сперлась на неї широкою спиною і знову заскиглила, в явному страху, розпачливо й приглушено:

— Що мені тепер бу-уде!

Тоді Кожемякін зірвав з неї шаль, схопив за голову, стиснув щоки долонями й хрипко спитав, задихаючись від злості і прикрості:

— Альошка — знав?

— Пусти, — впираючись у груди йому м'якими руками, сердито крикнула вона.

— Дивись мені в очі, — знав? Це ти з його згоди, ну?

Жінка присіла, вислизнула з його рук, відбігла до дверей і, схопившись за ручку їх, заговорила швидким шепотом, почервонівши до пліч, блискаючи очима й насваряючись кулаком:

— А ти, мабуть, думав — по своїй охоті я зв'язалася з тобою, бабська пико? На тобі!

І, показавши йому дулю, стала стукати лобом об двері, знову виючи й скрикуючи:

— Ой, як я буду тепер, го-осподи-и! Сволота ви, сволота-а...

— Ах ти... — не стерпів Кожемякін, підступаючи до неї.

Та, вилаявши її неподобним словом, відчув, що йому жалко жінку, страшно за неї.

Вона опустилася на підлогу в дверях, потім, схопившись, божевільно вирячила очі і, розмахуючи руками, закричала:

— Не гавкай, пес!

Кожемякін піймав її, обняв і, цілуючи в мокре обличчя, просив провинно:

— Ну — прости! Це я даремно, прости! Ех ти, вівце недорізана, бідна ти моя, жаль мені тебе як — не повіриш! Це значить — торгував він тобою, як справжній м'ясник, га? Чого ж ти мені не сказала просто, зразу, га?

— Відчепись, — виривалась вона не сильно, видимо, заспокоюючись під його пестощами, очі її блукали по кімнаті, немов шукаючи чогось, і руки трусились.

Він ладей був плакати від нестерпного жалю до неї, але серце його горіло сухо й підказувало запитання про Посулова:

— Навіщо це він — заради грошей?

— А я знаю?

— Ну — як ти думаєш? Чого він добивався, на що розраховував?

Відпхнувши його, вона опустилася на стілець і сказала грубо:

— Стану я думати про ваші капості!

— Та робила ж ти їх?

— То що? — бурмотіла вона. — Не з своєї волі, він за мене перед богом відповідатиме...

Не думаючи, зі злості на Посулова, Кожемякін запропонував їй:

— Ось що, Марфо, кидай чоловіка, переходь до мене!

Та вона, підкинувши голову, сердито усміхнулася в обличчя йому, докірливо сказавши:

— Ого ляпнув! А ще кажуть — начитаний ти та розумний! Хіба можна від чоловіка тікати? Це — розпусниці роблять самі...

— Який він тобі чоловік, дурна! — крикнув Кожемякін.

— Законний, вінчаний! А ти — іди собі! — бурмотіла вона, дивлячись на підлогу.

Потім, смішно надувши губи, задумалась на хвилину й раптом знову виразно промовила:

— І Миколи нема. Господи...

— Якого Миколи?

— Ніякого! Чого тобі? — закричала вона, сидячи наче зв'язана.

В кімнаті було темно й тісно; Кожемякін, натикаючись на стільці й столи, бродив по ній, як стомлена миша в пастці, і чув буркотливий голос:

— А ще думала я — з цим, мовляв, хоч слово сказати можна. А ти теж тільки сопіти вмієш...

Обличчя в неї було нове: вилиняло все й тремтіло, очі округлились і тупо, олов'яні, дивилися просто поперед себе, мабуть, нічого не бачачи.

— Прощай, — сказав Кожемякін, простягнувши їй руку.

Вона повела плечем і, не подавши йому руки, одвернувшись, суворо сказала:

— Іди — бог простить...

Кожемякін вийшов на вулицю в хмарі злих думок: хотілося зробити щось таке, що на весь вік уразило б серце Посулову невігойним болем і прикрістю.

У безбарвній мутній далині вилинялих полів, на краю неба стояла горою синювата хмара, від неї ліниво відривалися тяжкі клапті й повзли до міста низько над горбами.

«Виберу карбованець, який гірший, більше пошарпаний, — видумував він, ступаючи попід парканами, — і по-

шлю йому з припискою: за користування дружиною твоєю хорошою, з твоєї на те згоди. Не можна цього — Марфу зачепиш! А — за що її? Ну, і нещасна ж вона! І дурна! Попоб'ю Альошку...»

З цим вирішенням, ніби побоюючись втратити його, він швидко і круто повернув до «Ліссабона», сподіваючись зустріти там м'ясника, і не помилився: відкинувшись на спинку стільця, надувши щоки, Шкалик сидів за столом, граючи в карти з Никоном. Ні з ким не вітаючись, важко тупаючи ногами, Кожемякін підійшов до стола, став поряд з Посуловим і сказав приглушеним голосом:

— Здоров!

— Здрастуй,— відповів м'ясник, розглядаючи карти.— Ти що — забув, де я живу?

Він не глянув на Кожемякіна і говорив байдуже, похитуючи головою, заклопотано піднявши віяло карт до носа, наче нюхаючи їх.

Кожемякін підсунув ногою стілець, важко опустився на нього й мовчав, губи в нього трусились. Він дивився збоку на Посулова, уявляючи, як ударить кулаком по цій сап'яновій, надутій щоці, по важкому червоному вуху, і, смакуючи наперед переляк, приниження м'ясника, дрижав весь дрібним злим дрожем.

— Ти чого такий? — спитав Никон.

— Я? Я ось у нього в гостях був! — глухо сказав Кожемякін.— В його дружини,— хороша дружина в тебе, Олексію Івановичу!

Тоді Посулов підвівся, спираючись рукою на спинку стільця, витягнув шию і, кліпаючи невидимими очима, хрипко перепитав:

— Дружина? Що?

— Хороша! — злобно крикнув Кожемякін, ударивши рукою по столу.— Ех ти, м'ясник...

Никон, кинувши карти, схопився на ноги.

П'яніючи зі злості й уже нічого не бачачи, крім темних і червоних плям, Кожемякін крикнув:

— А гроші я Сухобаєву віддав, помилився ти, шахраю!

Посулов ударив його знизу догори в правий бік, у печінку,— задихнувшись, він упав на коліна, але зразу ж схопився, роззявивши рота, кинувся кудись і опинився на стільці, притиснутий Никоном.

— Пусти — дай я його! — хрипів Кожемякін.

— Стій! Утік він!

Никон узяв його під руку й швидко повів, а він бурмотів, задихаючись:

— Бити її — не дам!

Потім у якійсь комірчині, серед ящиків, Кожемякін, трохи заспокоєний Никоном, нашвидку розказав, що трапилось, гармоніст вислухав його уважно і, свиснувши, засміявся, говорячи заспокійливо:

— О-он що! Спочатку він мене все підмовляв обігравати тебе, а гроші ділити. Який дурень, справді! Аж смішно це!

І, пильно глянувши в очі Кожемякіну, суворо спитав:

— Ну, а ти чого розвоювався? Ганьбиш себе при людях... Ходім-но, залемо їм язики. Веселіше дивись!

— Бити її побіг він? — спитав Кожемякін, поступаючись перед його поштовхами.

— Ну — полюб'є! Думаєш — вона цього не варта? Боляче він тебе вдарив?

— Минулось.

— Я йому й перешкодити не встиг. Все це треба погасити, — говорив Никон поважно, — ти почастуй добренько всіх, хто тут є, вони й забудуть скандал, на дурничку напившись. Треба збрехати їм що-небудь. У псалтирі сказано про такі випадки: «Як брехня для спасіння».

Його ставлення до події заспокоїло Кожемякіна, він навіть подумав:

«Даремно все це я зробив!»

В трактирі сиділо четверо: брат Никона, Кулугуров, Ревякін і Толоконников.

Никон зразу зробився веселий, дістав з-за стойки гітару і, посмикуючи струни, загомонів:

— Ех, частуй, Кожемякін, топи душу, а то — вилетить! Купецтво, — чого губи надуло?

Підійшов Ревякін, ляснув долонями під носом у Кожемякіна й крикнув:

— Чук!

Весело засміявся, а потім спитав:

— За що тебе Шкалик ударив?

— Е, — зневажливо махнувши рукою, сказав Никон, — дурень він! Усе чіплявся, грошей позичити просив, а Кожемякін відмовив йому, ну, от!

Кулугуров повчально говорив:

— Ти — слухай: Посулов людина не справжня і тобі зовсім не пара, він шахрай, а ти — простий, ти — дитиняча людина...

— Не хочу я про нього пам'ятати,— збуджено кричав Матвій Савелійович.— Образив він мене, і — нема його більше!

Ревякін ловив мух, обривав їм крильця й ганяв по тарілці, дбаючи, щоб муха робила правильне коло. Семен Маклаков недовірливо стежив за його зусиллями і бурмотів, покашлюючи:

— Мухи — це найдурніше,— бачиш — не розуміє вона, не може...

Через годину всі були п'яні. Ревякін, обіймаючи розм'яклого Матвія Савелійовича, шепотів йому на вухо:

— Я знаю, чим усе закінчиться, я, брат, маю слуг та-аких — мені все відомо наперед за день! Є такі голоси...

І, розпускаючи половину обличчя в усмішку, несподівано скрикував:

— Чук!

Толоконников, маленький і круглий, наче шкіряний м'яч, нахиливши до обличчя Матвія Савелійовича свою мордочку ситого kota, ворушив вусами й таємничо розповідав:

— Ти — слухай: прийшов зі служби слобідський один, Зосима Пушкар'ов, а служив він на кордонах, н-ну, зрозумів?

— Хіба?

— На кордонах, голубе! І каже він — завелись, мовляв, нові там люди, все ходять вони ночами взад-вперед і ходять туди-сюди,— невідомо хто! А велено їх ловити; ловлять їх, ловлять, а вони все є, дедалі більше їх, авжеж...

Кулугуров кричав:

— Шпигуни! Це — до війни!

А Ревякін, хитро підморгуючи до всіх, говорив:

— Ну, ні-і! Це не до війни... Я знаю — до чого! Я голоси чую...

І, заплющивши роз'єднані очі, солодко думав про щось.

Никон, одкинувшись на спинку стільця, смикав струни гітари, кусав вуса і дивився на стелю, а Кожемякін, обій-

маючи всіх одним поглядом, сміявся тихенько, милуючись з Никона.

Раптом хтось став на дверях і оглушливо крикнув:

— Посулов дружину зарівав!..

Все навколо похитнулось, забилося, сплуталось і поповзло кудись, захоплюючи з собою Кожемякіна.

У нього в пам'яті назавжди залишилося біле Марфине обличчя, з піднесеними бровами, начебто вона, задумливо і сонно заплющивши очі, догадувалася про щось. Лежала вона на підлозі, одна рука відкинута геть, і долоня розтулена, а друга, стиснута в пухлий кулачок, застигла біля підборіддя. М'ясник ударив її в печінку, і, мабуть, вона стояла в той час: кров бризнула з рани, облила білу скатерку на столі суцільною темною смугою, далі вона лежала широкими червоними кружками, а за столом, на підлозі, дощовими краплями.

Кожемякін, притулившись до стіни, уперто розглядаючи цей страшний малюнок, крейдяне обличчя жінки та її наче за милостинею простягнену долоню, стояв і, схлипуючи, говорив Никонові:

— Де ж він? Треба знайти його! Як же це? Він їй сам велів...

— Мовчи,— шепотів Никон, штовхаючи його в бік.

Біля лежанки, спираючись на неї руками, стояв, здригаючись і дико вирячивши очі, високий рудий парубок років двадцяти, п'яний Кулугуров сварився кулаком на нього й шепотів:

— Що-о? Довів ти, пес, хазяїна до діла, до Сибіру, ага?

Вся кімната, весь дім був заповнений шепотами.

— Зв'язати парубка треба...

— Дзеркало запніть.

Навіть поліцейські рухались тихенько й говорили півголосом.

Никон сердито схопив руку Кожемякіна, повів його до дверей, але на порозі з'явився якийсь хлопчисько, крикнувши:

— Знайшли, в хліві висить, повісився!

— Не горлай! — густо сказав Кулугуров, простягнувши до покійниці неймовірно довгу руку.

Кімната налилася важкою тишею, повітря з неї все

зникло, підлога опустилась, Кожемякін, охнувши, схопився за груди, за горло й полетів кудись.

Опам'ятався він дома, в себе на постелі, коло нього сидів Никон, а Машенька Ревякіна стояла біля стола, віджимаючи рушника.

— Ну, от, хвалити бога! — грубо й сердито говорив Никон.— Чого ж ти злякався? Не з тобою самим вона тягалася!

— Тут ось двоє коханців її,— додала Машенька, зітхнувши й підходячи до постелі.

— Не заздри, Маріє! — зло сказав Никон.— У неї Миколка-прикажчик постійним був.

Кожемякіну стало тяжко слухати, як вони безжалісно говорять про покійницю і зводять свої рахунки; він заплющив очі, спостереігаючи крізь вії. Тоді вони стали говорити тихше, Никон багато й різко, блідий, розшарпаний, кусаючи вуса, а Машенька зрідка додавала короткі слова, гострі, як шпильки, і очі в неї наче виляляли.

Скрадаючись, усміхаючись і кліпаючи, увійшов Ревякін, сів за стіл і, втираючи мокре обличчя, пошепки попросив:

— Дайте попити!

Подивився правим оком на постіль.

— Спить?

— Що там? — спитала дружина, підсуваючи до нього графин з квасом; він підняв графин, подивився його на світло і, усміхаючись, відповів:

— Чук! Поліція вигнала всіх...

Всі троє сиділи за столом, однаково поклавши лікті на стіл, і, переглядаючись, бурчали тихенько, наводячи на господаря страх і тугу.

«Господи! — думав він.— Раптом і тут те саме трапиться, що...»

Ревякін вертів головою то в один бік, то в другий, і здавалося, що в нього дві голови, обидві однооки.

Машенька сказала, граючи пальцями:

— Шкалику однаково було — або в зашморг, або в жebraки...

«Серед яких людей я живу!» — подумав Кожемякін і застогнав.

Підбігла Машенька, нахилилась до його обличчя і лагідно, злякано спитала:

— Що — боляче?

— Серце...

Чоловік її теж устав, сів у ногах у хворого й заговорив тихенько:

— У мене теж серце так іншим разом стиснеться, немов і нема його. Тут треба читати шостий псалом.

Він одвів живе око набік і забубонів співуче:

— «Помилуй мене, господи, яко виснажений єсть, яко смятошася кості мої і душа моя смятеся» — голоси вічні, брат!

Кожемякін підвівся, сів і грубо крикнув:

— Що ти — як над покійником!

А Машенька, махнувши рукою на чоловіка, наче на джмеля, нудно сказала:

— Перестань-но брехати, смятошо-святошо! І серце в тебе не болить, і псалмів ти не знаєш...

— Чук! — вигукнув Ревякін, відскакуючи, примирливо витягнувши руки й трясучи лисою головою.— Кого я ображаю?

— Паяц! — виразно, але неголосно сказала Машенька.

Никон застукав пальцями по столу, засвистів, вона повела очима в його бік і зітхнула:

— Один — бога тривожить, другий — чортів висвистує.

Ревякін туго натягнув на голову шапку, потім, усміхаючись, запропонував Никонові:

— Ідемо?

Вони зникли. Надворі дрібно шумів дощ, зітхав вітер, рипіли дерева, стукала хвіртка, Кожемякін прислухався до всього, як крізь сон, мляво міркуючи:

«Допитуватимуть мене чи ні?»

Машенька, походжаючи по кімнаті, склавши руки на грудях, оглядала все й говорила:

— А пороху скрізь скільки! І вже як давно самовар замовлено, а все нема його. Погано без баби, Матвію Савеличу?

Йому не хотілось відповідати, але він боявся, що мовчанка образить її і вона піде.

— Незатишно.

— Отож!

Самовдоволенний вигук жінки дійняв його.

— Та й з вами — важко.

— Чим?

Усміхаючись, вона стала перед ним.

— Та от,— сказав він збентежено,— як подивився на все це, на сімейних...

— А ви не дивіться!

— Як це?

— Так, просто — не дивіться, та й усе.

Кухарка внесла самовар, жінка відійшла до стола, по-хазяйськи зауваживши:

— От і самовар брудний...

І, слово за словом, з перемагаючою усмішечкою в темних очах, приголублена м'яким світлом лампи, вона почала плести якісь спокійні узори, бажаючи одвести його вбік від думок про Марфу, розігнати страх, який важко осів у нього в грудях.

— Вам би пошукати вдову хорошу, молоду жінку, яка зазнала лиха від поганого чоловіка, щоб вона оцінила вас правильною ціною. Таку знайти — невелика б праця: поганих чоловіків з десяти — дев'ять, а десятий і хороший, та дурний!

Кожемякін трохи образився.

— Значить — хороших зовсім нема?

— Не бачила.

— А дружин хороших — багато?

— Трапляються. Адже хоч скільки ви нас псуєте, а все ми за вас ліпші — добріші, та й не дурніші.

В упор дивлячись на нього, вона визивно казала далі:

— От я хороша дружина: без мене Вікторко б як черв'як загинув, він же — придуркуватий. Ніхто цього не помічає, сміються з нього — дивачить, мовляв, а я ж знаю, що він божеволіє. А що я з Никоном живу — сам винен: якщо я для нього — баба і тільки вночі — рядом, я й для іншого теж баба, хіба мало приемних мужиків! Ти, чоловіче, будь для мене людина краща за інших, щоб я тебе поважала і з гордістю під руку з тобою ішла вулицею — тоді я не пустуватиму, ні! І захочеться попустувати — перемоюсь, а не здамся, та й ще похвастаюсь: ось, мовляв, чоловіченьку любий, який мужик чіплявся до мене, куди він кращий за тебе, а я тобі залишилася чистою! І завжди так буде, любий друже: в думках іншого, може, і приведу, а з собою — не покладу, якщо ти мені закон не по церкві та по хазяйству, а — по душі!

Говорила вона, немов загрожуючи комусь, нахмуривши

брови, гостро усміхаючись; голос її лунав міцно, а руки літали над столом, як білі голуби, жваво і гарно.

— А якщо так ось, як Марфа жила,— в підозріннях, та в окриках, ні, ви мені пробачте! Чоловіка тут нема, а просто — мужик, і берегти себе нема для кого. Жаль мені було Марфу, а допомгти — нічим, дурна вже надто була. Таким бабам, як вона, бездітним та дурним, по-моєму, два шляхи — в монастир або в будинок розпусти.

— А що,— спитав Кожемякін, почуваючи до неї довіру,— Никона ви любите?

Прикривши очі, вона подумала і, усміхаючись, сказала:

— Так собі—як коли. Коли рядом—нічого, а здаля— не дуже. Обійшлася б і без нього, не охнувши. Ви ж — приятелі?

— Начебто — нічого собі.

— От, скажіть йому ці мої слова,— попросила вона.

— Навіщо?

— А ви скажіть!

— Розсердиться він на вас.

— Полінується.

І, з хвилинку подумавши, вона додала тихше:

— Він на жінок щасливий.

— Хороший хлопець,— вдячно сказав Кожемякін.

— Та-ак,— не зразу озвалась вона.— Ні до чого тільки — куди його? Ні купець, ні воїн. Гнізда йому не звити, помре в трактирі під столом, або — під тином, в калюжі брудній. Дядько мій казав бувало: «Погані люди — на безголов'я, хороші — без здоров'я». Мандрівником зробився він, знаєте — віра є така, бігуни — бігають від усього? Так і зник без вісті: це заведено так за вірою в них — без вісті зникати...

Просиділа вона майже до полуночі, і Кожемякіну жаль було прощатися з нею. А коли вона пішла, він згадав Марфу, серце його, знову охоплене страхом, трепетно забилося, навіваючи думку про смерть, яка чатує його десь близько,— тут, в одному з кутків, де безмовно злилися тіні, за ліжком, над головою,— він зістрибнув на підлогу, кинувся до світла та й — упав, задихаючись.

Хворів він довго, і весь час його доглядала Марія Ревякіна, позмінно з Ликерою, вдовою, дочкою Кулугурова. Чоловік її, бондар, помер, перепившись на весіллі у Толоконникових, а в неї сіло більмо на око, і, втра-

тивши надію вийти заміж удруге, вона ходила по домівках, доглядаючи хворих і дітей, допомагаючи в господарстві,— в місті її звали Луша-домівниця. Була вона жінка товста, добра, чорноволоса і дуже любила випити, а випивши — весело сміялась й розказувала завжди про одно: про людську скупість.

— У Веденєєвих стара після обіду пиріг ниткою міряє і в кишеню ховає нитку.

І регоче довго, часом так, що аж сльози течуть з очей.

— Кажу я Бикову: «Тимофію Павличу, а ти ж свиней годуєш краще, ніж робітників».— «Так, каже, і треба: жирний робітник навіщо мені? А свиня для мене живе, вона — вся моя!»

І знову зайдеться сміхом.

Здавалося, що, крім скупості й жадібності, очі її нічого не можуть бачити в людях, і живе вона для того, щоб свідчити тільки про це. Кожемякін морщився, слухаючи ці оповідання, не любив гучного розсипчастого сміху і майже з відчаєм думав:

«Чи припиняться коли осуди ці?»

Інколи він просив її:

— Лушо, не треба, не говори — я вже знаю...

— Хіба я розказала вже? — здивовано питала вона і, помовчавши якийсь час, знову усміхаючись, роззявляла рота:

— А в Бродових...

Хвороба примусила Кожемякіна поквартитися з духівницею на користь міста; він послав по попа Олександра.

Піп прийшов і аж злякав його своїм виглядом — здавалося, він теж тільки що переборов люту хворобу: став довший, тонший, на кощавому обличчі його, в темних ямах, безперервно горіли майже божевільні очі, від нього гаряче тхнуло перегорілою горілкою. А сидіти начебто зовсім розучився, весь час походжав, тупаючи важкими чобітьми, дивлячись у стелю, поправляючи волосся, ряса в нього розкидалася як темні крила, і, незважаючи на довге волосся, він зовсім утратив подобу церковнослужителя.

Коли Кожемякін розповів йому свій план, піп зрадів, перехрестив його, поцілував, наче мертвого, в лоб і з запалом заговорив:

— То ось чим розв'язався тихий ваш бунт!
Кожемякін, згадавши про Максима, тяжко зітхнув:

— Де там — тихий!

Та піп казав далі, піднявши пальця до обличчя собі і дивлячись на нього:

— Так, так,— тихий! Ми всі живемо в тихому бунті проти сили, яка тягла нас геть від рідного нам, наша хвороба — як це доведено одним великим розумом — у розриві розумової і духовної суті Росії, горе нашої душі в тому, що вона посуд, заповнюваний якоюсь отруйною вологою, і волога ця роз'їдає його! О, нещасна Русь!

Він підніс руки догори й потряс ними, а Кожемякін, не розуміючи змісту його слів, не вірячи йому, подумав:

«А що вона таке — Русь?»

— Протиборствують у кожному з нас два начала: споконвічне, рідне, і прищеплене нам зовні, але таке, що вже отруїло кров нашу,— проти ось цього останнього — весь давній наш, тихий бунт! — дедалі запальніше говорив піп, немов сам до себе. А Кожемякін згадував мову Тіунова — одноокий говорив тихо, але немов кричав, а цей вигорілий зсередини чоловік кричав, а слова його не доходили до серця. Слухати попа було втомно, і, коли він заговорив про хлїстів, бігунів та інших еретиків, що повідпадали від церкви в таємні секти,— Кожемякін перебив його, спитавши:

— А що, матушка дуже сердиться на мене?

Піп спинився посеред кімнати, немов прислухався до далекого, незрозумілого йому звуку чи згадуючи щось забуте, помовчав і теж спитав:

— Як ви сказали?

Кожемякін повторив, торопіючи.

Тоді піп сів на стілець і, поправляючи волосся обома руками, сумно промовив:

— Вона — ніколи не сердиться. Вона є така собі міра, накладана на все безкрилим розумом, і все, чого не зміряти цією мірою, перестає бути.

Усміхнувся недоброю, тремтячою усмішкою, зітхнув:

— Все, чого розум не вміщує,— не існує!

І знову схопився на ноги, широко розмахнувши руками ряс.

— Але розум не може вмістити багато чого, що прикре, безглузде, убійче для духу...

Нахилився до обличчя Кожемякіна й прошепотів, обдавши його духом горілки:

— А воно — існує одначе!

— Та-ак,— сказав хв'орий, втомлено заплющуючи очі.

Піп, стараючись не стукати чобітьми, відійшов від ліжка, надів капелюх і, як сліпий, витягнувши руку вперед, пішов.

Кожемякіну було ніяково й соромно: в тяжку, безумну хвилину ця людина одна не покинула його, і Матвій Савелійович усвідомлював, що піп заслуговує подяки за добру допомогу. Та подяки — не було, і не було довіри до попа; при ньому все ставало ще незрозумілішим і хиткішим.

А він став з'являтися частіше, приносячи з собою папери, читав і сам же бракував їх.

«Видно, нема куди більше ходити йому»,— байдуже думав Кожемякін.

Одного разу піп застав у нього Машеньку з Никоном, привітався з ними лагідно, як із знайомими, і, походжаючи по кімнаті, став, радісно усміхаючись, придивлятися до них, а вони на нього дивилися, як ворони на півня.

— Дивлюсь я на вас,— раптом сказав він,— яка з вас гарна, доладна пара!

Машенька нахилилась, щоб схвати почервоніле обличчя.

— Давно одружені?—спитав піп, спинившись коло неї.

— Ми — не одружені,— поквапливо й похмуро сказав Никон, покусуючи вуса.

Кожемякін, зніяковілий, додав:

— Це — кум з кумою.

Машенька встала, спокійно кажучи:

— Брешуть вони обидва, батюшко, я в цього, кучерявого, за полюбовницю,— пам'ятаєте, каялась вам на сповіді?

Піп відступив від неї, потемнів, зніяковів і забурмотів, сховавши руки в кишені:

— Ага... ось як? Я не пам'ятаю, але... Так,— це особливий випадок...

Він став безпорадний, як дитина, заговорив про щось незрозуміле і скоро пішов, до сліз жалюгідний, як той бездомний бродяга, в своєму старенькому, зім'ятому капелюху і витертій на швах, латаній рясі.

Ревякіна пішла проваджати його, а Никон, подивившись услід їй, спитав:

— Бачив, як Машка бешкетує?

— Атож,— полегшено зітхаючи, сказав Кожемякін.— А я думав, він вас покартає!

Никон встав, пройшов кругом по кімнаті, говорячи ніби сам до себе, опустивши голову:

— Подобається мені цей піп, я й до церкви через нього ходжу, справді! Так він править особливо: наче завжди історію якусь розказує тихенько, по секрету,— дуже невесела історія, між іншим! Інколи так би підійшов до нього віч-на-віч спитати: в чому річ, батюшко? А говорити з ним не хочеться одначе, і на знайомство не тягне. От діла: хоч яка гарна пташка зимородок, а — не співає, а соловей — бідно одягнений і сіренько! Розберися в цьому!

Увійшла Машенька, спинилась проти Никона, склавши руки на грудях, і ехидно спитала:

— Що — злякався правду сказати?

Він підняв руку врівні з її головою, легенько пхнув у лоб і відповів, усміхнувшись:

— Одчепись. Яка там правда? Пустування твоє тільки...

«Добре, що не одружився я!» — вдесьте подумав Кожемякін.

За час хвороби Кожемякіна вони закріпилися в його домі, як у своєму, а Машенька поводитися з господарем дедалі простіше, наче він був дряхлий дід; це навіть трохи ображало його, і одного разу він покартав її:

— Надто вже ти просто зі мною поводишся, немов я хлопчисько!

Жінка весело засміялась.

— Ну, ото ще! Хіба ти на полюбовника здатний? У тебе совість є, ти не можеш. Ти он через Марфу і то на стіну поліз, а що вона тобі? Заїзд. Ні, тобі на роду написано чоловіком бути, ти для одної жінки вродився, і все горе твоє, що не знайшов — де вона!

Коли Никон дізнався, що Кожемякін заповів усе майно місту, а гроші віддав Сухобаєву на процент,— він байдуже промовив:

— Це й краще, без клопоту тобі. А Сухобаєв не обмане, він зробить усе, як треба. Він насамперед — честолюбець, а потім — усе інше.

А Марія дуже здивувалась, довго дивилася в обличчя Қожемякіну круглими очима, видимо, не вірячи йому, і брови в неї тремтіли.

— Так-таки все й віддав?

— Все.

Стиснувши губи, подумавши, сказала:

— Ото гріх який!

— Чого — гріх?

— Та так.

І, зітхнувши, додала:

— Ось що значить один чоловік!

— Не розумієш ти цього діла,— сказав Қожемякін, якому трохи дошкулило її ставлення.

— Не розумію,— призналася вона.

Довго мовчала і, нарешті, жалібно дивлячись на нього, спитала:

— Може, краще б усиновити кого, йому б віддати, сироті? А то — місто! Як це? Тут усі — різні...

Він став пояснювати їй, хвилюючись і повчаючи, вона слухала, облизуючи губи, наче Сухобаєв, і нарешті, тихо засміявшись, перепинила його:

— Ну, ну, гаразд! Твоє діло. І нехай на могилі твоєї не полинь росте, а — малина!

Весь цей вечір вона була особливо ласкава з ним, але все-таки посміялася ще раз:

— Ой, Савеличу, якби всі мужчини на тебе душею схожі були — ото б то нам, бабам, добре жилося!

Коли він встав на ноги і вийшов у місто, йому стало ясно, що не самій Марії незрозумілий його вчинок, майже всі дивляться на нього, як на блаженного, прикро й ображено.

Смагін похмуро хрипів:

— Училища повинна казна ставити, а нам би — кредитне товариство треба!

— Як сказати? — говорив Базунов,— звичайно, і училище має теж свій резон, одначе...

Кулугуров сміявся:

— Що, брат, злякався смерті? Доріжку в рай мостиш, ага!

Дуже здивував його Толоконников,— таємничо підморгнувши, одвів його набік і прошепотів:

— Помилився ти! В еклезіасті що сказано, забув, недотепо? «Пізнання умножує скорботу», сказано!

І, ткнувши пальцем в лоб його, швидко відійшов, раптом повеселілий чогось.

А Ревякін, марно стараючись дивитися в обличчя йому обома очима, недоладно бурмотів:

— Дати б ці гроші мені, ех ти! Я б зараз почав одну величезну справу; є в мене помічники, знайшов я, виявив таких людей — невидимі й невідомі, а все знають, всюди проникають...

Та ще гірше, більш злісно, стали дивитися на нього, дізнавшись, що він передав весь капітал до рук Сухобаєва.

— Не блаженний ти, а — дурень! — коротко заявив йому Смагін, струшуючи обвислими щоками, і Кожемякін ясно бачив, що це — загальна думка про нього.

Тільки старий Хряпов, швидко обтираючи сірими, як птичі лапи, руками рясну сльозу в зморшках щік, сказав при всіх, голосно:

— Правильно зробив, Кожемякін!

Скоро Кожемякін помітив, що люди начебто стомилися ставитися до нього глузливо й вороже, а разом з тим втратився в них і всякий інтерес до нього: в гості його не кликали, ніхто більше, крім Сухобаєва, не заходив до нього в дім і навіть розкланювалися з ним неохоче, недбало, наче ласку робили.

Перший час це і пригнічувало і сердило його, але одного разу він подумав:

«Чого до мене горнутья все такі нікчемні, нікудишні люди, як Никон, Тіунов, Дроздов, і ці — подобаються мені, а до ділових людей — не лежить моя душа, навіть до Сухобаєва? Майже чотири роки крутився я серед них, а що прибуло в душі, крім гіркоти?»

І раптом усе коло нього закрутилося в інший бік, втягаючи його в новий вир подій.

Никон Маклаков став навідувати його дедалі рідше, часом не приходив по тижню, по два. Кожемякін дізнався, що він почав багато пити, і з кожною зустріччю було помітно, що Никон швидко старіє: зализи на скронях підіймалися все вище, зсікаючи кучері, зморшки коло очей поглиблювались, і веселість його, стаючи дедалі галасливішою, здавалася все більше навмисною.

Одного разу він оповістив задумливо:

— А Петрушка Посулов хороший хлопець, з душею! Познайомився я з ним недавно. Сиджу в «Ліссабоні», заспівав «Як за річкою зелен садик виростав» — підвівся в кутку чоловік, дивиться на мене, і, знаєш, обличчя отаке святкове, обличчя знавця! Потім іде до мене сліпим кроком, на столи, на людей натикаючись, сльози на очах, схопив за руку — «Дозвольте, каже, низько поклонитись. Ніколи, каже, цієї пісні так не чув!» Ну, а який з мене співець? Розказую більше, не співаю. Заприятелювали ми. Він з хлопчаків по церковних хорах співав, а коли сюди їхав, вже помічником регента був. В театрі грав і любить це... Взагалі — ходак!

Никон опустил голову й засміявся, почухуючи потилицю.

— Причарував він мене, як дівчина. А діла в нього нема, і жити йому нема з чого. Батькове все описане за борги й продане. Сухобаєв купив. Так. Поставив я його.

— Куди? — спитав Кожемякін.

— До Марії, в крамницю...

Помовчали.

— Не боїшся? — знову спитав Кожемякін.

Як не бійся, як ти не турбуйся,
Від кохання проте не втечеш!

— проспівав Никон і засміявся, сказавши: — Дурняча пісня, з нових, Зосима привіз...

— Він що робить, Зосима?

— Він? Пиячить. Сон йому якийсь приснився, чи що? Все базікає про потайних людей якихось, про столяра, який нібито всі таємниці знає, отож його навіть цар німецький боїться. Дай-но, брат, горілки мені.

— А що ж Марія?

— Марія? — дерепитав Никон і задумався, не відповівши.

Пішовши, він надовго зник, потім кілька разів заходив підпилий, крутився, свистів, кричав, а очі його дивились розгублено, і крізь радість явно скалила зуби гірка, непереможна нудьга. Нарешті одного разу в неділю він з'явився підпилий і галасливий, привівши з собою ставного парубка, років понад двадцять, франтувато одягненого в чорний сюртук і в штани навипуск. Парубок смішно шаркнув ногою по підлозі і, простягнувши руку, гарним, густим голосом сказав:

— Петро Олексійович Посулов.

— Чи схожий на батька? — кричав Никон.

Посулов світлолиций; його юне, окате обличчя нагадувало жінку вкрадливим, лагідним поглядом і трохи збентеженою усмішкою яскравих губ. Перше ніж сісти, він ввічливо спитав господаря:

— Дозвольте?

— Говори, Петю! — кричав Никон, збиваючи поріділі кучері.

І Посулов почав гарним, скоряючим голосом:

— Ми звертаємось до вас, Матвію Савелійовичу, з найуклінінішим проханням: допоможіть нам скласти хор для собору!

Кожемякін, усміхаючись, слухав його, погоджувався, обіцяв, і думав задрісно:

«Міг би і в мене бути такий син...»

Коли молодий Посулов пішов, він сказав Никонові, зітхнувши:

— Хороший!

— Правда?

— Чистий такий. Хороший!

Никон підійшов до нього, нахилився і глухо промовив:

— А Машку я програв.

— Йому?

— Звичайно.

Сів проти Кожемякіна і став розказувати, повільно, ніби згадуючи щось далеке.

— Я як привів його тоді до неї — по очах її, по усмішці зрозумів, що дурня клею. Обпекло. Потім вона питає мене, як ти: «Не боїшся?» — «Ні», мовляв. — «А не жалієш?» Як признатися, що і жалію, і боюсь? Вона ніби розсердилась: «Ніколи, каже, ти мене чесно не любив! Так». Звичайно — брехала, очі прикрити мені старалась!

Він замовк, випив горілки, понюхав шматочок хліба й скачав з нього кульку. У відчинене вікно запашно й тепло дихав сад, пташки співали, шелестіло листя. Никон підвівся, кинув кульку з хліба в сад. І, відхитнувшись від вікна, сказав:

— Прощай!

Кожемякін, проводжаючи його, вийшов на вулицю: обважніло пливли хмари, наче величезні ситі птахи; біле сонце, появляючись між їхніми широкими крильми, без-

радісно дивилося з хвилину на заповишену, суху землю й ховалося. По землі волоклися тіні; ліниво перевалюючись через дахи будівель, вони повивали дерева, позбавляючи зелень і золото листя металічного блиску. Десь співали теслярі, підіймаючи балку чи крокву, пісня їх була схожа на рух тіней — така сама повільна й темна. Ішов п'яний кравець Барабанов, тикаючи кулаком у паркани, дивився під ноги собі, спотикався й бурмотів:

— Н-ні? Ні — так ні!

Вискочив з-під воріт молодий півник, ще курча, кинувся під ноги йому, стріпаючи крильми, — кравець спинився, впираючись рукою в паркан, підняв ногу й оглушливо свиснув.

Опустивши голову, Кожемякін зайшов у двір.

...Знову дім його заповнився гамором: двічі на тиждень збігалися хлопчачки — розкошлані, босі, наче одержавши радісну перемогу над якимось смішним ворогом; манірно входили лукаві дівчата-підлітки, скромно збиралися в кутку двору, повискували там, як маленькі ласкаві собачки, і бажаючи повернути до себе увагу, і боячись цього, з'являлися тенори, люди франтуваті й веселі, один навіть з паличкою в руці і перснем на відстовбурченому мізинці; бородаті і ротаті баци ставали в затінку до стіни амбара й поважно кашляли там. Серед цієї строкатої юрби, не метушачись, сизим голубом походжав зі скрипкою в руках ласкавий Посулов і воркував:

— Панове співаки! Увага!

Креслив крейдою на дверях амбара ноти, показував на них смичком і питав:

— Це — яка?

Співала скрипка, дзвенів чистий і високий тенор якогось сухотного парубійка в наглухо застібнутій підд'ювці і зі шрамом через усю ліву щоку від вуха до кутка губ; легко і весело звивалося веселе сопрано кучерявої Люби Матушкіної; службовець аптеки Яковлев співав баритоном, тримаючи себе за підборіддя, а коваль Махалов, людина з воловими очима, раптом роззявивши круглу чорну пащеку, починав ревти — о-о-о! і, наче смолою обливаючи, гасив усі голоси, скрипку, гомін людей за ворітьми. Посулов, заткнувши вуха, стрибав, як прибитий, було дуже смішно дивитися на смичок і скрипку, що стирчали нарівні з його гладенькою, круг-

лою головою, і на його зморщене обличчя. Всі реготали, хитались, розмахуючи руками, коваль, прикривши рота рукою, гув крізь пальці:

— Знову — перепустив? Ото лихо!

Сховавшись за зелень квітів, Кожемякін сидів біля вікна, розглядаючи людей, усміхався, тихенько підспівував, якщо співали знайоме, і з двору в груди йому вливалось щось сумне.

Інколи зіркі очі помічали обличчя Кожемякіна, і діти півголосом, обережно говорили одне до одного:

— Диви — сидить!

— Де?

— А он...

Господар ховався за лутку й думав:

«Як про лісовика говорять...»

Де-небудь у кутку стирчав старенький, безмовний Шакир, примруживши очі, лагідно усміхаючись, а коло нього тулився підпильний, розшарпаний Никон, теж з блукаючою усмішкою на червоному, зім'ятому обличчі.

— А ти все п'еш, Никашо!— докоряв йому Кожемякін.

— Все п'ю, братіку мій!

— Навіщо?

— А коли п'яний — усім віриш! — відповів Маклаков і химерно схлипнув.— П'яному — все правда: зелені чорти, хороші люди! Ти знайди-но тверезий хорошу людину — не знайдеш! А я зразу знаходжу: ось вона!

І показав на Посулова.

Віктора Ревякіна Машенька відвезла в лікарню до Воргорода і вернулася звідти змарнівши, похмура, очі її стали темніші й більші, а губи наче висохли і міцно стиснулись. Стала мовчазніша, але неспокійніша, і навіть у ході її помічалось нерішуче, обережне, наче вона по тонкій жердинці йшла.

Одного разу, гарно одягшись, вона навідала Кожемякіна пізно увечері і, сидячи з ним в саду за чаєм, раптом тихенько заговорила:

— Хочу я з тобою, Савеличу, по ширості поговорити. Скотиняче й безглузде життя це набридло мені, чи що, чи роки причина, чи бездітність моя — вже й не знаю що, а хоч би й руки на себе накласти!

Кожемякін подумав, пошукав, що б їй сказати і відчув, що в грудях і в голові в нього — холодно і темно.

— Що ти мені скажеш? — почув він вимогливі слова, опам'ятався, помацав груди й поквапливо забурмотів:

— Живеш ти, справді, неправильно ніби... Тобі б вибрати одного.

Вона встала, відійшла під дерево й звідти спитала:

— Значить — скаржився Никон?

— Казав...

— Що — до того мене вабить, до Петра от?

— Атож.

— Дурень, — неголосно й беззлобно сказала вона, зламавши гілку берези й обмахуючись нею.

— Якби діти — хоч одна дитина! — була в мене від нього! Виснажився, спалив себе горілкою, падлюка, а теж... тієї!

Кожемякін прислухався до себе, напружено чекаючи — чи не з'являться які-небудь думки і слова, принагідні для цієї жінки, недавно ще приємної йому, жінки, яка збуджувала хороше піклування про неї, думи про її долю. І знову почував — майже бачив — що в ньому тихо, порожньо.

«З голови помирати почав», — подумав він з жахом.

— Ти — чого? — спитала Ревякіна, підходячи до нього й заглядаючи в очі.

— Так якось, — відповів він соромливо, — не знаю що...

Зітхнувши, вона поволі відійшла.

— Видно, від вашого брата ні від кого не буде пуття, — чув він. Потім жінка тихо вигукнула: — О, господи!

Походила по саду і непомітно, не попрощавшись, пішла, а Кожемякін довго сидів сам, розглядаючи себе, як у дзеркало, і дедалі більше наливаючись страхом.

Згущувався навколо присмерк пізнього вечора, переджуючись на темряву ночі, ледве чутно шелестіло листя на деревах, пливли в темному небі зорі, визначилася мутна Млечна Путь, а в монастирському дворі хтось рубав сокирою і крикав, нагадуючи про батька Посулова. Падала роса, ставало вогко, нічний осінній холодок просочувався в серце. Хотілося думати про що-небудь стороннє, спокійно, правильно й безстрашно.

«З тієї пори, як почав Сухобаєв болото сушити — пугачі не кричать більше. Відлетіли, видно».

Хтось відчинив хвіртку в сад, зачовгав ногами по землі.

В темряві виросла висохла, згорблена постать татарина.

— Це ти, Шакир?

— Я. Чого не спиш?

— А ти?

Татарин, не відповівши, підійшов щільно до стола, спинився, наткнувшись животом на ріг його, і сказав, злегка упрохуючи:

— Спати треба...

— Устигнем, виспимось,— задумливо відповів Кожемякін,— квапитися нема куди.

Шакир протяжно зітхнув, повернувся й пішов собі, а Кожемякін заговорив йому вслід:

— Вихрестився б ти,— помреш скоро вже! Дали б тобі російське ім'я. Пора, брат, нам про справжнє думати.

Але татарин, не відповідаючи, розтанув у вузькій щілині стежки серед чорного віття, і це було моторошно. Кожемякін встав, оглянувся й швидко пішов з саду, простягнувши руки вперед, мацаючи повітря, і кожного разу, коли руки торкалися віття, серце лякливо завмирало.

З цього вечора думка про смерть виникала дедалі частіше, поступово й вороже намагаючись витиснути всі інші думки. Спочатку Кожемякін сприймав її покірно і без заперечень підкорявся її впливам, що прохолоджували всяку цікавість до життя, інтерес до людей. Зустрічаючи в дзеркалі своє відображення, він бачив, що обличчя в нього розгублене й сумне, очі дивляться провинно, йому ставало жалко себе і прикро, він хмурився, оглядаючись, ніби шукаючи, за що б узятися, чим зірвати з душі сіре, липке павутиння. І, марно побродивши по дому, втомлено сідав на улюблене своє місце, біля вікна в сад, дивився на шерехату стіну густої зелені, в білясте небо над нею, бездумно, сподіваючись чогось особливого, що, може, з'явиться й струсне його, прожене цю втому. Приходив Сухобаєв, потертий, наїжений, в зім'ятому кашкеті, пройнятий кислим запахом болота чи обсіпаний пилом, з рулеткою в кишені, з довгою вузькою книгою в руках, сідав на стілець, витягаючи тонкі ноги, ляскав книгою по колінах і шипів, зіплюючи зуби, поплювуючи:

— Це не народ, а — суцільна перешкода справі! Тобто, не повірите, Матвію Савелійовичу, які люди, — такі ліниві і — в ту саму хвилину — жадібні, в ту саму хвилину! Як може людина бути жадібна, але — лінива? Не можна зрозуміти! Навіть начебто не місто, а розбійницький табір — пробачте, зібралися отакі шибеники й чекають нагоди, як би напасти на необережну людину та її пограбувати.

Схоплювався з стільця і, погрожуючи книгою, бурмотів:

— Дзусечки! Коло мене не обрибишся, ні!

І знову скаржився, щулячись, здивовано підводячи плечі і стомлено мружачи гострі очі.

— Де в них розум? Зовсім не можна зрозуміти! Кажеш їм: ви подумайте, це підприємство корисне всьому місту, кожному жителеві! Річку ви зіпсували — відсвіжимо, води нема у вас доброї — буде! Не зважають! Не вірять! Це, кажуть, ти для своєї користі. А що ж, дозвольте спитати, на користь прашурові, чи що, працювати мені? Це дивно! Скажеш: панове обивателі, щороку ми горимо, від чого велике розорення й збитки, і треба б будувати будинки кам'яні. А, — кричать, — це тому, що ти у балимерських мужиків глину купив і цегельню розпочинаєш! Ну, звичайно, я купив — господи боже мій! — і цегельня, звичайно, буде, бо це потрібно! І, звичайно, все, що потрібно, — вигідне!

— А от, — усміхаючись додавав Кожемякін, — умирати треба, одначе — кому це вигідно?

— Умирати? — з явним подивом перепитував Сухобаєв. — Навіщо ж? Смерть — справа далекого часу, ми краще спочатку поживемо трохи!

І зразу ж, скоряючись новому ходові думок, він повчально говорив:

— Під училище, Матвію Савелійовичу, слід придбати оцю саму от бубновську садибу; чудова місцевість, і можна дешево купити! Накажете діяти? Чудово, я обережно почну.

Інколи, прикривши очі і смикаючи себе за борідку, туманно усміхався — фантазував:

— Пробіжить років з десятків, і не впізнати буде ні міста, ні людей: просто коробочка з цукерками, слово честі! Відкиньте сумніви, авжеж!

І облизував губи гострим язиком.

«Цьому жити не страшно»,— думав Кожемякін.

Йому дуже хотілось говорити про смерть, а — ні з ким було: Шакир уперто відмовчувався або, зморщивши темне обличчя, ішов собі, Фока — не вмів говорити ні про що, завжди підпилий Никон не слухав цієї мови, а з Посуловим розмовляти на таку тему було ніяково.

Він завжди розказував Кожемякіну що-небудь нове, цікаве.

— Бачили ви, Матвію Савеличу, тенорка в мене, отакій худющий, з порізаною щокою? Він — підкидьок, з Півнячої гірки, Прачкін на прізвисько, а з ремесла — кравець. Він, знаєте, дивної фантазії парубок! Треба, каже, укласти загальну змову проти жорстокого поводження з людьми...

В його ясних очах спалахнули золоті, веселі іскри, він підсунувся ближче до господаря, притишив голос до таємничого шепоту.

— Треба умовити всіх людей, щоб вони сказали: не бажаємо більше жорстокого життя!

— Кому — сказали?

— Взагалі в громаду,— трохи бентежачись, пояснив Посулов.— Головно, звичайно, імущим владу.

І знов довірливо продовжував:

— Чудово! Раптом би всі оголосили спільну волю: бажаємо жити в радості й веселоощах! Не бажаємо безладдя і грубощів! Та-ак, це б — ой-ой що було!

Задумався на хвилину, весь освітлений мрійною і ясною усмішкою, потім сказав:

— Чудова думка!

Він усе більше вабив Кожемякіна до себе, збуджуючи в нього приємне, батьківське почуття своєю жвавистію, ясным поглядом прозорих очей, цікавістю до всього в житті і прагненням безшумно робити різні діла, втягаючи в них якомога більше людей.

Нові думки виникали дедалі частіше, і було в них щось зворушливе. Наче курчата, вони прокльовували сіру шкаралупу окуровського життя і, жовтенькі, легкі, пухові, зникали кудись, поквапливо попискуючи, смішні, але — мимоволі збуджуючі добру усмішку.

Навіть Никон помічав:

— А знаєш, Савеличу,— ніби жвавіші люди стають! Гучніший голос у всіх. А головне — усміхаються, чорти! Скажеш що-небудь отак, пустуючи, а вони — нічого, усмі-

хаються! Перше бувало не заохочувалося це! А в той самий час ніби лихіші всі, і не стільки одно на одного, а більше набік кудись...

Кожемякін подивився на його виснажене обличчя, облізлу голову, помутнілі очі й спитав:

— А як у тебе з Марією?

— З Ма-арією,— протягнув Никон, і пожвавлення його згасло.— Так якось, не знати як! Ти мене про це не питай, її спитай. Посулова теж можна спитати. Вони — знають, а я — ні. Ну-бо, дай мені просвітлюючої!..

Він мовчки, чарку по чарці, почав ковтати горілку і, неподобно напившись, повалився в кутку на дворі; підійшов до нього похмурий Фока з люлькою в зубах, поторкав його ногою і, гучно зітхнувши, пішов з двору, важко, повільно ступаючи.

Кожемякіна образила поведінка Фоки, він висунувся з вікна, бажаючи докорити мужикові, надувся, засопів, але не сказав ані слова.

«Треба тим сказати,— подумав Кожемякін,— що вони кидають людину!»

Надів кашкет, піддьовку і пішов на базар, складаючи по дорозі поважну промову про те, що Никона треба пожаліти, приголубити його треба й не можна допустити, щоб він згинув у пияцтві, валявся в грязюці.

В темній, прохолодній крамниці, до стелі туго набитої крамом, сиділа Марія з книжкою в руці. Привіталися, і Кожемякін зразу заговорив про Никона стомлено, ніяково. В темних очах у жінки спалахнула на секунду усмішка, потім Марія примружилась, стиснула губи й заговорила рішуче:

— Про Никона ти мовчи; справа це — не твоя, і чого воно мені коштує — ти не знаєш! Ви всі жінку знизу розумієте, любі мої, а не від грудей, якими вона вас, окаяних, годує. А що для жінки чоловік чи коханець — іншим разом — за дитину йде, це вашому братові ніколи не втямки!

Йому здалося, що вона скреготнула зубами, це збентежило й налякало його, він забурмотів:

— Та хіба ж я тебе образити хотів? Людина він хороша, нещасний тепер...

— Він-завжди-був-нешчасний,— дедалі суворіше говорила жінка, дивно відриваючи слово від слова.— Я його щасливим намагалася робити.— гаразд, годі!

І, з відтінком прикрасі в голосі, вона вигукнула:

— Щоб з отакою жінкою, як я, та не знайти собі щастя,— ну, вже пробачте! Я йому півдуші віддала — на!

Вона втерла хусткою обличчя, рота і протяжно, наче застогнавши, зітхнула. Посидівши ще кілька тяжких хвилин, Кожемякін провинно попросився й пішов.

Вночі, підведений з постелі моторошним відчуттям самотності, засвітив лампу, оглянув уважно темні кутки кімнати і, діставши свій зошит, написав:

«Давно не торкався я записів моїх, захоплений пустою надією допливти кудись наперекір течії; кружляв-кружляв і нині, скалічений об підводне каміння і круті береги, знову самотній і дивлюся в душу мою, як у розбите дзеркало. Ось— весь вік натужувався людей зрозуміти, а сам себе — не розумію, в чому начало мое — не бачу й нічого ясного не можу сказати про себе».

Прочитав написане й хворобливо скривився.

«Брехливо написано — коли я проти течії пливти стався? Не було цього».

Подумавши, перегорнув сторінку й знову почав акуратно виводити на папері прямі, загострені букви.

«Благослови господи на покаєння без страху, брехні і без потаєння. Придивляючись до людей, з скорботою бачу: одні як я — весь час намагаються обійти життя з того боку, де легше, але товчуться на одному місці до втоми і до смерті марно для себе і для людей, а інші намагаються йти прямо до того, що люблять, і, прирікаючи себе на безліч страждань, чи досягають улюбленого — невідомо».

«Не те, все не те, не цими думками я живу!» — внутрішньо вигукнув він і, відклавши перо, довго сидів, спустошений, дивлячись, як тремтять зірки над чорними деревами саду. Тихий шум ночі плив у відчинене вікно, на підвіконні ледве помітно здригалося листя квітів.

Він розгорнув книжку, взяту в Посулова, недовірливо втупився поглядом у рівні лінії рядків і прочитав:

«Один перед одним давали клятву бути разом, як одна людина, один одному в усьому допомагати, один одного з біди визволяти, життям за друга жертвувати, за смерть друга мститися».

Кожемякін підсунув лампу, не відриваючи очей від книжки, і читав далі:

«Цей союз цінився у них так, що бувало батько готувався мститися власним синам, виконуючи заповіт кривавої помсти за вбивство названого брата».

Закрив книжку, потім обережно розгорнув її з першої сторінки і, спершись ліктем на стіл, заглибився в читання; читав довго, поки не зарябіло в очах, а коли підвів од стола голову — в кімнаті було видно, і дерева в саду стояли, вже скинувши тяжке вбрання ночі.

Він встав здивований і почав ходити по кімнаті, усміхаючись у бороду, струшуючи приємно стомленою головою, ходив і думав:

«Ось воно що! Значить книжки — для того, щоб часу не помічати?»

В пам'яті сплутано кружляли уривки прочитаного і, розпливаючись, змінюючись, наче хмари на заході, вислизали, танули; він і не намагався втримати, закріпити все це, здивований магічною силою, з якою книжка сховала його від самого себе.

Потім він спокійно роздягся, ліг, міцно заснув, а ранком, умиваючись на кухні, сказав Шакирові:

— Якщо хто питатиме — дома немає мене!

— А — Никон?

Кожемякін, подумавши, відповів:

— І він. Однаково. У мене — діло сьогодні...

Напився чаю, сів біля вікна і з задоволенням розгорнув книжку.

Читання стало для нього потребою: він почував себе так, начебто довго йшов відкритою місцевістю і з усіх боків на нього дивилося безліч неспокійних, неприязних очей — всі вони вимагали чогось, а він хотів схватись від них і не знав куди; та ось знайшовся затишний куток, звідки не видно цього життя, що марно, дратує, — куток, де можна жити, не помічаючи, як нудно, одноманітно минають години. Читав він повільно, не раз перечитуючи ті рядки, які особливо подобалися йому, і кожного

разу, коли книжка кінчалася, він неспокійно мацав пальцями непрочитані сторінки, що танули з кожною годиною.

Став ще більше сидіти дома, а коли в домі збиралися півці Посулова й багатократно починали співати: «Хваліте ім'я господне...» — Кожемякін кривився: «Чи скоро це скінчиться!»

Він прочитав книжки Костомарова, Історію пугачовського бунту, Капітанську дочку, Годунова, а віршів — не став читати.

— Це — дитяче, цього мені не треба, а ти давай-но ще історичного, — сказав він Посулову.

— Історичне — все вже!

Кожемякін майже злякався і, не вірячи, спитав:

— Як — усе?

— У мене більше нема.

— Треба, брат, роздобути. Поїдеш до Воргорода по крам, я тобі дам грошей, ти й купи, які солідніші. Спитай там кого-небудь — які кращі...

І, вже не маючи сили відмовитися від звичного заняття, він почав знову перечитувати знайомі книжки, дивуючись з пристрасті, що розвинулась, і міркуючи:

«Он воно як! Судив я бувало людей, які в карти грають, і взагалі всяке захоплення засуджував, а — ось!»

Скоро загинув Никон Маклаков: вночі, п'яний, він поліз за чимось на пожежну каланчу, а коли стали гнати його, заходився битись і, впавши зі сходів, розвалив собі голову.

Ця смерть не вразила Кожемякіна, він знав, що з Никоном повинно було трапитися що-небудь незвичайне; він начебто навіть задоволений був — от, нарешті, трапилось, — нема людини, не треба думати про неї. Але похорон вибив його з колії.

Ховали Никона якимось особливо багатолюдно і тихо: за труною йшли і слобідські бідні люди, і голодне міське міщанство, і Сухобаєв у чорному сюртуку, ішла качечкою Марія, низько на лоба насунувши хустку, похмура й суха, перевалювався з ноги на ногу задиханий синій Смагін і ще багато іменитих городян.

Сухобаєв говорив Кожемякіну, похитуючи гладенькою головою:

— Не перший це випадок, що ось людина, обдарована від бога талантами і в душі чесна, виявляється ні до чого

не здатною і навіть, пробачте, не про покійника хай буде сказано,— безчесно живе! Що таке? Загадка!

Тепла курява лізла в ніс і в горло, нудні, лякаючі думки просочувалися в душу,— Кожемякін дивився в землю й бурмотів:

— Нічого ми не знаємо.

Між плечима людей він бачив труну і в ній жовтий ніс Никонів; збоку, зітхаючи й хрестячись, ступала Ревякіна; Сухобаєв поглядав на неї, півголосом говорячи:

— Зовсім загадкове життя деяких людей...

Коли труну закопали, Семен Маклаков, провинно кланяючись, став запрошувати на поминки, очі його бігали то туди, то сюди, він бив себе кашкетом по стегну і переконував Кожемякіна:

— Ви — приятелі були,— млинчиків попоїсти треба...

Штовхалися жебраки, просовуючи брудні долоні, складені човниками, пальці їх ворухилися, як товсті черви, гугняві голоси оглушали, влипаючи у вуха. Кожемякін півсонно тикав їм копійки й думав:

«Усі — жебраки на землі, всі...»

Він не пішов на поминки, але, прийшовши додому, покаявся в цьому,— було нестерпно тоскно на душі, і знайомі, прочитані книжки не могли відігнати цієї гнітючої туги. Сяк-так перебившись до вечора, він пішов до Сухобаєва, застав його в палісаднику за читанням евангелія, і — зразу ж почалася одна з тих забутих розмов, які тривожили душу, будячи в ній нерозв'язні запитання.

— От,— говорив чистенький чоловік, тикаючи пальцем у великі слова,— звольте-но дивитись, як сказано суворо.

І виразно, загрозливо прочитав, піднявши пальця:

— «Іже аще не прийме царства божого яко отроча,— не імає вниті в не».

Закрив книжку, ляснувши нею гучно, і вів далі:

— Це я все з Посуловим сперечаюся: він тут — змову проти жорстокості нишком проповідує й каже, що евангеліє — на все життя закон. Звичайно...

Сухобаєв оглянувся, притишив голос:

— Одначе — і в евангелії дуже жорстокі суворості наведені,— геена вогненна та інше, досить ясно! Ну, а перше, Матвію Савеличу, як сприйняти життя «яко отроча»? Адже всяке діло викликає опір, а вже якщо опір — де ж — «отроча»? Або ти кривди, або тебе замордують!

Він схопився на ноги, пройшовся повз гостя й знову сів, кажучи:

— Знаєте, як почнеш думати про все хоч трошки — зараз висуваються скрізь шпички, шпильки, і — зовсім нічого не можна робити. І, можливо, найрозумніше заплющити очі, а заплющивши їх, так і шкварити по своїх намірах, не церемонячись, вже там потім будь ласка розберіть — чому не «отроча» та інше, — атож! А якщо інакше, то — грязь, дикість та й годі. А воно ж сказано: «Всяке убо древо, що плода не творить, вирубується і в огонь ввергається» — знову геена!

— Я думав, — тихо й здивовано сказав Кожемякін, — що вас такі думки не вражають.

Сухобаєв махнув рукою.

— Дуже навіть вражають і — кусають! Людина я, а — не тварина! Вдача у мене жива, око — дуже пильне. Хочеться прожити без засудження людьми, з користю для них, не марно, хочеться пошани до себе й уваги. Що ж — і святі уваги до себе вимагали, через увагу нашу вони й святі, авжеж...

— Загрожують нам з усіх боків, — глибоко зітхнувши, сказав Кожемякін.

Сухобаєв уже обтяжував його, втягаючи в кільце ворожих дум.

— А хто? — вигукнув господар, насуваючись на гостя. — Чи не самі ми один одному? А зверху — господь бог: будь, каже, як дитя! Однак, при тому погляді на тебе, що ти неодмінно шахрай, — як тут дитям будеш?

Кожемякін відхилився від нього, стомлено питаючи:

— Коли гадаєте закінчити корпус ваш на базарі?

Сухобаєв метнув на нього гострий погляд, підтягнувся якось і жваво заторохтів про різноманітні свої справи.

«Даремно я заходив до нього, — думав Кожемякін, ідучи додому вулицею, серед місячних тіней. — Я старий, мені півсотні літ, до чого мені все це? Я спокою хочу. Мучився, мучився, хотів пристосуватись як-небудь — годі вже! Маючи віру, звичайно, і смоковницю можна словом висушити, а — коли в тебе нема точної віри — які хоч будуй корпуси, однаково спокою не знайдеш!»

Ішов він, як завжди, тиснучись до стін і парканів, зачіпаючи їх то ліктем, то плечем, часом перед ним виникала чорна тінь, повзла по землі поштовхами, тягла його за собою, він стежив за її коливаннями й зітхав.

«От і Никон помер. Шакир теж скоро, ледве живий уже...»

Коли вернувся Посулов і привіз великий короб книжок, Кожемякін відчув велику радість і зразу ж, акуратно порозрізавши всі нові книжки, склав їх на підлозі біля стола в дві високі стопи, а перший том «Історії» Соловйова поклав на стіл, відкривши початкову сторінку, і довго ходив повз стіл, відтягаючи насолоду.

І от він знову читає цілими днями, аж болять очі, ревниво оберігаючи себе від усяких перешкод, нікуди не виходячи, нічим не цікавлячись і лише зрідка поглядаючи на чорні стрілки годинника, що відзначали спливання часу по жовтому, засидженому мухами циферблату.

Сірі сторінки товстої книжки спокійно, тягучим стилем розказували про події, а людей у книжці не відчувалось, не чути було людської мови, не видно облич і очей, лише зрідка лунала тихенько скарга померлих, але вона не зворушувала серця, охолоджена сухою мовою книжки.

Людина порпалася в книжці, наче зимовий птах у кучугурі снігу, і була некоросливіша за птаха — той усе-таки шукав зерен, а вона просто ховала себе. Лягали в пам'яті імена забіяк-князів, запам'ятовувалась людська жадібність, честолюбність, суперечки і війни, грабунки, жорстокість, обмани і порушення клятви — цей темний, кривавий хаос здавався знайомим, безглуздим і викликав невеселу, але заспокійливу думку:

«Завжди люди жили однаково!»

Він почував себе за книжкою як у півсні, повному сумних видінь, і видіння ці присипляли душу, розповідаючи одноманітну казку про марні спроби людей подолати горе життя. Інколи вставав з-за стола й довго ходив по кімнаті, в думках заперечуючи Маркові Васильовичу, Євгенії та іншим упертим людям.

«Це — дитиняче, сподіватися, що життя інакше піде! Чому — інакше? Нема для цього причин! І якщо в пустелю на сорок років—однаково! Це жарт—пустеля. Ішли в пустелю ту! Тут — зсередини, від коріння все погано».

Відриваючись від книжки фізично, в думках він не відходив від неї, дивлячись на все крізь густий пил минулого, і наче частокіл зводив навколо себе, стараючись запам'ятати все, що могло відштовхнути, знебарвити вимогливі думки.

А живе все-таки вдиралось до нього, і дивні були образи живого: одного разу, після співанки, увійшла дівчинка Люба Матушкіна в довгому не на зріст платті, у стоптаних черевиках, кучерява, схожа на ляльку.

— Можна з вами поговорити?

Вона спитала так серйозно, що старий, усміхнувшись мимоволі, запропонував їй сісти. Човгаючи ногою об підлогу, вона дивилася в обличчя Кожемякіну прозоро-синіми очима, весело вискаливши зуби, і просила про щось, а він, ошелешений її сміливістю, погано розуміючи слова, кліпав стомленими очима й бурмотів:

— Що ж, будь ласка!

Дівчина жваво схопилась і зникла, викликавши в нього складне почуття: вона не сподобалась йому, але її було жалко:

«Метка яка, хоч би й хлопчаків бути таким! Важко живеться сироті — он, як одягнена, вся в старенькому, материному. А скоро нареченою буде...»

Другого дня вона знову прийшла, а за нею, наче на мотузку, опустивши голову, зігнувшись, ішов сухотний півчий. Смаглява шкіра в нього на обличчі, перетята потворним глибоким шрамом, тремтіла, губи скривились, темні, сліпо прикриті очі бігали по кімнаті, обминаючи господаря; він став, не доходячи до вікна, як межовий стовп у полі, і почав крутити кашкет у руках так швидко, що не можна було розібрати ні кольору, ні форми його.

— Ось! — сказала Люба, підходячи щільно до Матвія Савелійовича й весело струшуючи кучерявою головою. — Говоріть, Прачкін!

Той ступив наперед, відкрив круглі темні очі.

«По очах — Пантелеймон-цілитель», — подумав Кожемякін, приготувавшись слухати.

Парубок твердо почав, всунувши руку з кашкетом у кишеню піддъовки:

— Намір мій дуже простий: усякий, хто бачить, що життя погане, повинен розказати це й іншим, а все треба починати з дітей, через те я й хочу бути учителем, а вас прошу про допомогу, я ж готовий, мені тільки скласти екзамен і на перший час кілька карбованців треба...

— Так, — сказав Кожемякін, вдоволений тим, що справа виявилась проста і парубок цей зараз піде собі. Та з чемності він спитав:

— А чого ж погане життя?

Прачкін підступив ближче, відповідаючи чітко й упевнено:

— Від загальної жорстокості, і — це треба оповістити! А жорстокість — зі страху одного перед одним, а страх — знову від жорстокості, — дуже просто! Тут — кільце! І, значить, треба, щоб деякі люди відмовились бути жорстокими, тоді — кільце розірветься. Це й треба прищепити дітям.

Здивовано кліпаючи, Кожемякін дивився на нього, на дівчину, що сиділа з напівроззявленим ротом, спираючись на коліна: обое такі молоді, а придумали щось особливе.

— Мм, — мимрив він. — Що ж? Це — добре!

Прачкін судорожно усміхнувся, зітхнув і додав:

— Я прошу — позичити.

Коли вони пішли, Кожемякін, ходячи по кімнаті, відчув неприязнь до них.

— Теж! — вигукував він, смикаючи себе за бороду. — Який герой, князь Галицький знайшовся! Кільця рвати, теж! Їх віками кували, а хлопчисько прийшов — на тобі! І ця дівчинка живе без догляду, занастить себе з отакими от...

Він дав Прачкіну грошей і забув про нього, але Люба Матушкіна, наче метелик, мигтіла в нього в очах дедалі частіше, усміхаючись до нього, ласкаво киваючи головою, простягаючи довгі тендітні пальці руки, і все це непокоїло його, будячи непотрібні думки про неї. Одного разу вона попросила у нього книжок, він подумав, неохоче дав їй, і відтоді між ними зайшли непевні й смішні стосунки: вона дивилась на нього веселими очима, ніби чогось сподіваючись від нього, а це його сердило, і він бурчав:

— Це — книжки нудні, серйозні, і вам, дівчинці, не потрібні вони.

— Зовсім не нудні, — сперечалася вона.

— Вам навіть і зрозуміти нема чого тут...

— А я все розумію!

І, дивлячись на нього з веселою гордістю в очах, оповістила:

— Я вже матінчиного Тургенева всього прочитала!

Він не вірив їй, крутив головою і не розпитував більше: в синіх зіницях Люби блищали іскри здогадливої усмішки, це бентежило його, нагадуючи розумну,

слизьку усмішку Євгенії. Було в цій дівчині щось невлотно приємне, цікаве, вона легко примушувала слухати себе, якимось раптом стаючи дорослою, солідною, такою, що не по літах багато знає. Довірливо, просто, часто бентежачи старого подробицями, вона розповідала йому про свого батька, про чиновників, гру в карти, пияцтво, про себе саму і про свої мрії; ці розповіді, віддалено нагадуючи Кожемякіну юність, іноді вводили в приємк його душі тонкий і сумний промінь світла, зігриваючи старе серце.

— Чому ви не читаете газету? — питала вона.

— Ну, от іще, навіщо мені!

— Щоб знати, що робиться скрізь.

Він, трохи піднявши плечі, вдивлявся в її хороше обличчя, хмурячись і жаліючи її:

— Ну, а що ж робиться?

Дівчинка скоромовкою розповідала завжди що-небудь страшне — про якийсь таємниче вбивство актриси офіцером, про рибалок, занесених на крижині в море, і — знову про любовні драми.

— Зовсім би й не треба вам знати ці історії! — говорив він, а вона, смішно надуваючи губи, з прикрістю заявляла:

— Ви — наче тато, ф-фу!

Непомітно для себе він звик до неї; якщо вона не приходила три-чотири дні, це вже непокоїло його — він знав, що дівчинка сама і безпорадна серед п'яних картярів, товаришів її батька. Але й часті відвідування бентежили його, примушуючи думати:

«Дівчина вже на порі, коли б чутки не пішли га-небні...»

Багряне сонце, пронизавши листя в саду, світило у вікна снопами гострих червоних променів, вся кімната була розмальована-позолочена плямами живого світла, тихий вітер хитав дерева, ці сонячні плями тремтіли, зливаючись одна з одною, зникали і знову текли по підлозі, по стінах ручаями розтопленого золота.

Кожемякін сидів у цій поглибленій тиші, безсилий, обважнілий, намагаючись згадати що-небудь втішливе, але пам'ять вперто спинялася на одному: іде він полем уночі серед шершавих безплідних горбів, темно і мерт-

вотно-пустинно навколо, в мутному небі мерехтять зірки, туманно світиться зігнута смуга Млечної Путі, далеко попереду припало до землі місто, наче розіп'яте на ній, і звідусіль хтось невидимий, ніби розпростертий по всій землі, шепоче, просить:

— Пожалій! Поможі!

Від цієї картини серце тануло в гарячих сльозах, вони заливали горло, хотілось кричати.

Стало темно й холодно, він зачинив вікно, засвітив лампу і, не випускаючи її з руки, сів за стіл — з жовтої сторінки розгорнутої книжки в очі кинувся рядок: «вимовляти гладенько, а не розлючувати», скалкою звійшов у мозок й не пускав до себе нічого більше. Тоді він вийняв з шухляди стола свої зошити, почав перергортати їх.

«Для кого це, кому потрібне? Євгенія — не прочитає. Помру — кинуть це в піч. Може, і посміються ще. Любові хіба віддати?»

І, нахилившись над столом, заплакав скупими, старечими сльозами; дрібні, вони падали на папір, наче краплі з даху в середині березня, і букви рукопису розпливалися під ними, вкриваючись ліловим тонким візерунком.

Він струсив сльози на підлогу, заплюшив очі і так сидів довго, безпорадний, скривджений, у цьому настрої прожив весь наступний день, а надвечір прийшла Люба з книжкою в руках.

— Здрастуйте!

Біленька, тонка й гнучка, вона скинула з голови хустку, кучеряве волосся осипалось на лоб і щоки їй, закрило веселі очі; кинувши книжку на стілець, вона поправляла його довгими пальцями, закидаючи за вуха, маленькі й рожеві, — вона напрочуд схожа була на свою матір, така сама лялечка, а старе, довге плаття, начебто знайоме Кожемякіну, підсилювало схожість.

— Прийшла! — сказав він, вперше звертаючись до неї на ти.

Упершись руками в вузькі стегна, вигинаючи спину й показуючи дівочі, ледве окреслені груди, вона пройшлася по кімнаті, скаржачись:

— Ой, стомилась!

І, глянувши на нього, раптом діловито спитала:

— Чого ви такий?

— Який?

— Блідий, розкудланий?

— Так уже...

Вона сіла поряд нього, заглянула в очі йому.

— У-у, нуднуший! А я — на хвилинку. Сьогодні цілий день ми з Лушею-домівницею морочились, морочились — жах що таке! Вчора в нас до шостої години ранку в карти грали і вечеряли, ну — понапивались, звичайно, бруд скрізь, недокурки — ах! Аж противно згадати! В суботу в поштмейстера тато програв, а на вчора запросив усіх до себе і ще програв, і напився з горя, а сьогодні — дивитися страшно який — хворий, сердитий, чіпляється до всього, скаржитья, що я його не люблю, а мені треба підлогу мити! Я вже сказала йому: іди, татку, лежи, а коли я приберу і буде скрізь чисто, тоді станемо про любов говорити, іди! Ви знаєте — я ж бо можу дуже суворо з ним!

Кожемякін дивився на її незграбні плечі, довгі руки з гарними кистями і на обличчя її, — очі дівчини сяяли поблажливо і пухлі губи ласкаво усміхались.

— Трудно тобі з ними?

Ніс у неї здригнувся, тонкі брови зійшлися в одну лінію, вона примружила очі й не зразу відповіла:

— Та-ак. Але я йду собі, якщо вони починають говорити дурниці і мені стане непристойно.

І, почервонівши так, що аж шия в неї стала рожевою, вона усміхнулась.

— Вони дуже багато брешуть, не буває того, що вони розказують, якби це було — я вже знала б, мені мамочка розповідала все, про людей і жінок, зовсім — усе! А вони це — зі зла!

Він спитав, не дивлячись на неї:

— На кого — зі зла?

— Не знаю, — задумливо відповіла дівчина. — Може, і не зі зла, а — так, просто. У них-бо ж завжди одно — карти та випивка, а це, я думаю, набридає ж, ну й треба ще що-небудь говорити. Вони на диво нудні. От і ви сьогодні якийсь...

— Я? — тихо сказав Кожемякін. — Я — про смерть думаю, помирати мені треба...

Ласкаво прикривши очі віями, дівчина сказала, зітхнувши:

— Бідолашненький ви! Жити так цікаво... Я до-овго житиму!

Встала, пересіла на підвіконня і висунула голову в сад.

Старий зігнувся і, похитуючись, мовчки став гладити коліна. Синюватий присмерк повивав сад, затемнюючи зелень, жовтий місяць висів у порожньому небі, дзижчали комарі, і, відмахуючись від них, Люба говорила:

— Не хочеться мені додому, я б краще посиділа у вас, чаю хочеться і просто так — у вас добре, тихо, чисто! А то, справді, втомилась я сьогодні, аж кості болять!

— А ти — посидь? — попросив він тихенько.

— Треба вечеряти йти, тато бурчатиме, якщо запізняюся.

Вона стукала каблуком по стіні і — трошки зникло-віло — розказувала:

— Інколи мені буває так важко, що я просто не знаю, що робити, — залізу куди-небудь у куток та й плачу навіть, справді! Якби можна було якою-небудь нагайкою підстьобувати час, щоб він ішов швидше і я виросла...

Вона засміялась,

— Які дурниці я кажу.

Гілка фуксії лоскотала їй шию; дівчина, схиливши голову, відіпхнула квітку шокою.

— Все-таки це приємно — дурниці говорити! Ось теж я люблю сидіти на вікнах, а це вважається непристойно. Якби у мене був свій дім — одна стіна була б уся скляна, щоб усе бачити. Ви любите місто? Я дуже люблю: таке воно миле й смішне, наче іграшкове. Здаля, з поля, будинки — як гриби, висипані з козуба на межі...

Засміялась, вдоволена своїм порівнянням, піднявши руки до голови, поправляючи кучері, легка й майже прозора.

— А гриби — червиві, — додав Кожемякін. Він часто гсворив такі слова, бажаючи випробувати, як вона озветься на них, та Люба немов не помічала його спроб. З нею було легко, її прості слова відганяли похмуре, як місячне світло.

— Ну, я йду, — вигукнула вона, зістрибнувши з підвіконня.

— Любиш батька? — зітхнувши, сказав старий і теж устав на ноги.

— Люблю, — не зразу і нерішуче відповіла дівчина, але, подумавши, зблідла й додала тихше: — Не зовсім люблю. Він дуже мучив мамочку.

— За що?

— Не знаю. Мамочка казала, та я не все зрозуміла. Якось так, що він дуже любив її, але не вірив їй і все підозрівав. Це аж страшно. Він і газету виписував навмисно найлихішу й найпоганішу, і книжки такі, щоб мучити мамочку.

— Як же це — газетою мучити?

Дівчинка підвела голову й серйозно сказала, нахмуривши брови:

— Якщо в ній пишуть зле і неправду — звичайно, це мучить!

— Хто знає, що таке правда? — обережно промовив старий, зітхнувши.

— Хоробше — правда, а погане — неправда! Дуже просто зрозуміти,— суворо й поважно відповіла Люба. Брови в неї зійшлися в одну лінію, губи стулились, дитяче обличчя стало впертим, втративши милий вираз цікавого, веселого й хороброго звірка.

Коли вона пішла, всі його думки з напруженням, близьким до відчаю, вчепилися в неї; він сам підштовхував їх у той бік, гаряче думаючи:

«Як живе дитя, га? І не розбереш — молодша вона чи старша за свої роки? То ніби молодша, то — старша...»

Він розчулювався її правдивістю, лагідним завзяттям, прозорим поглядом ласкавих очей і згадував її сміх — неголосний, оксамитний і ясний. Сміючись, вона майже не роззявляла рота, рівний рядок її білих зубів було ледве видно; завжди, як вона сміялась, вуха в неї червоніли, вона струшувала головою, на щоки сипались біляві кучері, вона підіймала руки, поправляючи їх; тоді старий бачив, як дуже ростуть у неї груди, і думав:

«Заміж скоро захоче...»

Він нікуди не ходив, але часом до нього з'являвся Сухобаєв; уже вибраний на міського голову, він дзигною крутився в своїх справах, що розросталися, став ще тоншим, гострішим, сопів, широко роздуваючи ніздрі хрящуватого носа, і не нарікав уже на людей, а говорив про них здавленим голосом, часто облизуючи губи,— слухати його непримиренні, погрозливі слова було неприємно й важко.

— Наше діло — пастирське, де худоба окрику не слухається, там уже мимоволі треба зачепити її батіжком!

Люба стала головною ниттю, що зв'язувала його з життям міста: їй були відомі всі події, плітки, наміри жителів, і хоч би про що вона говорила, мова її була подібна до струмка чистої води в брудних потоках — він уже знайшов своє річище й біжить тихенько, ясний по грязюці, повз неї.

Інколи вони розмовляли про прочитані книжки, і Кожемякін виразно чув, що Люба з однаковою цікавістю й захопленням говорить про добрих і лихих героїв.

— Як же це? — викривав він її. — Де ж тут правда, добро, га?

Вона, сміючись, відповідала:

— Вже так у мене виходить, я не знаю, як це!

І задумувалась, а він злегка глузував з неї, дуже вдоволений чимось.

Та одного разу вона сказала з усмішкою й наче просячи пробачити їй:

— Але це все — минуло, всі — померли й залишилася сама казка, а я читаю казку й усіх — люблю: і бабугу, і Оленочку з Іванчиком...

Здивовано розплющила очі й зареготала, вигинаючись, викрикуючи весело:

— Ой, це правда, правда! Адже без баби-яги казки й не було б!

— Що, може, про женихів думаєш? — спитав він одного разу.

Вона заперечливо покрутила головою.

— Ні.

Але зразу ж, почервонівши, опустила голову й сказала вдумливо:

— Тобто, звичайно, думаю про це, як же? Тільки, бачите, якщо виходити заміж так от — ні з чим у душі, — адже буде те ж саме, що в усіх, а — навіщо це? Це ж недобре! Он Ваня Хряпов вважає мене нареченою своєю...

— Він хороший парубок?

— Він? Хороший, — невпевнено відповіла Люба. — Так собі, — додала вона, подумавши. — Лінивий дуже, нічого не хоче робити! Все про війну говорить тепер, хотів їхати добровольцем, а я щоб сестрою-жалібницею. Мені не подобається війна. А от дідусь його — чудесний!

— Ну, ще що скажеш! — вигукнув Кожемякін, роз-

сердившись і ревнуючи.— Від нього, Коція, все місто плаче...

— А він — хороший! — спокійно і впевнено повторила Люба.

Старий надувся й замовк.

Уже не раз багряними вечорами осені, поглядаючи на небо, де червоні хмари нагадували про зиму, хуртовини, самотність, він думав:

«Ранувато я заповів майно місту — краще б залишити молодій удові! Може, і син був би. А то — що ж? Жив-жив — помер, а й очей закрити нема кому. Припустимо — заповіт можна змінити, атож...»

Ішов до дзеркала і, глянувши на себе, похмуро відступав геть, серце завмирало, з нього димом здіймалися в голову думки про близький кінець днів, ці думки мертвили мозок, від них було холодно костям, сиве, поріділе волосся легенько ворушилось.

Приходила висока, струнка дівчина, розказувала, запалюючись і червоніючи, про хвилювання життя, тупала ногами й вимагала:

— Ах, та випишіть же хорошу газету! Ну, голубчику, випишіть!

Він поступився перед нею, але поставив умовою — хай вона приходить щодня й сама читає йому. І от вона швидко й виразно читає галасливий аркуш, а Кожемякін слухає, і йому здається, що в газеті пишуть Марко Васильович, Євгенія, злий Комаровський — це їх думки, їх слова, і Люба сприймає все це, не сперечаючись, без сумнівів.

— Чому ти так віриш газеті? — буркотливо питав він.

— Це — правда, воно ж видно!

Інокли на прозорих очах у дівчини виступали сльози, вона металася по кімнаті, розмахуючи зім'ятим аркушем газети, і старий зі страхом чув свої давні, забуті думки:

— Боже мій, боже мій! Чому всі тут такі зв'язані, покинуті, забуті.— чому? Он, якісь люди всім хочуть добра, пишуть так добре, правдиво, а тут — нічого не чути! І про все говорять не так: от, про війну — хіба нас перемагають тому, що російські генерали — німці? Адже не тому ж! А тато кричить, що якби Скобелев...

«Піде вона звідси! — ревниво стежачи за нею, думав старий.— Ох, піде!»

У душі його знову наростала знайома тривога:

«Я — помираю, а старі думки — ожити хотять!» — Він тихенько, обережно умовляв її:

— Ти — не дуже вір! Я знаю — доброго хочеться, та — небагатьом! І якщо прийде воно — нікому буде зустріти його з щирою душею, нікому; ніхто ж бо не знає, яке в доброго обличчя, прийде — не зрозуміють, злякаються, проганятимуть, — нове, мовляв, прийшло, а нове небезпечним здається, не люблять його! Я це знаю, Любочко!

Тикав собі пальцем у груди й попереджуючим шепотом розказував, забувши про її літа:

— От — дивися-но на мене: до мене приходило воно, добре те, а я не взяв, не вмів, зрікся! Набрид я сам собі, Любо, все життя як на руках себе ніс і — стомився, а все — несу, важко вже це мені й не потрібно, а я себе несу, мотаю! Попереду — нічого, крім смерті, нема, а прикро ж умирати, ніякого життя не було, так — дурниці та сподівання: чи не станеться чогось хорошого? Траплялось — боявся, та лінувався в дружбу з ним зайти, і от — що ж?

Вона спинилася серед кімнати, недовірливо вслухаючись в його слова, потім підійшла до нього.

— Це неправда!

— Правда! — вигукнув Кожемякін, непомітно впадаючи в покаяння настрої, схопив її за руку, посадив поруч себе, потім, узявши один з зошитів, розгорнув і нашвидку прочитав:

«Дивиться бог на дітей своїх і питає себе: де ж я? Нема в людях духу мого, втрачений я й забутий, завіти мої — мідь брязкуча, і слова мої без душі й без вогню, тільки попіл самий, попіл, що падає на каміння і сніг у полі пустельному».

— Хто це написав — ви? — спитала дівчина, з подивом заглядаючи в зошит і в очі йому.

— Я. Це не те, зажди...

Хвилюючись, він покvapливо перегортав зошит, йому хотілося в чомусь переконати її, застерегти і хотілося ще чогось — для себе. Дівчина поворушилася на стільці, сіла міцніше, зручніше — її рух трохи заспокоїв і ще більше

підохотив старого: він бачив у неї в очах нове почуття. Так вона ще не дивилася на нього.

— Ось, я тут записував усю правду...

— Про себе? — тихо спитала вона.

— Про все.

Став читати і бачив, що їй усе зрозуміло: в її широко розплющених очах світилася напружена увага, губи беззвучно ворушились, немов повторюючи його слова, вона заглядала через його руку на сторінки зошита, на рукав йому впало пасмо її волосся, і воно ворушилось легенько. Коли він прочитав про Марка Васильовича — Люба випроталась, сяючи, і радісно сказала неголосно:

— Ой, я знаю таких людей! Мамочка чудово розповідала про них, і є книжки,— ах, як добре, що ви записали!

І, потемнівши, притишивши голос, продовжувала:

— А тато — бідолашний, він не вірить у це і сміється, від того мамочка й померла, звичайно! Мені треба йти до нього, я спізналася вже... Милій,— просила вона, ласкаво заглядаючи в очі йому,— я прийду завтра після обіду зараз-таки, ви прочитаєте все, до кінця?

І побігла.

А на другий день він читав їй про Євгенію, бачив, що це хвилює її, сам мало не плакав, дивлячись, як сумно й мрійно усміхається вона, як жалібно і ласкаво дивляться її очі.

— Страшенно цікаво все! — вигукнула вона часом, перериваючи читання, і шанобливо, з заздрістю торкалася зошита.

— Ось як робляться книжки спочатку! Яка приємність, мабуть, писати про людей! Я теж записуватиму все хороше, що побачу. А чому у вас нема карточки тьоті Євгенії?

Перше, ніж він міг відповісти, вона вже запропонувала:

— Хочете — я подарую вам її портрет з Борею? Вона прислала мамочці, а мені — не треба. Хочете?

Кожемякін зрадив, а вона, дивлячись набік, сказала:

— Я дуже її пам'ятаю. А з Борисом листуюся навіть, недавно він прислав свою карточку, він уже студент,— показати вам?

І раптом, почервонівши, спитала його, опускаючи голову:

— Ви дуже її любили?

— Та-ак,— зітхнув Кожемякін.— Дуже!

— Я б на її місці не виїхала! А втім — не знаю...

Вологими очима подивилась на нього, прикусивши губу, і потім, гаряче зітхнувши, прошепотіла:

— Господи, як це гарно! Наче — в Тургенева!

Її лагідне хвилювання торкнулося серця старого і немов роздушило в грудях у нього важкий, темний на-рив, він нагнувся над столом, безладно говорючи:

— Любонько, як я помилився!

Злякана, вона підводила голову йому дужими руками.

— Ви — добрий! — казала вона, поправляючи його сиве волосся.— Я знаю — ви багато зробили добра людям...

— Це для того тільки, щоб дали вони мені спокій! Адже всі спокую шукають, вважаючи, що в ньому щастя,— признавався Кожемякін.

Коли він, виливши перед нею своє горе, трохи при-йшов до пам'яті, то попросив її, зважуючи на долоні ру-кописи свої:

— Коли я помру, ти, Любо, візьми зошити ці й пошли Борисові — гаразд?

— Добре,— задумливо озвалася вона, стоячи серед кімнати біла, тонка.

— А портрети принеси, не забудь!

Вона так само тихо повторила:

— Добре.

Йому хотілося розпитати її про Євгенію, Бориса.

— Ти чого задумалась?

Люба глянула на нього і, тихенько ступаючи вздовж кімнати, з явним подивом сказала:

— От і дідусь Хряпов так само засуджував себе.

— Він? — недовірливо спитав Кожемякін.

— Атож... От би йому теж написати про себе! Адже якщо дізнатися про людей те, про що вони не говорять,— тоді все буде інше, краще,— правда?

— Не знаю.

— Правда! Я знаю! — твердо сказала вона, склавши руки на грудях і оглядаючи все, як нове для неї.— Коли я не знала, що думає батько,— я його боя-лась, а розказав він мені своє життя — і став для мене іншим...

— А Хряпова ти не розумієш,— пробурмотів старий, сумно похитуючи головою, трохи ображений зіставленням.— Він — лиха людина!

— Ні.

— Я ж з ним весь вік поряд прожив!

— І я,— резонно зауважила дівчина, підійшла до нього і, ласкаво усміхаючись, стала просити: — Підійть до нього, га? Будьте ласкаві! Ну — підійть!

Він обіцяв. Коли Люба пішла, він теж став походити по кімнаті, дивлячись у підлогу, ніби шукаючи її слідів, а в голові в нього швидко, наче білі хмари весни, пливли легкі думки:

«Хіба багато треба людині? Тільки послухайте її з увагою, не кваплячись осудити».

Обережно, немов боячись порвати смугу своїх нових думок, він сів за стіл і почав писати,— тепер він знав, хто прочитає його записки.

«Тим життя хороше, що завжди коло нас зріє-квітне юне, добре серце, і, якщо хоч трохи відкриється воно перед тобою,— побачиш ти в ньому усмішку до тебе. І тим людям, що втомились, розсердилися на все,— не забувати б їм про це миле серце, а — знайти його біля себе і сказати йому чесно все, чого зазнала людина від життя, нехай знає юність, чого людині боляче і які шляхи фальшиві. І якщо знання старих з'єднається дружньо з довірливою, чистою силою юності — безперервне буде тоді зростання добра на землі».

Поклав перо і, заплющивши очі, уявив собі обличчя Євгенії, як вона читає ці рядки. В серці було сумно і мирно.

Днів через три, тьмяного вересневого полудня, Кожемякін прийшов до старого лихваря Хряпова. Його зустрів широколиций, кирпатий Ваня і ламким басом запросив:

— Заходьте, дідусь зараз вийде.

Гість ревниво оглянув його і залишився задоволений — парубок не сподобався йому. Кремезний, червонощокий, у синій сорочці, жилеті і шароварах у халяви, він здавався грубим, незграбним, схожим на кучера. Весь час поправляв рудувате кучеряве волосся, карі очі його

неспокійно бігали сюди й туди, і по обличчю ходили якісь тіні, а ніс сердито шморгав, втягаючи повітря. Він сидів на скрині, незграбно соваючи ногами, і дивився то на них, то на гостя якимось неприємним, здивованим поглядом.

— Дідусю, хутчій! — басом крикнув він, але голос зірвався, він, почервонівши, важко підвівся і пішов кудись, струшуючи головою.

В кутку біля кахляної груби відчинилися маленькі двері, до кімнати висунулась темна рука, тремтячи, вона намацала край лежанки, вчепилася в нього і, присідаючи, нечутно вплив Хряпов, схожий на нетопира, в сірому халаті з чорними китицями. Приставивши одну руку щитком до лоба, другою поквапливо хапаючись за кутки шаф і спинки стільців, витягнувши жилаву шию, роззявивши чорного рота й блискаючі іклами, він, хитаючись, рухався по кімнаті й говорив незмінним єхидно-солонким, холодним голоском:

— Ти де тут, гостеньку дорогий? Ага-а, бачу! Тушу — бачу, а на місці обличчя — пробач уже — чи то кошик, чи то решето, чи що...

Підійшов, сів поряд і після кількох звичайних запитань, навалившись на плече гостеві, раптом спитав, тонко хихикнувши:

— Плачеш? Тужиш начебто?

«Навіщо вона сказала!» — сердито подумав Кожемякін, а вголос промовив, неохоче й неголосно:

— Заплачеш, он як на війні віддубасили.

— Віддубасили, — погодився Хряпов і нібито вдячно додав: — Постарались, повчили, та-ак...

Не приймаючи руки з лоба, він вдивлявся в обличчя гостеві, а той одвернувся, зауваживши:

— Ну, цього старання досить з нас...

— Видно, ні ще, коли даємось: нате, мовляв, попобийте ще! Це я жартую одначе.

Безсило впустивши руку на коліна, Хряпов відкрив червоні, розтанулі очі і, далі мацаючи обличчя гостеві олов'яними зіницями, ткнув його пальцем у бік.

— Ти мене не соромся, нічого! Любов сказала мені, чого ти плачеш. Нічого! Що ж: жили-жили, такали та агакали, дожили до лютої старості — заплакали! Це ж бо не з самими нами трапилось — нікчемних людей в місті непочатий край!

Дістав з-за пазухи халата велику строкату хустку, втер нею мокре обличчя і рот, розтягнув тонкі губи в усмішку й вів далі:

— І я ось усе плачу. Сорому в цьому нема, це сльози добрі, хоч і не потрібні нікому. Хіба — Любові? Їй — потрібні, мабуть, га? В ній це — сльози наші кисленькі — віру зміцнюють в добрі різні начала; ми ж бо знаємо, що людці — падлюки, і коли плачуть — теж падлюки, а їй цього не треба знати — правда, га?

— Недоречно ти говориш, — похмуро відповів гість, але Хряпов наче не чув його слів і співав:

— Вона збирається за добро воювати, ну — нехай собі думає, що хоч який є чоловік мерзотник, а коли-небудь і він може мерзотність свою чистою сльозою полити — чистою, нібито? Нехай вона думає, що чистою, хоч сльоза й не від розкаяння, не тому, що — «покаяння двері одверзи мені», а — від страху, в могилку пора, пора ж бо, га? А неохота в могилку?

Ображений його глузуванням, Кожемякін гидливо відсунувся.

— Даремно ти...

Але Хряпов ткнув його рукою й швидко заговорив, притишивши голос:

— Це я жартую! Не про тебе кажу, не бійся! Я ж бо промови-клопоти твої пам'ятаю, діла — знаю, мені все відомо, я з твоєї сльози не посміюся, ні, ні! Не турбуйся, я жартую!

— І не через те я, — почав Кожемякін.

Глядячи його по коліну, Хряпов знову перебив його мову:

— І не через те, і через те — через усе заревти можна!

Він знову навалився на плече гостеві, мружачись, вичавлюючи сльози, шукаючи очі його мутним, напівсліпим поглядом; дряблі губи тремтіли, маленький язик ворухився по-зміїному швидко, і старий шепотів:

— Завиєш-бо, коли посміявся господь-бог з нас, а — посміявся він? А диявол соває нас сюди-туди, в шашки з кимось граючи, живими б то людьми, га?

— Не говорити б так тобі на старість...

— Адже я жартую, диваче! А тобі — спасибі, що навчаєш! — швидко підхопив Хряпов, киваючи лисою, наче обскубаною головою.

— Не навчаю я...

— Ванька-внук теж от навчає все мене, такий розумний звір! Жили, каже, жили ви, а тепер через ваше життя на вулицю вийти соромно — он як, брат рідний, о-ось воно я-ак!

Він знову захихикав, перебираючи пальцями китицю халата, висмикував з неї нитки, скочував їх у жмутки й кидав на підлогу.

— Це — справді так Іван каже? — спитав Кожемякін тихенько й оглянувся.

— Саме ось цими словами, авжеж! Соромно, каже, на вулицю вийти!

— Чого ж — соромно?

— Йому? За мене, значить, за дідуся соромно...

Кожемякіну стало трохи жалко старого, він зітхнув і знову оглянув кімнату, тісно заставлену скринями й комодами. Блищали дві гірки, повно набиті сріблом: купами чайних і столових ложок, перев'язаних шворочками і стрічками, десятками підстаканників, келихів з черню, золочених чарок. На комодах стояли свічники, канделябри, кілька самоварів, а весь передній куток був густо завішаний іконами в ризах; кімната скидалася на крамницю лахмітника.

«Все застави, звичайно», — подумав Кожемякін. Запах тютюну і нафталіну душив його й лоскотав у носі, викликаючи бажання чхнути.

А господар, звискуючи, розказував:

— От, каже, складали ви, дідусю, гроші, складали, а — що придбали? І почне навчати, і почне, братіку ти мій! А я — слухаю. Іншим разом пожартуєш, скажеш йому: дурнику недороблений, адже це я заради тебе жадував, щоб тобі не бруднитися, чистеньким уперед до людей долізти, це я під твої дитячі ніжки в багнюку-жадібність ліг! А він — вам би, каже, спитати мене спочатку, чи хочу я цього. Та тебе ж, кажу, і не було ще на землі тоді, як уже я в усьому грішний був, про тебе дбаючи. Сердиться він у мене, пирхає.

Кожемякін слухав і не вірив, що Іван такий, яким його малює дід.

— Це, може, Любов його навчила? — спитав він.

— Любовія?! — жваво вигукнув Хряпов і заперечливо покругив головою. — Ні-і, ні! Я її — ну, я ж її знаю-бо! Сім років було їй, коли спитала мене якимось: дідусю, ти —

шахрай? Шахрай, мовляв, дівчинко, шахрай, люба! Це я, значить, жартую з нею. А вона — серйозно, сіла мені на коліна, борідку мені розправила та й радить-просить: ти, мовляв, не будь шахраєм, не треба, ось тобі ножиці, і виріж мені Василису Премудру, бо моїй Василисі Ваня голову відірвав. Це, бачиш, я їм казки розказував, вирізував фігурки всілякі й розфарбовував. З тієї пори у нас з нею дружба і вона мені — завжди оборона!

Обличчя його дуже змгло від сліз, що весь час лилися з червоних, наче рани, очей, він знову витяг хустку, міцно втер щоки, придушив очі, не перестаючи говорити. Було дивно бачити його дряхлість, це розтавання слізьми і — слухати тонкий, різкий голосок, і було дедалі більше жалко його.

— Вона мені і проти Ваньки, і проти бога — за мене посвідчить, якщо на страшний суд іти, тільки, мабуть, не покличуть нас туди, ми тутечки засуджені жорстоко досить, годі б, га?

— Діло боже,— тихо сказав Кожемякін.— Нічого нам не відомо, сліпі ми народились...

— Та-ак? Сліпими, кажеш? — перепитав Хряпов, розтягнувши сухі губи.— Хай так! А Любов — ти за неї тримайся! — раптом заговорив він поважно й суворо.— Вона, брате любий, такі слова знає,— він ніби задихнувся, намацав тремтячою рукою лікоть гостя й продовжував шепотом,— вона все вміє виправдати, ось як! Може, вона великою праведницею буде, справжньою, не такою, що в пустелі йдуть, а які серед людей горять, виправдання нашого ради і для допомоги всім. Вона правді — як сестра рідна! — Він підскочив на стільці і радісно, швидко заговорив усе тим самим задушливим шепотом:— А Ваньку, Ваньку — як вона ляскає, дурня! Лагідно ж, ти дивись-но, лагідно! Ти, Ваню, каже, через те і добрий і чесний, що ситий і нероба до того ж,— га? А якби, каже, був ти, Ваню, бідний і працював би, був би ти і злий, та й про честь не дбав би, га?

І, піднявши руку догори, сварячись пальцем, Хряпов веселим голосом проговорив:

— Ні-і, вона за нього не вийде, не буде цього, ні! За нього б то? Хм — ніколи!

Неспроможний схвати радість і здивування, Кожемякін спитав:

— Хіба ти не любиш онука?

— Я? Ні, я пам'ятаю — моя кров! Та — якщо в руці у тебе така судорога зробилася, що б'є ця рука тебе ж по пиці, коли не сподіваєшся цього і нічим її не спити,— ти це любиш?

Він роззявив рота й зареготав, а потім, стомлено зітхаючи, сказав:

— Ох, люблю я пожартувати!

І, знову сплеснувши руками, вдаривши себе по стегнах, засміявся.

— Ти гляди, гляди-но, що потрібне: перше ніж за діло взятися, треба сина народити, та викохати, та й спитати — шановна кров моя, як накажете мені жити, що робити, щоб ви мене не вилаяли падлюкою і по пиці ляпасів не надавали, навчіть, будь ласка! Цікаво-добре, га? Ех, Матвію Савелійовичу, любий,— смішно це й смутно, га?

Смикнув гостя за руку й закінчив:

— А тобі — жити, і ти над цим подумай, заглянь у глибину, в серце б то, ти заглянь, друже, та-ак! Любові подумати б тут, їй! Вона — ех, коли їй літ з сорок буде,— встав би з труни, виліз з могили подивитись на неї, от уже — та-ак! Виліз би! А — не дозволять черв'яки ж бо, не дозволять?

Кожемякін хворобливо зітхнув і відхитнувся від старого, а Хряпов заплющив очі, щоб вичавити з них сльози, і, хитаючи головою, сказав:

— Багатий буде Ванька! Ох, багатий...

Повів носом, прислухався до чогось і тихенько сказав Кожемякіну:

— А я на її ім'я трошки в банк поклав-таки, тисячки зо дві, може, га? Добре?

— Нічого, гаразд,— погодився гість.— Звичайно, добро за карбованець дорожче...

— А ти кинь це,— перебив його Хряпов.— Добро — найдорожче, а ніхто нікому за нього не платить, через те ми й без ціни на людях! За нього — сторицею потрібно і щоб ціна йому завжди вгору йшла; тут би змагання влаштувати: ти мене на три копійки потішив, а я тебе на три карбованці, ти мене за те — на тридцять, а я тебе — на триста,— ось це гра! Щоб до божевілля люди доходили, творячи один одному радість,— ось це вже гра, за яку кращої й не придумати, і було б диявола посоромлено на віки вічні, і навіть сам господь бог по-

соромився б, бо скупуватий все-таки та непривітний він, не жалісливий...

Старий трусився від збудження, ноги в нього танцювали й човгали по підлозі, а руки зламано хапалися за китиці халата, за комір і край стола, смикали скатерку, зачіпали гостя.

— А ми — бога в платники за нас ставимо, і це — взаємний обман! Ні, ти сам, сам — заплати! Я тебе п'ятнадцять років плекав, я тебе думав у люди вивести чистенько, чесно-добре, на — живи без клопоту...

«Ось що зовсім з'їло йому серце», — з сумом і співчуттям подумав Кожемякін, почувуючи, що він стомився від цих розмов, не може більше слухати їх і дихати важким повітрям темної, захарашеної кімнати; він встав, взяв за руку господаря і, міцно потиснувши її, сказав:

— Спасибі за розмову, Михайле Кириличу, за довіру, за ласку...

— Ідеш?

Хряпов насилу став зводитися на ноги.

— Ти — сиди, не турбуйся, сиди!

— Нічого! — бурмотів старий, згинаючись. — Хоч і молодший ти за мене десятка на два, а встати перед тобою — можу! Нічого. Ти тут — цікавий! Заходь, га? Дуже цікаво-хороше Любовія про тебе розкажує.

Тримаючись рукою за плече гостя, він дійшов з ним до дверей, спинився, вчепившись в одвірок, і сказав:

— Заходь же, чуєш! Я вже нікуди з дому не вийду, крім як у могилу: вона для мене готова, осторонь там, недалеко від твоїх — від мачухи з солдатом. Приємно ти тримаєш могили їхні, акуратно-добре! Часто ходиш?

— Буваю.

— І до мене заходь. З мертвим порозмовляти — миле діло, не збреше, не скривдить...

І, засміявшись, тихенько додав:

— Це я — жартую все!

«Авжеж, ось воно як, — сумно роздумував Кожемякін, ідучи додому, — ось воно життя, не схватися, видно, від нього нікому. Добре він говорив про добро, щоб — до божевілля! Марко Васильович, напевно, до божевілля й доходив. А Любов як зштовхнула нас...»

Дув лінивий вогкий вітер, обриваючи останнє листя з напівголих дерев, воно падало на вологу землю й пе-

рекидалось на ній, розбігаючись у підворіття, в кутки, під лавки біля воріт.

Біля дому Кожемякіна зустріли схвильований Сухобаєв, в кашкеті на потилиці, і одноокий, скуйовджений, наче він тиждень не їв, Тіунов. Сухобаєв, якимось обвинувально показуючи на нього пальцем, сказав:

— З'явилась людина з тривогами, каже, що знайомий вам, я його й захопив для поради.

— Чи давно тут? — потискуючи руку одноокому, питав Кожемякін.

А Тіунов, солідно привітавшись, ступав журавлем і докладно розказував:

— Пригнався поштовими позавчора, помився в лазні та й — зараз до пана міського голови, бо газети пригломшують різними словами і значно ясніша мова очевидця, не зацікавленого ні в чому, крім бажання, щоб усе було чесно й добросовісно...

Говорив він спокійно, не кваплячись, але — як завжди — здавалося, що б'є в барабан; його свердляє око стрибало з обличчя на обличчя, а брови загрозливо зсувались.

Коли зайшли в дім, роздяглися й сіли за стіл, Сухобаєв, облизнувши губи, сказав погрозливо:

— А діла ж бо почалися серйозні, Матвію Савеличу!

— Так, — говорив Тіунов, спрямовуючи око своє кудись поверх голови господаря, — діла круті! Найперше виявилось, що робітничий і всякий ремісницький, а також дрібнослужбовий народ досить докладно розуміє свої вигоди, а про купецтво цього ніяк не можна сказати, навіть і при доброму бажанні, і дуже можливо, що в державну думу, якій дано буде всю владу, перестрибне через купця ця сама дрібна людина, яка міркує про все дуже руйнівню і керована в своєму розумі інородними людьми, як-от — євреями та іншими, що розумніші за нас. Це — доведено!

Мова його линула безперервно, довгим струмком, слова сипалися на голови слухачів, як зерно з мішка, оглушуючи, створюючи напружений настрій.

— Не розумію я чомусь, — заявив Кожемякін, напружено зморщивши обличчя, — яка небезпека? Якщо всі люди починають розуміти спільний свій інтерес...

Сухобаєв схопився з стільця.

— Тобто — це як же? Але ж які люди — питання!

В євреїв — не вірю, але є люди значно небезпечніші за них, це зовсім зайві люди і, справді, забігають наперед, порушуючи порядок життя, атож!

Він ображено сіпнув плечима, знову облизнув губи й вів далі:

— Ви самі, Матвію Савеличу, казали, що купецькому станові повинні належати всі права, бо дворянство перевелось і нема його, а тут — раптом, виявляється, лізуть нижчі й дрібніші стани! Та якщо вони в думу оту — господь з нею! — сядуть, то це що ж воно буде?

Він моргнув і, розвівши руками, з печаллю й злістю докінчив:

— Тоді просто вже — до хівінців їдь конину їсти!

— Безперечно, що повинно бути страшенне сум'яття! — впевнено сказав Тіунов. — Всі оті люди, що нині виступають, зовсім передчасні і до того ж розлючені надіями до нестями.

— Які — надії? — спитав Кожемякін, розглядаючи запалі щоки одноокого та око його, обведене чорним кругом, наче підбите. Тіунов повів носом і відповів:

— Найперше — повне порівняння в правах і поголівна розверстка всього майна й усїєї землі...

— Бачите? — вигукнув Сухобаєв. — А що верстати? Чи багато нагромадили майна? По трояку на голову...

— А що найголовніше й прикре, — продовжував Тіунов, виразно, роздільно, наче він свідчив на суді, — і найнебезпечніше те, що все це є тонка інтрига з боку чужорідних людей: помітивши в російських дрібних людях їхню схильність до мріяння і користуючись скрутним становищем їх життя, хитрі люди навчають найнезбутнішого, щоб зразу солідний народ і начальство бачили, які всі вимоги неможливі і навіть безумні.

Сухобаєв насторожився, витягнувся й швидко спитав:

— Яка мета?

Тоді Тіунов заговорив гучніше, поквапливіше й уривчастіше:

— Мета — ясна: треба прищепити владі недовіру до народу, треба поставити народ так, щоб найперше владала в очі його дурість, — зрозуміли? Щоб зразу було видно — це хто? Мрійник і, так би мовити, блаженний дурник — ага!

Він окреслив оком своїм блискуче коло, замкнувши в цьому колі слухачів, поклав руки на стіл, витягнув їх

і напружив, наче віжки схопивши. Рана на обличчі в нього стала багровою, гострий ніс потемнішав, і все його копчене обличчя взялося плямами, а голос зірвався, захрипів.

— Тут — так придумано, — клекотіли й кипіли слова в горлі в нього, — Росія розрослася — раз! начальство збентежилось — два! Втратило свій форс, звертається до народу — давай, розберемось у справах разом і подружньому — три! А хитрі ці люди, — я думаю, що на-самперед — німці, хоч видимість і показує на жидів, — то от вони й зміркували, що коли так піде, то Русь сама виправиться, стане на ноги, і — це ж їм не вигідно, зовсім не вигідно! Тут і вся таємниця політики: треба показати, що російський народ — дурний і допомоги від нього даремно чекати!

— Ні-ну, — сказав Сухобаєв, похитуючи головою, — це якось не теє, не переконливо мені! На мій погляд — не тут небезпека!

— Ні — тут, саме в цьому місці! — з запалом сказав Тіунов, зриваючи руки з стола.

Вони засперечалися, спочатку хоч і запально, але ввічливо, підшуковуючи найкрутіші й найлагідніші слова, а потім дедалі сердитіше, грубіше, зліше і вже не соромлячись ображати один одного.

— Який же ви голова місту, якщо не розумієте спільного інтересу жителів? — єхидно питав одноокий, а Сухобаєв, дивлячись на нього збоку, говорив голосом, що здригався:

— Ви самі, прешановний, поширюєте безглуздя, атож!

Кожемякін сидів приголомшений усім, що чув, засму-чуючись виниклою суперечкою, бажав спинити її і не вмів.

— Стривайте-но, — бурмотів він, — не в тому ж річ, потрібна згода...

Перед ним стояло обличчя Хряпова, невідчепно згадувалися слова старого про добро, яке треба робити з захватом, до божевілля, і слова ці будили приємно-тривожну думку:

«Раптом усі проймаються наскрізь цим та й — почнеться...»

— Заждіть-но, ви! — звертався він до тих, що сперечалися. — Давайте-но разом...

Суховаєв, жовтий зі зла, блискав очима і, усміхаючись, дошкульно говорив:

— Н-ні, з цим я ніяк не погоджуся, зовсім не згоден!

— А — чого? — сухо питав Тіунов, увіткнувши в обличчя йому своє темне око.

— А того самого, що причетність до життя повинна мати свій порядок!

— Це який же?

— А такий: спочатку я, а потім і ви,— так!

— Я поперед вас не забігаю, але — питаю вас: ви до цього дня де були?

— Я? Тут!

— Так! А тут що — Росія чи ні?

— Отут?

Суховаєв замовк, видимо, боячись відповіді.

— То ж бо й є,— говорив Тіунов, якимось схропуючи,— то ж бо от і воно, що живемо ми, а де — це нам невідомо!

— От — правда! — погодився Кожемякін.— Василю Васильовичу, це, брат, правда!

— Чому? — тривожно кричав Суховаєв.

Кожемякін не міг пояснити і, ніяково зітхнувши, опустив очі, а одноокий швидко заторохтів:

— Тому, найперше, що почуваємо себе в своєму повіті, в своєму місті, в своєму домі, головне — в домі своєму! — а де все це розташоване, до чого прив'язане, при чому тут, навколо нас Росія,— про те ми не думаємо...

— О-от! — примирливо вигукнув Кожемякін, а Суховаєв раптом затупотів ногами на одному місці, наче судорогою охоплений, задихнувшись прохрипів:

— Прощайте! — і швидко вибіг.

— Ах, господи! — засмучено сказав Кожемякін, зводячись на ноги й дивлячись услід йому. Тіунов теж схопився, нахилив голову, висунувши її вперед, і, розмахуючи правою рукою, швидко почав ходити по кімнаті, півголосом говорячи:

— Те ж саме, скрізь — одно! В кожній губернії — свій бог, своя божа матір, в кожному повіті — свій угодник! От, ніби виникло спільне в усіх, але зараз же мужики кричать: нам усю землю, робітники сперечаються: ні, нам — фабрики. А освічені люди, замість того, щоб підтримувати спільне і зміцнювати розумне, теж наускають — нам би всю владу, а вже ми вас нагородимо!

Тут спільна справа, приміром, як баран серед голодних вовків. Ось!

Він наткнувся на стіл, обмацав його руками, сів і почав чухати шрам на місці ока, а здорове його око стало вологим, лагідним і злякано закліпало.

— От, Матвію Савеличу, я — одноокий, а в нього, у голови, на обох очах більма! І навіть можна сказати, що він дурень, не більше того, атож!

Крапля поту скотилась у нього з щоки, залишивши за собою ясний слід, ніздрі в нього тремтіли й губи рухалися судорожно.

— Народ без ніякого зв'язку зсередини, Матвію Савеличу, — жалібно й тихо казав він, — зовсім незнайомий сам з собою і вам, наприклад, невідомо, що таке Саратовська губернія і які там люди, — невідомо?

— Ні, — винувато відповів Кожемякін.

— А так! — сумно кивнувши головою, сказав Тіунов, згинаючись над столом. — І від цієї невідомості Росія може загинути, дуже просто! Там, у Саратовській, навкруги заворушення йде, народець силкується зрозуміти своє життя, а між іншим, палить панські будинки. Звичайно, у нього є своя думка на це, бо — скажемо прямо — пани його палили живцем свого часу, а все-таки садиба — не винна! Ні, Росія дуже може загинути! Там, бачите, серед цієї колотнечі німці — здоровезний народ, Катериною оселений, то вони — спокійні! Зовсім! Потирають руки — я сам бачив: стоїть німець з люлькою в зубах та й потирає руки, а в трьох місцях — заграва!

Кожемякіну хотілося заспокоїти одноокого, він бачив, що ця людина мучиться, висушувана тугою й страхом, та — що сказати їй? І Матвій Савелійович мовчки зітхав, розводячи пальцем по столу візерунки. А у вуха йому сідав натруджений, сиплий голос:

— У Воргороді діється несусвітне — збирається народ великими юрбами і кричить, а різні люди — і росіяни і жида, а найбільше просто підлітки — кажуть йому всіляке збудливе. Господи, думаю я, з цього утворюється нещастя для всіх! І теж вліз, щоб сказати: панове товариші, російські люди, кажу, — найперше не про себе, а про Росію треба думати, про весь народ. Зараз мене за ногу й за полу стягли, запхали, накричали в ніс різних слів — чорна сотня тощо, а один парубійко — дуже веселий, між іншим, — вдарив мене по шиї. Тут я його

ввічливо питаю — за віщо ж ви мене по шиї? А ви, каже, звикли, щоб по пиці? Зверніть увагу на слова «ви звикли, щоб по пиці», ось на це саме «звикли», га? Це слово надзвичайно російське — «звикли, щоб по пиці!» Ні, кажу, молодий чоловіче, я зовсім навпаки бажав би. Сміється — «по потилиці чи що?» Пішли ми з ним до трактиру, і я майже реву — не від удару, звичайно, — а від туги отакої! Говоримо, і він признався: простіть, мовляв, товаришу, дурень я, вдарив вас зовсім даремно, а тепер соромлюсь! Це, каже, напевно від того, що мене теж дуже багато тягали за чуба, по пиці били і взагалі — по чому попало, і от, каже, інколи захочеш дізнатися: яка цеприємність — бити людину по пиці?

Одноокий підвів голову, борода в нього витягнулась уперед і тряслась.

— Ви звольте відзначити слово — «приємність»! Не інше що, а просто — «приємність»! Тут говорить парубійко веселий, людина дуже прозорої душі, і це безпечно, в цьому ось разі — безпечно, а якщо взагалі взяти...

Тіунов встав, спираючись руками на стіл.

— Матвію Савеличу, прийміть слово моєї честі, від душі: я говорю все, і сперечаюсь, і таке інше, а — я ж бо нічого не розумію і не бачу! Бачу — самі заворушення і зчеплення бунтівних сил, бачу російський народ на піднесенні духу, зібраний у величезні юрми, а — що до чого і де справжній шлях правди, — цього ніхто мені не міг сказати! Так манячить щось часом, а що і де — не розумію! Сповнений жалощів й по горло налитий кипучою сльозою — тут і все! І — боюсь: Росія може загинути!

— Я теж нічого не розумію, — глухо сказав Кожемякін, і обидва замовкли, сидячи один проти одного нерухомо й німотно.

— Є тут одна дівчина, — почав Матвій Савелійович.

Але Тіунов, мотнувши головою, озвався:

— Бачив я дівчат!

Знову помовчали, потім Тіунов пробурчав:

— Гарячка в мене, мабуть...

— Ви приляжте, — запропонував Кожемякін, втомившись дивитися на нього, не бажаючи більше ні говорити, ні слухати.

Тіунов відійшов до дивана, ліг, підгорнувши ноги, але зразу ж здригнувся, сів і розвів руками, наче поплав.

— Говориться тепер, Матвію Савеличу, безліч крутих

слів, дуже значних, а також з'явилася велика кількість людей з душею зовсім відкритою для прийому всього! А люди все молоді і тому треба б говорити обережно й просто, по-азбучному! А обережності не додержують, ні! Знявся вихор та й засіває відкриті серця сміттям з поверхні землі.

Він заплющив очі, перекинувся на диван і сказав, витягаючись у повільній судорозі:

— Дуже може загинути все. А пан міський голова — зовсім не голова, а — навпаки...

«Ні, я піду собі!» — вирішив Кожемякін, почувавши потребу відпочити, підійшов до дивана і винуватим голосом пояснив, що йому потрібно піти в одне місце в справі, а одноокий, на секунду розплющивши око, вимовив чомусь ображено:

— Хіба я у вас на дорозі ліг?

«Плутана людина», — думав Кожемякін, вийшовши за ворота.

З неродючих лисих горбів плив на місто сірий вечір, в небі над болотом повільно танула вузька червона смуга, здавалося, що небо глибоко поранене, вже стікло кров'ю, окропивши нею гострі верхівки дерев, і мертвіє, вмирає. Летіли з поля на гнізда чорні птахи, неприємно каркаючи; кваплячись закінчити роботу, стукали бондарі, на вулиці було порожньо, вогко, наче в кориті, з якого тільки що злили брудну воду. В домах ще не світили, тьмяні плями вікон дивилися одна на одну похмуро, недовірливо, немов сподіваючись чогось неприємного.

З двору вискочила розхристана баба, схлипуючи, кутаючись у шаль; спинилася перед Кожемякіним, кумедно застрибавши на місці, а потім заголосила і, нахиливши голову, побігла вздовж вулиці, хляпаючи босими підшвами. Подивившись услід їй, Кожемякін подумав:

«Видно — помирає хто-небудь, по попа вона...»

І — спинився, здивований спокоєм, з яким він подумав це.

Вологий холодний серпанок висів над міською площею, недавно забрукованою великим кругляком, від чого вона стала окатою; п'ятеро вікон «Ліссабона» були налиті жовтим світлом, і на темних гулях каміння бруку лежало п'ять жовтих смуг.

Здаду почувся стукіт поквапливих кроків, Кожемякін став у затінок під ворота, а з вулиці, спотикаючись, ви-

скочив Тіунов, ступив в одну з світляних смуг і, високо підіймаючи ноги, зник у дверях трактиру.

«Невгамовний який!» — схвально подумав Кожемякін і теж зайшов до трактиру.

Зал був заповнений людьми, наче горщик горохом, і ці — здебільшого знайомі — люди сьогодні в світлі великих висячих ламп здавалися новими. Блищали лисини, червоні носи; згиналися, нахилиючись, сутулі спини; мигтіли руки, і глухо, безладно гув збуджений гомін. У парадному кутку, де звичайно сиділи найіменитіші люди, коло Сухобаєва зібралися, закриваючи його, майже всі вони, і з їх густої купи вилітав його високий голос. Напроти, в другому кутку, голосно кричало чиновництво: товстий воїнський начальник Покивайко; помічник справника Немець; розпухлий, з залитими жиром очима Любин батько.

Кожемякін довго стояв біля дверей, шукаючи очима вільного місця, вслухаючись у суцільний гомін, гучний, наче в лазні. Лунко виносився дзвінкий тенор Посулова:

— Возсіяй світові світло розуму!

І гув бас:

— Тобі кланяємось — сонце правди!

«Чужими словами говорять», — відзначив Кожемякін, ніким не помічений, знайшовши, нарешті, місце для себе в кутку, між дверима до другої кімнати і шафою з посудом. Сів і, вслухаючись у кипучий шум мови, чув усе знайомі слова.

— Вскую шаташася язичи! — кричав веселий голос, і хтось неподалік бубонів похмуро:

— Содом і Гоморра...

Лунали скарги:

— Коли не треба — начальство наше мухою в рот лізе.

— А тут — віддані ми на волю божу...

І дедалі вище злітав, перемагаючи весь гамір, рипучий, наче іржава петля, зірваний голос Тіунова:

— Мені на це зовсім наплювати, як ви про мене, пане мій, думаєте!

— Ш-ш! — зашипів хтось і застукав по столу. На секунду начебто стало тихше і звідти, де сиділи чиновники, попливла чиясь сумна піднесена мова:

І знав я, чого він сумує,
І знав він, чого я журюсь:
Я думав — що він почаствує,
Він думав, що я розщедрюсь...

Розсипався сміх, і знову стало гамірно, і знову крізь усе проникали крики:

— Я — Росію знаю, я її бачив! Не я чужий їй, а ви сторонні, ви!

— Тихше! — крикнув Посулов, встаючи, після нього це слово сказало ще кілька людей, гамір стиснувся, притих.

— Це ви спадщини, вам належної, не знаєте і всякої пам'яті про життя позбавлені, авжеж! Чужий — це хто нікому не любить, нікому не бажає допомогти...

— Одначе,— кричав Сухобаев,— скажіть — ви хто такий? Вам чого треба?

— Человек я!

— Половий, значить,— що прислугує? ¹

Багато хто зареготав, а Кожемякіну стало сумно, він подивився в куток крізь сині хвилі тююнового диму, і йому захотілось крикнути Тіунову:

«Перестань!»

Та звідкілясь з середини залу, від стола, де сиділи Посулов і регент, розпливався негучний, ясний, все перемагаючий голос, до нього поверталися шії, хмурились обличчя, напружено вслухаючись, люди спиняли одно одного безмовними жестами, а деякі неголосно просили:

— Встань, не видно!

— Гучніше!

-- Стривайте, тихше, братця!..

— Хто це?

— Невідомо.

Виразно лунали чийсь слова:

— Дайте нам, простим людям, досить волі, ми спробуємо самі встановити інший лад, більш людський; облиште нас самим собі, не повчайте, щоб душили одно одного, не кажіть, що це — один закон для нас і нема іншого,— нехай люди пошукують законів для спільного життя й боротьби проти жорстокості...

¹ Тут непередана українською мовою гра слів. Слово человек в російській мові, крім вживання в основному значенні — людина,— вживалося ще й на визначення поняття слуга, половий. В російському тексті це виглядає так:

«— Однако,— кричав Сухобаев,— об'ясните — вы кто такой? Вам, что угодно-с?

— Человек я!

— Половой, значит,— услужающий?» (Ред.).

Кожемякіну здавалося, що від цих слів у трактирі стає світліше, димні хмари розвіялись, стало легше дихати. Оглядаючись на людей, він бачив, що мова сприймається уважно, чув схвальний гомін і сам піддавався тихій хвилі загального руху, що хитала натовп, зсуваючи його все щільніше й дужче. Майже відчуваючи, як у натовпі зароджуються думки всім зрозумілі, близькі, що з'єднують усіх в одно тіло, він мимоволі й побіжно згадав монастирський сад, тонко виточене обличчя старця Іоанна, замучений горем і скорботою народ та його гладеньку, лагідну мову, що наче клоччям затикає скривлені роти, ладні кричати з болю.

— Хто скаже за нас правду, що потрібна нам, як хліб, хто скаже всьому світові правду про нас? Треба самим готуватися до цього, брати-товариші, ми самі повинні говорити про себе, сміливо й до кінця! Складімо ж всі думи наші в одно чесне серце, і нехай воно співає про нас нашими словами...

— Спасибі, парубче!

Натовп загомонів, хитнувся до стіни, де над ним здійсалося розрізане обличчя, з круглими, сліпо розплющеними очима, та раптом розлігся різкий, високий голос Сухобаєва:

— Панове обивателі! І ви, панове начальство,— що ж бачимо всі ми? З'являються до нас невідомі люди й кажуть все, що їм хочеться, збурюючи уми, тоді як ще ніхто нічого не знає...

— А ви, відомі, злодії всі!

— Що там?

— Оте саме!

— Тобто як?

— Так!

І все закружляло, закипіло, загорлало, приголомшуючи, штовхаючи й душаючи Кожемякіна; він, не розуміючи, що твориться навколо, намагався навіть пробитись до стіни, де стояв промовець, якого тепер не видно було.

— Це моє приміщення! — верескливо вигукнув Сухобаєв.

Тріщали столи і стільці, розбивався посуд, хрустіли черепки, хтось пронизливо свистів, хтось схопив Кожемякіна за комір, прищипнувши й бороду, тягнув його і горлав:

— Ось вони — дивіться! О-ось вони-и!

— Стій! — хрипів старий, відбиваючись.

В густому потоці людей вони обидва скотилися зі сходів на площу перед ганком, Кожемякіна видерли з рук шевця, він вийшов на сходи, захлинаючись від хвилювання й втоми, обернувся до людей і крізь шум у вухах почув чийсь крики:

— За що ти його, чорт?

Чийсь голос поквапливо й гучно говорив:

— Чорнокнижником вважається, це — котрого Сухобаєв обробив...

— А майно ж він усе своє на училище віддав, місту!

Пикатий парубок схопив руку Кожемякіна, струшував і бурмотів:

— Помилився він, дурненький!

Підійшли Посулов, Прачкін, Тіунов, але Кожемякін, розмахнувши руками, крикнув униз, в обличчя людям:

— Стійте! Це нічого! Якщо людину скривдили — їй легко помилитися...

Хотілося стати навколішки, щоб стояти міцніше й твердіше, він схопився обома руками за колонку ганку і раптом, наче спалахнувши зсередини, закричав:

— Братця! Городяни! Приходять до нас молоді люди, юнаки, чисті серцем, ніби ангели приходять і говорять добре, нечуване, невідоме нам — справжнє боже говорять, і — треба слухати їх: вони вічне відчувають, справжнє — богове! Треба слухати їх тихо, з увагою, з щирими серцями, нехай вони не відомі нам, вони ж бо тому не відомі, що — хорошого хочуть, добро несуть у серцях, добро, невідоме нам...

— Правда, старий! — крикнули знизу.

— Прожили ми життя, як уві сні, нічого не зробивши ні собі, ні людям, — вступають на наше місце юнаки...

Він розмашисто перехрестився.

— Дай господи не жити їм так, як ми жили, не знати того горя, яке нас з'їло, дай господи знайти їм певні шляхи до добра — ось чого побажаємо...

Ганок похитнувся під ним і швидко посунувся донизу, а все на землі трохи піднялось і з шумом упало на груди його, перекинувши його.

Потім він опинився у себе дома на постелі, кімнату було до болю яскраво освітлено, а вікна бархатисто чорніли; опираючись боком на лежанку, зігнувся, наче зла-

маний, сухотний півчий; повз нього ступав, засунувши руки в кишені, франтуватий, худенький чоловік, з гострим насмішкуватим обличчям; біля стола сиділа Люба і, усміхаючись, говорила йому:

— Я вам не вірю.

Худенький чоловік, діставши годинник, перепитав, дивлячись на нього:

— Не вірите?

— Ні.

Він стукнув кришкою годинника і сказав, не кваплячись:

— Це мене — засмучує. А до аптеки послали?

Не зводячи з нього очей, Люба кивнула головою, і він знову почав ходити, манірно витягаючи ноги.

Півчий випростався, теж засунув руки в кишені, ображено спитавши:

— Чому ж ви так думаєте, доктор?

— Так мені зручніше,— відповів той, дивлячись у підлогу.

Кожемякін не ворухився, дивлячись на людей крізь вії і не бажаючи бачити чорні квадрати вікон.

«Знову я захворів»,— думав він, прислухаючись до поквапливого трепету серця, відчуваючи важку, гнітючу млявість у всьому тілі, навіть у пальцях рук.

— Захворів я, Любо? — спитав він повним голосом, чітко і виразно, але, на його подив, вона не чула, не озвалась; це злякало його, він застогнав, тоді вона схопилась, кинулася до нього, а лікар підійшов не кваплячись, не змінюючи кроку і цим зразу став неприємний хворому.

— Що? — питала Люба, приклавши вухо до його губ.

— Дозвольте! — відсторонив її лікар, знову діставши годинник, і склав губи так, наче збирався засвистати. Обличчя в нього було жовте, з тонкими темними вусиками під великим, з горбиною, носом, очі зеленуваті, а голені щоки й підборіддя — сині; його чорна, гладенька і кругла голова здавалася зловісною й безжалісною.

— Так,— сказав він, з прикрою обережністю опускаючи на постіль руку Кожемякіна.— Пробачте — мадемуазель...

— Матушкіна.

— Мені все хочеться сказати — Батюшкова,— це прізвисько зустрічається частіше. Ви нічого не забудете?

— Ні.

— До завтра!

Люба говорила невластиво їй коротко і голосно, а лікар дратівливо сухо, наче слова його були цифрами. Коли лікар пішов, Кожемякін розплющив очі, хотів зітхнути і — не міг, щось заважало в грудях, гостро по-колюючи.

Люба, сидячи біля постелі, гладила руку хворого.

Зібравшись з силою, Кожемякін спитав:

— Помираю, чи що?

— Ой, ні! — здригнувшись і відкидаючи його руку, вигукнула дівчина. — Що ви?

— Серце у вас слабке, — тихо сказав півчій, — от і все!

— Вам нічого не треба робити, — додала Люба.

Кожемякін через силу усміхнувся.

— Я нічого й не робив ніколи...

Стеля пливла, стіни хитались, від цього паморочилась голова, і він знову заплющив очі. Було тихо, і хотілося чути що-небудь, хоч би стукіт маятника, але годинник давно спинився. Нарешті півчій спитав:

— Не сподобався він вам?

— Ні. Ви — тихше!

«Навіщо?» — хотів крикнути Кожемякін, але промовчав, боячись, що вони все-таки не стануть говорити, і, напружуючи слух, ловив слова, які ледве колихали тишу.

— Тепер, — шепотів юнак, — коли люди винесли на площі, на вулиці звичні муки свої і весь тягар, — тепер, звичайно, у всіх інші очі будуть! Головне — впізнати один одного, признатися в тому, що таке життя нікому не солодке. Годі вже прикидатися — «мені, слава богу, добре!» Соромитися нема чого, треба сказати, що всім погано, все погане...

Прийшов Тіунов і теж шепотів:

— Я кажу — вітчизна, Росія! Дорогі мої — собор будувати дозволено, а ви знову — бійню...

Люба втішала його тихими словами, білки її очей стали чогось яснішими, а зіниці потемнішали, вона поводитися в домі, як хазяйка, Шакир особливо ласкаво кивав їй головою, і це було приємно Кожемякіну — обтяжлива млявість покидала його, серце працювало впевненіше.

Другого дня зранку з'явився Сухобаєв, він дивився на Кожемякіна, наче мірку на пам'ять здіймав з нього, і бурчав:

— Це не більше, як загальна куряча сліпота!

Прийшов Ваня Хряпов, похмуро оповістив, що дідусь його теж дуже захворів, і Люба, тривожно побігавши по кімнаті, зникла.

«Мила,— думкою провів її Кожемякін,— радість людська!»

Дні йшли широким кроком, гамірно, неспокійно, обіцяючи щось добре. Щодня хворий бачив Прачкіна, Тиунова, якісь люди збиралися в Палажиній кімнаті і жваво гомоніли там — дім став схожий на бджолиний вулик, де Люба була маткою: вона всіх слухала, до всіх усміхалася, поїла чаєм, лагодила порване пальто Прачкіна, піддвовку Тиунова і, підбігаючи до хворого, питала:

— Ну, що — краще?

— Краще! — озивався він.

Він почував себе здоровим, але лікар заборонив уставати. При лікареві дівчина дивно і явно змінювалась: ходила якось по-солдатськи розмірено й рівно; випинаючи груди, стиснувши губи, слідкуючи за ним недобрими очима, а на запитання його відповідала коротко, і здавалося, що, кажучи йому — так, вона сперечається з ним. Кожемякін теж не спускав очей з лікаря, дивлячись на нього похмуро, недоброзичливо, і, коли він ішов, — ще в кімнаті надіваючи на потилицю і на праве вухо м'який капелюх, — хворий полегшено зітхав. Було дивно, що про все, що діялося в місті, лікар майже не говорив, а коли його питали про що-небудь, він відповідав так неохоче й коротко, наче язик його гидував словами, які вимовляв. На його жовтому обличчі не відбивалось ні радості, ні цікавості, ні страху, нічого — чим жили люди в ці дні; очі дивилися нудно й не уважно, руки торкалися речей обережно, гидливо; всі при ньому начебто раптом стомлювались, і мимоволі сумно думалося, дивлячись на нього, що, поки є така людина, при ній нічого доброго не може бути.

«Коли б він не звів Любов, — тривожно думалося Кожемякіну. — Господи — помилуй її!»

Одного разу він прокинувся рано-вранці і, почувавши себе майже здоровим, одягся, а потім розбудив Шакира й попросив його:

— Веди, князю, до крісла! Розучився я ходити.

Взявши його під руку, Шакир вів і радісно бурмотів, кліпаючи очима:

— Пішла, ну! Знову тепер неспокій починався...

Кожемякін сів, глянув на дерева, перехрестився.

— Ну, давай, Шакирчику, поцілуємось!

Татарин, схлипнувши, припав до нього.

— Нічого! — втішливо говорив Кожемякін, погладжуючи його шерстяну щоку. — Ще поживемо трошки, бог дасть! Ой, який я радий, що встав...

— Він тобі має давати багато дня ласкавий! — бурмотів Шакир, як завжди, в хвилюванні ще більше перекручуючи слова. — Доброму людина бог треба дякувати — чи багато в нього добрим?

І обидва усміхалися один до одного, а хворий усе хотів зітхнути якомога глибше, але — боявся цього і з насолодою чекав хвилини, коли він наважиться й зітхне на всі груди.

— От, бачиш, — говорив він, — народився добрий народ!

— Є, є! — згідливо киваючи головою, відповів татарин. — Пішов молодий — дуже хорош людя!

— А Любов, га?

Татарин роззявив рота й засміявся колишнім своїм сміхом, добродушним і веселим.

— Руський жінка — найкращий!

Обережно відчинивши двері, на порозі стала Люба, з головою закутана в стару, порвану шаль, і тривожно крикнула:

— Навіщо ви встали?

— А от — встав, та й годі! — задерикувато відповів Кожемякін.

Шакир знову засміявся, зігнувшись колесом, упираючись руками в коліна, струшуючи головою. Дівчина, поволі розплутуючи шаль, обережно посувалася до вікна, від неї віяло бадьорим холодом, на віях блищали краплинки розталого інею, обличчя горіло рум'янцем, але очі її припухли й дивилися сумно.

— Ти — чого? — дбайливо спитав старий.

Вона усміхнулася, видимо, через силу.

— Так.

Голос у неї здригнувся, обірвався, і вона закрила очі мокрими віями. Кожемякін, тихенько зітхнувши, взяв її за руку.

— Помер, чи що, Хряпов?

Вона мовчки кивнула головою, сівши на ручку його крісла, потім сказала:

— О третій годині вночі...

Це пропливло над старим, як маленька сіра хмара по ясному небу весняного дня.

«Боялася сказати, берегла мене»,— вдячно відзначив він, а вголос покірно вимовив, хрестячись:

— Упокой господи! Що ж — ось і я скоро...

— Ні! — вигукнула дівчина.

Йому був прийнятний цей протестуючий крик. Почуваючи, що треба ще що-небудь сказати про Хряпова, він задумався, розглядаючи її зблідле обличчя і зволожені очі, що зачудовано дивились у вікно. Та думалося йому не про Хряпова, а про неї.

— Як важко він...— заговорила Люба тихенько.

— Помирав,— підказав Кожемякін.

— Так. Жахливо!

Вона лякливо глянула у вічі старому і заговорила вільніше.

— Пам'ятаєте — він любив говорити: «Це я жартую»? Востаннє він сказав це близько опівночі і потім скоро — зразу почав битися, кричати: «Приберіть, відсуньте!» Це було аж страшно...

— Що — приберіть? — спитав Кожемякін.

— Не знаю. Ваня став виносити усякі речі і меблі висувати...

— Плаче Іван?

— Атож. Не дуже. Він злякався...

— А ти?

— Я?

Подумавши, вона відповіла:

— Коли він помирав — було боязко, а потім — прикро, навіщо ці муки? Я не розумію. Не потрібно це й жорстоко!

Кожемякін зітхнув повільно і так глибоко, аж кольнуло в серце, солодко запаморочилась голова, потім він сказав, тиснучи пальцями її руку:

— Добре буде людям коло тебе,— дай тобі господи сили на всіх!

А через два дні він, підтримуваний нею і Тиуновим, уже йшов вулицями міста за труною Хряпова. Місто було повите вологою хмарою осіннього туману, на кінчиках голого віття дерев росли, тремтіли й важко падали на пітну землю великі краплі води. Одяг укривався вогкістю, наче краплинками ртуті. Похорон був небагатолюдний,

всього чоловіка з десять ішло за труною жартівливого лихваря, якому за життя його зі страхом кланялося все місто. Труну—важку дубову колоду—несли наймані люди.

Але здавалось одначе, що ціле місто бере здаля участь у цьому похороні без блиску, без півчих: всюди по вулицях, наче жучки по воді встояного ставу, мигтіли заклопотані городяни, на площі перед ганком «Ліссабона» і біля паперті собору товклися по камінню сірі пошарпані люди, чогось, видимо, чекаючи, і гули, як оси розореного гнізда. Роз'їжджали дерев'яні стражники, опутивши праву руку з нагайкою в ній, повільно виступав у тумані городовий Капендюхін, було багато п'яних, літав дрожкою, запряженою рябим коником, Сухобаєв і, примруживши гострі очі, дивився вперед, шукаючи чогось у густому тумані. Стрибаючи через грязюку, спішно бігли туди й сюди чоловіки і жінки, поли каптанів і спідниці розвівалися, як паруси, і люди нагадували поперевертані вітром човни на сердитих хвилях озера. Глухий гомін людських голосів плавав по місту, а стукоту бондарів—не чути, і це було незвично для вуха. Здавалося, що й доми напружено повідчиняли слухові вікна, ловлячи знайомий утрачений звук, але, не знаходячи його, дуже дивувалися, вирячивши один на одного чотирикутні очі, а їх мокрі шибки були тьмяні, як більма. Соборна дзвіниця, завжди червона, м'ясиста, сьогодні була сизою і немов танула, її важкі різкі форми були обсмоктані туманом.

Кожемякін, ступаючи тихенько, бачив через плече Вані Хряпова строкатий вінчик на лобі померлого, жовті пасма волосся, темні руки, складені на бугрі чорного сюртука. В труні Хряпов став благообразнішим—червоні, мокрі очі міцно заплющились, ехидна усмішка погасла, ікла сховалися під вусами, а запалий рот начебто навіть усміхався іншою усмішкою, добродушною і винуватою, наче кажучи:

«Ну — от, маєте, вмер я...»

Ніхто з тих, що проводжали, не говорив про покійника — шепотіли й бурчали про міські справи.

Та часом з туману впливала ціла юрба майстрових і слободян, гамірно обступала труну, питала:

- Кого ховають?
- Хряпова, хлопці!
- Заставника?
- Його.

— Ага-а, здох-таки.

Деякі лаялись погано, інші, налазячи на тих, що проводжали, весело просили:

— На спомин грішної душі чи не знайдеться на пляшечку, га?

Зникали, знову з'являлися і знову просили; забігав наперед піп Олександр, спинявся, високо підносячи хрест, і щось говорив, а один раз пронизливо крикнув:

— Шапку, шапку скинути...

І густий голос відповів сердито:

— Перед хрестом — скину, на, а не перед ним!

— Негарно поводитьсь народ,— сказав Кожемякін Тіунову.

Одноокий струснувся і, як завжди, схожий на головешку, тепер — мокру, відповів:

— Молоді собачки, на цепу їх довго й даремно тримали, а тепер-от, будши спущені,— кидаються вони, випробовуючи, де межа волі їхній. Не розуміють...

Помовчавши, додав:

— І вимагати розуміння не можна з них: сліпий, навколо себе мацаючи, обов'язково що-небудь даремно розіб'є, зламає...

Кожемякіну здалося, що одноокий правду каже: люди були навмисно крикливі, занадто веселі, визивно совалялись. Вони все обнюхували, куштували, до всього доторкалися сміливо, але ця сміливість була позбавлена певності, і в глибині зухвало усміхнених очей, в їх бешкетних криках почувалося допитливе запитання:

«Можна — чи ні?»

Багато хто прикидався п'яним більше, ніж був, обіймалися, хитались і, стоячи серед дороги, заспівували пісню навстріч труні; свої ж товариші дивились на них з цікавістю, ніхто не зупиняв, і, зніяковілі, вони, уриваючи пісню на півслові, зникали.

Двоє, забігши далеко вперед, розхитали ліхтарний стовп, витягли його з землі і понесли попереду похоронної процесії тротуаром, труна і провожаті наздогнали їх, але ніхто не сказав їм ані слова, і Кожемякін бачив, як вони, не дивлячись один на одного, поклали стовп на землю й мовчки впірнули в туман.

Тіунов блискав оком і шипів:

— Ех, відплатиться кішці за мишачі сльози — неодмінно!

Принесли Хряпова на кладовище й закопали його; під Олександр поквапливо скинув ризу, одягся в чорне, подивився на всіх спідлоба величезними очима, насунув до вух зім'ятий капелюх, швидко пішов поміж могилами, і хода його нагадала Матвієві Савелійовичу поквапливий політ зляканого птаха.

А Кожемякін пройшов до своїх могил і там сів на лаву під зеленим шатром сосни, що пишно розкинула важкі лапи, чисто вимиті дощами.

Тонкі віти беріз сумно схилилися над двома горбами, навколо могил полягла некошена руда трава, краплі вологи світилися на ній перлами.

Люба, зігнувшись, сиділа поряд з Кожемякіним — він доторкнувся одною рукою до її плеча, а другою до атласного стовбура берези і промовив, зітхнувши:

— Тут і все, що я зробив доброго, ось — п'ятірку дерев посадив!

— Це не так, — тихо сказала дівчина.

— Так! Лежить тут, Любо, простий солдат — велика він був людина, як я тепер бачу...

Вона підвела голову, обличчя в неї було сумне і на очах — сльози; взявши його за руку, вона сказала голосно:

— Ви повинні тепер берегти себе, вам треба дописати про все, що було — чого більше не буде!

Хвилюючись, смикаючи його за руку і здригаючись, вона гаряче шепотіла:

— От — умерла людина, всі знали, що вона — лиха, жадібна, а ніхто не знав, як вона мучилася, ніхто. «Мене доброго забули повчити, та й не треба було цього, мене в шахраї готували», — ось як він говорив, і це не жарт його, ні! Я знаю! Про нього говоритимуть зле, тільки зле, і зло від цього збільшиться — розумієте? Всім приємно пам'ятати зле, а він-бо ж не весь був такий, не весь! Треба розповідати про людину все — всю правду до кінця, і краще якомога більше говорити про хороше — якомога більше! Розумієте?

Вона заглянула в очі йому особливим поглядом, і вимагаючи і просячи зрозуміти її.

Кожемякін встав, сказавши:

— Я розумію!

Скинув шапку, кланяючись могилам, потім хазяйновито і спокійно попросив її, тупаючи ногою в землю:

— Мене — впоперек поклади, ось так — в ногах у них, будь ласка, вже не забудь! Дерев посади парочку! Ну, ходімо, мила моя!

Ще раз поклонився двом кошлатим горбам у сплутаній рудій траві і пішов пліч-о-пліч з Любою, мовчазною і сумною.

З того часу, дорожачи кожною годиною, і почав він запопадливо заповнювати зошити свої описом окурівського життя і своїх міркувань про нього.

Вдень йому не дозволяли довго сидіти за столом, та й багато людей було в домі, багато гамору; він писав ночами, в суворій тиші, що уважно слухала його шепіт, коли він шукав потрібного слова. Скрип пера став для нього музикою, вона заспокоювала зношене серце, яке неправильно працювало, і часом йому було до сліз приємно бачити на папері тільки що написані, ще вологі, круглі слова:

«Людину послано богом на землю цю для діянь добрих, для прикрашення землі радостями,— а ми для чого жили, де діяння наші, гідні похвали людської і вдячної усмішки божої?»

З облич людей, що кипіли в нього в домі, з їх розмов і тривожних очей Люби він знав, що життя збурюється дедалі глибше, хвилювання людей зростає дедалі ширше, і тим дужче розпалювалося в ньому бажання писати свої слова — вони гули у вухах його справжнім дзвоном, ніби долинаючи здаля й віщуючи свято, благовістячи про нове життя.

«Забрехали ми й бога самого, аби тим прикрити лінь свою, боягузливе небажання віддати серця наші світові на радість; навмисно зробили бога чорним і похмурим і відібрали в нього любов до землі нашої: для того спотворили бога, щоб скаржитися на нього, і ось став він воістину темний, незрозумілий, і стало від того все життя заплутане, страшне і таємницями прикрите».

«З'явилися нині до життя нові робітники, серця, сповнені любові до землі, засміченої нами; плуги живі — зо-

руть вони ниву божу глибоко, оголять серце її, і спалахне, розквітне воно новим сонцем для всіх, і буде благо всім і тепло, щасливо полетиться життя, бистро».

«Діти — засельники землі до кінця віків, діти Владики Сушого, безсмертні вони і спадкоємці всіх діянь наших — хай ідуть же на заклик чистих сердець своїх у нескінченні далі часів, сіючи на землі сміх свій, радість і любов! Що є в світі значніше за дітей, суддів наших, які з'являються, аби пояснити нас і виправдати, в чому можна, прийняти подіяне нами з подякою чи відкинути діла наші з соромом за нас? Юність — серце світу, вір тому, що говорить вона в чистосердечності своїй і пориванні до доброго, — тоді вічно світлий буде день наш і вся земля повиється в радість і світло, і благословимо її — собор всесвітнього добра».

Цілу зиму, не слухаючи її сумних хуртовин, він заглядав у майбутнє через могилу біля своїх ніг, писав свої покайння і гімни, ніби просячи прощення в людей, повз яких пройшов, — прощення собі й усім, хто безбарвним життям знедолив землю; а наприкінці весни земля покликала його.

Це сталося на світанку одного з перших травневих днів: він підвівся з постелі, підійшов до вікна, розчинив його і, обережно вдихаючи п'яний запах бузку і акації, став дивитися в рожевувате небо.

В монастирі тільки що скінчили дзвонити до заутрені, повітря ще коливалось, поглинаючи тихе тремтіння міді, а спів самотнього комара начебто продовжував цей струнний звук.

На юній зелені дерев і соковитій молодій траві виблискувала рясна роса, тисячократно віддзеркалюючи перший промінь сонця — весь сад був запилений смарагдовим і рубіновим пилом.

Вітер зітхав, перегукувались вільшанки, тремтіли верхівки дерев, струшуючи росу, — в чуйній тиші ранку кожен звук жив окремим життям і всі зливалися в подячний сонцеві шепіт.

Розчулений зворушливою красою народження нового дня, старий перехрестився, молячись словами молитви після причастя:

— Дякую тобі, господи боже мій, яко не відкинув

мене єси грішного, але спільником мене бути святинь твоїх сподобив...

Шакир, що слав на дивані, підвів голову, тихо спитавши:

— Чого хочеш?

— Нічого не треба мені, друже, лежи, спи! — ласкаво відповів він, але Шакир підвівся, сів і, впираючись руками в диван, докірливо покрутив головою.

— Тобі — треба спати! От я скажу їй, тоді...

Ранковий холодок вливавсь у вікно, паморочилась голова, і серце тихо завмирало.

— Ти дивись, який радісний ранок, — сказав Матвій Савелійович, опускаючись у крісло.

За вікном здіймалися зелені хвилі, він дивився на їх гру, погладжуючи груди і горло.

Зелені хвилі линяли, швидко вицвітаючи, небо пливло догори, а тіло, стаючи важким, осідало, опускалося, руки безболісно відстали від плечей і впали, наче вивихнуті.

Він прошепотів:

— Шакир — друг...

І серце його спинилося назавжди.

ВЕЛИКА ЛЮБОВ

Скарбник Матушкін не любив своєї дочки, і були у нього на те законні причини: двадцять років тому, служачи в губернії чиновником контрольної палати, будучи добре помічений начальством і впевнено мріючи про велику кар'єру, він одружився з дочкою поміщика Кандаурова, що розорився, а через три місяці після весілля йому довелось пережити таку сцену.

Одного разу зимою, повернувшись зі служби, він підійшов до дверей у маленьку кімнату молодої дружини і завмер на порозі, онімівши від переляку, образи, від горя: все світло лампи, накритої абажуром, падало з стола на тонку і гнучку маленьку постать Варвари Дмитрівни, вона стояла навколішках і, молитовно склавши руки, говорила незнайомим голосом:

— Ви не повинні втрачати віри, ви не повинні гасити сумнівами цю велику любов,— боже мій, як би хотіла я йти з вами і кожної хвилини, завжди, до могили допомагати вам...

На дивані сидів товариш тестя, політичний засланець Муханов, багатир на зріст, ласкавий і лагідний чоловік, уже сивий, незважаючи на свої сорок років. Він намагався підвести жінку з підлоги і схвильовано умовляв її:

— Встаньте, Варю, ну вас к богу! Спасибі вам, присоромили ви мене.

І, підвівши маленьке, ще дівоче тіло, він міцно обняв

Його великими руками, а потім, цілуючи жінку в лоб, двічі звучно сказав:

— Люба ви моя, люба моя...

Спочатку Матушкін невиразно й на мить відчув у цій сцені щось людяно світле й гарне, щось таке, що лагідно торкнуло його за серце, але несподівано побачив у дзеркалі своє відображення: пригнічене, сутуле тіло, жалюгідне, розгублене обличчя, з напівроззявленим ротом і розгублено кліпаючими очима,— в грудях у нього немов лопнуло щось раптом, серце облилось пекучим потоком образи й обурення:

— Це що? — спитав він, задихаючись.— Як ви смієте, ви...

На відповідь йому Муханов, обнявши його дружину за плечі, почав говорити щось про чистоту душі російської жінки, про свою втому, про те, що Варя — він так і назвав, Варя—розбила його сумніви, оживила найкращі надії,— говорив він суворо й голосно, наче декламуючи вірші Некрасова, обличчя його палало й очі були зволожені.

— Ідіть геть! — глухо сказав Матушкін.— Геть, без слів!

Дружина, кинувшись до нього, злякано крикнула:

— Сергію, що ти?

А Муханов, розводячи руками, здивовано пробасив:

— Слухайте, голубе...

«Здається, я не те, не так»,— мигцем і полохливо подумав Матушкін, але одіпхнув дружину й підупалим голосом знову сказав:

— Геть, кажу я!

Варвара Дмитрівна, ридаючи, впала на стілець, а Муханов страшно витріщив очі, схопив Матушкіна за руку, смикав його то в один, то в другий бік і оглушливо кричав:

— Ви — дурень! Просіть її, щоб простила вам! Хіба я схожий на зальотника, чорт вас візьми!

Матушкін дуже забив собі потилицю об одвірок, сів на підлогу і, мовчки дивлячись, як б'ється в риданнях тіло дружини, махав рукою, вказуючи Муханову на двері.

— Я не можу, не можу,— кричала дружина, закривши обличчя руками, а йому здавалось, що вона сміється.

— Відведіть мене до тата...

— Звичайно, ви повинні піти від цього пана,— вирішив Муханов.

І вони пішли.

Чотири дні Матушкін сидів удома, сказавши, що він хворий і не знаючи, що йому робити. Він не мав сумніву, що дружина зрадила, але не міг з'ясувати собі — чому?

«Я їй подобався»,— думав він, згадуючи її пестоші.

Цілі години стояв перед дзеркалом, уважно й похмуро розглядаючи своє пристойне обличчя: воно було строго обтягнуте чиновницькою шкірою, знебарвленою повітрям канцелярії, на ньому навіть і тепер непорушно застиг солідний вираз людини, певної своїх гідностей. І вся постать була солідна: міцна, на широких кістках.

Нестерпно боляче було йому згадувати себе таким, як він відбився в дзеркалі: зляканим, здивованим і жалюгідним, і в той же час він усім тілом відчував, що палко, невичерпно любить дружину, що в цій любові згоряють усі його плани, сподівання й надії, в ній — усе його самолюбство і воно наполегливо вимагає перемоги над жінкою.

«Чому? — думав Матушкін, міцно потираючи лоба, і з холодним розпачем у грудях лічив: — Мені — тридцять один рік, їй вісімнадцять, а йому — за сорок. Сивий... Але про що ж, крім кохання, можна говорити так, як вони говорили?»

Йому хотілось побачити дружину, поговорити з нею, але та сила, яку він вважав почуттям власної гідності, владно стримувала його.

«Не треба піддаватися. Це слабкість...»

Заплющивши очі, він згадував дружину — маленьку, струнку, її волосся зачесане гладенько, заплетене в косу й утворює на потилиці пишній золотистий вузол. У неї промовисті і спритні ручки, тендітне овальне лице, може — надто серйозне як на її літа, але світлоголубі очі усміхаються лагідно й наївно. В цій усмішці завжди є щось таке, що викликає тривогу,— вона з'являється часто, але, швидко зникаючи, не дається збагнути її, залишається невизапною. І Матушкін думає:

«Сміється через те, мабуть, що усвідомлює свою перевагу над чоловіком, плебеєм».

На п'ятий день прийшов батько Матушкіна, прикрашений медалями сивий унтер, і, дуже часто нюхаючи тютюн, повідомив, що гімназисти сьомого й восьмого класу

з насолодою докладно розповідають про те, як недавня їхня подруга, Варя Кандаурова, зрадила чоловіка.

— А коли вже гімназисти про щось говорять — це весь світ знає... Ти, Сергію, все-таки не дуже гнівайся. Жінка завжди старається чоловіка одурити, це однаково як той, що на службі, хазяїна...

Провівши батька, Матушкін написав просьбу, щоб його перевели в інше місто, сам відніс її на пошту, пішов до тестя і був до глибини душі вражений зустріччю з дружиною: вона кинулась йому на шию і, до болю міцно обіймаючи його, стала дорікати, сміючись, плачучи, жаліючись:

— Як ти образив мене!

І питала, зніяковіло заглядаючи в очі чоловікові:

-- Ти дуже сильно любиш мене?

Він розгубився, йому хотілось стати перед нею навколішки, стискаючи її тендітне тіло, він говорив здивовано й засоромлено:

— Я сам не знав, що так сильно. Дуже мучився без тебе... я самолюбний... злякався...

Після цього щось з місяць вони жили усамітнившись, майже не виходячи з дому, обоє охоплені вибухом молоді пристрасті, жили покvapно, немов передчуваючи, що вогонь незабаром згасне, і намагаючись знайти за ним щось більш тривке і стале.

Але часто дружина, стомлена пестощами, мовчки, замріяно, з усмішкою, ледве помітною на блідім обличчі, дивилася кудись крізь стіни в далечінь підозріло непорушним і пильним поглядом темноглубих добрих очей.

Матушкін почував, що в серце йому тонкою голкою вганяється страх і будить ревності.

— Про що думаєш? — несподівано й голосно питав він.

— Ах, Серьожо, — які люди є у нас в Росії, які незвичайні люди!

Вона не вмiла до пуття розказати чоловікові своїх думок і говорила щось незв'язне, наївне, подібне до дитячої [казки], а Сергій Матушкін казкам не вірив, не знав їх і не любив: з чимось два десятки років день у день він спостерігав, як одноманітно обертається важке колесо суворих буднів, звик спокійно слухати нудні стогнання і нарікання людей, знав, скільки терпіння і наполегливості вимагає життя від людини, як любить воно

принизити її і як спокійно знищує того, хто, не витримавши його ударів, упав.

Вчуваючи в словах дружини віру, чужу йому, він непокоївся і, обережно намагаючись погасити цю віру, лагідно говорив:

— Все це — так собі, Варю, це більше для самовтіхи вигадано: дуже трудно жити, і люди вигадують майбутнє. Мені здається, це навіть шкідливо — думати про майбутнє, особливо для нас, людей простих, чорноробів держави, справді-бо. Хіба майбутнє сягає у нас далі за завтрашній день? Треба жити спокійніше, розумніше, треба спочатку влаштувати хороше, зручне сьогодні, а потім уже поступово готувати ще краще завтра...

Вона, дивлячись в обличчя йому люблячими очима, вдумливо слухала лагідну мову, але часом її тонкі брови здивовано здригалися.

— Твій батько і Муханов — дворяни, — говорив чоловік строгіше і впевненіше, — їм незручно жити без мрії про майбутнє, через те що в недавньому минулому їх діди й батьки жили аж надто добре. А ми — я, наприклад, людина вчорашнього дня, і вчора я жив гірше, ніж сьогодні; нашому братові необхідно багато працювати, для того щоб вrostи в землю, бути визнаними жителям, нам мріяти ніколи і шкідливо...

Виникали суперечки, і Сергій Матушкін з острахом і образою почував, що його прості, незаперечні думки, нав'язані самим життям, — дратують дружину, незрозумілі їй, і що мрія для неї і світліша і дорожча за його правду.

Під час суперечок вона завжди забивалась кудись у куток, тріпотіла там, як маленька біла пташка, дзвінко, уперто і смішно вигукуючи:

— Ні, це не мрія, це необхідно! Це правда майбутнього, без неї життя не має смислу, — як ти не розумієш?

Часом вона, схвильована до сліз, обіймала чоловіка й журно казала йому:

— Сержо, Сержо, — у тебе серце в залізній клітці! І думки твої — такі рівні, як залізні пруті, і всі вони — невірні, — їх треба знищити!

Матушкін міцно тер широкого лоба і кривився: слова дружини здавались йому книжними, наївними, він соромився б говорити такою мовою.

І все частіше він думав про те, що невдало одружився, що Варя не зрозуміє тих ударів життя, якими ви-

кувані його прямі, тверді, короткі думки, що вона любить його тілом і чужа йому душею. Муханов і подібні до нього люди завжди будуть ближчі їй і будуть завадою його завданню створити життя тривке і здатне відбити всі удари долі, оборонити його від усіх випадковостей.

«Спочатку вона перестане поважати мене, потім розлюбить»,— міркував він, а сам любив дружину все більше, і ревності його зростали, викликаючи інколи злість і завжди — ганебні думки.

«Про кого вона думає, обнімаючи мене?» — питав він.

Коли вона радісно й гордо сказала йому про свою вагітність, він збентежився й почав нудно говорити, що тепер вона не повинна хвилюватись, не повинна думати ні про що, крім дитини. Говорив розумно, довго,— поки вона не заплакала від холоду його мови, а йому ці сльози здалися підозрілими, він відчув у них щось сирітське, образливе.

«Перестає любити...»

Незабаром його призначили в окурівське казначейство.

— Чому? — здивовано спитала дружина.

— Я сам просив.

— Але — чому?

— Знаєш, після цієї історії незручно залишатись тут.

— Незручно? — тихо перепитала вона.— Але ж ти визнаєш те, чого не було? Адже ти цим принижуєш себе? Як ти міг поступитись перед брудними плітками? Сергію,— що ти робиш?

Він зупинив її збуджену мову.

— Стривай, Варю; давай порозуміємось раз назавжди. Я — син сторожа, якнайбезхарактернішої людини, моя мати — була куховаркою інспектора гімназії, вона хворіла на істерію і пила горілку. Я рано зрозумів, що вони обоє не можуть дати мені нічого, крім сорому за них. Я розповідаю тобі моє життя, воно не легке, не веселе. Років з п'ятнадцять я був героєм, спочатку боровся за право вчитись і за шматок хліба, потім за право працювати. Тепер мене визнали добрим працівником, від мене не вимагається більше героїства, і сам я не хочу нічого героїчного, я маю право жити спокійно, життя потребує простих, порядних людей — от і все.

— Я не вірю тобі! — крикнула вона, дратуючись.

— Варю,— повір — життя не опера, а я не тенор,— сказав він, силувано усміхаючись, і через тиждень вони були в Окурові.

Ім сподобалось пістряве малолюдне невелике містечко, схоже на козуб з грибами, забутий у полі на межі.

«Тут людину видно»,— думав Матушкін, запитливо заглядаючи в очі дружині, а вона тихо усміхалась якоюсь новою усмішкою,— була та усмішка невпевнена й одразу збігала з обличчя.

Вони оселились у маленькому, затишному будиночку за густою запоною палісадника, до будинку прилягав невеликий фруктовий садок, обгороджений високим парканом, посеред садка росли дві величезні, старі липи, отіняючи яблуні, вишню й кущі ягід.

— Яке смішне місто,— говорила Варвара Дмитрівна, дбайливо прикрашаючи чотири кімнати дому.— Воно мені нагадує горбатого карлика-блязня з якоїсь картини...

Матушкін, старанно пересуваючи з місця на місце сундуки й комоди, був задоволений і бурмотів:

— Може бути, може бути...

— Що — може бути?

— Не знаю, Варю... може бути хороше що-небудь...

— Ага, і ти мрієш!

— Хіба? Ні, я міркую...

Настирливо наївна цікавість обивателів спочатку зворушувала жінку:

— Які вони прості й милі! — викукувала вона.— Знаєш, коли ми влаштуємось, я познайомлюся з молоддю тутешньою, зберу гурток, буду читати російську літературу...

Але через недовгий час вона зауважила:

— А вони — недовірливі, знаєш? Дуже. І якісь підозріливі— наче це не люди, а самозванці і завжди бояться, коли б не дізнались, хто вони є насправді...

Такі слова дружини змушували Матушкіна сторожко шулитись,— він не розумів, як може вона, напівдитина, говорити ці фрази, в яких відчувалась лякаюча прозорливість.

Минуло кілька тижнів — настали багрові осінні вечори,— Матушкіни, виходячи в поле, за монастир, дивились, як линюче й білясте окуровське небо червоніє в промінні заходу й червоне поважне сонце сідає в бо-

лото, щедро вкриваючи темносиною щетину ялинника тьмяним золотом і багрянцем. Патлаті клуби сірих хмар, розірвані вогненними струмками жовтих і пурпурових фарб, струменить в небі розтоплене золото, в густому й синьому диму хмар спалахує і гасне криваво-червоне полум'я. Сонячний промінь, наче перст господній, спрямований в глиб землі.

Стоячи на пагорбі, жінка широко відкритими очима озирається навколо — горизонт оперезаний широкою чорною смугою лісу, самотньо маячить на горбах десяток беріз стовпового шляху, земля — чорна й руда, світлі вигини й петлі річки офарбовані в червоний, рожевий і жовтий кольори, — вихваляється осінь багатством своїм.

Але нудно в полі, нудно й холодно. Над полем, дзвенячи, миготять ластівки, чорною цяткою стоїть у небі шуліка, череда йде — густо й ліниво мукають корови, сумовито грає на сопілку придуркуватий пастух Никодим, в монастирі дзвонять, закликаючи на всеношну, з міста, зігнувшись і хитаючись на ногах, ідуть бабусі назустріч череді, а в місті від сходу сонця безперервно набивають обручі. >

Слухаючи споконвічні три і два удари, жінка підко-ряється їх чергуванню й сумно говорить, показуючи на палаюче небо:

— Мені здається, що почуття й думки великих людей — отакі самі...

Темне, величезне болото швидко всмоктує сонячне проміння, небо полиняло, хмари розрослись і повзуть на місто, що сиротливо припало до землі в центрі безлюдного кола. Сухий осінній вітер заклопотано літає по полю, разносячи насіння трав, шарудить сухим бур'яном коло монастирського муру, зітхає, щось шепоче.

Матушкині помалу йдуть додому.

— Ось обживемось ми тут, — каже чоловік, підтримуючи під руку вагітну дружину, — познайомимось з людьми, котрі кращі. І поступово...

<Дружина мовчить, дивлячись у небо, перекинуте над нею, і на місто, яке немовби недовірливо стискається, стає тим менше, чим ближче підходиш до нього.

В довгі осінні ночі воно неначе зникало з лиця землі. Зрідка в принишклій тиші здригався й нив монастирський дзвін, вибиваючи години, сторож біля Миколи також поквапливо смикав мотузку, і вона завжди двічі й гучно

змушувала скрипнути лист бляхи на даху дзвіниці. Розбуджені сумовитим стогнанням міді, дрімотно дзявкали собаки, і знов місто наче поринало на дно виру.

Інколи, пізно вночі, під вікнами лунав крик і галас: це йде додому п'яниця слюсар Коптев,— іде, черкаючи плечем об огорожі, і кричить:

— Н-ну, винува-ат! Ну, отож, винуватий я. Полю! Пелагіє,— ох, який я винний! Бий, на, будь ласка, винуватий я!>

Варварі Матушкіній здавалось, що в безнадійній тиші ночей несміливо існує хвилювання якихось темних і світлих сил, щось доживає останні дні й години і повільно народжується щось нове.

Але скоро вона придивилась до повільного плину днів і ночей у сиротливому місті, дослухалась до одноманітних звуків його життя, і в молоде, незміцніле серце непомітно просочилась тиха, задумлива скорбота.

Жили самотньо. Матушкін, перш ніж вести дружину в окурівське товариство, хотів витримати її, підготувати до нового, чужого їй середовища, вагітність її була зручним приводом для того, щоб не ходити в гості й не запрошувати їх до себе.

— Ти б виписав книжок, Сергію,— запропонувала вона йому.

— Книжок? — задумливо перепитав він.— Яких же книжок?

І став заклопотано терти свого жовтого лоба з залишинами на скронях.

— З російської літератури...

— Всяка книжка — література, це мені нічого не пояснює, ти знаєш — я не дуже обізнаний на літературі. Зробимо так: я напишу Дьяконову, він великий книжник, нехай складе список кращого... а ти вибереш...

— Я сама складу. Дьяконов — це котрий завжди усміхається, рябий?

— Так.

— Чому він такий — скептик, не вірить ні в що?

— Н-не знаю. Він дуже багато витерпів, він теж з бідної сім'ї...

— Нудні ви, з бідних сімей,— неголосно сказала Варвара Дмитрівна.— Мені здається, що переоцінили ви ваші зусилля добитися ситого шматка, а коли добились його — переоцінили шматок. Самолюбні ви.

Він глянув на неї здивовано й ображено:

«Як може вона, майже дитина, говорити так сміливо?» — подумалось йому.

Зітхнувши, він сказав:

— Коли народиться дитина, тобі, певно, буде веселіше...

Він довго листувався з Дьяконовим, і нарешті з губернії надійшли книжки Крестовського, Незлобіна, Маркевича, Головіна — всі в однакових чорних палітурках з червоними спинками.

— Нащо ти виписав цих? — не розуміючи й обурюючись, спитала Варвара Дмитрівна.

— Бачиш, Варю, — лагідно пояснив їй чоловік, — ти вже читала багато книжок іншого напрямку, послухай же, що говориться проти. Це необхідно для того, щоб справедливо судити. Справедливість — це середне між двома крайностями. І потім, для мене, як на моє становище, обов'язково треба мати цих письменників, — так і Дьяконов каже, — вони виправдують читання ліберальних авторів. Я виписав також і «Русский вестник». Ти знаєш, який тепер час...

— А де мій список? — спитала вона.

— У мене. Потім випишемо й по твоєму списку.

Вона схилила голову й від того дня стала ще мовчазніша.

Настали славні дні тривоги і радощів, що вражають душу, — народилась дитина і з першого [дня] життя свого наповнила дім маленькими страшенно важливими турботами.

Матушкін бачив, що дружина відходить від нього вбік, у тихий закуток, де невгаваючи лунають її ніжні й ласкаві пісні, він почував себе покинутим, мовчав і, заздрісно дивлячись у сині оченята дитини, роз'ястрував свої ревності:

«Моя це дочка?»

В домі було нудно, в місті ще нудніше, Матушкін намагався читати «Русский вестник», — сіруватозелені книжки не втішали його, дрібний, нудний шрифт швидко стомлював очі, здавалось, що надруковані в книжці слова й думки мають такі самі хвостики, як букви, і що найважливіше — найнезаперечніші докази хибних поглядів дружини — заховано в цих хвостиках, але докопатися до них було лівьки.

Спідлоба дивлячись, як дружина, знову тонка й струнка, пораяється коло дитини, ласкаво й гордо посміхаючись, він міркував:

«Це вона навмисне показує мені, як багато в ній ніжності. Але я не проситиму милостині...»

З нудьги, що ставала все більш густою, з гіркої самотності, підкресленої розбитим і хворобливо вразливим самолюбством, він непомітно зробив ревності до дружини своєю розвагою.

— Мрієте? — питав він, поглядаючи на дружину сухо й гостро.

— Егеж,— відповідала вона з викликом.

— Про що, можна довідатись?

— Так, взагалі...

— А переважно про героїв. Вперед, без страху і сумніву! — в'їдливо вигукував Матушкін і, почувавши, що говорить дурниці,— лютував.— Та-ак,— продовжував він, уже майже не тямлячи, що він говорить.— Аркадій Краснобаєв, так, наприклад, звать героя...

Він погано знав людей, любих дружині. Говорячи про них, завжди бачив перед собою лагідні очі Муханова, йому здавалось, що між блиском цих очей і втікаючою в глибину погляду усмішкою дружини є щось близьке, споріднене.

Одного разу під час такої розмови Варвара Дмитрівна підійшла до нього і, доторкнувшись рукою до його лоба, спитала, суворо глянувши йому в очі:

— Чого тобі треба, Сергію?

Несподівано для себе він сповз із стільця, міцно обхопив її коліна і майже закричав:

— Я тебе люблю. Мені важко, Варваро! Хіба я не вартий твоєї любові? А ти все більш... ти стаєш чужою мені! Що ти робиш? Так не можна жити!

Йому було соромно до болю, він почував себе ще раз поваленим і приниженим своєю долею.

— Розійдемося,— спокійно гладячи чоловіка по голові, запропонувала вона.

Він схопився, одіпхнув її:

— Значить — правда? Не любиш? Уже? Тільки? І не соромишся?

Вона разів зо два мовчки пройшла по кімнаті, перш ніж відповісти, потім заговорила, задумливо й сумно:

— Іноді мені здається, що я тебе люблю особливо

глибоко,— може, саме так любить мати невдаху-сина. Мені здається, що в жіночій любові завжди є почуття матері.

«От,— думав Матушкін,— я мучусь, а вона собі розмірковує!»

Голос дружини здався йому сухим, слова холодними й дурними, у всій її тонкій постаті було щось гостре, що викликало злі ревності.

— Пробач мені,— говорила вона, сідаючи поруч з ним і ніяково червоніючи,— я не можу приховати, що інколи, і все частіше, здаюся сама собі більше зрілою, ніж ти. Я знаю — це смішно, мені двадцять років, ти старший,— але що ж робити, Сергію?

— А, я розумію! — пробурмотів він, відсуваючись.— Ти натякаєш на своє дворянство!

— Не знаю, може, й так,— сказала вона, подумавши.— Є щось таке, що викликає у мене поблажливість до тебе,— я не вмю з'ясувати, що це, я неправильно сказала — поблажливість, ні, звичайно,— запевняю тебе,— в моєму ставленні до тебе нема нічого образливого, просто я почуваю себе більш впевненою і твердішою, ніж ти. Ти здаєшся мені таким беззахисним, у тебе — надто багато побоювань, ти часом буваєш такий — ніби тільки що приїхав звідкілясь, усе тобі чуже, і ніщо не цікаве. А потім твоє самолюбство — воно, як голки в їжака, стримить прямо із шкіри, до тебе не можна доторкнутися,— ти колешся, ти ображаєш мене. От і зараз я відчуваю, що ні одне моє слово не зворушує тебе, ти думаєш: «Дівчисько, воно мене вчить,— мене, який своїм лобом...» і так далі. Оцей твій лоб...

— Годі! — сказав він, схоплюючись і люто блискаючи очима.— Говори прямо — чого ти хочеш.

Тоді вона, схиливши голову, спокійно відповіла:

— Мені здається, що нам на деякий час треба розійтись... Іншого виходу я не бачу... Подивимось одне на одного здалека.

Він утік з дому, задихаючись від туги, вражений, цілу ніч ходив у полі по пухкому снігу й чорних весняних таловинах і думав про свою любов: вона здавалась йому силою ворожою, вона руйнувала давно обміркований план життя, обіцяючи попереду довгий ряд тяжких днів самотності.

Найприкріше було те, що він не міг не відчувати

в словах дружини про нього якоїсь правди і не міг простити їй цієї правди. В темній глибині його серця все яскравіше розгорявся злий вогонь ревнощів, збільшуваний самолюбством людини, яка зазнала багато зневаги і кривд.

Ніч була місячна, по полю нечутно повзли тіні від хмар, пагорки то підіймались, коли їх освітлювало голубе сяйво, то опускались, коли на них лягала тінь, і здавалось, що вся земля прокидається, дихає, рухається.

«Яке безглузде все, всі слова оці, всі поняття! — думав Матушкін, спиняючись і озираючись навколо.— Яка вона суха, бундючна...»

Сцена з Мухановим пригадувалась усе виразніше, звідкілясь з'являлись нові подробиці,— маленькі рисочки, що підтверджували зраду.

І знов він ішов, зігнувшись, засунувши руки в кишені пальта, спотикаючись, гублячи в снігу калози. А потай він милувався цією нічною прогулянкою, і муки ревнощів збільшували його пошану до себе самого. Мабуть, щось людське перегоріло в ньому цієї ночі.

Вранці він стояв перед дружиною і говорив їй командуючим голосом хазяїна:

— Якщо ви вирішили піти від мене — будь ласка! Але, щоб одразу запобігти всяким суперечкам і сценам, я об'являю заздалегідь: дитина по закону моя.

Барвара Дмитрівна зблідла, здригнулась і, мабуть, для того, щоб приховати цей дрож, низала плечима.

— Без дитини я, звичайно, не піду, ви це знаєте,— сказала вона, негарно усміхаючись.

Розлючений її спокоем, він закричав:

— Так, я це знаю, і я користуюся цим! Що-о? Підло? Так не роблять Краснобаєви в книжках?

Вона була нижча за нього на зріст і, розмовляючи з ним, часто рвучко закидала голову вгору,— цей рух завжди здавався йому гордим і ображав його.

Але цього разу вона навіть не глянула на нього, а відвернувшись і швидко вийшла в дитячу кімнату, байдуже кинувши на ходу:

— Тихше, Люба ще спить...

Матушкін захопився за голову, скрипнув зубами й замер у безсилій журбі, в розпачі.

Незабаром він перетворився на типового повітового чиновника і зробив це так легко, немовби одягнув інший

сюртук: почав грати в карти, пити горілку, пускати плітки, натягнув на обличчя суху, іронічну посмішку, яка часто робилась дурною і злою; часто ходив у гості, запрошував їх до себе і, визивно поглядаючи на дружину, філософствував перед ними:

— Ми служимо справі, а не мріям! Для великої справи влаштування держави потрібні маленькі люди, мурахи потрібні, так, а не герої. Мураха корисна для держави більше, ніж якийсь там Герцен!

Його слухачі мало знали про мурах і Герценів, погано знали й самого оратора, киваючи головами, вони дивились на нього й намагались зрозуміти — чого він добивається, якої небезпеки можна сподіватись від цієї людини з великим лобом, неспокійними очима й недоброю усмішкою на обличчі.

— Держава,— голосно говорив він,— величезна спора, але збудована вона із звичайнісіньких цеглин; чим спокійніше лежать цеглини на своєму місці, тим довговічніший і міцніший храм. По фасаді його пущені для окраси різноманітні ліпні фігури — письменники, вчені, артисти та всякі інші фокусники,— але не вони основа, ні, основа — це ми, звичайні цеглини. Чим нижче покладена цеглина, тим більший тягар на ній, але, [виконуючи] свою роль,— вона не відчуває тягара, вона пишається ним, вона — скажу, нарешті, мою думку до кінця — саме вона і є справжній герой, який віддає все своє життя для загального добра! Вип'ємо за цеглину, за живу цеглину, ура-а!

Випивали і скаржились на неувважність вищого начальства, на погану плату, дорожнечу життя, дурість і упертість обивателів, потім довго й галасливо грали в карти, їли поросят, гусей, індиків, пили горілку, настояну на ялівці, пили різноманітні наливки й розходились перед ранком стомлені, роздратовані, з безглуздими гримасами на чудних обличчях.

Незабаром Матушкін дізнався, що в місті говорять про нього:

— Хвалько, хвастає, що гімназію скінчив,— мовляв, я — освічений і про все можу он як говорити! Якби не оці підлі хвастощі,— то нічого був би хлопець!

Линяючи все швидше, Матушкін став рідше бритися, забував чистити нігті, почав товстіти, наливаючись похмурою байдужістю, й облишив філософію — ніхто її не

розумів, і вона не досягала головної мети — дружина не заперечувала її.

Люб'язна й уважна до гостей, вона мало розмовляла з ними, нікуди не ходила, виправдуючись турботами про дитину, і вміла якось швидко погасити цікавість обивателів до неї.

— Так собі, дворяночка, пустенька панійка,— говорили про неї співробітники Матушкіна своїм жінкам.

Іноді, провівши гостей, Матушкін, блідий, підходив до дружини і, ховаючи в вусах недобру усмішку, тихо пропонував їй:

— Давай поміримось, га?

— Ідть спати,— відповідала вона холодно і твердо, рвучко підводячи маленьку горду голівку.

— Облиш! Усе дурниці! Йй-же богу, все це — лише поняття, література, папір! — говорив він, похитуючись на ногах від вина і хвилювання.— Хіба жива людина дешевша за книжку, га?

Вона спокійно відводила вбік руки його, простягнені до неї, йшла в свою кімнату й запиралась там, а він стояв перед дверима, важко думаючи:

«Чому я не можу вдарити її? Затримати, взяти силоміць? Чому?»

Одного разу він крикнув до неї:

— Що ж мені — полюбовницю заводити?

— Це ваша справа,— сказала вона.

— Гер-роїня! — заричав Матушкін.

І нарешті заспокоївся, познайомившись з молодого і товстою купчихою Соедовою, дружиною розбитого паралічем багатого скупника хліба, сіна й прядива. У купчихи було фарфорове — біле й рожеве — обличчя, круглі небесного кольору очі, маленький, як у ляльки, рот, і вона одразу з перших днів знайомства подарувала йому гаптований бісером гаманець з старовинним червінцем на щастя. Матушкін похваستався подарунком перед дружиною, але не викликав у неї нічого, крім усмішки, що образила його востаннє.

— Здрастуй, тату! — говорила йому щоранку товстенька чотирилітня дівчинка і дивилася йому в обличчя серйозним поглядом ясних очей. Коли він, мовчки погладивши її кучері, доторкався сухими губами до теплої й атласної шкіри її лоба — дівчинка заглядала в очі йому з усмішкою, він відчував у цій усмішці якесь запитання.

але не хотів зрозуміти його і думав, внутрішньо відсахаючись від дочки:

«Он як дивиться... вже виявляється чуже, чужа душа. А мати, напевно, навчає її... егеж...»

— На добраніч, тату! — говорила дівчинка ввечері.

Знов батько мовчки цілував її і знов хмурився, зустрічаючи серйозний і допитливий погляд.

«Панська кров», — міркував він, згадуючи лагідні очі Муханова.

Коли він зійшовся з купчихою Соедовою — дружина сказала йому:

— Я прошу вас — не цілуйте Любу.

— Це чому ж?

— Я прошу вас, — повторила вона, рвучко підвівши голову й суворо дивлячись йому в обличчя.

Подумавши, він іронічно сказав:

— Тоді не підсилайте її, щоб розжалобити мене...

Знизавши плечима, дружина сумно промовила:

— Які пошлості вигадуєте ви, Сергію Миколайовичу!

— Завдяки вам! — загорлав він, схопившись на ноги й вимахуючи руками. — Ви мені душу з'їли, так, ви згризли душу мою!

Тоді Варвара Дмитрівна підійшла впритул до нього і, блискаючи очима, спинила його шаленство.

— Мовчать! — неголосно сказала вона. — Ви брешете. Чуєте? І ніколи не смійте горлати на мене!

Він не розумів, як ця маленька, тендітна жінка може наказувати йому, кривдити його, і, не розуміючи її сили, став боятися дружини.

...Влітку Варвара Дмитрівна часто ходила з дочкою на цілі дні в Черемухінський бір, і майже завжди її супроводила нянька купця Хряпова з його онуком, п'ятилітнім Ванюшкою. Був він такий самий солідний, як Люба, — кремезненький мужичок, лобатий, острижений під скобку. А іноді за ними ступав, пхаючи поперед себе коляску з безногою і німою Лідочкою, дочкою військового начальника Будоговського, денщик його, чорновусий Нифонт Капендюхін, чоловік невеселий.

Приходили до лісу, і де-небудь на узліссі його діти гралися в траві, розглядаючи близьке їм життя комашок, а солдат, зітхаючи, розказував про свою батьківщину і стиха задумливо наспівував рідних пісень.

Повільно хитають зеленими лапами величезні запашні

сосни, прикриваючи дітей пахучою тінню, шелестить, опадаючи з гілля, торішня золотиста хвоя, дзвенять сірі пухнасті москочки, стукає дятел, гудуть бджоли й оси, в кущах ліщини витьохкують червоногруді вільшанки й вівчарики, в кронах сосон тьохкають шишкарі,— править земля свою літню обідню, кадить в голубе небо солодкими пахощами, і молитовно тихо летється в повітрі потік звуків, що голублять душу.

Капендюхін невідривно дивиться в широке добре обличчя Марії, тихенько, співуче виводячи м'яким голосом ширі слова пісні:

Не дай боже смерті
В чужині умерти!
Там ніхто не посумує
За твоєю смертю...

Люба й Ванюшка лежать на землі поруч, і дівчинка, простягаючи руку вперед, таємничо навчає товариша:

— Ти дивись не вниз, а прямо — так...

— Я знаю,— басом каже Ваня.

Якщо лягти грудьми на землю й дивитись у зелені сіті трав — перед очима постане безліч чудесних речей,— розгорнеться перед ними забавне життя маленьких розумних істот.

Діти знали це; набігавшись, натомлені, вони подовгу мовчки й непорушно спостерігали цікавими очима те, що діялось у траві.

Важко похитуючись на розчепіrenих лапках, іде круглий чорний букан, чіпляється боками за стебла, золотисті і сріблясті коло коріння, кружляє, плутається, ворушить вусиками.

— Це — чаклун,— шепоче Люба.

Ванюшка, подумавши, каже:

— Купець. А ні — піп!

— Чому?

— Товстий же...

— А чаклуни не бувають товсті?

— Я не знаю. Це — купець. Він п'яний,— бачиш?

Рубінове сонечко довго повзло вгору стеблиною трави, дійшло, нарешті, до мітелки, розкрило надкрилля, затріпотіло, полетіло і, наткнувшись на листок буковиці, завалилось на землю, лежить на спині, перебираючи чорними ніжками в повітрі; головата мураха тягне кудись шматок

чок рудої хвої, до неї підбігають інші і, помацавши трудівника вусиками, заклопотані, біжать далі.

— Видно — тесляр,— метикує Ванюшка, сопучи широким носом.

— Монашка,— каже Люба, бачачи бронзову жужелицю, а Ванюшка, взявши в руки тонку билинку, перешкоджає монашці йти своїм шляхом.

— Не чіпай,— просить Люба, спиняючи його руку,— вона йде додому, а там діти...

На листку подорожника причаївся непомітно зелений лісовий кліщ,— Ванюшці чомусь здається, що це «мировий суддя»...

Життя росте перед очима дітей, і вони, поринувши у споглядання його маленьких чудес, сприймають їх, як комашки: невисока трава для них уже густий, могутній ліс, грудка землі — величезний пагорок, і жуки стають близькі і зрозумілі.

У колясці нерухомо лежить Ліда, напіврозплющивши великі сірі очі. Марія погойдує хитку коляску, тихенько скриплять ресори, і безугавно лунає задумливий голос чорновусого солдата.

Марія, не мигаючи, дивиться в обличчя йому добрим жіночим поглядом і часом просить, ніяково усміхаючись:

— Варваро Митрівно,— ану скажіть йому, щоб він ще заспівав якої-небудь... Дуже ж хороші пісні у них, такі жалісні, так серце і проймають...

Капендюхін, не дожидуючи, поки скарбничиха попросить його, трохи зводить густі брови, обличчя його стає здивованим, і він стиха наче шовковою ниткою вишиває в м'якому повітрі гарну пісню:

Ой, біда, біда
Чайці небозі,
Що вивела діток
Пря битій дорозі...

Пісня відкликає дітей з казкової зеленої країни, і, розморені сонцем, вони ліниво підкочуються до ніг солдата.

Там чумаки йшли,
Чаєнят знайшли,
Чаечку зігнали,
Чаєнят забрали...

— жалібно й тихо оповідає Капендюхін, потираючи ліве око, а Марія, схиливши голову, сякається.

Безперервним, широким потоком над землею тече густий і тихий гомін життя. Гудуть бджоли, співають пташки, шелестить трава, солодко соковитими звуками відповідає всьому старезний хвойний бір, і вище за всіх, найдзвінкіше і найрадісніше розливається в голубому гарчочому небі невидимий жайворонок.

Маленька дівчинка Люба, похитуючи кучерявою головою, навкарачки підходить до матері і, вилазячи на коліна до неї, тихенько питає:

— Чого вони плачуть?

— Їм жаль чайки...

Барвара Дмитрівна сидить з книжкою в руках на голому кореневищі щоголової сосни, могутня гілляка дерева простягнулась у поле, під сонце, і запашною, узористою тінню своїх лап осіняє маленьку жінку в сірому платті, з добрим і строгим обличчям.

Дочка дивиться вгору, навколо і, усміхаючись, каже:

— Мам, ти теж як комашка, мале-енька, отака — знаєш?

І показує матері верхній суглоб свого мізинця, замащеного землею і смолою.

— У діда мого було до двадцяти пар волів, — гуде солдат, похитуючи головою, — чумакував він, і батько мій, і обидва дядьки теж; батько, як був ще маленький, ходив по рибу аж до моря, в самий Крим, сулу возили, чабак і тараню. Сто три роки було дідові, як помер він. Егеж. А перед волею — розорив його поміщик, геть чисто розорив...

Ванюшка, лежачи на колінах у солдата, старанно намагається закрутити вгору його цупкі чорні вуса й заважає йому говорити.

— Тужите за своєю землею? — зітхаючи, питає Марія.

— Ех, ненько, ненько! — відповідає солдат, обережно відводячи хлопчикову руку од вусів. — Та як же не тужити?

— Не говори! — просить Ванюшка.

І всіх по черзі обмірює, обмацує з коляски чудний погляд німої дитини. Голова у Лідочки гостра, видовжене личко старкувате, і на ньому неспокійно бігають круглі чорні очі. Але якщо на коляску сяде метелик, муха або яка-небудь комашка — темні зіниці збігаються до перенісся,

замруть у гострому погляді, тонка, суха ручка обережно витягується до живої істоти і якщо встигне схопити її, то зосереджено й повільно обриває її ніжки, крила, а якщо живе полетить, очі дівчинки довго й тужно стежать за ним.

— Чортова дурепа! — кричить хлопчик, висуваючи язика й погрожуючи кулаком.

— Ой, Ванюшо,— зупиняє його Марія.— Хіба можна лаятись!

— Дідусь же лається...

— Лідочка ж хвора, вона калічка...

— Шкуродерка! — бунтує Ваня.

А Люба ображено просить:

— Мам, скажи, щоб вона не ловила мух!.. І скажи, щоб нікого...

Варвара Дмитрівна, заспокоюючи схвильованих дітей, розказує їм що-небудь, вони обоє пригортаються до неї, напівдрімаючи слухають, дивлячись у її добре, вродливе обличчя, і невловимі словами, тонкі, як золоті павутинки, мудрі думи оповивають їх легкою сіткою.

Капендюхін і Марія в такі хвилини непомітно відходять убік, за дерева, йдуть вони туди не кваплячись, ніби знехотя, неначе скоряючись чиємусь наказові, повертаються, не дивлячись одне на одного, чи то збентежені, чи то посварившись.

Але одного разу Марія вийшла з лісу швидко, обличчя її було залляте слізьми, вона обтирала їх із шик долонею і, усміхаючись винуватою усмішкою, підійшла до Варвари Дмитрівни, сіла на землю коло неї і, поцілувавши її в плече, голосно схлипнула чи засміялась.

— Ну, побігайте ще трошки,— поквапливо сказала скарбничиха дітям,— а потім — додому! Швиденько!

— Я буду ластівка! — крикнула Люба, зриваючись бігти.

— А я — ворон! — об'явив Ванюшка, подумавши, сів навпочіпки і, стрибаючи слідом за подругою, як жаба, почав басом каркати, а потім підвівся і, важко, широко розводячи руками, плавно побіг у поле.

— Що, Машо? — ласкаво спитала скарбничиха, гладячи жінку по голові.

— Люба моя,— задихаючись і вся почервонівши, почала шепотіти нянька,— люба ви моя пані,— согрішили ми! Не думала, не гадала, так — одразу, говорили, го-

ворили, все про хороше, та якось раптом і обнялись, та міцно-міцно,— ой, матінко пресвята богородице! Як же тепер? Порадьте ви мені, навчіть ви нас,— що ж ми будемо робити? Боюсь... уже тепер, як переступили, сама я не своя буду і вже не знаю нічого...

Шепотіла,— а в голосі її і на обличчі палала п'яна радість, і очі блищали великим щастям.

— Дай вам боже добра,— тихо й ласкаво сказала пані,— він, здається, хороший чоловік...

— Ой, Варваро Митрівно, який славний! Так хороше смішною мовою говорить — ненько моя! — а я за нього на три роки молодша! «Спасибі, каже, за ласку вашу», — тобто він мені! І все на ви, їй-богу! Нифонте! — радісно й голосно закричала вона,— ідіть сюди! Швидше...

А він, нахиливши голову, вже стояв позад них, відколупуючи пальцем кору сосни, і на поклик Марії відповів збентежено й винувато:

— Тут, пані Варваро, діло боже; вона, Марія, така гарна людина і стала як сестра рідна мені! І говоримо вкупі, і мовчимо вкупі. Ту божу мені ласку, той подарунок її я ж приймаю чесним серцем,— ви не турбуйтеся, пані, і ви, ненько! Ми — одружимося,— мені ще рік сім місяців і одинадцять днів служити, а потім я вже й вільний.

— Голубонько,— перебила Марія,— не можу навіть сказати, як жалію його: говорить він про степи, про волів отих — а я реву! Один, сторона чужа, говірка навіть інша... Думаю — господи...

Варвара Дмитрівна дивилась на них, весело усміхаючись; їй хотілось сказати їм якісь хороші, на все життя пам'ятні слова, сказати від щирого серця, але в ньому тихенько бився маленький смуток, і було в ньому трошки заздрості на чуже щастя.

Підбігли діти, червоні, розпатлані, задихаючись, попадали на землю, причому Ванюша боляче вдарився коліном об корінь і густо вилаявся:

— От дідько!

Повертались додому по нагрітому сонцем полю, притоптуючи зав'ялу від денної спеки коротку траву дерну, зриваючи по дорозі безсмертники, білі й рожевуватобліді, золоту курячу сліпоту й лілову березку.

Йшли мовчки, задумливо й не поспішаючи; часом солдат пропонував дітям:

— Ану, сідайте мені на плечі!

Люба відмовлялась, а Ванюша, широко усміхаючись, вилазив на шию Капендюхіну і, сидючи там, погукував своїм басом:

— Н-но! Гайда!

З-за горбів підводились різнокольорові дахи міста, скриті темною зеленню дерев, на шибках дахових вікон блищало сонце, в густому повітрі однотонно плив небагатий, тихенький гомін повітового життя.

— Подумайте про нас, любя пані! — тихо шепоче Марія. — Навчіть ви нас...

Усміхаючись, пані так само тихо відказує:

— Не бійтесь нічого, Машо! Треба любити так, щоб усім, хто на вас гляне, хороше й радісно було і щоб захотіли люди самі міцно любити! Я не знаю, що сказати вам, я така, якась... бідна...

А Марія жалісливо говорить, дивлячись в обличчя пані добрими й вологими, як у коня, очима.

— Знаю я, ой, знаю життя ваше сирітське, сердечна ви моя панієчко!

Наситившись сонячним повітрям, наповнена п'яними пахощами лісу, стомлена від бігання й добрих вражень дня — дівчинка йде поруч з матір'ю, пильно слухає її тихі слова й запам'ятовує їх, а ввечері, лежачи в ліжку, питає:

— Мам, ти бідна?

— Бідна.

— І я бідна?

— І ти.

— Це добре, коли бідні?

— Спи, серденько...

Помовчавши, Люба заявляє:

— Я сьогодні не вмію спати! Чому у тебе нема обручки? — дай руку! — бачиш? — нема! А у тата — є! І годинник є. Він — багатий?

— Не заважай мені спати, Любонько, — жартівливо суворим голосом говорить жінка, закутуючись простинкою.

У кімнаті душно, нічний метелик м'яко б'ється в шибки вікна, цвіркить цвіркун, і гудуть комарі, плутаючись у серпанковій запоні ліжка.

— Зовсім ти не хочеш спати через те що... — каже дівчинка, вилізаючи на груди матері, стискає її щоки маленькими долоньками і цілує в губи.

— Мм-а, ось як поцілувала Любашка мамашку-комашку! — і підстрибує на грудях, стискає матір і лоскоче її, коли та намагається сказати що-небудь — цілує її. Обидві сміються, і непомітно дівчинка засинає з незгаслою усмішкою на обличчі.

Ідуть один за одним повітові дні — неквапно йдуть, як ті бабусі в монастир до всеношної. Барвисте літо непомітно змінюється золотисто-рудюю осінню, зелений сосновий бір став нудно темним, у полі гасає вогкий вітер, полощуть землю холодні дощі, і ось прийшла пишна, біла зима.

В темряві зимових ночей над містом буйно вихрять хуртовина; шарудячи по шибках білими крилами, літають хмари снігу, подібні до велетенських птахів, і розбиваються на дрібний порошок об стіни будинку, дахи й дерева. Цілу ніч чути м'який шурхіт, гуде в коминах, і сторожове гудіння церковного дзвона зникає в шумі заметілі, наче крапля олії в окропі.

Запитання дочки стають складніші, і мати, відхилиючи трудні відповіді, вчить шестилітню дочку грамоти, а щоб їй не нудно було самій — з нею разом вчиться Ванюшка Хряпов. Діло йде добре, Люба швидко осягає премудрість читання й писання, вимазує чорнилом пальці й носа, Ванюшка хмуриться, басить ще густіше, ніж літом, пише замість букви р всюди твердий знак, верьовка у нього виходить вьовка, верхом — вьхом.

Коли вчителька пояснює, що це не так, він солідно сперечається:

— А як же? Ер — в ньому одразу дві букви, я й пишу ер, щоб швидше було написано... Нема ера? А дідусь каже — е він? В кінці слів? Мм...

Люба, тріумфуючи, сміється, а її товариш, витріщивши очі, довго дивиться в зшиток і нарешті впевнено говорить:

— В кінці теж не можна ер ставити, тоді все поплутається і я буду вже не Іван, а Іванер...

Мати й дочка регочуть, він дивиться на них спочатку трохи ображено, а потім сам починає реготати, широко роззявляючи рота й помахаючи великою головою.

Він чоловік спокійний, добродушний, але трохи розгублюється в різних суперечностях між веселим сивим дідусем і ласкавою скарбничихою, яку він любить.

Дідусь у нього чоловічок сухенький і прямий, він

зроблений нашвидку, але, видно, і міцно і ловко, а на його маленькому обличчі завжди такий вираз, немовби цей зручний іграшковий чоловік завжди думає про себе: «Ну що, вийшло по-вашому? Отож-бо!»

Спускались на санках з гори, зробленої на подвір'ї Хряпова, але повіяв сильний вітер, дітей покликали в кімнати старого,— і вони з ним сиділи на теплій лежанці — Ваня з одного боку, Люба з другого.

Він і дідуся любить; одного разу на запитання його: «Ким ти у мене, Ванько, будеш, коли виростеш?» — Ваня, граючись шовковим волоссям довгої, як у святого, дідової бороди, відповів упевнено й спокійно:

— Шахраєм теж...

— Чого — шахраєм? — сміючись і дивуючись, спитав дід.

— Ти — шахрай,— коротко пояснив Ваня.

— Та-ак! — серйозно протягнув дідусь, пригортаючи до себе сухими руками дітей.— Це хто ж каже, що я шахрай? Мама твоя, Любашо, га?

— Ні,— пояснила дівчинка, заперечливо хитаючи головою.— Це мужики кричали...

— Величезні такі мужики, троє мужиків,— додав Ваня.

— Де ж це вони кричали так?

— Біля монастиря...

— Ми йшли в ліс.

— Останній раз коли...

— Це вони про мене, про Хряпова?

— Еге-е,— сказала Люба.— Страшні мужики... такі.— Вона нахмурила брови й надула щоки, зображаючи страшних мужиків, але Ваня не погодився:

— Зовсім не такі...

Зіскочив на підлогу і, похитуючись, вимахуючи руками, закричав:

— Шахрай він, Хряпов, старий чаклун...

— П'яні, значить, були,— догадався дідусь, зітхаючи, зліз з лежанки й почав ходити по кімнаті руки назад.

— М-да-а! П'яненко, господь з ними,— бурмотів він. Потім тихо й гугняво заспівав:

Свя-а-тий боже,
Свя-а-тий кріпкий,
Свя-а-тий безсмертний,
Помилуй на-ас!

Його сірі брови здригаються, а очі наче шукають чогось на стелі і стінах.

Онук бентежив діда, а дочка все частіше й частіше ставила в скрутне становище свою матір.

Одного разу, коли їй було вже сім років, лежачи в ліжку, вона обняла рученятами тонку шию матері і сказала їй на вухо:

— А я знаю, що тато тебе не любить...

Барвара Дмитрівна здригнулась, але не відповіла ні слова.

— І мене не любить теж.

— Спи, дитинонько,— помалу звільняючись з доччиних обіймів, сказала мати.

— Це правда, мамо? — спитала дівчинка, не відпускаючи її.

Мати, подумавши, відказала:

— Правда, Любо. Він тільки себе хоче любити...

— Ні,— жваво і впевнено перебила її Люба,— він сусідку Павлу Никанорівну...

— Хто тобі сказав? — з тихим розпачем вигукнула жінка.

— Нифонтова Маша. І Нифонт теж казав, що татові треба тебе любити, як він Машу любить, і сказав, що тато злий дурень...

Люба говорила спокійно, без хвилювання, але в голосі її помітно звучала образа. Вона скоро заснула, а мати, заклавши руки за шию, довго сиділа коло ліжка, дивлячись у стелю, не ворушачись і наче не дихаючи. Часом з очей вибігала скупа, світла, холодна сльоза, котилась помалу по блідій щоці й падала на мереживо капота. Перед ранком прийшов чоловік, він, роздягаючись, штовхав ногами стільці, важко сопів, ікав і бурчав.

Вона двічі обережно підходила до дверей у сусідню кімнату і, прикусивши губи, стояла перед ними хвилину, п'ять. Потім він захропів, гучно й жирно.

З цієї ночі Варвара Дмитрівна почала ставитись до дочки, як до дорослої.

— Я, мабуть, недобре роблю, Любо,— говорила вона ласкаво й серйозно,— але я не вмю, не можу інакше, я повинна, мені здається, все говорити тобі, на все відповідати. Може, це шкідливо й відбере у тебе веселість кращих років життя, уб'є тобі душу,— але я не знаю, не знаю, що робити!

Дівчинка трохи хвилювалась і поблажливо втішала матір, відчуваючи її біль і розпач.

— Ти не бійся, мамо, будь ласка!

І мати, скоряючись її пестошам, люблячому поглядіві синіх очей, серйозному виразові обличчя, ніби втрачала почуття відстані між собою й дочкою. Шовечора, лягаючи в постіль, Люба просила:

— Ну, йди, мамусю, сідай, говори! Швидше!..

Наприкінці дев'ятого року свого скаліченого життя Варвара Дмитрівна злягла, пролежала років зо два в марній боротьбі з якоюсь хворобою, що помалу її руйнувала, й одного разу вночі непомітно нікому вмерла.

Матушкін, товстий, червонопикий, з виряченими від нудьги й пияцтва очима, довго дивився на маленький сухий труп, міцно потираючи лоба.

ПРИМІТКИ

До шостого тома увійшли твори, написані М. Горьким у 1909—1912 рр. З них повісті «Городок Окуров» і «Життя Матвія Кожемякіна» входили до попередніх зібрань творів письменника. Ці твори неодноразово редагувались М. Горьким, востаннє — під час підготовки зібрань творів у виданні «Книга», 1923—1927 рр.

Твір «Велика любов» не був закінчений автором і був відомий читачам лише по невеличкому уривку, що з'явився в друку до Жовтневої революції. У цьому виданні цей твір, що прилягає за своїм змістом безпосередньо до «окуровського циклу», вперше друкується так повно, як це дозволяють зробити рукописи М. Горького, що збереглися.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за Рєв'ятим томом видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва.

ГОРОДОК ОКУРОВ

Вперше надруковано, без епіграфа, з підзаголовком «Хроніка» в «Сборнике товарищества «Знание», книга двадцять восьма, СПб. 1909, книга двадцять дев'ята, СПб. 1910, і одночасно окремою книгою у видавництві І. П. Ладизникова, в Берліні (1910). Під час підготовки тексту повісті для одинадцятого тома зібрань творів у виданні «Жизнь и знание» (СПб. 1914) М. Горький зняв підзаголовок, а в 1923 р., редагуючи повість для видавництва «Книга», поставив епіграф.

Початок роботи над повістю відноситься, мабуть, до середини 1909 р.: під машинописним текстом першої частини «Городка Окурова», підготовленої для «Сборника товарищества «Знание», рукою М. Горького зроблено помітку: «Саргі,— 909, сентябрь». В кінці року було закінчено роботу над всією повістю. У листі до І. П. Ладизникова, написаному наприкінці листопада 1909 р., М. Горький повідомляв йому: «...надсилаю кінець «Городка». Загальна назва: «Городок Окуров. Хроніка» (Архів О. М. Горького). Тоді ж таки в одному з листів М. Горький повідомляв, що «Городок Окуров» — перша частина задуманого ним твору про повітову Росію; другою частиною якого буде «Кожемякін» і третьою — «Велика любов».

З приводу «Городка Окурова» М. Горький 18 серпня 1911 р. писав П. Х. Максимову: «...Ви кажете: «не бачив Окурова, у нас на півдні таких міст нема». Знаю, що ваші Окурови гомінкіші від наших, але більше таких, як наші, їх понад 800. Та до них же прилучить міста такі, як Сімбірськ, Пенза, Рязань, Калуга — багато їх. І скупчені в них великі мільйони російських людей» (журнал «Молодая гвардия», 1937, № 6, червень, стор. 46).

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції у статті «Про дійсність» (1931) М. Горький писав про те, що «дуже добре знайомі нам городки Окурови перетворюються на центри соціалістичної культури. Це схоже на казку, але це — факт. Башкирія і

Узбекистан, глуха тайга Сибіру і Карелія, Молдавія і Чувашія — всі в один голос радісно і гордо заявляють: воскресли до нового життя, звелися на ноги, працюєм, розуміємо глибокий зміст нашої роботи, хай живе партія, наш вождь!»

В іншій статті, «Про найголовніше» (1932), М. Горький говорить про швидкий процес «соціалістичного революційного самопідняття» народів СРСР: «Він зростає, цей процес, зростає вшир і вглиб, це — процес оздоровлення всієї країни, відродження до нового життя, до творчості нової культури. Зникають стародавні городки Окурови, гніздища тупих міщан, людей лінивого розуму, дрібних паразитів, які все життя шахрайські намагались розбагатіти на крові робітників, селян і вмирають напівжебраками. Замість Окурових у центрах промисловості створюються нові, соціалістичні міста, знищуючи в країні стародавній ідіотизм міщанства, скупчення дерев'яних особнячків, на три вікна, задушні хижки... де щоденно безперервно точилась дрібна боротьба зоологічного індивідуалізму сліпих, себелюбства, самості, ячества, заздрощів, пожадливісті і всякої гидоти».

Повість входила до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ЖИТТЯ МАТВІЯ КОЖЕМЯКІНА

Вперше надруковано у «Сборнике товарищества «Знание»: частина перша — у книгах тридцятій та тридцять першій, СПб. 1910, частина друга — у тридцять п'ятій, СПб. 1911, частина третя — у тридцять шостій, СПб. 1911, і частина четверта — у тридцять сьомій, СПб. 1911. Водночас повість було видано окремими випусками видавництвом І. П. Ладижнікова у Берліні, під назвою: «Матвей Кожемякин. Повесть». Друга частина мала підзаголовок «Постоялка».

Першу частину повісті було надруковано у «Сборнике товарищества «Знание» під назвою: «Городок Окуров. Хроніка» з такою приміткою редакції: «Продовження. Початок надруковано у XXVIII—XXIX збірках «Знание». На шмуцитулах у верхньому правому кутку — дрібним шрифтом: «Городок Окуров», посередині сторінки великим шрифтом: «Матвій Кожемякін». Починаючи з другої частини (що має підзаголовок «Постоялка»), повість виходить без заголовка «Городок Окуров». Третя і четверта частини надруковані лише з цифровим позначенням частин. Підготовляючи повість для зібрання творів у виданні «Книга», М. Горький назвав її «Життя Матвія Кожемякіна» і зняв підзаголовок, зберігши поділ на чотири частини.

«Життя Матвія Кожемякіна» було задумане як друга частина «Городка Окурова» (див. примітку до «Городка Окурова»), але в процесі роботи виросло в самостійну повість.

Над повістю «Життя Матвія Кожемякіна» М. Горький працював з кінця 1909 р. до листопада 1911 р. Весною 1910 р. він закінчив першу частину, восени 1910 р. була закінчена друга, і письменник взявся до роботи над третьою частиною.

21 листопада 1910 р. він писав М. М. Коцюбинському: «Кожемякіна» обережноенько пишу. Тема — строга і стає все більш стро-

гою, вимагає все більш обдуманого і обережного ставлення. Як по канату ходиш» (Архів О. М. Горького). І пізніше, 6 травня 1911 р., в листі до нього ж: «За третю частину Кожемякіна — побоююсь, мови не знаходжу для неї, поки що» (Архів О. М. Горького).

У липні 1911 р. М. Горький надіслав третю частину повісті І. П. Ладизниковоу, повідомивши його при цьому, що незабаром надішле і четверту. 30 жовтня 1911 р. М. Горький повідомив О. Є. Грузинському про закінчення роботи над повістю. У деяких листах М. Горький говорив про соціальне значення цього твору. У листах М. Горький неодноразово звертав увагу своїх кореспондентів на образи Маркуші і «дядька Марка». 6 травня 1911 р. він писав М. М. Коцюбинському: «Радий, що ви помітили Маркушу, це для мене майже символічна особа. У третій частині також буде Маркуша, але вже такий, що стоїть на релігійному ґрунті» (Архів О. М. Горького). В іншому листі (весна 1913 р.) М. Горький називав філософію Маркуші шахрайською філософією (Архів О. М. Горького). Письменник заперечував проти зближення образу «дядька Марка» з особою революціонера-народника Г. О. Лопатіна, яке зробив В. С. Миролюбов, і писав йому восени 1911 р.: «У попередньому вашому листі ви, без усяких застережень, заявили про тотожність Марка Васильовича з Г. О. Лопатіним, чим засмутили мене. Я — портретів з живих людей не пишу і, само собою зрозуміло, Марк з Лопатіним не має — не може мати — щось спільне, бо я Лопатіна з внутрішнього боку не знаю. Певен, однак, що думки Марка йому чужі» (Архів О. М. Горького).

Г. В. Плеханов 21 грудня 1911 р. писав М. Горькому про «Життя Матвія Кожемякіна»:

«Ви хочете знати мою думку про цю Вашу працю? Ось вона. Пушкін, прочитавши принесений йому Гоголем рукопис «Мертвих душ» у першому нарисі, вигукнув: «Боже, яка, однак, сумна Росія!» Те ж саме повинен буде сказати про себе кожний серйозний читач, вдумавшись у «Кожемякіна»... Але це враження суму, звичайно, не провина автора, а його велика заслуга: адже надто сумний той предмет, до зображення якого він узявся. В його книзі ми маємо справу все з тим самим похмурим середовищем, все з тим самим «темним царством», яке зображав ще Островський. Добролюбов вважав, що вже кінець прийшов цьому темному царству, а воно проіснувало 50 років після його смерті, та й тепер продовжує існувати, висячи, як важка гири, на ногах російського народу. Але історія не лишає в спокої цього царства, вона підсилає у нього мікроби думки, які викликають у ньому бродіння і розклад. У «Кожемякіні» саме й зображений процес такого бродіння, і зображений майстерною рукою. Хто захоче ознайомитись з цим процесом, той повинен буде прочитати «Кожемякіна», як повинен прочитати деякі твори Бальзака той, хто хоче ознайомитись з психологією французького громадянства часів реставрації і Луї-Філіппа. Якщо це так, — а я певен, що це так, — то автор може пишатися своєю справою» (Г. В. Плеханов, *Искусство и литература*, М. 1948, стор. 756—757).

Повість входила до всіх зібрань творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

Уривок тексту від слів «...Влітку Варвара Дмитрівна...» (стор. 602) до слів «...з незгаслою посмішкою на обличчі» (стор. 609) вперше надрукований, під назвою «Із повісті «Велика любов», у збірці «Белый цветок», вид. Общества борьбы с туберкулезом, Полтава, 1912, і в газеті «Правда», 1913, № 1/205, 1 січня, під назвою «Большая любовь» з підзаголовком «Уривок з повісті» і посиланням на першу публікацію.

Решта твору друкується вперше у виданні «М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах», М.

«Велика любов» — початок задуманої М. Горьким третьої частини твору про Окуров (див. примітку до «Городка Окурова»). Повість лишилася незакінченою.

Перші згадки про повість «Велика любов» містяться у листах М. Горького, написаних в кінці 1909 і в 1910 р. В одному з них письменник говорить про свій задум написати повість про російську дівчину — носительку «великої любові».

В іншому листі М. Горький, розповідаючи про свою роботу над повістю, центральними образами якої будуть мати й дочка, говорить про необхідність виховання у дітей «великої любові». «Велика любов» — це любов до батьківщини, любов до своєї нації та людства. Їй притаманні віра у силу людського розуму, шире здивовання перед красою душі людини.

У листі до одного з редакторів журналу «Современник» у грудні 1909 р. М. Горький розповідав про роботу над повістю і казав, що йому потрібні будуть тисячі слів ніжних і простих і тисячі — смішних і гнівних.

У рукописі, що зберігся, текст повісті «Велика любов» закінчується словами: «Ну йди, мамочко, сідай, говори! Швидше!» (стор. 612). Останні два абзаци написані на окремому піваркуші. Збереглися також два окремі записи М. Горького, що майже збігаються за змістом, які можна розглядати як нариси до повісті «Велика любов». Наводимо один із них:

«З оповідання «Велика любов»

Дівчина каже чоловікові, який здається їй гідним її уваги:

— Мені хотілося б сказати, вам якісь нові, великі слова про батьківщину, про те, як треба її любити, як потрібна їй наша любов, нехай — маленька, але — любов!

Лікар, трохи примруживши око, дивився на її шию і думав: «Вона і кокетує оригінально, пустуха!»

— Говорите ви, говорите, а все не про те, все — мимо, — сказав Кожемякін, похитуючи великою головою. — Не про вас, добродійко моя, слова оці — батьківщина, любов і інше...»

Слова, випадково пропущені автором, відсутність яких утруднює розуміння тексту, вміщено в прямих дужках (на стор. 590, 596, 600). Взятий у ламані дужки текст — рядки на стор. 593—594 і 16 рядків на стор. 594—595 — викреслений М. Горьким у рукопису, наводиться, щоб не порушувати нитки розповіді.

Твір «Велика любов» до зібрань творів не включався.

Друкується за рукописом (Архів О. М. Горького); раніше опублікований уривок повісті — за текстом, надрукованим у газеті «Правда».

З М І С Т

Городок Окуров. <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	5
Життя Матвія Кожемякіна. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	113
Частина перша	115
Частина друга	252
Частина третя	354
Частина четверта	449
Велика любов. <i>Переклад П. Ковганюка</i>	585
П р и м і т к и	613

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *М. Леценко*
Художній редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *О. Яхніс*
Коректори *Г. Лушпай, О. Словенко.*

✱

М. ГОРЬКИЙ
Сочинения, том 6.
(На українском языкє)

✱

БФ 01956. Здано на виробництво 4/XII.1952 р.
Підписано до друку 2/IV.1953 р.
Формат пацери 84×108/32. Папер. арк.
9,688. Друк. арк. 31,775+1 вкл. Обл.-вид.
арк. 33,753. В друк. арк. 70.176 знаків.
Ціна 11 крб. Зам. №16.
Тираж 20000.

✱

Надруковано з матриць 4-ої поліграффабрики
в друкарні б. школи ФЗУ Укрполіграфвидаву
при Раді Міністрів УРСР.
Київ, Золотоворітська, 11.

М. ГОРЬКИЙ

6

